

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Presse og historie

*Festskrift
til Niels Thomsen*

*Festskrift
til Niels Thomsen*

Presse og historie

**Udgivet af Dagspressens Fond
hos Odense Universitetsforlag**

FESTSKRIFT TIL NIELS THOMSEN
Redaktion Ole Feldbæk og Erik Lund

Udgivet med støtte fra
DAGSPRESSENS FOND og
INGENIØR N. M. KNUDSENS FOND

Omslaget er en tegning af Mikael Thomsen

© Forfatterne og Odense Universitetsforlag 1990
Sats og tryk: OAB-Tryk a/s, Odense
Tegninger: Inger Bjerg Poulsen
Omslag: Ulla Precht
ISBN 87 7492 745 0

Indhold

Forord	7
Tabula gratulatoria	9
Hans V. Bischoff: Giv os en fælles hukommelse	19
Carsten Due-Nielsen: Estrups sikkerhedspolitik	23
Gerhardt Eriksen: Er avisen kun for døgnet?	41
Henning Fonsmark: 1945 – en sæson for »økonomisk demokrati«	45
Kristof Glamann: Bryggere på rejse	59
Svend Aage Hansen: Pengereformen 1813 – holdninger og vurderinger	69
Svennik Høyer: Kommunikasjonens , avisenes og begivenhetenes logikk.	77
Laust Jensen: Ansvar for aviser	87
Leon Dalgas Jensen: Dansk industripolitik mellem kold krig og protektionisme	93
Hans Chr. Johansen: Industrielt regnskabsvæsen i historisk perspektiv.	113
Tage Kaarsted: H. N. Andersen og pressen	127
Dan Larsen: Tidendemanden	139
Erik Helmer Pedersen: Sukkerroer og egns politik.	147
Karen Siune: Public service broadcasting – hvad er det, og hvad kan man bruge det til?	163
Jette D. Søllinge: Politik i pressen	171
Birgit Nüchel Thomsen: Helhedsløsningen i 1963	189
Steen Thomsen: De største danske industrifirmaer 1904-1987.	221
Aage Trommer: Da spejderne kom til Danmark.	265
Lennart Weibull: Dagspressen i det svenska massmediesystemet	319
Torben Worre: Danskerne og Europa	335
Niels Thomsens bibliografi	351

Forord

Dette festskrift på 60-årsdagen den 21. april 1990 skal udtrykke en anerkendelse af, hvad Niels Thomsen har ydet og en tak for, hvad han har betydet. Titlen *Presse og Historie* markerer, at kredsen, der har ønsket at blive optaget på tabula gratulatoria, er stor og sammensat, og de 20 afhandlinger viser bredden og mangfoldigheden i Niels Thomsens virke og engagement siden den dag i 1957, da han blev cand.mag. fra Københavns Universitet i historie og – hvad de færreste vist har fæstet sig ved – fransk.

Koblingen af presse og historie fremstod straks fra starten stærkt. Pressehistorien og pressens aktuelle problemer blev hans hovedfelt den første halve snes år. Den unge kandidat blev en energisk og idérig leder af Dansk Pressemuseum i Århus, samtidig med at han på Danmarks Journalisthøjskole virkede som en inspirerende lærer. Som mangeårig redaktør og flittig bidragyder til *Pressehistorisk Årbog*, senere *Pressens Årbog*, og med udsendelsen af trebindsværket *De danske Aviser 1634-1989* sammen med Jette D. Søllinge har han i væsentlig grad medvirket til at give dansk presse dens rødder og præge dens selvforståelse. Intet under, derfor, at der er blevet trukket på hans arbejdskraft som sekretær i Statsministeriets Presseudvalg og senere som medlem af Europarådets Pressekoncentrationsudvalg og af Mediekommissionen. Ikke mindre væsentlige i det lange perspektiv blev de lødige afhandlinger om den dan-

ske partipresses historie og den i mere end én forstand vægtige disputats *Dagbladskonkurrencen 1870-1970* med den indholdsmættede undertitel *Politik, journalistik og økonomi i dansk dagspresses strukturudvikling*, som han ved juletid 1972 forsvarede for et fyldt auditorium af historikere og af pressens folk med pressens minister i spidsen.

Disputatsen om den moderne danske presse var et bemærkelsesværdigt arbejde, ikke blot i kraft af grundigheden og materialerigdommen, men også på grund af de mange prægnante karakteristikker af aviser og redaktører og den sporsans og metodiske overlegenhed, der er en del af hans profil som forsker. Når videnskabelige resultater først er nået, kan vejen til dem ofte virke så selvfølgelig. Men hvor mange ville være faldet på at rekonstruere avisernes oplagstal ved at kombinere deres regnskaber for papirindkøb med en simpel vejning af de enkelte avisårgange på en gammel bismervægt? Eller identificere lokalavisernes opland gennem en geografisk analyse af deres dødsannoncer?

På det tidspunkt havde Niels Thomsen forladt Pressemuseet. I 1965 flyttede Birgit og han med deres to drenge til København, hvor han i 1967 blev ansat på det af historikeren Kristof Glamann og økonomien Svend Aage Hansen oprettede Institut for økonomisk Historie. I årene fra 1971 til 1973 var han lektor i statskundskab og kom derved i den vist nok enestående

situation at skulle vælge mellem to professorater: i statskundskab og i historie. Sin forbindelse til statskundskab har han fastholdt, blandt andet som formand for bestyrelsen for Institut for Historie og Samfundsøkonomi og som redaktør af *Økonomi og Politik*. Men han valgte i 1973 professoratet i historie, hvor han blev tilknyttet Historisk Institut og fra 1982 Institut for økonomisk Historie.

Som universitetslærer har han ydet en påskønnet indsats. Hans hurtige tænkeevne og kontante form kan hos knapt så hurtigt tænkende studenter og kolleger undertiden efterlade et indtryk af utålmodighed, men man skal ikke have kendt Niels Thomsen længe for at mærke, at der bag den hastige facon skjuler sig både hensynsfuldhed og hjælpsomhed. Sin betydelige arbejdskraft har han stillet til rådighed for faget historie med samme læggesse, som han har gjort det over for pressen. Hans indtrængende oppositionsindlæg ved disputatser er højt værdsatte, og der er blevet trukket på hans indsigt og organisationstalant i projektledelsen af *Industriens vækst og vilkår. Dansk industri efter 1870* og af *Dansk politik under forandring 1945-1985*, for blot at nævne de

væsentligste. Den lærde verdens anerkendelse af ham som forsker blev udtrykt ved hans indvælgelse i Det kongelige danske Videnskabernes Selskab.

Niels Thomsen nærer en dyb loyalitet over for Københavns Universitet, hvis historie fra 1936 til 1966 han har skrevet i institutionens store jubilæumsværk. Sympati for styrelsesloven har han derimod aldrig foregivet at nære, blandt andet fordi han betragter den som en trussel mod de videnskabelige kvalitetskrav, han stiller til sig selv og til andre. Men i modsætning til mange, der har været enige med ham, men tiet, har han her som i andre sammenhænge, hvor han har taget ordet i samfundsdebatten, altid sagt sin mening åbent og klart og advaret, hvor han følte advarsel nødvendig. Denne holdning har ikke skaffet ham det store vennefølge, men den har aftunget respekt.

Derfor rummer dette festskrifts tabula gratulatoria ikke kun de mange, der vil udtrykke deres anerkendelse og tak for, hvad Niels Thomsen har ydet og betydet for presse og historie, men også dem, der ønsker at hædre en værdig modstander.

Tabula gratulatoria

Gudrun og Flemming Agersnap, Lyngby
Esben Albrechtsen, Universitetslektor, dr.phil., Nivå
Ellen Andersen, Professor, dr.polit., Lyngby
Erling B. Andersen, Professor, dr.phil., Rungsted Kyst
Flemming Andersen, Forfatter, København
Louis Andersen, fhv. Typografformand, København
Niels Andersen, Lektor, København
Svend Andersen, fhv. Nationalbankdirektør, Charlottenlund
Jacob Appel, Rektor, Vålby
Helle Askgaard, Lektor, Søborg
Jes P. Asmussen, Professor, dr.phil., København

Kim Bach, Stud.polit., København
Erik Bagerstam, Pol.mag., Vällingby
Michael Bang, Adjunkt, cand.mag., København
Elo Bargholz, Cand.phil., Søborg
John Bech, Chefredaktør, Helsingør
Sv. Cedergreen Bech, Studielektor, cand.mag., Gentofte
Henning Bech Johansen, Adjunkt, Nakskov
Leif Beck Fallesen, Chefredaktør, cand.scient.pol., København
Thorkild Behrens, Afdelingsleder, Århus
Sigurd Bennike, Konsulent, cand.polit., Hellerup
Nils Berg, Oberst, Frederiksberg
Bertel Bernhard, Chefredaktør, København
Kirsten Berth, Direktør, cand.phil., København
Lars Bille, Lektor, cand.phil., Rødovre
Lars Billekop, Adjunkt, Vålby
Stefan Birkebjerg Andersen, Forlagsleder, Odense
Hans V. Bischoff, Journalist, Dragør
Claus Bjørn, Lektor, Brøndby
Annette Blegvad, Sekretariatschef, cand.ling.merc., Charlottenlund
Bente og Jacob Blegvad, Ålborg

Britt-Mari og Mogens Blegvad, Docent, jur.lic. og professor, dr.phil., København
 Per Boje, Docent, dr.phil., Odense
 Peter Bondesen, Arkivar, Randers
 Ulla Borberg, Lab.tekn., Gadstrup
 Finn Borgen, Fuldmægtig, København
 Per Bork Jakobsen, Tåstrup
 Ib Boye, Redaktør, mag.art., Trørød
 Henning Bregnsbo, Lektor, København
 Michael Bregnsbo, Introduktionsstipendiat, København
 Carl Otto Brix, Journalist, Køge
 Per Bro, Stipendiat, Odense
 Birte Broch, Arkivar, Køge
 Tom Bryder, Docent, Lund
 Erling Brøndum, Chefredaktør, Ålborg
 Ingeborg Børgesen, Gilleleje

Bent Christensen, Professor, dr.jur., København
 John Christensen, Bruxelles
 Arne Christiansen, Ellekilde
 Niels Finn Christiansen, Lektor, Vanløse
 Henrik Christoffersen, Forskningsleder, cand.polit., Holte
 Knud B. Christoffersen, Lektor, Frederikssund
 H. P. Clausen, Professor, Højbjerg
 Poul T. Cohrt, Adm. dir., cand.mag., Kgs. Lyngby
 Flemming Cumberland, Forlagsdirektør, København

Merete og Troels Dahlerup, Højbjerg
 Torben Dalby Larsen, Chefredaktør, Ringsted
 Leon Dalgas Jensen, Forskningsstipendiat, cand.mag., Havdrup
 Peter Dall, Chefredaktør, København
 Poul Dam, fhv. MF, København
 Christian Friis Damgaard, Fagleder, Tåstrup
 Einar Damsgaard, Chefredaktør, direktør, Fjerritslev
 E. Damsgård Hansen, Lektor, cand.polit., København
 Henning Damsgaard Pedersen, Lektor, Århus
 Aage Deleuran, Chefredaktør, København
 J. Ditlev Nielsen, Bramming
 Carsten Due-Nielsen, Lektor, Klampenborg
 Vagn Dybdahl, Rigsarkivar, dr.phil., København
 Inger Dübeck, Docent, dr.jur., Hvidovre

Søren Eigaard, Cand.mag., Odense
 Chr. Einfeldt, Vicedirektør, København
 Jørgen Elklit, Lektor, dr.scient.pol., Århus

Gerhardt Eriksen, Journalist, cand.phil., Viby J.
Holger Lykke Ewald, Apoteker, Hobro

David Favrholt, Professor, dr.phil., Odense
Per Federspiel, Landsretssagfører, Lyngby
Inge Feldbæk, Kontorchef, cand.polit., Charlottenlund
Ole Feldbæk, Professor, dr.phil., Charlottenlund
Jørgen Fink, Arkivar, dr.phil., Odder
Troels Fink, Dr.phil., Åbenrå
Egil Fivelsdal, Professor, Holte
J. Flensted-Jensen, Skanderborg
Chr. P. Fogtmann, fhv. Chefredaktør, Thisted
Henning Fonsmark, Redaktør, mag.art., Frederiksberg
Ib Frantzen, Højskolelærer, Kruså
Claus Friisberg, Studielektor, Varde
Knud Aage Frøbert, Afdelingsforstander, Århus
Anna-Karin Furhoff, Docent, med.dr., Stockholm

Michael H. Gelting, Sekretariatsleder, København
Carl-Axel Gemzell, Professor, fil.dr., Lund
Anders Georg, Ambassadør, København
Sven Gerentz, Stockholm
H. Gjedde Jørgensen, Læge, Birkerød
Kristof Glamann, Professor, dr.phil., Valby
Bernhard Gomard, Professor, dr.jur., Charlottenlund
Jørn Goor, Direktør, Hellerup
Finn Grandt-Nielsen, Museumsinspektør, Odense
Michael Green, Fuldmægtig, København
Jens J. K. Gregersen, Kommunikationskonsulent, Humlebæk
Jørgen Grunnet, Chefredaktør, København
Dan Guldager Olsen, Cand.polit., Frederiksberg
Erik Gøbel, Arkivar, Køge

Stig Hadenius, Professor, Djursholm
Henrik Hagemann, Generalsekretær, cand.mag., København
Lise og Niels Hannestad, Århus
Bent Hansen, Brabrand
Holger Bernt Hansen, Professor, dr.phil., Birkerød
Svend Aage Hansen, Professor, dr.polit., Gudbjerg
Poul Hartling, fhv. Statsminister, Charlottenlund
Eldbjørg og Magne Haug, København
Steffen Heiberg, Museumsinspektør, Hillerød
Henning Heilesen, Cand.mag., Charlottenlund
Vello Helk, Overarkivar, dr.phil., Birkerød

Erik Helmer Pedersen, Lektor, dr.phil., Nærum
 Kristine Heltberg, Dr.phil., Hellerup
 Klaus Hersaa, Stud.mag., København
 Benedicte Hjejle, Mag.art., Charlottenlund
 Bernt Hjejle, Højesteretssagfører, dr.jur., København
 Karen Hjorth, Arkivar, Virum
 Elin Hoffmeyer, Overassistent, Bjerringbro
 Aage Holm-Pedersen, Chefredaktør, Århus
 Svend Honoré, Adjunkt, Skovlunde
 Peter Hopp, Kiel
 Joan og Ove Hornby, Frederiksberg
 Niels Hove, Advokat, Risskov
 Ole Hyldtoft, Lektor, dr.phil., Søborg
 Frede Højgaard, Forskningssekretær, Brønshøj
 Andreas Secher Højgaard, Lektor, Vejle
 Kai Hørby, Docent, dr.phil., Frederiksberg
 Svennik Høyer, Professor, dr.philos., Oslo

Grethe Ilsøe og Erik Stig Jørgensen, Valby
 Jan Ingemann Sørensen, Kastrup

Harald Jakobsen, Redaktør, København
 Kaare E. Janson, Ambassaderåd, Bruxelles
 Torkel Jansson, Professor, fil.dr., Uppsala
 Bernard Eric Jensen, Lektor, Gentofte
 Helge Jensen, fhv. Chefredaktør, Ebeltoft
 Ivan Jensen, Lektor, Holte
 Jacob B. Jensen, Museumsinspektør, Odense
 Jørgen Jensen, Chefredaktør, Kalundborg
 Laust Jensen, Bestyrelsesformand, Viby J.
 Verner Jespersen, Redaktør, København
 Thelma Jexlev, Arkivar, København
 Hans Chr. Johansen, Professor, dr.oecon., Odense
 Ole Justesen, Lektor, Humlebæk
 Steen Juul Mortensen, Adjunkt, Snejbjerg
 Bent Raymond Jørgensen, Mag.art., Frederiksberg
 Erik Jørgensen, Rektor, mag.art., Birkerød
 Frank Jørgensen, Overarkivar, Humlebæk
 Harald Jørgensen, fhv. Landsarkivar, dr.phil., Frederiksberg

Yvonne og Hans Kargaard Thomsen, Valby
 Ole Karup Pedersen, Professor, dr.phil., København
 Finn Kern, Vicedirektør, København
 Hans Kirchhoff, Lektor, dr.phil., Espergærde

Hans Kirkegaard, Cand.jur., Glostrup
Gitte Kjær, Cand.mag., Hellerup
Jette Kjærulff Hellesen, Cand.mag., Korsør
Knud Knudsen, Lektor, Ålborg
Bent A. Koch, Chefredaktør, Odense
Claus Chr. Koch, Cand.phil., Odense
Erland Kolding Nielsen, Overbibliotekar, Virum
Birgit Kragh og Johny Leisner, Christianhavn
Poul Kristensen, Chefredaktør, Næstved
Hans Kryger Larsen, Forskningsstipendiat, Hellerup
Karsten Kunov, Lektor, Vnløse
Niels Kærgård, Docent, lic.polit., Brønshøj
Tage Kaarsted, Professor, dr.phil., Odense

Lis Lachtane, Overass., Rødovre
Karl Christian Lammers, Lektor, København
Morten Lange, Professor, dr.phil., Holte
Ole Lange, Lektor, dr.phil., Søborg
Dan Larsen, Afdelingsforstander, Gentofte
Hans Larsen, Chefredaktør, Skive
Helge Larsen, fhv. Undervisningsminister, København
Jørgen Larsen, Arkivchef, København
Viggo Larsen, Seminarielektor, cand.mag., Hinnerup
H. J. Larsen-Bjerre, Journalist, Ålgårde
Edel og Morten Laursen Vig, Rigsbibliotekar, Roskilde
George W. Leeson, Forsknings- og udviklingschef, København
Flemming Leth-Larsen, Adm. direktør, København
Else Lerstrup, Programrådsmedlem, Vipperød
Arne Lindegård, fhv. MF, Skamby
Preben Loug, København
Erik Lund, bitr. Professor, Helsingfors
Asger Lund-Sørensen, Kommitteret, København
Henning Lund-Sørensen, Departementschefsekretær, København
Flemming Lundgreen-Nielsen, Docent, dr.phil., København
Aage Lundgaard, Chefredaktør, Århus
Birgit Løgstrup, Arkivar, dr.phil., Løgstrup

Jette Mackintosh, Cand.phil., Birkerød
Thyge Madsen, Chefredaktør, Esbjerg
Marion og Kingsburg Marzolt, Professorer, Ann Arbor
Lars Matthiessen, Professor, Odense
Birgit Meister, Journalist, Gentofte
Poul Milhøj, Professor, Virum
Kim Minke, Afdelingsleder, Århus

Troels Munk, Ambassadør, København
 Karin Munkholm, København
 Hans-Jørgen Møllegaard, Sekretariatsleder, Hørve
 Anders Monrad Møller, Museumskonsulent, dr.phil., København

Ervin Nielsen, Museumsinspektør, Glamsbjerg
 Hans Jørgen Nielsen, Lektor, Nivå
 Henning Nielsen, Adjunkt, cand.mag., Vissenbjerg
 Kr. Nielsen, Journalist, Åbyhøj
 Poul Nielson, MF, Smørum
 Carl-Axel Nilsson, Lektor, fil.dr., Lund
 Gunhild og Henrik Nissen, Vanløse
 Johan Peter Noack, Direktør, dr.phil., Åbenrå
 Mette Nordentoft, Lektor, Hellerup
 Lars Nordskov Nielsen, Professor, København
 Helge W. Nordvik, Førsteamanuensis, Fyllingsdalen
 Poul Nyboe Andersen, Professor, dr.oecon., Ruds Vedby
 Gudrun Nüchel Petersen, Bjerringbro
 Birgit Nüchel Thomsen, Arkivar, cand.mag., København
 Anna Katrin Nørgaard, Journalistelev, Hadsten
 Erik Nørr, Arkivar, dr.phil., Viby Sj.
 P. Nørregaard Rasmussen, Professor, dr.polit., København

Poul Erik Olsen, Arkivar, København
 Rikke og Olaf Olsen, Odder
 Steen Ousager, Arkivar, cand.mag., Virum
 E. Overskov Hansen, Journalist, Haslev

Mogens N. Pedersen, Professor, Odense
 P. E. Pedersen, Kommandør, studerende, Lyngby
 Rachel og Robert Pedersen, fhv. Højskoleforst. og MF, Sunds
 Nikolaj Petersen, Professor, Risskov
 Rolf Petersen, pens. Kæmner, København
 Grethe Philip, fhv. MF, cand.oecon., Rungsted Kyst
 Niels Pontoppidan, Højesteretsdommer, København
 Hans Jørgen Poulsen, Journalist, København
 Henning Poulsen, Professor, dr.phil., Hinnerup
 Hans Priemé, Lektor, Hellerup

Frederik Raben-Levetzau, Charlottenlund
 Claus Rafner, Stipendiat, København
 Marta og Sigurd Rambusch, Overarkivar, Rødovre
 Erik Randel, Chefredaktør, Åbenrå
 Edit Rasmussen, Arkivar, lic.phil., Frederiksberg

Hans Rasmussen, fhv. Forbundsformand, Birkerød
Rasmus Reeh, Landsretssagfører, København
René Rasmussen, Exam.art., Århus
Anja og Lorenz Rerup, Fil.mag. og professor, Roskilde
Erik Reske-Nielsen, Rektor, Åbyhøj
Jan Ringdahl, Lektor, Lund
Niels Erik Rosenfeldt, Universitetslektor, Frederiksberg
Leif H. Rosenstock, Cand.mag., Hellerup
Mogens Ryberg, Viceskoleinspektør, Vodskov
Kaare Rübner Jørgensen, Lektor, mag.art., Frederiksberg
Gunnar Rytgaard, Chefredaktør, København

Raimo Salokangas, Professor, Turku
Ole Samuelsen, Studielektor, Horsens
Kristian Sand, Chefredaktør, Ringkøbing
Steen Sauerberg, Lektor, cand.polit., København
Jørgen Schleimann, Adm. direktør, Odense
Børge Schmidt, Redaktør, Sunds
Erik Ib Schmidt, Dr.scient.pol. h.c., Hellerup
Tove Lise Schou, Lektor, København
Fritz Schultz, Lektor, cand.mag., Frederiksberg
Mogens Schäffer, Direktør, Hørsholm
Sven Schönberg, Pensionist, Rødovre
Tøger Seidenfaden, Chefredaktør, København
Niels Chr. Sidenius, Lektor, Århus
Karen Siune, Docent, dr.scient.pol., Hjortshøj
Erling Sivertsen, Strusshamn
Gunnar Sjøblom, Professor, København
Viggo Sjøqvist, Dr.phil., Virum
Inge og Vagn Skovgaard-Petersen, København
Jens Erik Skydsgaard, Professor, dr.phil., Frederiksberg
Ib Sleimann, Chefredaktør, Randers
Kirsten Sparre Andersen, Ernæringskonsulent, Hellerup
Henning Spure Nielsen, Rektor, Århus
Illa og Niels Steensgaard, København
Ole Stender-Petersen, Mag.art., Virum
Terkel Stræde, Stipendiat, Bochum
Per Sunesen, Chefredaktør, Viborg
Poul J. Svanholm, Direktør, København
Jette D. Søllinge, Mag.art., København
Anette Sørensen, Roskilde
Henning Sørensen, Seniorforsker, Lyngby
Nils Arne Sørensen, Lic.phil., Århus
Viggo Sørensen, Chefredaktør, adm.dir., Silkeborg

Ingelise Theisen, Lektor, Klampenborg
 Poul Thestrup, Arkivar, dr.phil., Odense
 Cæcilie Thomsen, Roskilde
 Ewald Thomsen, Erhvervsvejleder, Skive
 Jørgen Thomsen, Arkivar, Odense
 Mikael Thomsen, Roskilde
 Steen Thomsen, Forskningsstipendiat, cand.polit., Charlottenlund
 John Thrane, Forlagsredaktør, cand.mag., Odense
 Jørn Thulstrup, Direktør, cand.polit., Åbenrå
 Christian Thune, Lektor, Nykøbing F
 Asger Thylstrup, Advokat, København
 Jens Erik Tiemroth, Cand.mag., Holte
 Rolf Torstendahl, Professor, fil.dr., Uppsala
 Aage Trommer, Lektor, dr.phil., Skt. Klemens
 Ole Tuxen, Cand.mag., Korsør
 Stein Tveite, Professor, dr.philos., Oslo

Åge Valbak, fhv. MF, Lyngby
 Jacob Vedel-Petersen, fhv. Direktør, Virum
 Henrik og Lisbeth Vedel-Smith, Arkivar & adjunkt, Århus
 Gunnar Viby Mogensen, Forskningsleder, Lyngby
 Poul Villaume, Cand.mag., København
 Holger Villumsen, Cand.phil., Bjerringbro
 Kaare Vissing Andersen, Cand.phil., Brønshøj
 Jørgen Vogelius, Lektor, Albertslund
 Susanne Vogt, Cand.phil., Frederiksberg
 Helge C. Vosgerau, Forstander, Åbenrå

Sture Waller, Docent, Lund
 Lennart Weibull, Professor, Göteborg
 Frantz Wendt, fhv. Generalsekretær, Hellerup
 Lars A. Wensell, Presseråd, København
 Arne Wessman, Lektor, Vordingborg
 Ninna og Harald Westergård Andersen, Lektor, Mårslet
 Jörgen Westerståhl, Professor, fil.dr., Göteborg
 Ulla-Stina og Sten-Olof Westman, Vanda
 Morten Westrup, Arkivar, Hellerup
 Eivind Winsløw, Rektor, København
 Per Winther, Chefredaktør, København
 Michael Wolfe, Lektor, Roskilde
 Søren R. Wolff, Chefredaktør, Rønne
 Jørgen Worm-Petersen, Overlæge, dr.med., Charlottenlund
 Torben Worre, Lektor, cand.scient.pol., Espergærde
 Ebba og Knud Waaben, Virum

Anders Ølgaard, Professor, dr.polit., Virum
Bent Østergaard, Brøndby

Jørn Aarup-Kristensen, Rektor, Odense
Per Aasbjerg Andersen, Adjunkt, cand.mag., København

Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut, København

Amts Avisen, Randers

Avisårbogen

Berlingske Tidende, København

Brogården, Strib

Byhistorisk Samling for Lyngby-Tårnbæk Kommune

Børsen, København

B.T., København

Dagbladet Vestkysten, Esbjerg

Dagbladet Politiken, København

Dagbladet, Ringsted

Dagspressens Fond

Danmarks Biblioteksskole, København

Danmarks Grafiske Museum/Dansk Pressemuseum, Odense

Danmarks Radio

Danske Dagblades Forening, København

Den danske Publicistklub

EGV-Fonden, København

Ellen Hørups Fond

Erhvervsarkivet, Århus

Erhvervshistorisk Bureau, Frederiksberg

Fjerritslev Avis/Løgstør Avis

Folkeuniversitetets Landssekretariat, Odense

Fyens Stiftstidende, Odense

Gallup Instituttet, Hellerup

Gladsaxe Tekniske Skole, Søborg

Helsingør Dagblad

Herlufsholm Kostskole

Historisk Institut, Københavns Universitet

Historisk Institut, Odense Universitet

Historisk Institut, Århus Universitet

Historiska Institutionen, Göteborgs Universitet

Industrirådet, Direktionen, København

Industrirådet, København

Institut for Historie og Samfundskundskab, Danmarks Lærerhøjskole, København

Institut for Samfundsfag og Forvaltning, Københavns Universitet

Institut for Samtidshistorie, Københavns Universitet
Institut for Statskundskab, Århus Universitet
Institut for Økonomisk Historie, Københavns Universitet
Journalisthøjskolen, Pressebiblioteket, Århus
Jydske Tidende, Åbenrå
Jyllands-Posten, Viby J.
Kalundborg Folkeblad
Det kongelige Bibliotek, København
Kristian F Møllers Boghandel, Århus
Københavns Stadsarkiv
Landsarkivet for Fyn, Odense
Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg
Landsarkivet for Sjælland, København
Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå
Museet på Sønderborg Slot
Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød
Næstved Tidende
Odense Universitetsbibliotek
Odense Universitetsforlag
Pressehistorisk Selskab
Pressens Årbog
Rigsarkivet, København
Riksarkivet, Sveriges Pressarkiv, Stockholm
Ringkjøbing Amts Avis
Skive Folkeblad
Sorø Akademis Bibliotek
Statsbiblioteket & Statens Avissamling i Århus
Sydjysk Universitetscenter, Esbjerg
TV 2
Universitetsbiblioteket, København
Venstrepressens Bureau, København
Viborg Stifts Folkeblad
Ålands Landskapsarkiv, Mariehamn
Ålborg Universitetsbibliotek
Århus Stiftstidende

Giv os en fælles hukommelse!

Af Hans V. Bischoff

Man drøfter så tit, hvordan staten bedst kan støtte pressen. Det skal jo helst ske på så snedig en måde, at det ikke syner. For ellers kommer man i karambolage med alle de fine fornemmelser, og det skulle man jo nødig.

For statsstøtte og uha-da-da og så videre.

Den hidtil snedigste form er nok momsstøtten. Det er aldrig lykkedes mig at se visdommen i, at bøger er belagt med moms, og smør, ja sågar margarine. Og rugbrød.

Mens den trykte dagspresse er holdt ude

Jeg under den naturligvis alt godt. Jeg er jo selv runden af dens sorte skole fra den gang, der kun var kulører på bladhovedet, og det endda kun når det gik højt.

Jeg er naturligvis på ingen måde påvirket af, at mit nuværende dagblad, TV-Avisen, er belagt med moms, mens for eksempel *Ekstra Bladet* ikke er, og derfor slipper rundt regnet 100 millioner kroner billigere hvert år i fremstillingsomkostninger end vi ville gøre.

Jeg har selvfølgelig prøvet at fundere over, hvori det vise ved sondringen rent

momsteknisk består. En tid lang troede jeg, at det med momsfrigagelsen kun var tilgængeligt for publikationer, der spiller Bingo, men det er vort moderforetagende Danmarks Radio også begyndt på, og lige meget har det hjulpet. Der er stadig moms på vor licens.

Det får så være. Jeg føler mig fuld af fortrøstning til, at der må være en mening med tilværelsen alligevel, og det er der da også nok.

Så må man finde på noget andet, når man nu en gang gerne vil have, at det også skal dryppe lidt på ens egen arbejdsplads.

Jeg har den lykke og ballast at have modtaget min journalistiske opdragelse i Det ærværdige Berlingske Hus, hvor vi længe efter at resten af landet var gået over til Hartvig Frischs små bogstaver stædigt fastholdt en anglificeret specialortografi i overskrifterne. Der var mange flere store bogstaver dér end i Retskrivningsordbogen. Til gengæld var der i årevis ingen bolle-å'er. Næppe fordi betegnelsen lød halvfrækt for sarte ører. Snarere fordi de bestemmende kræfter ikke kunne lide dem, for de kom med en særdeles interessant forklaring den gang: at rent blyteknisk (ak ja, det var den gang) faldt den slags småkrims uhyre nemt af, hvorved Å'et ville forvandle sig til et a, og hvor havnede vi så?

Den forklaring stod de ledende ved

utroligt længe. Mens de med største sindsro tillod os at skrive det ene »i« efter det andet, hvor man ellers skulle tro, at den lille prik var endnu mere udsat, men jeg har aldrig set en, der manglede. Om jeg så må sige.

Det var nu ikke det eneste særprægede ved Huset, som det hed. Med stort H. Det udmærkede sig også ved et ret utroligt tekstarkiv.

Det blev meget hurtigt en betinget refleks hos en, at det allerførste, man gjorde, når man begyndte på en historie, var at rekvirere posen på vedkommende emne. Eller *poserne*, når det var noget kendt.

Det var vigtigt, at det gik hurtigt. Dels lå der utrolige bunker inspiration i de klip. Det at skralæse metervis af gamle beretninger gav en idémæssig bredde i indgangen til stoffet. Masser af nye vinkler dukkede op og kombinerede sig. Inspiration, man aldrig kan nå på siden af i vore dages inddampede abstrakter, hvor kun »det væsentlige« er gengivet. Som om selv den allerbedste arkivar 17 år før en ny hændelse kan regne ud, hvad der til den tid vil få gnisten til at springe.

Dels var der mange af de emner, vi tog op på *B.T.*, jo i realiteten identisk med dem, de også var interesserede i på *Morgenavisen*, som *Berlingske Tidende* hed internt, indtil *Jyllands-Posten* satte sig på navnet, og *Aftenavisen*, som ifølge alle tilgængelige historiske oplysninger var den sande førstefødte berlingske avis, men alligevel måtte se sig skrumpe til ugeblad, og hvor velformet det end er, bliver det jo aldrig helt det samme som noget dagligt. I det med den ønskværdige hurtighed lå nemlig dermed automatisk, at hvis man var hurtig, kunne man nå at tørre konkurrenterne på de to andre dagblade og erobre klippene for næsen af dem. Mens

man i tilfælde af dovenskab og sen bestilling måtte se sig slået af *dem*.

For det berlingske tekstarkiv var jo et udklipsarkiv, hvor tingene på ingen måde forelå *in duplo* for slet ikke at snakke om triplo, eller hvad det så måtte hedde. Der var ét eksemplar af hver artikel eller notits og dermed basta, og den der kom sidst til mølle måtte derfor se sig berøvet et fremragende værktøj og dølge sin sorg og stimulere sin fantasi ved at gå over i Mudderpølen i Pilestræde med en kollega og drøfte emnet igen. En udmærket nødløsning over en kop øl, men det *blev* jo aldrig helt det samme. Så meget mer, som vi af kolde, klare konkurrencegrunde nok ikke altid var helt flinke til at levere klippene hurtigt tilbage.

Det er dén oplevelse, jeg kunne unde alle mine kolleger. Og alle vore læsere og lyttere og seere. Ikke sporten i at tørre hinanden på målstregen, hvor sand den gamle tese end stadig er, at næst efter at få en god solohistorie er det bedste her i verden at hindre konkurrenten i at få den. Og konkurrenter var vi jo på de tre berlingske aviser. Præcis på samme måde som Carlsberg og Tuborg var det, selvom vi godt havde hørt, at karrene var mere forbundne, end de to den gang så skarpt adskilte bryggerier officielt flagede med.

Ikke sporten i tørreriet, men oplevelsen ved dykket ned i tekstposerne. Og al den frodige inspiration, der kom ud af de dyk.

Jeg ved godt, at der eksisterer mange udmærkede arkiver rundt omkring. Enten centralt på arbejdspladsen eller decentralt derhenne til venstre på skrivebordet hos den enkelte medarbejder, nede under dyngerne, men alligevel i åndelig snor, klar til brug den dag netop dét emne dukkede op.

Problemet er muligvis, at der er så

mange udmærkede arkiver. For selv om jeg går varmt ind for decentralisering, er det alligevel tegn på spildte ressourcer.

Derfor kunne man tænke sig den dristige tanke, at *når* staten nu så gerne vil hjælpe dagspressen, og *når* pressen så nødig vil hjælpes fordi den frygter det giver utilbørlige bindinger, så var det da muligvis en god gerning at hjælpe *læserne* og *lytterne* og *seerne* ved at udnytte de kolossale kræfter, der ligger i moderne EDB-teknik, til at give os allesammen en stor, førsteklases, fælles hukommelse.

Et kæmpe-tekstarkiv tilgængeligt for alle

Det vil vende den tunge ende den rigtige vej, al den stund de rige bladhuse naturligvis i virkeligheden godt kan selv, mens det er de fattige, det kniber for.

Samtidig vil det være en håndsækning også til de velbjergede, for det at slå ressourcerne sammen må og skal forbedre det endelige resultat.

Og investeringen kommer så udpræget

de rigtige til gode, nemlig forbrugerne. Med et trylleslag vil for en ringe udgift – terminalen og forbindelsen til det centrale arkiv – selv det fattigste blad være på videnmæssig omgangshøjde med det største. For det er *behandlingen* af stoffet, ikke de forhåndenværende mængder paratviden, der afgør artiklens eller ud-sendelsens kvalitet.

Så det er bare med at komme i gang. Før alt for mange bladhuse og andre medieorganisationer forlover sig alt for godt og grundigt med *forskellige* slags elektroniske arkiv- og redigerings-systemer. Det hele skulle jo gerne passe sammen.

Og sådan en central hukommelse – et centralt sikkerhedsnet, kan man også kalde den – forhindrer jo på ingen måde dem, der ved bedre og kan selv og har bedre råd til at opbygge supplerende systemer.

Den garanterer bare læserne en god behandling. Og lytterne og seerne, pardon.

Estrups sikkerhedspolitik

Et forsøg på en rehabilitering

Af Carsten Due-Nielsen

Estrups-regeringens sikkerhedspolitik 1875-1894 er ikke blevet positivt vurderet af historikerne. Dens komponenter, forsvarspolitikken og udenrigspolitikken, er blevet opfattet som stridende mod hinanden og hver for sig mislykkede. Resultaterne af politikken var farlige, og så var den oven i købet uærlig, da det indtryk, man gav offentligheden, ikke svarede til det reelle indhold.

I efterkrigstiden har især Troels Fink, Viggo Sjøqvist og Henning Nielsen beskæftiget sig indgående med dette emne. Detaljerne i deres analyser og vægten i deres vurderinger varierer lidt, men i hovedsagen er de enige. Nogle citater kan illustrere deres opfattelser.

Selvom Højre i offentligheden stod som det antityske parti, fremhæver Troels Fink »Estrups ønske om at indrette den danske neutralitetspolitik således, at den var acceptabel for Tyskland«. ¹ Fink finder, »at der var et tydeligt misforhold mellem udenrigs- og forsvarspolitik«, ² og årsagen finder han i indenrigspolitikens dominans i forhold til forsvarspolitikken. »Estrup greb befæstningsspørgsmålet og gjorde det til moralsk basis for sin trods mod Folketinget«. ³ Men Estrup troede ikke selv på forsvarssagen: »Estrup havde ikke hidtil været en særlig varm tilhænger af de store planer om permanente anlæg

ved Hovedstaden. Han var det næppe heller efter 1885...«⁴ Det gik da heller ikke særlig godt, for »landets potentielle værdi for krigsførende stormagter... var forøget og neutraliteten følgelig stærkere truet end uden de stærke fæstningsanlæg«. ⁵

Også Viggo Sjøqvist er i sin biografi af Udenrigsministeriets leder i hele perioden, Peter Vedel, kritisk overfor Estrup-regeringen. »Det er vedblivende noget af en gåde, hvad der fik Estrup til at opgive sit tysk-orienterede standpunkt fra foråret 1878 til fordel for de tyskfiendtlige fæstningsplaner i 1882 og deres iværksættelse i 1885/86«. ⁶ Her skifter Estrup altså også kurs, og da intet tydede på Tysklands fjendtlige hensigter på dette tidspunkt, og eftersom regeringen ikke indhentede nogen analyse af situationen i Udenrigsministeriet, er konklusionen at de indenrigspolitiske hensyn var afgørende for Estrup. Det var uheldigt, for i 1890'erne øvede fæstningen »sin farlige virkning på det dansk-tyske forhold«. ⁷

I Henning Nielsens monografi trækkes linien endnu klarere op. Som Fink, men modsat Sjøqvist, ser han Estrup som tysk-orienteret gennem hele perioden, ⁸ men da forsvarspolitikken var vendt mod Tyskland »svækkede det naturligvis bestræbelserne for at føre en neutralitets-

politik baseret på et godt forhold til naboen i syd«. ⁹ Københavns landbefæstning, forsvarspolitikens centrale element, var da også først og fremmest et led i den indrepolitiske kamp. ¹⁰

I oversigtsværker og i studier, der berører periodens politik er disse vurderinger sædvanligvis blevet accepteret, måske mest konsekvent i Søren Mørchs *Den ny Danmarkshistorie*, der ikke er karrig med kritikken af denne håbløse og fritsvævende politik. ¹¹ Der tegner sig således for de historikere, der har beskæftiget sig med perioden, et billede af en politik, der vanskeligt kan forstås rationelt. Den er tyskorienteret i sin kurs, men anti-tysk i sit konkrete forsvarspolitiske indhold. Regeringens leder tror ikke selv på forsvarspolitikken, men gennemfører den af rent indenrigspolitiske grunde. Det fik farlige følger for landet.

Overfor en så bred og velformuleret enighed er det naturligvis kun med betænkelighed, at man drister sig til at drage konklusionerne i tvivl. For de nævnte synspunkter er jo ikke grebet ud af luften, men bygger på dygtige historikers grundige studier i perioden. Men det er nu vanskeligt at tilbageholde en vis undren. For det første fordi den selvmodsigende og farlige politik jo alligevel ikke førte landet ud i katastrofen. Andre faser i dansk udenrigspolitik, som er blevet ramt af historikernes kritik, f.eks. politikken under Napoleonskrigene eller mellem de Slesvigske krige, er endt med krige og landafståelser; så længe Estrups politik rakte, gik det ikke så galt. For det andet er det overraskende, hvis en regering igennem mange år og med store omkostninger fører en politik, der er selvmodsigende og bestemt af indenrigspolitiske motiver, hvis det er rigtigt, at regeringen opfattede

landets situation som så faretruende, at eksistensen stod på spil. ¹²

Denne artikel vil derfor rejse spørgsmålet, hvilket kildegrundlag og hvilke argumenter, historikernes opfattelse bygger på. Og kan der rejses tvivl om historikernes konklusioner, hvad er da forklaringen på deres tolknings udvikling og dominans. Derefter vil en alternativ tolkning af Estrups sikkerhedspolitik blive søgt opstillet, på grundlag af det af historikerne fremlagt kildemateriale, men delvis inspireret af forskere, der har set mere positivt på rationaliteten i regeringens politik og på dens resultater.

Undersøgelsen af historikernes kilde- og argumentationsgrundlag vil i det følgende blive opdelt efter de præmisser, som den samlede opfattelse af Estrup-regeringens politik er bygget på. De kan kort resumeres således:

1. Estrup-regeringens udenrigspolitik var tyskorienteret.
2. Et hovedpunkt i forsvarspolitikken var Københavns landbefæstning. Denne var vendt mod Tyskland og derfor i strid med udenrigspolitikken.
3. Forsvarspolitikken fik farlige følger for landet.
4. Estrup var enig i udenrigspolitikken, men skeptisk over for forsvarspolitikken. Forsvarspolitikken motiveredes af den indenrigspolitiske taktik over for opposition og vælgere. Estrup var ikke enerådende.

Punkterne 1. og 2. tegner således tilsammen selvmodsigelsen, 3. de uheldige konsekvenser. Punkt 4. forklarer den udenrigspolitiske irrationalitet, dels ved indenrigspolitikens primat, dels ved uenighed blandt beslutningstagerne.

Omvendt ses det, at hvis et af punkterne 1. og 2. er forkerte, er der ikke på dette

grundlag nogen selvmodsigelse i sikkerhedspolitikken, og måske derfor heller ingen grund til at søge særlige forklaringer herpå i indenrigspolitik eller beslutningsproces. Og holder punkt 3. ikke stik, falder det udenrigske grundlag for den negative vurdering bort.

Når man skal undersøge kilderne til Estrup-regeringens sikkerhedspolitik, drejer det første spørgsmål sig om, hvilke personer der formulerer politikken. Sjøqvist lader Udenrigsministeriets direktør spille en væsentlig rolle i udenrigspolitikken, medens Fink og Henning Nielsen lægger større vægt på Estrups indflydelse. I forsvarspolitikken er regeringens medlemmer afgørende. Kilderne skal naturligvis helst give oplysning om beslutningstagernes opfattelser, motiver og overvejelser. Det gælder ikke mindst i udenrigspolitikken, hvis indhold kan være svage signaler og markeringer, og hvor selve politikken derfor ofte kan opfattes som de planer, et land har for fremtidige handlinger, hvis bestemte internationale situationer opstår. Det kan gøre det vanskeligt at slutte sig til politikken ud fra de konkrete tilkendegivelser udadtil.

Men det er ikke altid let at rekonstruere aktørernes tankegang. »Estrup var ikke den, der følte sig forpligtet til at gøre rede for sine motiver, og man må lede vidt for at komme på sporet af dem« skriver Fink.¹³ Enkelte primære kilder er dog blevet fremlagt. Et hovedpunkt i belægget for Estrups tyskorientering er en udateret optegnelse (formentlig fra maj 1878), forfattet af Estrup selv, der i den for Estrup karakteristiske kontante stil beskriver hans opfattelse af Danmarks stilling:

»Uoverensstemmelsen mellem mig og Udenrigsministeriet ligger langt dybere

og er langt større end difference mellem neutralitetsreglerne af 1853-54 og af 1862-1870-1877.

- a) Udenrigsministeriet frygter for enhver tilnærmelse til Tyskland, som kunne føre til, at vi senere blev nødt til at følge Tyskland i kamp og kom til at tage det første stød.
- b) Jeg ønsker en sådan tilnærmelse. Den næste kamp, i hvilken Danmark kom til at stå (med allierede eller ene) mod Tyskland blev sandsynligvis Danmarks *sidste* kamp – og jeg anser det derfor for nødvendigt, at vi *i tide* nærmer os Tyskland så meget, at det ikke kan nære nogensomhelst tvivl om, at Danmark vil stå på dets side – i hvert fald *aldrig* imod det.
- a) Udenrigsministeriet nærer overvættets frygt for overlast fra England.
- b) Jeg anser Englands venskab for værdiløst, dets uvenskab for lidet betydende sammenlignet med Tysklands.
- a) Udenrigsministeriet vil bevare Danmark fuld handlefrihed, så længe som muligt, ved at holde Danmark lige gode venner med alle.
- b) Lige gode venner med alle er i reglen ensbetydende med: ikke at have en eneste virkelig ven, og bestræbelsen efter at bevare fuld handlefrihed til det sidste fører let til, at man viljesløst styrtes i afgrunden, når handlingens øjeblik er der«. ¹⁴

Det tør jo siges at være klare ord fra konseilspræsidenten. Der er ingen alternativer til en tilnærmelse til Tyskland, i hvert fald ikke, hvis eksistensen står på spil. Andre stormagter spiller ingen større rolle, og handlefrihed er lavt prioriteret. Men er optegnelsen et sikkert bevis for tesen om en generel tyskorientering? Her må understreges, at optegnelsen ikke

var til personligt brug, men indlæg i en debat i regeringen og i hvert fald tilstillet justitsminister Nellesmann¹⁵ og «Estrup kunne være noget rask, når han ville markere et afvigende standpunkt». ¹⁶ Og optegnelsen er kun den generelle indledning til nogle længere udredninger om Estrups opfattelse af den danske neutralitetspolitik under den russisk-engelske konflikt, som mange frygtede i 1878. Estrups standpunkt var her, at man lige så godt straks kunne anlægge en for Tyskland og Rusland acceptabel neutralitet, da det kunne være farligt at skifte neutralitetsregler midt under en konflikt. Peter Vedel i Udenrigsministeriet – og justitsminister Nellesmann – fandt, at man skulle holde sig til de gamle neutralitetsregler fra Krimkrigens tide, der blev opfattet som mere engelskvenlige. Optegnelsen er derfor kun i indledningens ordlyd et generelt udenrigspolitisk program, i realiteten drejer det sig om argumenter for en konkret politik. Og i den konkrete politik spiller også hensynet til Rusland en rolle.

Hvis denne Estrup-optegnelse fra 1878 ikke var blevet fremdraget fra Skaføggaards arkiver i 1940, ville tesen om Estrups tyskorientering have væsentligt mindre at bygge på. Men der er dog andre kilder og indicier.

Fra tiden indtil 1878 nævnes, at Estrup som indenrigsminister i 1866 støttede regeringens tilbud til Preussen om hjælp i krigen mod Østrig mod at få dele af Slesvig tilbage.¹⁷ Det må dog bemærkes, at Estrup her udtaler sig for en forsigtig kurs, og ikke nærer stor tiltro til, at det vil komme til mere end indledende underhandling. ¹⁸ Et indicium skulle det også være, at regeringernes udbygning af Københavns søbefæstning i 1870erne opfattedes som især vendt mod England.¹⁹ Argumentet fortsætter naturligvis, at man

kan slutte fra forsvarspolitik til udenrigspolitik (og hvis man kan i 1870erne, hvorfor så ikke i 1880erne?), og det forudsætter også, at søbefæstningen ikke ses som potentielt rettet mod Tysklands voksende flåde, og at man ser bort fra, at søbefæstningen var det i 1870erne indenrigspolitisk gennemførlige, hvad den samtidigt foreslåede landbefæstning ikke var.

For perioden efter 1878 fremlægges ligeledes få kilder og indicier vedrørende tyskorienteringen, som i øvrigt til dels måles ved sammenligning med Peter Vedels i denne opfattelse strengt neutrale holdning.²⁰ Henning Nielsen nævner således, at Estrup udtalte sig om parlamentarismens England i et brev fra 1895,²¹ men hans holdning til parlamentarismen havde jo meget nærliggende indenrigspolitiske årsager. Desuden nævnes, at Estrup ønskede engelske konsulær væk fra St. Croix efter en episode i 1879,²² men dette indicium virker heller ikke umiddelbart tungtvejende. Endelig fremhæves regeringens forsigtighed med hensyn til Kongehusets optræden og forbindelser samt i det sønderjyske spørgsmål.²³ Også her forekommer det svært at se egt. tyskorientering og ikke blot tilbageholdenhed, og i øvrigt giver disse områder eksempler på, at Vedel optræder mere tyskvenligt end Estrup.²⁴ De fremlagte interne kilder forekommer derfor – med 1878-optegnelsen som den klare undtagelse – svage, og i samtiden offentligt tilgængelige kilder til støtte for tesen findes åbenbart ikke, iflg. H. Nielsen fordi Estrup af indenrigspolitiske grunde ikke kunne vise sin tyskvenlighed.²⁵

Som nævnt opfatter historikerne Københavns landfæstning som vendt mod Tyskland, medens byens søbefæstning var vendt mod sømagterne, især England.²⁶

Da alle stormagterne fra 1870'erne og fremefter imidlertid var Danmark overlegne både til søs og til lands, kan man måske med større rimelighed sige, at sø- og landbefæstningen supplerede hinanden, idet søbefæstningen især tog sigte på et overraskelsesangreb, medens landbefæstningen var rettet mod et større angreb over Sjælland. Befæstningstanken var i øvrigt ikke en særlig dansk opfindelse, men indgik som et vigtigt led i en række store og små staters defensive forsvar. Kildegrundlaget for motiverne er ikke ganske entydigt. For fæstningens brod mod Tyskland taler en udtalelse af krigsminister Bahnson i Saksøbing i 1887, der gav anledning til intern kritik i Danmark, imod taler både offentlige og private forsikringer fra regeringen.²⁷

Heller ikke kilderne til den tyske opfattelse af den danske forsvarspolitik er helt klare. Generalfeltmarskal Helmuth v. Moltke udtalte sig i 1885 forsonligt, medens rigskansler Bismarck privat udtrykte reservationer, der dog næppe kom til den danske regerings kundskab.²⁸ For Moltke syntes det afgørende, at den danske oprustning udfyldte et ellers farligt militært tomrum, for Bismarck, at den var en ulempe for Tyskland.

Alt i alt forekommer det vel rimeligt at se befæstningen som vendt mod Tyskland, når dette land betragtes som den største trussel, men den kan også gives mening som forebyggelse af en fait accompli-besættelse fra enhver stormagts side og således i overensstemmelse med en ligelig væbnet neutralitet.

Tesen om forsvarspolitikens farlige følger må præciseres lidt nærmere. Her drejer det sig vel primært om en undersøgelse af andre magters reaktioner, selv om farlige situationer måske også kan opstå blot som følge af danske regeringers

forventninger om andres reaktioner. Men hvornår satte følgerne ind? Da befæstningen blev foreslået, da den blev bygget, eller først da den blev færdig? Og i hvor høj grad skyldtes de farlige følger udviklingen i den internationale konjunktur? Er fæstningen kun farlig under bestemte omstændigheder, eller medfører bestemte storpolitiske konstellationer farer for Danmark, uanset forsvarspolitikken?

De her analyserede historikere har især koncentreret sig om konsekvenserne efter igangsættelsen af de store arbejder i 1885. Som dokumentation for uvenlige og aggressive tyske reaktioner nævnes reaktionerne på Bahnsons tale i 1887,²⁹ den tyske kejsers bemærkninger i anledning af franske flådebesøg,³⁰ og rigskansler Capravis udtalelser fra 1893 om Danmark som en faktor i den fransk-russiske alliance vendt mod Tyskland.³¹ Spørgsmålet er imidlertid, hvilke konsekvenser disse udtalelser fik for den tyske politik. Her fremhæver Fink den tyske flådechef Tirpitz' planer fra 1892, der var offensive mod dansk område,³² men som det senere skal omtales, er det ikke ganske klart, i hvilken udstrækning disse planer slog igennem i praksis, eller i hvor høj grad de var bestemt alene af den nye storpolitiske situation, og således var mindre påvirkede af den danske forsvarspolitik. Endelig må det også huskes at den tyske opfattelse af Danmark utvivlsomt var præget af Slesvig-spørgsmålet.

I argumentationen for den danske forsvarspolitikens farlighed er der derfor et element af mere almene overvejelser: At mulighederne for at være neutral og holde sig uden for konflikt uundgåeligt var truet, når landets militære værdi blev forøget.³³ Det har måske også spillet en rolle, at ikke mindst Vedel i Udenrigsministeriet, der var modstander af for-

svarspolitikken, lagde en betydelig nervøsitet for dagen i flere situationer.³⁴

Estrups skepsis overfor landbefæstningsplanerne, og hans tilslutning til dem af indenrigspolitiske grunde og efter pres fra mere forsvarsivrige er også både kildebelagt og argumenteret ved selve handlingsforløbet. Den franske gesandt indberetter i 1883, at når Estrup accepterede udskydelsen af forsvarsudbygningen i 1882-84 var det udtryk for en lavere prioritering³⁵ og tilsvarende nævnes Estrups tilbageholdenhed i forhandlinger med Venstre i 1881,³⁶ samt tilbage i 1870'erne, hvor en samtidig vurdering skulle være, at der i en årrække herskede udbredt tvivl om den alvor, hvormed han tog sig af forsvarssagen.³⁷ Det forekommer dog dristigt at slutte så entydigt fra et forhandlingsforløb og et indtryk – delvis i oppositionen, delvis hos de mest forsvarsivrige i Højre – i offentligheden. Det var vel vanskeligt at presse mere på end Estrup gjorde, når Folketingets flertal var imod, så længe man veg tilbage for provisoriske finanslove. Og det er vel ikke usædvanligt at taktikken skifter efter den indenrigspolitiske situation, selvom det medfører en udsættelse af et programs gennemførelse. Og når Hørup driller Estrup i 1876 ved at skrive, at han »har kastet fædrelandets forsvar i grams på en valgdag«³⁸ er det nok især udtryk for ærgrelse over, at Estrup ikke opgiver regeringsmagten, men har foretrukket at »lade sagen falde«. Modsat lader forsvarstilhængerene lektor Eugene Ibsens omtale (i et brev fra 1894) af Estrups modstand og sin egen store indsats for at overtale ham til at gå ind for fæstningspolitikken sig forklare som den ivrige påvirkers tilbøjelighed til at overvurdere egen indsats.³⁹

I den sammenhæng kan man ikke se

bort fra, at når Troels Fink i sit værk fra 1986 lader Estrup spille en tilbagetrukket rolle, uden meget initiativ, snarere som den der giver efter for andres pres, kan det hænge sammen med hans meget store materiale af henvendelser til Estrup sammenlignet med de færre tilkendegivelser fra hans egen hånd. Men naturligvis er det vigtigt for forståelsen af rationaliteten i den danske sikkerhedspolitik, i hvilken grad beslutningstagerne udgjorde en koordineret eller hierarkisk gruppe, eller om forskellige beslutningstagere med hver deres mål fik mulighed for at afgøre hver deres del af politikken. Fink nærmer sig her en opfattelse af, at de mere viljestærke forsvarsivrige kræfter i regeringen omkring kultusminister Scavenius fik lov at bestemme forsvarspolitikken.⁴⁰

Hermed nærmer vi os tesen om det indenrigspolitiske spil som afgørende for forsvarspolitikken. Hvis indenrigspolitiske faktorer er afgørende, må det betyde, at hvor indre og ydre hensyn strider mod hinanden, får de indre prioritet. Og det er jo en naturlig forklaring på en ellers uforklarlig sikkerhedspolitik, hvor forsvarspolitikken strider mod den udenrigspolitiske orientering. Desværre er der ikke blevet fremlagt ubestridelige interne kilder, der kunne dokumentere indenrigspolitikens primat hos regeringen, så argumentationen hviler mest på indicier, dels for indenrigspolitiske motiver, dels imod udenrigspolitiske.

Fink understreger forløbet med de stadige udsættelser af fæstningsplanerne, indtil forsvarsbevægelsen har vokset sig stærk, og Højre har brug for et middel til at samle vælgerne og splitte oppositionen i dens mere og mindre forsvarsvenlige dele. Og da først byggeriet er igang, bliver

det den moralske begrundelse for at fortsætte provisoriepolitikken. Hertil kan siges, at der næppe er nogen tvivl om, at den indenrigspolitiske taktik spillede en rolle for *forløbet*, men det er jo ikke det samme som at acceptere et indenrigspolitisk primat. En politik, der med variationer fremlægges år efter år fra 1872 til 1885 under forskellige indenrigspolitiske vilkår ses vel naturligst i en overordnet sammenhæng, og at dens gennemførelse er betinget af indenrigspolitiske forhold og får indenrigspolitiske konsekvenser adskiller den jo ikke fra andre dele af et lands udenrigspolitik.

Sjøqvist og Henning Nielsen nævner supplerende indicier for, at forsvarspolitikken netop ikke kan ses naturligt i en udenrigspolitisk sammenhæng. Således involveres Udenrigsministeriet slet ikke i overvejelserne om forsvarspolitikken,⁴¹ der er ikke netop omkring 1885 et spændt forhold til Tyskland, som kunne motivere landbefæstningen,⁴² og tværtimod er befæstningsforslagene gemt væk 1878-1882, hvor der kan tales om en midlertidig forværring af forholdet til Tyskland.⁴³ Forsvarspolitikken ses heller ikke som understøttende en anti-tysk politik, der byggede på tilnærmelse, evt. alliance, med Frankrig og Rusland, for denne politiks fortalere, Scavenius og Bahnson, fik ingen indflydelse på regeringens udenrigspolitik.⁴⁴ Heller ikke disse indicier forekommer imidlertid afgørende. En langsigtet forsvarspolitik kan næppe forstås alene ud fra aktuelle konjunkturer i forskellige faser af *forløbet*, og det var – som Sjøqvist selv erkender – næppe så overraskende, at fæstningsmodstanderen Vedel blev holdt uden for de forsvarspolitiske overvejelser,⁴⁵ og især da ikke, når Vedels tilbageholdende udenrigspolitik i denne fase udmærket lod sig forene med

forsvarsopbygningen, under hvilken ubemærkedhed var en dyd.

Alt i alt forekommer det, at der er fremlagt temmelig få indiskutable kilder til støtte for de teser, som historikernes opfattelse af Estrups sikkerhedspolitik bygger på, og at de ræsonnementer der argumenteres ud fra, næppe heller behøver at være tvingende. Og det er tankevækkede, hvis så stærke negative vurderinger er fremsat uden et mere solidt grundlag. At et sådant kildegrundlag skulle findes, skal naturligvis ikke benægtes, blot at det ikke er lagt tydeligt frem.

Måske ligger en del af forklaringen i, at traditionen for den negative vurdering af Estrups politik har rødder i samtidens debat, i oppositionens kritik. Og i denne opposition indgik endda nogle af landets førende historikere. Trols Fink kan da også gang på gang henvise til parallelle vurderinger f.eks. i venstrepressen. Og Venstres – og især den mere radikale del af partiets – grundsyn var da også noget forskelligt fra regeringens og Højres. Det byggede på tyskorientering som en nødvendighed, man var skræmte ved en handlefrihed, som kunne føre til en eventyrpolitik med deltagelse i en tysk-fjendtlig alliance; man betragtede enten forsvaret som farligt og konflikttiltrækkende eller lagde vægt på et periferiforsvar i stedet for befæstningen af København.⁴⁶ Med disse udgangspunkter var det naturligt at kritisere Estrup-regeringens forsvarspolitik, at påpege en modsætning mellem denne og en tysk-orienteret eller neutral udenrigspolitik, og at trække enhver intern uenighed i regeringspartiet hårdt op.⁴⁷

Sejrherrerne efter systemskiftet 1901 var godt rustet til at skrive historie, og på den baggrund virker Munchs beskrivelse af periodens politik i Schultz' Danmarkshistorie nærmest afdæmpet. Udenrigs-

politikken beskrives dog helt adskilt fra forsvarspolitikken, der behandles under afsnittet om forfatningskampen.⁴⁸ Det bliver imidlertid Troels Fink, der i efterkrigstiden især tegner billedet af periodens danske udenrigspolitik. Hans Fem foredrag om dansk udenrigspolitik, udgivet i 1958, er noget af det klareste og idérigeste, der er skrevet om dette emne. De hvilede – skønt udokumenterede – på grundige studier, og de anslog de temaer og opfattelser, som han selv og andre arbejdede videre med i de følgende 30 år. I de senere værker nuanceres billedet og samtidig forstærkes opfattelsen af indenrigspolitikens primat, af Estrups egen skepsis ved forsvarspolitikken, og af Estrups mindre dominerende stilling i regeringen og i Højre.⁴⁹

Nøglen til Finks opfattelse som den første gang kommer til udtryk i de Fem foredrag findes i de store strategiske overvejelser, og her kan det overraske, at hans tankegang ligger så nær Venstres – og endda den forsvarsskeptiske del af partiet. Det kan næppe være de gamle modsætninger fra forfatningskampen, der overlever endnu efter 2. Verdenskrig. Og medens det i Mellemligstiden kunne være naturligt at acceptere Stauning-Munch-regeringens tyskorienterede og afrustedede sikkerhedspolitik som nødvendig, er det mere bemærkelsesværdigt at finde de samme holdninger efter Atlantpagtmedlemskabet 1949. Nu kom Danmarks sikkerhedspolitik til at bygge på alliancepolitik og oprustning, og begreber som afskrækkelse og faren ved militære tomrum blev almindeligt tankegods. Og det er jo ikke så svært at se visse paralleller mellem argumenterne for og imod NATO og for og imod Estrups forsvarspolitik, selv om truslen kommer fra en anden side, og alliancen giver et nyt

grundlag. Forklaringen kan naturligvis være, at efterkrigstidens historikere – som dele af Venstre i Estrup-tiden – har lagt hovedvægten på den manglende alliance-mulighed og derfor nedspillet parallellen. En anden mulighed er, at nogle af historikerne heller ikke har troet meget på NATO-politikens rationalitet.⁵⁰

Og for de forsvarspositive historikere kan der måske ligge et motiv til kritikken af Estrup i det forhold, at hans politik førte til en polarisering af partier og befolkning, at hans mobilisering og udnyttelse af forsvarsviljen på lang sigt slog fejl ved at skabe en ideologisk og parlamentarisk stærk basis for en forsvarsskepsis, der holdt sig i to-tre generationer. Estrup var den, der splittede nationen.⁵¹

Der er imidlertid en anden grund til, at Finks kritiske vurdering af Estrups forsvarspolitik kan undre. Det synes som om Finks synspunkter på Danmarks situation omkring 1914 hænger dårligt sammen med hans syn på Estrup. Således fremhæver han 1958, at »det danske forsvar var tilstrækkeligt til at give Tyskland tillid til, at Danmark kunne hævde sin neutralitet«⁵² og i 1988 hedder det at »når det under 1. Verdenskrig lykkedes at hævde neutraliteten var det, fordi ingen af stormagterne havde nogen fordel af at krænke den, men det betød også noget, at Danmark ikke lå hen som et militært tomrum«.⁵³ For perioden op til og under 1. Verdenskrig anerkendes altså Højres grundsynspunkt, at et afrustet Danmark var mere udsat end et rustet.

De sidste citater fra Finks værker tegner en linie i tolkningen af Danmarks internationale situation, som har fundet gengang blandt politologerne. Deres opfattelser af Estrup-tiden er interessante, fordi de i det store og hele bygger på histo-

rikernes studier, men er nået frem til delvis divergerende opfattelser. Men udgangspunkterne er anderledes. De tænker ud fra generelle teorier om staters politik, de forudsætter ofte rationalitet i deres modeller, og de er vant til at placere stater udenrigspolitik i både intern og extern sammenhæng. Og har de et overfladisk kendskab til kildematerialet, ser de gerne bort fra beslutningstagernes overvejelser og anlægger i stedet et iagttagerperspektiv, der hviler på kendskab til andre staters politik.

Således kunne Ib Damgaard Petersen i 1969 – selvom han byggede især på Finks undersøgelser og selvom han accepterede Finks tese om Estrups tyskorientering – tolke Estrups forsvarspolitik som en passende dansk balancepolitik mellem stormagterne. Landbefæstningen var »baseret på, at England, eventuelt Frankrig, måtte have en interesse i at modsætte sig en total erobring af Danmark. Landbefæstningen kunne således tolkes som et udtryk for et forsøg på at skabe ligevægt imellem magternes indflydelse i området ved København«. ⁵⁴ Damgaard Petersen indrømmer, at efter 1891 var Danmarks situation farligere, men han understreger samtidig de større manøvre-muligheder.

Samme motiv går igen i Hans Branners grundige studium af mineudlægningskrisen i 1914. ⁵⁵ Han stiller to skoler i datidens danske udenrigspolitiske tænkning op, og hans analyse af den engelske og tyske planlægning over for Danmark bringer ham til at få større forståelse for de danskere, der tænker i balancepolitik og småstatens afskrækkende marginalstyrke end for dem, der anbefaler en betingelsesløs tyskorientering. For Branner kan påpege, at vel var den tyske flådeledelse under Tirpitz allerede fra tiden

omkring Københavns-fæstningens færdiggørelse og den fransk-russiske alliances indgåelse indstillet i offensiv retning mod nord, men hæren under Schlieffen var fra 1892 afgjort imod at afsætte de nødvendige landstyrker til besættelse af Danmark. Dem ville der være hårdt brug for på øst- og vestfronten. Branner drøfter, hvornår denne strid mellem de tyske værn endeligt afgøres til hærens fordel, men under alle omstændigheder peger hans undersøgelse på, at tyskerne tog den danske forsvarsindsats alvorligt, at den faktisk havde en vis afskrækkende virkning på dem – i hvert fald under bestemte internationale konstellationer. ⁵⁶

I et andet arbejde ⁵⁷ gør Branner opmærksom på, at i England var uenigheden mellem hær og flåde lige så stor. Flåden lagde i overensstemmelse med sin naturlige værnsinteresse mest vægt på Danmarks militære styrke og forestillede sig muligheden af et samvirke. Hæren – som også i England sejrede i konkurrencen mellem værnene – var i overensstemmelse med sine generelle planer tilbøjelig til at afskrive Danmark som militær faktor, men det er dog værd at bemærke, at man alligevel forestillede sig, at tyskerne ville behøve 350.000 mand til at besætte Danmark. ⁵⁸

Branners undersøgelse af den tyske militære tænkning stiller unægtelig spørgsmålstejn ved historikernes opfattelse af forsvarspolitikken som håbløs eller farlig.

Politologen Nikolaj Petersen accepterer stort set historikernes opfattelse af Estrups tyskorientering, en ukoordineret forsvars- og udenrigspolitik, og ringe vægt på Danmarks egne militære ressourcer (der anses som betydningsløse i sammenligning med den »ressource« der ligger i et gunstigt internationalt system, hvorfor

forsvarsstrategien da også er alt for kostbar i lyset af de beskedne alliancemuligheder).⁵⁹ Derimod er Erling Bjøl knap så overbevist. Han mener, at der sker en ændring i Estrups sikkerhedspolitik efter det tyskorienterede 1878-notat, og den »skal måske ses på baggrund af den forandring, der skete i Danmarks sikkerhedsmiljø med tronskiftet i Rusland 1881, som bevirkede, at en stormagt fra da af internationalt blev opfattet som vor potentielle beskyttelsesmagt, hvis venskab Bismarck tilmed lagde vægt på«. ⁶⁰ Bjøl tilføjer: »Henning Niensens tese om at fæstningen var bygget af rent indenrigspolitiske grunde, forekommer for kategorisk, da den internationale dimension ikke ses at være undersøgt«. ⁶¹

Under inspiration fra politologernes mere forstående billede af den estrupske sikkerhedspolitik, og på grundlag af de mange kilder, der er fremlagt i historikernes arbejder, skal en alternativ tolkning søges opstillet. Det må straks indrømmes, at heller ikke for denne er kildegrundlaget særlig stærkt. Men til dens forsvar kan det måske tale, at den *ikke* skal bevise at politikken var selvmodsigende eller synderlig uærlig eller mislykket, blot at den kan opfattes som rimelig rationel.

Udgangspunktet for den alternative tolkning er således, at sikkerhedspolitikken er en sammenhængende enhed med rimeligt forenelige mål og til målene afpassede midler på grundlag af et realistisk billede af omverdenen. Det betyder *ikke*, at indenrigspolitiske - vælgermæssige eller parlamentarisk taktiske - overvejelser ikke har spillet ind; det betyder blot, at der kan argumenteres for, at indenrigspolitiske faktorer kan forstås som underordnede eller i overensstemmelse med den overordnede udenrigspolitiske kurs.

Tilsvarende afvises det ikke, at der har været nuancer i formuleringen af sikkerhedspolitikken i regering og regeringsparti, men det antages, at man alligevel kan operere med een aktør, ikke en statsledelse det ligner et opløb. Endelig skal det også medgives, at traditionelle militære æresbegreber og en ureflekteret nationalisme ikke blot har indgået i den offentlige argumentation for en moralsk genopbygning efter nederlaget 1864, men nok også i nogle af beslutningstagernes tankeverden, men sådanne motivationer udelukker ikke en sammenhængende politik.

Estrup-regeringens omverdensbillede antages at operere med Tyskland som den afgørende potentielle trussel mod landets eksistens og samtidig det land, som Danmark i Slesvigspørgsmålet har et territorielt udestående med. Men med i billedet er også Rusland, England og Frankrig, som antages at kunne spille en sådan balancerende og beskyttende rolle, at Danmark ikke alene er afhængig af sin svage position i det bilaterale dansk-tyske forhold. Den danske regering kan erfaringsmæssigt erkende, at forståelser og modsætningsforhold mellem stormagterne skifter over tid og er afhængige af, hvilke geografiske områder der er i fokus. Derfor vil det for Danmark være af værdi dels at bevare en vis handlefrihed, dels at råde over ressourcer bag sikkerhedspolitikken, der kan benyttes i forskellige, forudsigelige internationale konstellationer.

Det forekommer usikkert, hvorlænge krisestemningen fra 1870erne - ikke mindst 1878-79 - varer ved, hvor længe landets eksistens følte akut truet. ⁶¹ Men under alle omstændigheder kan man antage, at det var en erfaring om landets udsatte position, der kunne pege mod at

forstærke ønsket om at Danmark skulle sikre sig ved egne midler – eller ved forståelse med andre stater.

Forsvarspolitikken er her den væsentligste faktor. Men i den udstrækning den i overensstemmelse med tidens militære tankegang beror på mere permanente rustninger, på flåde, sø- og landbefæstning, er der tale om ressourcer, som det tager tid at opbygge, og som i en længere periode derefter vil være konstanter, uanset skiftende internationale konjunkturer.

Når målet er at bevare selvstændigheden – og på kortere eller længere sigt skabe basis for Nordslesvigs tilbagevenden, tegner der sig tre muligheder for udenrigspolitisk orientering. Man kan satse på en tyskvenlig politik, for derved at udelukke tysk mistænksomhed og måske generhverve de dansksindede dele af Slesvig. Forudsætningen er, at politikken ikke på længere sigt fører til stadig stigende afhængighed af Tyskland. Denne politiks forsvarspolitiske konsekvens må være et dansk forsvar afpasset efter tyske ønsker, hvad enten disse måtte gå i retning af Københavns (sø-) befæstning eller et militært svagt Danmark. Den tyskorienterede politik er en option med positive aspekter indtil 1879, hvor det må erkendes, at der er meget stor afstand mellem de danske håb om genforening og den selvbevidste tyske nationalisme.

Den anden mulighed er forståelse med Tysklands modstandere. Forudsætningerne for denne politik er imidlertid vanskeligt beregnelige. Efter 1871 kan man ikke bero på fransk styrke alene, og da Rusland og England på skift har bedre eller dårligere relationer til hinanden og til Tyskland, må man især sætte sin lid til, at balancen i systemet til hver en tid vil gøre i det mindste een af disse magter in-

teresseret i at opretholde Danmarks selvstændighed. Hvis Estrup-regeringen lagde stor vægt på Rusland kan det ikke undre. De familiemæssige bånd med kongehuset og Ruslands placering ved Østersøen trak i samme retning, for Rusland kunne ikke være interesseret i tysk beherskelse af adgangen. Når Tyskland og Rusland var allierede, kunne tyskerne vanskeligt genere russerne ved at eliminere Danmark. Når Rusland nærmede sig Frankrig og vendte sig mod Tyskland, gjorde magtbalancen udslaget og tvang tyskerne til tilbageholdenhed. Hvis en forståelse med Tysklands modstandere skulle udvikle sig til en troværdig alliance, var forudsætningen imidlertid, at begge parter kunne se en fordel derved. Og her kan man argumentere for at vende den liberale Chr. Hages udtryk om forsvaret: Hvad kan det hjælpe? Hvor er alliancen? til et: Uden forsvar, ingen alliancer. Alliancen kunne tidligst blive en realistisk option når befæstningen var klar.⁶³

Den tredje orienteringsmulighed er neutralitetspolitikken. Den måtte bygge på tillid hos stormagterne, men det kræver viden om, hvorvidt de føler sig mest trygge ved en svagt bevæbnet neutralitet, der udelukkede, at danske styrker kunne bruges offensivt, eller en væbnet neutralitet, der kunne afskrække andre magter fra at sætte sig i besiddelse af dansk område. I modsætning til de to andre optioner ville en sådan politik opgive at bruge udenrigspolitiske midler til at arbejde for generhvervelsen af Nordslesvig.

Alle tre orienteringer indebar, at forsvarspolitikken var en vigtig faktor, som den danske regering havde direkte indflydelse på. Det var dog afgørende, hvorledes stormagterne opfattede den. En defensiv forsvarspolitik måtte da blive et naturligt svar. Selv i en alliance med Tysk-

land eller dets modstandere gjorde landets ressourcer alligevel en offensiv krigsførelse umulig, og ved at lægge vægt på det defensive, understregede man både det ikke-provokerende og det tomrum-udfyldende. Og som defensiv foranstaltning var fæstningsbyggeriet oplagt. Det gjaldt forsvaret af København mod søsiden, men det gjaldt først og fremmest landbefæstningen, fordi denne ikke kunne true passagen gennem Øresund. Ved at lægge hovedvægten på det defensive, valgte man en kurs tættere på neutraliteten eller endda tyskorienteringen og længere fra alliancen med Tysklands modstandere. Men man sikrede sig flere handlemuligheder, fordi man i kraft af øgede militære ressourcer ville kunne skifte kurs på et senere tidspunkt. Man var ikke bundet alene til Tyskland, og den meget forsigtige politik, man hidtil havde følt sig nødsaget til at føre, kunne gradvis ændres, i overensstemmelse med de internationale konjunkturer.

Hvis ovenstående var overvejelserne bag den danske sikkerhedspolitik under Estrup, må man sige, at den lykkedes forbløffende godt. I 1880'erne under den tysk-russiske alliance, gør Ruslands interesse i stræderne – og i forholdet til svigerfamilien – det til en beskyttermagt for Danmark og trækker tysk velvilje med sig. Der er ikke balance omkring Danmark, men heller ingen akut trussel. Og da Rusland i 1890'erne skifter over til den franske alliance, opstår nok det frygtede indkredsningsskema for Tyskland – og deraf følgende mistænksomhed over for potentielle modstandere som Danmark – men samtidig erkendes en balance, som gør det farligt for Tyskland at gribe ind i fredstid og af ressourcemæssige grunde i krigstid. Der skal betydelig tysk brøsig-
hed til at dække over det forhold, at ba-

lancen fungerer og giver Danmark mulighed for at vælge, om det vil nærme sig Frankrig og Rusland eller fortsætte neutraliteten.

Set ud fra dette synspunkt byggedes Københavns befæstning på det optimale tidspunkt. Søbefæstningen, der kan opfattes som lidt mere tyskorienteret sættes i gang i 1870'erne, da Tyskland er mest dominerende, landbefæstningen påbegyndes i 1880'erne, da tyskerne ikke har mulighed for at vise andet end velvilje. Og da tyskerne efter 1890 har grund til uro, er befæstningsplanerne i hovedsagen gennemført og er en realitet, der må indgå i den militære planlægning.⁶⁴

Kan dette billede af en succesrig sikkerhedspolitik understøttes af kilder eller indicier, der peger mod, at danske beslutningstagere selv forstod den her skitse-rede tankegang – eller er det blot en efter-rationalisering? Kan kilderne vise, at regeringen ikke var tyskorienteret, men troede på magtbalancen, at forsvarspolitikken faktisk sås i forbindelse med udenrigspolitikken, og at man gennemførte en langsigtet politik i flere taktisk bestemte faser?

Det må straks indrømmes, at kun enkelte spredte kilder i det hidtil fremdragne interne materiale kan bruges som belæg for en tese om en overordnet og velplanlagt dansk sikkerhedspolitik, der med udgangspunkt i 1870'ernes erfaringer og i overensstemmelse med en klar erkendelse af den internationale politiks realiteter føres igennem i denne lange år-række. Snarere end en stor samlet plan er der måske tale om en mere intuitiv politik, baseret på grundlæggende opfattelser af mål, muligheder og midler.

Et par udtalelser af Estrup i 1879 kan vise tankegangen. I mødet i Statsrådet 21.

marts udtaler han i forbindelse med drøftelsen af Danmarks evt. reaktion over for Tyskland efter at det er blevet kendt, at Pragfredens §5 om muligheden for selvbestemmelse for det dansksindede Slesvig er blevet ophævet:

Estrup »bemærkede, at han ganske delte udenrigsministerens frygt for enhver yderligere realitetsforhandling i Berlin i et øjeblik som dette, hvor Tyskland står så overmægtigt i Europa og hvor ingen magt enten vil eller tør træde op for os«. Estrup »frygter... for enhver henvendelse... (som)... kunne foranledige, at det kom ind på spørgsmål om en nærmere tilslutning imellem de to lande og om betingelserne for en sådan...«

»Et nærmere forhold til en så mægtig stat som Tyskland udover hvad der kan fordres af en nabovenlig magt – og i den henseende har vi fra vor side gjort alt – ville, tror han, bringe en svag stat som Danmark i et afhængighedsforhold og selvstændigheden ville være opgivet. Og han vil dertil endnu bemærke, at det forekommer ham givet, at ethvert skridt, som Danmark måtte gøre til en nærmere tilslutning til Tyskland, absolut vil fjerne os fra de magter, som Danmark hidtil har regnet til sine venner, og ville med et slag berøve os sympatierne hos disse.«⁶⁵

Det er unægtelig en anden tankegang end den tidligere citerede optegnelse fra maj 1878. Nu er det frygten for Tyskland, ja endog for at indlade sig i forhandling med tyskerne, der er hovedpunktet, og nu spiller hensynet til de andre magter, der ses som Danmarks venner, en vigtig rolle. Og samtidig viser udtalelsen, at magtbalancen i Europa anses for afgørende, og at den i øjeblikket stiller sig ugunstigt for Danmark. En anden kilde til denne opfat-

telse af skiftene i den europæiske magtbalance som afgørende for Danmarks muligheder er den franske gesandt Tibys samtale med Estrup 30. marts 1879.

»Les événements ont tourné contre nous, m'a dit M. Estrup. Personnellement, nous sommes réduits à l'impuissance vis à vis de l'Allemagne. Mais les conditions générales de l'Europe pouvaient nous devenir favorables.... Que devons-nous faire? Une seule chose, vivre et attendre. C'est la même règle de conduite qui s'impose à la France.«⁶⁶

Naturligvis er også disse udtalelser påvirket af situationen og af hensyn til tilhørerne. Efter først at have protesteret i Berlin mod §5-ophævelsen trækker den danske regering sig tilbage efter et brøstigt tysk svar. Og med den franske gesandt eller den danske konge som tilhører er det naturligt at henvise til vore europæiske venner.⁶⁷ Alligevel forekommer det rimeligt at se dem i forbindelse med andre udtalelser og handlinger, der vanskeligt kan opfattes som tyskorienterede, men som snarere understreger ønsket om handlefrihed og vægt på den europæiske balance og på forsvarspolitikken. Billedet forvirres ganske vist noget af, at regeringen formelt ønskede at opretholde en streng neutralitetspolitik, at Højre i offentligheden identificeredes med en antitysk og national holdning, men at Højre-folkene også brugte ethvert positivt signal fra Tyskland om at man ikke der følte sig truet af den danske forsvarsopbygning.⁶⁸

I 1885 accepterede regeringen, at kongen skulle være mægler mellem Rusland og England. Dette russiske forslag blev ikke til noget, men viste, at regeringen ikke veg tilbage for en europæisk rolle,

også selvom det antoges, at Tyskland ville være imod den.⁶⁹ Udtalelser fra regeringsmedlemmer om at Københavns befæstning var vendt mod Tyskland og kunne ses i sammenhæng med en forståelse med Rusland fra 1886 og 1887 kan naturligvis opfattes som opinionspåvirkning, men vel også som udtryk for tankerne i hvert fald hos de mest fæstningsivrige ministre.⁷⁰ Men også i intern kommunikation spillede tanken om forsvarspolitikens betydning for landets handlefrihed en rolle. Således skriver kultusminister Scavenius i september 1888 til Estrup på den ene side, at uden en tilbagegivelse af Nordslesvig kan Tyskland ikke forvente »at vi ubetinget og for enhver pris vil holde os udenfor en kamp, selv om både Rusland og Frankrig i forening gik mod Tyskland«, på den anden side: »vi ville ikke længere behøve at betragte os – når tillige ganske vist Københavns befæstning er fuldt gennemført – som Ruslands protege«. ⁷¹

Og den handlefrihed, som Estrup i 1878 har omtalt så nedvurderende, bliver i 1880'erne og 1890'erne et fast punkt i regeringens program, bl.a. i afvisningen af Venstres forslag om en formel stormagts-garanteret neutralitet.⁷²

Også uden at inddrage de militære overvejelser over strategi og scenarier kan man altså argumentere for en mindre tyskorienteret og mere balancerende politik end antaget i de hidtidige historiske analyser. Og følgelig en bedre overensstemmelse – måske endda konturerne af et langsigtet program – mellem den udenrigspolitiske og den forsvarspolitiske komponent i den danske sikkerhedspolitik. Samtidig nedtones det påståede paradoks mellem regeringspartiets image som nationalt og tyskskeptisk og regeringens

tyskorienterede politik.

Anskues Estrup-tiden som en helhed fremstår da billedet af en kontinuitet i de grundlæggende mål, uafhængigheden og Nordslesvigs generhvervelse, og i troen på forsvarspolitikken som en vigtig komponent i sikkerhedspolitikken. Alligevel bliver 1879 et markant punkt, fordi begivenhederne i forbindelse med ophævelsen af Pragfredens §5 helt fjerner tilliden til genforening ved tilnærmelse til Tyskland og samtidig yderligere motiverer opbygningen af et forsvar, der kan øge handlefriheden uanset udviklingen i den europæiske politik. Derimod kan 1881/82 næppe opfattes som et vendepunkt, selv om risikoen ved en balancerende udenrigspolitik, byggende på Rusland såvel som Frankrig og måske England, nu bliver beskeden. Men den gunstige internationale konjunktur letter utvivlsomt beslutningen om at forstærke den danske forsvarspolitik ved den stærke landbefæstning. Ruslands skift fra alliancen med Tyskland til alliancen med Frankrig efter 1890 skaber så den situation, hvor både en fortsættelse af neutralitetspolitikken og en tilnærmelse til Tysklands modstandere er mulige optioner, når de militære forberedelser er tilendebragt.⁷³ Trods pres for at nærme sig Tysklands modstandere vælger regeringen imidlertid at fastholde handlemulighederne, men med en markering af, at Danmark ikke længere er afhængig af tysk velvilje alene. Ved Estrups afgang i 1894 – hvor en af Højres betingelser er forsvarspolitikens videreførelse – er således skabt en situation, som rummer forbedrede danske handlemuligheder i forhold til 1870'erne.

Samtidig har forsvarspolitikken formentlig bidraget til at afskrække angreb på landets eksistens. Og afskrækkelsesvirkningen kan måles på den vægt, de

tyske og engelske militære planlæggere tildeler Danmark efter 1892. Det blev imidlertid den estrupske sikkerhedspolitik skæbne, at dens tankegang ikke blev accepteret af regeringerne efter 1901. De videreførte derfor ikke balancepolitikken, der byggede på en ikke uvæsentlig militær styrke, men faldt tilbage på den tyskorienterede option, som Estrups politik netop havde søgt at arbejde sig væk fra. Estrups sikkerhedspolitik fik derfor ikke langtrækkende følger, og i Mellemløstiden var den helt glemt. Estrups forsvarspolitik overlevede i kraft af sin opbygning af permanente anlæg indtil 1. Verdenskrig, mere takket være de positive vurderinger af den i de omliggende stormagter end i de danske regeringer.

Set i det perspektiv fik Estrups sikkerhedspolitik ikke varige konsekvenser i positiv forstand, her træder politikens selvødelæggende følger i form af politisk polarisering og skabelsen af en solid forsvarsskepsis i brede grupper i befolkningen mere frem. Dens vigtigste bidrag ligger derfor i mindskelsen af Danmarks risiko for at blive inddraget i 1. Verdenskrig. Men det er naturligvis også et resultat, selvom omkostningerne var betydelige.

Afslutningsvis skal det bemærkes, at denne artikels tolkning af Estrups sikkerhedspolitik har konsekvenser for opfattelsen af de længere linier i dansk sikkerhedspolitisk tænkning. Det har været påpeget, at der i hvert fald i perioder har eksisteret to skoler. En forsvarsskeptisk og modstanderorienteret skole, der betragter landet som magtesløst og militære midler som konflikttiltrækkende snarere end afskrækkende; og heroverfor en skole, der tænker i balancepolitik og marginalstyrkebetragtninger og derfor er forsvarspositiv og under nogle omstæn-

digheder endda allianceorienteret.⁷⁴ Men hidtil er opfattelsen gået i retning af, at de to skoler ikke havde samme status, fordi den første var enerådende i hele perioden mellem 1870 og 1949 for danske politikere i regeringsposition.⁷⁵ Medens oppositionspartier kunne tillade sig at spille på en mere national og populær politik, fik regeringernes tunge ansvar skiftende politikere til at vælge den kurs, de anså for mest sikker stillet over for trusler mod landets eksistens. Hvis denne artikels tolkning af Estrups sikkerhedspolitik holder stik, udgør denne en undtagelse fra reglen om regeringernes tilpasningspolitik over for landets potentielle modstander, i hvert fald efter 1879. Der vil da være en styrket basis for at tale om en konkurrence mellem to linier, en balancelinie og en tilpasningslinie i sikkerhedspolitikken, der i grove træk svarer til en højrelinie og en venstrelinie i indenrigspolitikken.

Noter

1. Troels Fink: *Estruptidens politiske historie 1875-1894. I. Kampen mellem de to ting 1875-1885*. Odense 1986, s. 128.
2. Troels Fink: *Estruptidens politiske historie 1875-1894. II. Provisorietiden 1885-1894*. Odense 1986, s. 168.
3. Troels Fink: *Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894-1905*. Aarhus 1969, s. 25.
4. Fink: *Estruptiden*, II, s. 10, jf. s. 46.
5. Fink: *Ustabil*, s. 40.
6. Viggo Sjøqvist: *Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør* II. 1865-1911. Aarhus 1962, s. 188.
7. Sjøqvist, s. 209.
8. Henning Nielsen: *Dansk udenrigspolitik 1875-1894 med særligt henblik på beslutningsprocessen*. Odense 1977, s. 46, 47, 79, 80, 99, 145. Nielsen kritiserer Sjøqvists tese s. 79-80.
9. Nielsen, s. 97.
10. Nielsen, s. 94, 99, 146.

11. Søren Mørch: *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960*. København 1982, s. 199, 204.
12. Vedr. eksistenstruslen se Fink: *Estruptiden I*, s. 179, 181 og Nielsen s. 47, 68, 81.
13. Fink: *Estruptiden I*, s. 112. Det gælder dog her hans indenrigspolitik. Tilsvarende vurdering i Erling Bjøl: *Hvem bestemmer? Studier i den udenrigspolitiske beslutningsproces*. København 1983, s. 48. Modsat mener Nielsen, s. 45, at Estrups skriftlige efterladenskaber og hans handlinger afgiver et godt materiale til bedømmelse af hans udenrigspolitiske syn.
14. Dansk Magazin 7. Rk. 2. Bd. København 1940, s. 261-262. Optegnelserne gengives tillige af samme udgiver i Th. Thaulow: *Jacob Brønnum Scavenius Estrup. Hans liv og gerning*. København 1940, s. 350-357. Dette og flg. citater med moderne retskrivning.
15. Danske Magazin 7.2. trykker de øvrige optegnelser s. 257-265, herunder Nellemanns bemærkninger til Estrups optegnelse og Estrups marginbemærkninger hertil.
16. Svend Thorsen: *De danske ministerier 1848-1901*. København 1967, s. 411. Tilsvarende personkarakteristik i Poul Engelstofts afsnit i *Den danske rigsdag*. II. København 1951, s. 72.
17. Nielsen, s. 46-47.
18. Referat af statsrådsmødet 20. april 1866 i Aage Friis: *Statsrådets forhandlinger om Danmarks udenrigspolitik 1863-1879*. København 1936, s. 311-313.
19. Troels Fink: *Fem foredrag om Danmarks udenrigspolitik efter 1864*. Aarhus 1958, s. 25, Sjøqvist, s. 187.
20. Nielsen, s. 43, 53, 145, modsat Sjøqvist, s. 182.
21. Nielsen, s. 80. Det synes i øvrigt dristigt at slutte fra antiengelskhed til tyskvenlighed, især i en situation, hvor Rusland og Frankrig var væsentlige aktører.
22. Nielsen, s. 80.
23. Nielsen, s. 82-83, 101.
24. jf. Nielsen, s. 82 vedr. Estrups modstand mod Christian IXs besøg i Berlin, jf. Fink: *Estruptiden I*, s. 183.
25. Højre opfattedes almindeligvis som anti-tysk, jf. Troels Fink: *Sønner af de slagte i: Hilsen til Hæstrup*. Odense 1969, s. 32-43, s. 40. Samme opfattelse, Nielsen, s. 146. Når Nielsen, s. 80 og s. 145 påpeger, at hidtil uudnyttet kildemateriale viser Estrups permanente tyskorientering, synes det ikke overbevisende fremlagt i bogen. Sammenfattende tyder det svage kildebelæg for perioden efter 1878 på, at Sjøqvists tese om et kursskifte hos Estrup er mere velfunderet end især Henning Nielsens tese om kontinuitet. Sjøqvists tese ses også i Thaulow, s. 159, 330.
26. Nielsen, s. 95, 97, Sjøqvist, s. 187, Fink: *Fem foredrag*, s. 25, Fink: *Estruptiden I*, s. 90-129. Om søbefæstningen og debatten i 1870'erne: H. C. Bjerg: *Debatten omkring Danmarks strategiproblem 1872-1876* i: *Historie*. 1972, s. 1-83.
27. Bahnsons tale nævnt i Sjøqvist, s. 191-92, Nielsen, s. 98, Fink: *Estruptiden II*, s. 105f. Om regeringens forsikringer se Nielsen, s. 97, dog fortalte ministrene sig lejlighedsvis, f.eks. krigsminister Kauffmann i 1879, se Fink: *Estruptiden I*, s. 195-196. Blandt de private forsikringer: Estrup til venstrelederen Frede Bojsen i 1893, Fink: *Ustabil*, s. 134-135.
Den officielle opfattelse var, at befæstningerne var et neutralitetsforsvar uden særlig brod mod nogen magt, jf. Nielsen, s. 97.
28. Moltkes udtalelser til den danske gesandt i Berlin citeret i Sjøqvist, s. 189. I øvrigt giver udtalelsernes kommunikation fra gesandten til det danske militær og regeringen, men ikke til Udenrigsministeriet, et indblik i Vedels begrænsede kontrol med denne side af sikkerhedspolitikken, Sjøqvist, s. 189-190. Bismarcks interne reservationer citeres af Sjøqvist, s. 188 der dog mener, at de kun kunne gættes i København, da den tyske repræsentant Stumm var tavs.
29. Nielsen, s. 98, Fink: *Estruptiden II*, s. 107-112, Sjøqvist, s. 193-194. Sjøqvist mener ikke, at de skadede det dansk-tyske forhold.
30. Nielsen, s. 105-107 om besøget 1891, s. 116-117 om 1893.
31. Caprivis udtalelser citeret Fink: *Estruptiden II*, s. 154, Nielsen, s. 112-115. Nielsen ser dem dog især som tysk indenrigspolitik.
32. Fink: *Ustabil*, s. 45-47.
33. Fink: *Ustabil*, s. 40.
34. Sjøqvist, s. 191-193, Fink: *Estruptiden II*, s. 109. Regeringens nervøsitet synes størst i 1879, jf. Fink: *Estruptiden I*, s. 195-197. Nielsen finder den ubegrundet s. 98.
35. Fink: *Estruptiden I*, s. 285.
36. Fink: *Estruptiden I*, s. 210.
37. Fink: *Estruptiden I*, s. 119. Estrup havde i 1876 udtalt sig i retning af, at en fast landbefæstning ikke var et nødvendigt led i udbygningen af søbefæstningen, jf. Fink: *Estruptiden I*, s. 116. Spørgsmålet er dog, om der er tale om en tak-

- tisk tilbageholdenhed eller en konsekvens af en mere tyskorienteret udenrigspolitik. Det er ikke nødvendigvis tegn på permanent skepsis over for landbefæstningen.
38. Fink: *Estruptiden I*, s. 119, jf. s. 115, 118.
 39. Fink: *Estruptiden II*, s. 46-49.
 40. Fink: *Estruptiden I*, s. 240, II, s. 46f., 119. Kristian Hvidt accepterer opfattelsen af Estrup som passiv og fattig på saglige synspunkter i sin anmeldelse af *Estruptiden* i *Historisk Tidsskrift* 1988, s. 175.
 41. Sjøqvist, s. 189, Nielsen, s. 100.
 42. Sjøqvist, s. 188. Dog Fink: *Estruptiden II*, s. 62 mener, at regeringen netop finder et udenrigspolitisk argument i det spændte forhold mellem Rusland og England.
 43. Nielsen, s. 99-100.
 44. Nielsen, s. 99.
 45. Sjøqvist, s. 189.
 46. Venstres synspunkter og debat er grundigt behandlet af Kristian Hvidt: *Venstre og forsvars-sagen*. Aarhus 1960. Hvidt tillægger Venstre stærke indenrigspolitiske motiver til modstanden mod forsvarspolitikken, f.eks. s. 33, 43. Tage Kaarsted: *Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894-1914*. Aarhus 1958 behandler den forsvarsnegative del af partiet. Kaarsted er i øvrigt kritisk over for dets manglende sans for faren ved militære tomrum, s. 29.
 47. Hvidt: *Venstre*, kapitel IV-V, Nielsen s. 74, 88, 106-107.
 48. P. Munch: *Det danske folk og udlandet 1864-1901*, og *Forfatningskampen 1870-1901* i: Schultz *Danmarkshistorie*, Bd. V. København 1942, s. 3-74 og s. 241-390. Kristian Hvidt omtaler den radikale tradition for periodens behandling i anmeldelsen af *Estruptiden* i *Historisk tidsskrift* 1988, s. 174.
 49. Fink: *Estruptiden I*, s. 119, II, s. 10f., 46ff. Nielsen lader Estrup spille en større rolle, medens Sjøqvist overlader det meste af den egt. udenrigspolitik til Vedel. Bjøl er i tråd med Fink inde på, at Estrup efterhånden tabte interessen for udenrigspolitik, s. 80.
 50. Det gælder f.eks. Søren Mørch, s. 234-242.
 51. Hvidt: *Venstre*, s. 139, Fink: *Ustabil*, s. 14, Fink: *Sønner*, s. 41: »Det lykkedes ham kun at spalte nationen i to fanatiske kampgrupper«.
 52. Fink: *Fem foredrag*, s. 75.
 53. Troels Fink: *Fra systemskiftet til genforeningen. En oversigt over dansk politisk historie 1901-1920* i: *Festskrift til Tage Kaarsted*. Odense 1988, s. 1-24, s. 18. Også i *Ustabil*, s. 21, nævner Fink, at den tyske hær i 1905 havde besluttet ikke at stille mandskab til rådighed for marinens offensive politik mod Danmark.
 54. Ib Damgaard Petersen: *Et internationalt systems sammenbrud. Forholdet mellem magterne 1870-1940*. København 1929, s. 185.
 55. Hans Branner: *Småstat mellem stormagter. Beslutningen om mineudlægning august 1914*. København 1972.
 56. Tyskernes vurdering byggede ganske vist på en overvurdering af Englands interesse i Danmark, men også uanset denne kunne man vanskeligt undvære de nødvendige armékorpser.
 57. Hans Branner: *Østersøen og de danske stræder i engelsk krigsplanlægning 1904-1914* i: *Historie*, 1972, s. 493-535.
 58. Branner: *Østersøen*, s. 514 om War Office memo 1907, s. 516 om flådens planer 1908. Disse forudsatte dog styrket dansk forsvar især ved Bælterne.
 59. Nikolaj Petersen: *International Power and Foreign Policy Behavior: The Formulation of Danish Security Policy in the 1870-1914 Period* i: K. Goldmann & G. Sjøstedt (eds.): *Power, Capabilities, Interdependence, Problems in the Study of International Influence*. London 1979, s. 235-269. Nikolaj Petersen bemærker dog, at 1879 kan have ændret Estrups holdning s. 261-262, jf. også Sjøqvists tese.
 60. Bjøl, s. 29.
 61. Bjøl, s. 368-369. Bjøl antyder på grundlag af franske dokumenter muligheden af, at de dansk-russiske forbindelser var ganske tætte i 1880erne. Fink: *Estruptiden II*, s. 64 afviser dette.
 62. Vedel var i hvert fald nervøs i flere situationer, f.eks. i 1887, jf. Sjøqvist, s. 192, og i 1893, jf. Sjøqvist, s. 210.
 63. Om Højres synspunkt, at man skulle være forberedt på at modtage den hjælp der ville komme østfra eller vestfra i tilfælde af tysk angreb se Fink: *Ustabil*, s. 27.
 64. Henning Niensens påpegning, s. 99-100, af at fæstningsplanerne spillede en tilbagetrukket rolle netop i den periode, 1878-1882, da Tyskland syntes mest truende – jf. Hvidt: *Venstre*, s. 101 – falder godt i tråd med en udenrigspolitisk bestemt tilbageholdenhed, og er derfor intet sikkert argument for, at indenrigspolitiske hensyn har været afgørende.
 65. Friis: *Statsrådets Forhandlinger*, s. 398.

66. Aage Friis & Poul Bagge: *Europa, Danmark og Nordslesvig. Aktstykker og breve fra udenlandske arkiver til belysning af Danmarks stilling efter freden i Wien. 1864-1879*. IV. København 1959, s. 233.
67. Nielsen, s. 79, afviser at lægge vægt på statsrådsudtalelsen, da den menes fremsat af hensyn til kongen. Fink: *Estruptiden I*, s. 181-182 synes at acceptere udtalelsen til gesandten.
68. jf. brugen af Moltkes udtalelse i 1885, se note 28.
69. Nielsen, s. 93.
70. Især kultusminister Scavenius og krigsminister Bahnson, Nielsen s. 98.
71. Fink: *Estruptiden II*, s. 119.
72. Sjøqvist, s. 197-198 og Nielsen, s. 88-89 vedr. regeringens udtalelse i januar 1885. Fink: *Estruptiden II*, 165 vedr. Estrups udtalelse til den franske chargé d'affaires om den danske interesse i europæisk ligevægt 1893.
73. Vedr. initiativerne fra kredsen omkring Prinsesse Marie se Fink: *Estruptiden II*, s. 159-177, jf. Bjøl, kap.3.
74. Branner: *Småstat*, s. 207-219.
75. Petersen, s. 266-267 jf. Branner: *Småstat*, vedr. oppositionsoptik s. 44, 235-238, vedr. ansvarsoptik s. 44, 229-235, jf. også Bjøl, s. 28, 149.

Er avisen kun for døgnet?

Historien og avisen

Af Gerhardt Eriksen

Den er gal med den historiske dannelse i Dannevang. En harsk påstand? Så gå lidt uden for den traditionelle kreds af professionelle historikere – eller læg mærke til, *hvor* nemt sådan en kan klare sig i de gule spørgsmål, når der spilles Trivial Pursuit.

Om det ikke er ligegyldigt med den slags dannelse bestående af isolerede facts, som ikke er sat i perspektiv? Muligvis – men det historiske perspektiv er næppe til stede, hvis der ikke eksisterer en vis viden til at kitte det hele sammen.

Det er ikke gjort med at skyde på faget histories kummerlige forhold i folkeskolen og til dels også i gymnasiet de seneste par årtier, for mange, der har været gennem en fortrinlig skolegang før den tid, røber også en manglende historisk viden om såvel ældre som nyere historie.

»Altså, jeg har aldrig været ret god til at huske det her historie!« siger ens borddame, når talen falder på den slags, og hun opdager, at fyren ved siden af er historiker.

Men det er da oplagt, at tilstandene slet ikke er bedre, når man forsigtigt prøver den historiske viden hos den yngre generation, der har været gennem »knode-tovs«, emne- eller temalæsning i historie, for ikke at tale om dem, der en stor del af deres folkeskoletid var udsat for »faget« orientering. De har virkelig mange »hul-

ler«, ja nogle af dem har nærmest ikke andet end et kæmpemæssigt sådant og er meget langt fra forståelse, når talen falder på historiske begivenheder eller bare hentydning til dem i bøger, TV-udsendelser eller aviser. Referencebagagen er der ikke.

Men netop dagbladene har en chance for – og efter min mening en forpligtelse til – at afhjælpe de foran skildrede bedrøvelige tilstande. Dagens avis er seneste udgave af verdenshistorien, men heldigvis giver den pr. tradition også plads for glimt fra den tidligere historie.

Det skal straks indrømmes, at der er redaktionssekretærer og -chefer, hvis historiske engagement kan ligge et lille sted. Eller også finder de det kun rimeligt at bringe historisk stof i nyhedsmæssigt døde perioder.

Men mange aviser giver gerne plads for »mindedags-kronikker« – her er konkurrencen undertiden ganske skarp mellem de cand.mag.er, folkeskolelærere og andre, der gerne vil prente minderuner på dagen i avisen. Somme tider får de produktet trykt. Og takket være denne smukke tradition får mange en lejlighed til at lære noget, de har glemt – eller aldrig hørt om.

»Selv om flere og flere her i England efterhånden har glemt deres egen histo-

rie, bevarer de en interesse for historiske mindedage«, som Cambridge-historikeren Christopher Andrew fremhævede i en artikel i *Daily Telegraph* (31.12.1988 – ved indgangen til et år med rigtig mange mindedage).

»Der er naturligvis noget lettere absurd ved at ofre historiske begivenheder 50 eller 200 år senere så stor opmærksomhed, men ikke efter 49 eller 101 år. Det var nok det, Bob Hope tænkte på, da han hilste gæsterne til 41-årsdagen for sin 39 års fødselsdag velkommen«.

Andrew fortæller iøvrigt, at fejring af historiske mindedage er en engelsk opfindelse, som han daterer til 1220 – da 50 årsdagen for mordet på ærkebiskop Skt. Thomas á Becket i Canterbury katedralen blev markeret første gang.

Siden fejrede man dagen, hver gang der var gået 50 år. Til Reformationen, da helgener kom ud af kurs.

For mindedage er også noget med sympati og det modsatte. Det er vist mest danskere, der markerer nederlag og bl.a. skriver om dem i avisen.

Ikke desto mindre er den slags datoer, som nævnt, udmærkede anledninger til at lære avislæserne lidt historie. Ikke mindst, når det sker så engageret, som da min kollega, *Jyllands-Postens* politiske redaktør, professor, dr.phil. Bent Jensen 23. august 1989 i avisen fortalte om den tysk-sovjetiske såkaldte ikke-angrebspakt et halvt århundrede forinden. Her var et godt korrektiv til de gængse historiebøger og -værker.

Men også aktuelle begivenheder giver ofte anledning til at bringe historien ind i avisen – en dårlig (eller, sjældnere, en ekstra god) periode for et bestemt erhverv eller en eksplosion i et internationalt brændpunkt får mange journalister til – på læsernes (og egne) vegne – at spør-

ge, hvordan det forholdt sig med tidligere lignende tilfælde – eller forudsætningerne for perioden/eksplosionen.

Et godt udgangspunkt for et lille historisk essay i avisen er også bøger om historiske emner, hvor en kompetent, men tør traditionel anmeldelse heldigvis undertiden erstattes af en »læsehistorie« – sådan kalder man det på den avis, jeg arbejder på. Altså en fortælling om bogen med vægt på fængslende steder i den.

Det samme ser man i foramtaler til TV-udsendelser med historisk indhold, hvor der fra fjernsynsfolkernes side ofte kalkuleres med, at TV-seerne besidder en historisk dannelse. De bliver ofte skuffede, og næste dag fremgår det af kantine-diskussionerne, at det og det gik hen over hovedet, fordi visse forudsætninger manglede.

Her kunne en god og grundig indføring have hjulpet på vej. At nogle artikler, der egentlig bare skal »varme op«, er så gode, at man slet ikke behøver at se udsendelsen, gør jo ikke noget.

I grænsefaget arkæologi er nye fund en hyppig lejlighed til at fortælle historie, og den slags nyheder finder – navnlig i den varme tid, da Folketinget ikke er inde og mange journalister er på ferie – let afsætning i redaktionssekretariatet.

Mulighederne er som antydnet talrige, og det drejer sig blot om, at de rigtige folk går i gang. Og her har professionelle historikere en selvfølgelig forpligtelse – som de bestandigt har det – til at interessere sig for historieundervisningen på præ-universitært niveau. Som den britiske historiker Arthur Marwick, professor ved Open University, skrev i »*Nature of History*« (Macmillan 1970):

»En af historikernes funktioner er at kommunikere uden hensyn til, hvor

meget sure kolleger skuler til kolleger, hvis bøger sælger godt«.

I en anden af sine bøger tilføjer Marwick:

»Alle store historikere udtrykker sig i det mindste, så de kan forstås, mange samfundsvidenskabsmænd synes at sætte en ære i at være totalt ulæselige«. (*Historie* 1. Gyldendal 1974).

I Marwicks eget land er der mange historikere, der påtager sig kommunikationspligten. Lad os her nøjes med at fremhæve to. A. J. P. Taylor, der ikke har følt sig for fin til at skrive historiske *essays*, oftest i form af anmeldelser, i populæravisen *Sunday Express* – når han da ikke udfoldede sig i *Manchester Guardian* eller *The Observer*. I samlingen »*Essays in English History*« (Penguin 1976) kan man se fortrinlige eksempler på god journalistik og samtidig fagligt forsvarelig formidling af historien.

Også J. M. Roberts, der redigerede »*Vort århundredes historie*« (på dansk »*Sket*«, 1974-75) og ydermere har skrevet hele verdenshistorien (i Danmark: *Forums Verdenshistorie* 1981 f) hører til de forskere, der ikke føler sig hævet over god folkelig historie.

Andre skal nok følge efter. Måske har den kommende generation i Danmark fået et skub i den retning ved at gå på seminar i historiefremidling, som det nu praktiseres på flere universiteter.

Der er som bekendt flere begrundelser for at beskæftige sig med historie. Personligt kan jeg godt lide en formulering om historie som den bedste form for »almen dannelse«, dvs. at vi af historien kan lære mere end af noget andet fag om de ting, vi har brug for at vide om mennesket i alle dets aktiviteter.

Denne definition passer ikke mindst fint,

når vi går ned i *pressehistorien* og minder om, at her er noget godt og sundt at lære for studerende på landets journalisthøjskole.

Det er en kendsgerning, at hovedparten af de godt 100 journaliststuderende, der ved prøver optages for næsen af 7-800 andre, ikke er i stand til at nikke genkendende til store navne i dansk presse som C. St. Bille, Henrik Cavling, Franz von Jessen, H. Hansen, Gunnar Helweg-Larsen, Nic. Blædel og Henrik V. Ringsted. Og deres kendskab til de førende avisers historie er spinkelt.

Det er også en kendsgerning, at unge journaliststuderende finder faget pressehistorie (-kundskab eller hvad man nu vil kalde det) interessant, mens andre falder i søvn (hvilket sidste ikke nødvendigvis er fagets skyld).

I hvert fald er de gældende betingelser ikke ideelle. På fire dage á tre timer skal indføringen i *mediekundskab* finde sted – i et betonauditorium med dårlig akustik og manglende journalistisk atmosfære. Det stiller store krav til forelæseren, og forelæsning bliver der begribeligvis mest tale om under de omstændigheder.

Disse og de kritiske evalueringer, som en del af de studerende af samme årsager kradser ned på et skema, er naturligvis ikke en grund til at droppe faget. Men det skal have bedre betingelser – mere tid, mindre hold, bedre materiale – forhåbentlig skriver behjertede folk desuden egnede bøger og laver nogle spændende kompendier. Der er nok at tage af – for eksempel på det nærliggende Statsbiblioteks avissamling.

Jeg skulle lige til at anføre, at man jo også har Pressemuseet, endda i samme bygning.

Materialet her udgjorde et fortrinligt materiale til undervisningen i pressehi-

storie/mediekundskab.

Men just i slutningen af årtiet op til Niels Thomsens 60 års dag må vi desværre konstatere, at Pressemuseet – som netop han har ofret så mange kræfter – er spredt for vinden.

Svaret på, hvorfor en opløsning af samlingerne skulle være nødvendig, blæser samme sted.

1945 – en sæson for »økonomisk demokrati«

Af Henning Fonsmark

Forud for grundlovsdagen i 1945 påviste juristen, professor Stephan Hurwitz (i et interview i *Information*, 4.6.45) at krigen havde skabt en ny forståelse af demokrati-begrebet. Han henviste til, at den traditionelle definition af demokrati i den statsretslige teori alene lagde vægt på et formelt kendemærke (flertalsafgørelse på grundlag af lige valgret) men *ikke* på indholdet. Nu mente Hurwitz at måtte konstatere – og det var en opfattelse, han som jurist selv tilsluttede sig – at »det formelle Begreb dækker ikke, hvad vi tænker paa, naar vi i Dag taler om et ægte Demokrati« ... nu kræves der også »økonomisk og social Solidaritet – med andre Ord ikke blot politisk, men ogsaa økonomisk Demokrati«. Hurwitz måtte indrømme, at der ville være forskellige opfattelser af, hvordan et sådant mål blev nået »men de vil være demokratiske, hvis de vil skabe en retfærdig og social Samfundsordning«.

Det var et af den slags udsagn, der ikke var beregnet på eller havde mulighed for at bevæge verden, idet det blot registrede, hvad der politisk var blevet en næsten enerådende opfattelse. Det opsigtsvækkende er alene, at Hurwitz som den første danske jurist i 1945 tilfører en politisk opfattelse en slags statsretslig autorisation. Han accepterer, at man fra nu af må forlade et formelt kriterium for

demokrati til fordel for et delvist indholdspræget. En sådan indrømmelse er ikke alene skelsættende, den er også politisk risikabel og den er i særdeleshed sårbar over for den indvending, at den uvægerlig fører forståelsen af det politiske demokrati ud i begrebslogiske vanskeligheder.

Hurwitz' kollega, professor Alf Ross, der i sammenhængen havde det fortrin at være statsretsekspert, måtte ud i alle disse overvejelser og anfægtelser i den bog, han udgav året efter (»*Hvorfor demokrati?*«, 1946), men det sluttede dog med, at han holdt fast i det oprindelige, formelle statsretlige begreb om demokrati, der vægrer sig ved at acceptere nogen indholdsmæssig begrænsning, fordi enhver forhåndsmæssig begrænsning jo netop reducerer den totale folkelige suverænitæt, der konstituerer politisk demokrati.

I valgåret 1945 bidrog Ross dog ikke til at tilvejebringe denne klarhed – nærmest tværtimod. Og uanset om han havde haft politisk vilje til at forsøge sig, havde det utvivlsomt selv for ham været svært at skaffe sig ørenlyd. Det var blevet det almindelige gennemgående synspunkt, skabt i de forskellige kredse i krigsårene, at folkestyret ikke længere var ensbetydende alene med folkets ret til at udøve den totale kontrol med det politiske styre – og at de politiske partier inden for disse

rammer kunne tilbyde konkurrerende former for økonomisk politik – men at den politiske ret var blevet kombineret/begrænset med en eller anden form for fælles ansvar for økonomisk eller social solidaritet. Det overraskende var derfor på ingen måde, at Hurwitz kunne registrere denne iagttagelse – og oven i købet være parat til at indbygge den i en ny juridisk teori – men at stemningen var så kompakt at ingen fandt det umagen værd at modsige ham. I virkeligheden kan det spørgsmål rejses, om ikke installationen af »økonomisk demokrati« som begrebmæssigt inventar i selve demokratiet – og derefter suppleret med begreber som »kulturelt demokrati«, »uddannelsesdemokrati«, »medarbejderdemokrati« etc. – politisk kom til at fungere som den spæde begyndelse til den styreform, der i 60'erne og 70'erne var befæstet – og i lange perioder hævet over partiernes slagsmål – som det, man med stolthed betegnede som den »danske model«.

Foreløbig var der i befrielses- og valgåret 1945 i det brede politiske spektrum, fra kommunister på den ene side til de konservative på den anden, enighed om at annektere »økonomisk demokrati« som en positiv størrelse i agitationen (kun Venstre stillede op med en markant afvigende holdning). Men skønt udtrykket således var kommet i almindelig brug, blev det dog ingenlunde brugt på samme måde – f.eks. af konservative og kommunister – og i Socialdemokratiet, der var det parti i hvis program det var flittigst benyttet, kom udtrykket i henhold til den interne historie delvist til at fungere som et bevidst maskeringsforsøg. Man valgte det for at undgå ordet socialisme, men endog maskeringsbestræbelsen viser sig at være uigennemtrængelig, fordi det selv i dag, da aktstykkerne er tilgængelige og

kan aflæses i lyset af eftertidens historie, er uhyre vanskeligt at afgøre om ordet socialisme blev vraget alene af taktiske grunde – fordi det lød for udfordrende – eller det blev vraget, fordi befrielsesårets programmagere, der var præget af konkurrencen med kommunisterne og presset fra arbejdspladserne, egentlig ikke fuldt ud stod bag deres egne formuleringer, der hvor de mest åbenlyst pegede henimod en socialistisk samfundsmodel. Ved i stedet at vælge »økonomisk demokrati« som markedsføringslogan havde man fået sagt, hvad alle gerne ville høre, og levnet plads for allehånde fortolkninger.

Spørgsmålet om, hvorvidt den »nationale samling« i krigsårene nødvendigvis måtte kædes sammen med krav om social eller økonomisk solidaritet, havde været drøftet på »Dansk Ungdomssamvirke«s møder siden foråret 1942. Det var omgivet af almindelig sympati, men flere af de politiske organisationer veg tilbage for at give Ungdomssamvirket en politisk profil, der kunne konkurrere med partierne. Emnet blev påny taget op, da KU havde fået ny formand, (den senere partileder) Poul Møller, der gerne så at man stod sammen om sociale krav, hvis det kunne kædes sammen med enighed om, hvad han kaldte de »nationale problemer«, hvilket for ham var ensbetydende med forsvarssagen. Denne sammenkædning, på forslag netop af et konservativt parti, var DSU dog ikke modnet til at acceptere. Men spørgsmålet om et socialt engagement for den ellers rent folkestyreorienterede organisation var ikke dermed begravet. I slutningen af 1943 og begyndelsen af 1944 blev det med stor kraft taget op af Hal Koch med et par artikler i »Lederbladet« og på et par møder, først i Fredericia (5.12), hvor han åbenlyst

erklærede, at han var og hele tiden havde været (tilmed yderliggående) socialdemokrat af overbevisning, og at han ønskede at hans partifæller skulle indlede et samarbejde med kommunisterne, der var blevet skidt behandlet men nu stod med alle mulighederne. Mødet havde været lukket, men et par dage efter gentog Koch synspunkterne ved et åbent møde (i Slagelse 7.12).

I den samtidige kommentar i »*Lederbladet*« (1943) skrev Koch: »Efterkrigstidens egentlige – for ikke at sige eneste – Problem er dette, om den nationale Solidaritet kan omsættes i et virkeligt økonomisk Fællesskab, hvor Byrderne fordeles efter Evne – ikke efter Evne til at skubbe fra sig ... Nu kommer snart den Tid, hvor Regningen præsenteres. Bliver den ikke det, er der om hele Sagen kun eet at sige: at den nationale Sammenholds-Politik har været et af de mest nedværdigende og beskæmmende Kapitler i vort Folks Historie... Vi maa forlange, at Fremtiden i økonomisk og social Henseende former sig saaledes, at vi i D.U. kan vedblive at føre den samme Tale om Solidaritet og Fællesskab – føre den ogsaa, naar vi staar over for Trykket inde fra...«

Hal Kochs kommentar udløste en hel del polemik i pressen (som han delvis kommenterede i en ny artikel, »*Lederbladet*«, jan. 1944), og undervejs i hele denne debat havde han nået at opstille nogle sociale minimumskrav, som samfundet måtte være forpligtet til at opfylde om ikke på anden måde så ved »socialisering«.

I Kochs terminologi betød det, at han til begrebet om »national Solidaritet og Fællesskab« (der for ham ikke var en følge af, men en forudsætning for folkestyre) nu også føjede »Økonomisk Solidaritet« – endog socialisering, hvis det skulle

være – som noget fælles, folkestyret skulle være bundet af. Han havde aldrig anerkendt det politiske demokrati som en kun formel ramme omkring folkelige afgørelser, men altid opereret med et nationalt »indhold« og han havde derfor heller ingen intellektuelle vanskeligheder med at føje endnu et element til »indholdet«.

Det standpunkt, han nu havde vedkendt sig åbent, førte han naturligvis også frem i den politiske debat i de første efterkrigs måneder, hvor han deltog i socialdemokratisk agitation – bl.a. med et for partiet belejligt opgør med kommunisterne (i en tale på Askov 12.9.45) og (mere indirekte) med et par kronikker i *Berlingske Aftenavis* (12.9.-19.9.45), hvori han fremhævede, at man i »Sovjetrusland politisk endnu ikke synes at være naaet frem til Demokratiet«, men at man »derovre har sat ind paa et andet Punkt: man har først og fremmest været optaget af at skabe det økonomiske Demokrati«. Koch mente at vi på dette punkt havde overordentlig meget at lære i Vesteuropa og tilføjede: »jeg tror ikke paa et varigt politisk Demokrati, uden at det som Forudsætning har et økonomisk Demokrati. Det nytter ikke at blive saa aandelig, at man fornægter, at det først og fremmest er de økonomiske Forhold, som bestemmer Samfundet«.

Hos de unge konservative var der som antydning kommet en voksende forstaaelse for synspunkter af den art – Poul Møllers overtagelse af ungdomsorganisationen var i den henseende nærmest et symptom – og denne nye linje hos partiets græsrodder fik en varm fortæller med Christmas Møllers hjemkomst fra London. Han stod ganske vist endnu uden for partierne, idet han havde måttet udtræde af Det konservative Folkeparti med sin rejse til England, men det viste sig meget hurtigt, at hans temmelig radikalt formulerede

krav om en social og økonomisk politik på ingen måde bragte ham i modsætning til sit gamle parti – i hvert fald i den første tid.

»Jeg mener, at et sandt Demokrati ikke alene kan gennemføres ved politisk Demokrati, men ogsaa kræver økonomisk Demokrati«, udtalte Christmas Møller (27.5.45) i et interview med Chr. Torpe i *Berlingske Tidende*. Han forklarede, at »de store private formuers og de store private Indtægters Tid« var forbi, at »Privatinitiativet kun kan bevares, hvis det går i Samfundets Tjeneste« og tilføjede, at han var »en stor Tilhænger af Offentlighed paa alle Omraader«. Udtalelsen var på en måde mere sigende end den samtidige, noget flotte bemærkning om, at »Vi er alle socialister«.

Men selv om Sovjetunionen havde været med til at vinde krigen, og selv om det – med den jævne befolknings vældige sociale ofre i besættelsesårene – var blevet en nærmest uimodsigelig fordring at efterkrigstidens vækst skulle fordeles lige- ligt, så har det nok alligevel været svært i denne forsømmer for en og anden konservativ grosserer helt at istemme de nye toner. Samtidig med at den hjemvendte Møller i *Berlingske Tidende* havde ventileret sine halvsocialistiske forestillinger om det kommende samfund, stod bladets nyudklækkede chefredaktør, Aage Schoch (der i en kort periode fungerede som alibi for Modstandsbevægelsen i den delvis kompromitterede bladledelse) og forklarede på et møde i Hjørring, at har vi først fået »Arbejdsret og Arbejdspligt for alle«, så kan vi bagefter skændes om »hvorvidt det private Initiativ skal bevares, eller Staten skal overtage Kontrollen, evt. Ejendomsretten i Erhvervslivet«. Det var blevet svært at skelne konservative fra socialister i disse måneder, og for varia-

tionens skyld var det i det mindste en fordel, at også Socialdemokratiet – i konkurrencen med kommunisterne – tog et voldsomt skridt mod venstre, nu højrefløjen tydeligvis var så opsat på at overtage deres gamle ordvalg.

At der var bred partimæssig tilslutning til den nye konservative dialekt, i hvert fald blandt partiets organisationsfolk, kom til overmål til at fremgå af det digre partiprogram, man var gået i gang med at formulere efter et tillidsmandsmøde i juni og som så at sige enstemmigt (kun to stemte imod) blev vedtaget af partiets landsråd (30.8.). Det blev udarbejdet under medvirken af de to senere ministre i VKR-regeringen, Aage Hastrup og Poul Møller.

Allerede i Præamblen fremhæves det, at en »stærk og myndig Samfundsmagt skal hindre, at nogen Gruppe i Folket foruretter og udbytter andre« og det siges adskillige gange i afsnittet om Den økonomiske Politik, at man går ind for »et økonomisk Demokrati« omend på den personlige ejendomsrets grund. Det pompøse udtryk viser sig dog oftest at have et noget luftigt indhold i de mere konkrete dele af programmet. Men alt i alt levnedede ordvalget ingen tvivl om, hvad det var for en politisk midterposition, partiet stilede efter, og at det havde ønsket at komme tidsstemningen i møde.

Socialdemokratiet, der havde haft sit programarbejde i gang allerede fra sommeren 1944, var under hele processen besjælet af lignende taktisk overvejelser. Ved et af de forberedende møder havde Hans Hedtoft skitseret, at partiet måtte regne med til højre for sig at skulle konkurrere med »en socialt-betonet konservatisme, der ville lægge an på at erobre partiets håndværker-, funktionær- og mellemstandslag, mens vi til venstre for

os må regne med en venstresocialistisk-kommunistisk fraktion, der i forholdet til Socialdemokratiet ville drive principiel social overbudspolitik og udenrigspolitisk ensidig orientering til Sovjetunionen« (se Engberg, s. 38). Denne taktiske analyse (fremført endnu før freden var brudt ud og) som forudsatte de konservatives fiksering på socialdemokraternes position og Socialdemokratiets fiksering på såvel de konservative som venstrefløjen (først kommunisterne, senere SF) kom for så vidt til at dominere, til dels spolere dansk politik langt op i 80'erne. Det blev periodevis en belastning for de danske vælgere, at bærende partimæssige strømninger udviskede deres respektive identitet ved delvis at låne dagordenen hos konkurrenterne. Taktiske overvejelser af den art havde i begyndelsen af 1945 tendens til nærmest at lamme det socialdemokratiske programarbejde, og dilemmaet viste sig at komme til at skæmme også det resultat, man omsider nåede frem til.

Den kontroversielle del af forberedelserne foregik specielt i det såkaldte »Socialiseringsudvalg«, der havde Jens Otto Krag som generalsekretær og som mange medarbejdere unge, hel- eller halvfærdige økonomer som Jørgen Paldam, Erhard Jakobsen, Henry Grünbaum og Per Hækkerup. Det brændende spørgsmål var, om man skulle arbejde på grundlag af en marxistisk samfundsmodel, og hvor langt man skulle gå i sine socialiseringskrav. Ved en generaldebat den 13. januar havde Hartvig Frisch i en tale formuleret og anbefalet den dobbelthed – for ikke at sige uklarhed – der kom til at præge det endelige program. Frisch henviste til, at man var kommet ind i en »revolutionært gærende tid med socialisme som målsætning, som også vil på-

virke danske arbejdere. Kommunisterne søger tilbage til gamle socialistiske løsninger. Disse paroler vil virke opløsende og produktionssænkende. Vi må ikke gøre disse fejl om igen. Vi må derfor skabe et økonomisk program, men vi må også finde formuleringer, der kan være til næring for den socialistiske trang« (se Engberg, s. 37).

Det, der her var sagt og som vandt almindelig tilslutning, kunne oversættes til et lidt tydeligere sprog:

Arbejderne skulle i programmet kunne finde den form for socialistisk formulering, de forventeligt havde »trang« til at høre, men man måtte sørge for at partiets vellydende politik ikke blev en gene for produktionen.

Alligevel var man endnu i sommeren 1945 ikke sluppet ud af diskussionen om, hvordan man på én gang kunne bondefange den del af vælgerne, der havde »trang« til socialisme og den del, der var bange for den. Den 3. juli må Krag endnu en gang i et brev til sin gruppes forretningsudvalg bekvemme sig til at analysere de taktiske vanskeligheder. Han foreslår, at man undgår ordet socialisme i det erhvervspolitiske program og simpelt hen betegner afsnittet som Socialdemokratiets erhvervspolitik: »Det er min tro, at man herved vil stå taktisk stærkere. Det vil formentlig også gøre et stærkere indtryk på de såkaldte venstreorienterede, hvis man fremsætter en erhvervspolitisk betænkning med påviselig socialistisk tendens, end hvis man fremlægger en socialistisk betænkning med mange rationaliserende erhvervspolitiske reformer, der ikke alle kan siges at være af direkte socialistisk karakter«.

Med udvalgets tilslutning til denne taktik kunne Krag nu mure sig inde i sin lejlighed på Julius Valentiners Vej på Frede-

riksberg og foretage den endelige gennemskrivning af »Fremtidens Danmark« (86 bogsider) så den var parat til udgivelse i forbindelse med partiets kongres (19. 22.8.). Krag oplyser i sine erindringer (»Travl tid, god tid«, 1974, s. 19) at forbi- ledet for omslagets typografiske design – med blå bund og røde bogstaver – var den danske udgave af en af den danske programskrivers yndlingsværker, Jules Romains' »De gode viljer«, der tankevæk- kende nok handler om politisk troskyl- dighed – og det var så at sige det eneste element, der havde været totalt fravæ- rende i det danske programs tilblivelse.

Hvor vidt gik man så og hvor meget af det var tilsigtet maskering? Det sidste er vanskeligt at afgøre, men om det første skulle man være kommunist i 1945 for ikke at hævde at man gik temmelig vidt. Man erklærede rent ud, at det kapitalistiske system måtte afskaffes. Begrun- delsen var at det var blevet »monopo- listisk«, og hvis man ikke tog den socia- listiske konsekvens af denne opfattelse så ville selve det politiske demokrati, som »det danske Folk er kommet til at elske«, være i fare. Man måtte være forberedt på »at haardt ramte Medborgere føler Fristelse til at prøve andre Veje« end demo- kratiets. Opgøret med det kapitalistiske system var blevet opstillet som et nødven- digt værn for folkestyret. Dermed var det jo også forudsat, at de borgerlige friheds- rettigheder var prioriteret højest og at operationen ville være meningsløs, hvis de gik tabt under selve den proces, der havde det hovedformål at væрге dem. Man opregner da også punktlig og detail- leret hele listen af velkendte rettigheder, men medtager ikke strejkeretten (der vit- terlig var blevet meningsløs i den kon- struktion af »økonomisk demokrati«, der blev anbefalet) og man medtager som

sidste punkt »Frit Valg af Forbrug«, hvad der måtte opfattes som en noget inkon- sekvent cadeau til det markedsstyrede system, som man ikke alene var ved at sætte ud af kraft med en centralistisk sty- ring af produktionsleddet, men som også var gjort illusorisk derved af »Frihed til at udbytte Forbrugerne« skulle gå tabt. Mar- kedet skulle med andre ord ikke alene have sine ressourser styret, det skulle også være underkastet en central kvali- tetsstyring, hvilket er en proces, der af gode grunde vanskeligt kan placeres un- der et folks frihedsrettigheder.

Programmet forudsatte at store dele af penge- og produktionssektoren skulle overgå i statseje, og i resten af det økono- miske liv skulle det politiske demokratis metode anvendes gennem oprettelsen af »bedrifts- og sektionsråd«. Om de uhyre vidtgående konsekvenser af denne sy- stemændring kunne der ikke herske tvivl. For tilhængere af det hidtidige politiske system, hvor en afgørelsesmetode i stats- lige anliggender er suppleret med et prin- cipielt frit marked præget af direkte de- mokrati, var det dog betryggende at »fremtidens Danmark« sjældent eller al- drig tog stilling til, hvordan overgangen til dette nye (ikke-marxistiske) socialistiske demokrati skulle tænkes at foregå i prak- sis. Man henholdt sig til vage formulering- er om, at »Fredsproduktionen« selv un- der normale forhold ikke kunne »løses ud fra private Profithensyn«, men måtte baseres på »et intimt Samarbejde mellem de private Erhverv, og Staten og Kommu- nerne«. Eller man skrev om indførelsen af bedriftsrådene, at hertil »må alle sam- fundskræfter medvirke«.

Man skal lægge mærke til, at der i den- ne uanselige formulering foregår en af- gående hændelse i landets senere poli- tiske historie. Socialdemokratiet, der i

hele efterkrigstiden (i hvert fald indtil 1982) blev det parti der bestemte den politiske dagsorden, fik her sagt, at hvis endog socialismen – der efter teorien forudsætter revolution – skal indføres i Danmark, så skal det foregå ved konsensus. Det skal foregå ved, at alle »samfunds kræfter« medvirker. Det er betegnet, at man som forudsætning for en så radikal omstilling ikke nævner en ændring af forfatningen – skønt også grundlovsændringer var på programmet i 1945. Selv den mest vidtgående ændring af samfundet måtte med andre ord fungere som en »anstændig« eller »pragmatisk« betingelse for det politiske folkestyre, som ingen ønskede at miste.

De konservative tilsluttede sig i 1945 denne forudsætning ved at radikalisere sit program og ved at kalkulere med et demokrati-begreb, der kunne imødekomme socialisternes »trang«, og kommunisterne gjorde på en måde det samme ved at modificere deres. Det politiske demokrati, der er formelle spilleregler til afvikling af interesse modsætninger og slagsmål, blev erstattet af et forudsat konsensus-begreb.

Det var på den måde den nationale konsensus, der havde været bærende i besættelsesårene, blev forlænget ind i efterkrigstiden, men nu som en overordnet »social« dimension. Skulle samfundet omstyrtes, så burde det ikke ske ved kamp. Alle burde bringes til at indse, at »revolutionen« var en nødvendig betingelse for at fastholde det politiske demokrati. Og hvis ikke dette demokrati kunne fastholdes, så skulle det andet (det økonomiske) naturligvis heller ikke gennemføres.

Det, der sker her, er introduktionen af den »danske model«, konsensus-modellen, der i hele den efterfølgende periode

fik en enorm suggestiv kraft. Det gjaldt ikke om at introducere et politisk særstandpunkt og at fornægte det for at få det gennemført. Det gjaldt om at skjule at det var et særstandpunkt, og det gjaldt om at få det implementeret som et nødvendigt element, en betingelse for folkestyret, således som det måtte opfattes af enhver anstændig dansker. De konservative var i 1945 kvikke nok til at begribe at brug af udtrykket »økonomisk demokrati« var praktisk til formålet. Og Socialdemokratiet kunne ud fra de samme psykologisk-taktiske forestillinger foretrække det samme begreb frem for »socialistisk demokrati«, der i endnu højere grad ville have udløst den form for åben politisk *fight*, der ville have været passende i et hvilket som helst demokrati, men ikke i den »danske model«. Det var kommet til at dreje sig om at bemægtige sig tidens dagsorden.

Den socialdemokratiske statsrets-professor Alf Ross brød sig ikke om den form for politisk suggestiv uklarhed, der her var sat i system. Han støttede ganske vist den socialdemokratiske valgagitation med en kronik (*Social-Demokraten* 25.10.45), der anførte diverse pragmatiske argumenter for gennemførelsen af en social udjævningspolitik – den var gavnlig for produktionen og gavnlig for den enkeltes arbejdsglæde. Ross mente ikke det var i strid med »socialistisk Tankegang at belønne personlig Dygtighed«, og på baggrund af krigstidens erfaringer kunne han støtte planøkonomi, der for ham alene var »offentlig Kontrol med Erhvervslivet«, der ikke er »det samme som ekstrem Statssocialisme«.

På trods af denne moderate fortolkning af den idéologiske hovedtendens i »Fremtidens Danmark« kan Alf Ross vanskelig have undgået at føle sig anfæg-

tet af programmets maskeringsbestræbelser, idet han netop i efteråret 1945 var gået i gang med et uhyre stringent forsvar for det politiske demokrati, hvoraf et par afsnit – vendt mod kommunisterne – blev publiceret som kronikker omkring valgkampen (*Social-Demokraten*, 26.10.-9.12.45) og resten kom i bogform året efter (*»Hvorfor Demokrati?«*, 1946). Ross vil i sin bog ikke afvise det spørgsmål, der er rejst i lande med socialdemokratisk styre som England og Sverige (vi er stadig i årene lige efter krigen) »om at socialisering ikke med nødvendighed vil føre diktaturet med sig«. Han trøster sig med, at »socialisme« er uklart defineret og at fælleseje af produktionsmidlerne ikke principielt behøver at udelukke brugen af flertalsprincippet i fælles afgørelser og respekten for grundlæggende frihedsrettigheder, men han indrømmer, at vanskelighederne tårner sig op og at den socialistiske model i forhold til det politiske demokrati radikalt adskiller sig fra et liberalistisk system, der overhovedet ikke på noget punkt bringer det formelle demokratiske funktionssystem i vanskeligheder. Ross konkluderer denne passage med en appel til det parti, som han året forinden havde anbefalet vælgerne at stemme på og hvis program han nu alligevel fandt problematisk: »Det lader sig efter min mening ikke nægte, at der er et problem, vanskelige problemer, som man ikke kan komme uden om ved at stikke hovedet i busken og stole på den gode vilje. Det må erkendes, at tingenes indre logik i forbindelse med den menneskelige naturs indretning kan afføde et pres, der gør alle gode forsæt til skamme. Socialdemokraterne kommer derfor ikke uden om at tage sagen op til undersøgelse. De gør i alle tilfælde klogt heri. Jo bedre vanskelighederne kendes og forstås, des

større er chancen for at de kan bemestres. Partimæssig rettroenhed gør det alene ikke«.

Det hoved, der skulle ud af busken, og de vanskeligheder, der skulle undersøges – ud fra tingenes indre logik – handlede såmænd om, hvorvidt socialdemokraternes overgang til socialisme overhoved var forenelig med de politiske frihedsrettigheder, man i samme program havde påberåbt sig. Hvad Ross ikke kunne vide, da han jo ikke havde haft adgang til programmets tilblivelse, er at hovedet meget bevidst var stukket i busken, at det ganske vist var sket med en taktisk begrundelse, men dog muligvis også havde sin oprindelse i, at de partimedlemmer – f.eks. Hartvig Frisch – der mest energisk advarede mod at gøre den socialistiske (ifølge ham: produktionsfjendtlige) bestræbelse til en programmæssig realitet meget vel har anet, at den totale centralisering af et samfunds økonomi var aldeles uforenelig med det politiske demokrati.

Medens Ross forholdt sig retorisk prøvende til begrebet socialisme – og dets forenelighed med folkelig autonomi i demokratiet – var han betydelig mere skråsikker, når det drejede sig om »økonomisk demokrati«, et begreb han helt og holdent forkaster, fordi det er uklart. Hvis det ikke blot er et socialt »sindslag« – og det var det vel for de konservative – men en »institutionel ordening« der kræves – og det var det vel for socialdemokraterne – så forudsætter det, at produktionsforholdene i et land kan betragtes som en samlet helhed, underlagt et samlet styre, der udgår fra hele folket og ikke blot fra en kreds af kapitalister. Ross var i særdeleshed anfægtet af, at økonomisk demokrati rummer forskellige tankebestande og derfor kan føre til misforståelser. »Dets to afgørende komponenter er: 1.

Kravet om statslig regulering af produktionsforholdene (der ikke lader nogen plads åben for noget selvstændigt begreb om økonomisk demokrati ved siden af det politiske) og 2. kravet om en mere ligelig og retfærdig økonomisk fordeling til fordel for den brede befolkning (der ligger uden for demokratiets begreb og ideer). Sprogbrugen har imidlertid en anden fast indarbejdet betegnelse for netop denne forestillingskombination, nemlig ordet *socialisme*. Det ville derfor bidrage til klarhed, om man i stedet for det flertydige og misvisende udtryk 'økonomisk demokrati' ville betjene sig af udtrykket *socialisme*«.

Når Ross ikke desto mindre i sin valgkronik kunne anbefale »*Fremtidens Danmark*« som »et stort og konstruktivt Program«, til trods for at »økonomisk demokrati« anføres nærmest i hver anden sætning i det erhvervspolitiske afsnit, så kan det bero på, at han hver gang oversatte det til »socialistisk demokrati« og hver gang følte sig overbevist om, at det ikke var, hvad det danske Socialdemokrati for alvor tilstræbte. Ved at skænke den del af programmet sin barmhjertige eller indforståede tavshed, fik han for så vidt indirekte signaleret, at han havde opdaget – og accepteret – det politiske danske kodesprog, hvori det var formuleret.

Denne særlige form for evne til at tyde tidens politiske koder, lagde han også til grund for sit opgør med kommunisterne i deres forhold til demokratiet (*Social-Demokraten*, 26.10.45). Men her havde han partimæssigt lettere ved ikke bare at tage dem på ordet: »Det kunne jo tænkes«, skrev han (i en af den slags hypotetiske sætninger, hvis hypotese netop ikke skal tages alvorligt)« at kommunisterne ikke anvender ordet Demokrati i helt samme betydning som vi andre«. Det

blev (officielt) på dette spørgsmål, forhandlingerne om en partimæssig sammenslutning af Socialdemokratiet og Danmarks kommunistiske Parti brød sammen i sommeren 1945, men det drejede sig naturligvis også om at begge parter havde været under et folkeligt pres, men hver for sig var af den opfattelse, at der var større fordele knyttet til at fortsætte hver for sig. Også disse forhandlinger blev med andre ord gennemført som en af befrielsessæsonens mange politiske maskeringsmanøvrer.

»Det eneste parti, som vel egentlig ikke behøver at lave programmet om, er kommunisterne«, udtalte Christmas Møller (27.5.45) og det var ment som en kompliment. Han tilføjede: »... Men de har tilmed gjort det og på mange måder modereret deres politik, således at et frugtbart samarbejde sikkert kan føres også med dem«.

Med en sådan vurdering, fremsat af Regeringens konservative udenrigsminister, var det forståeligt, at de socialdemokratiske partiledere havde svært ved bare uden videre at afvise, hvad der allerede i befrielsesmånedene i deres egne kredse – på arbejdspladserne og i visse fagforbund – fremstod som et stærkt krav om, at de to arbejderpartier skulle forsøge at etablere en sammenslutning. De to partiers efterkrigsprogrammer lå på det økonomiske område ikke så langt fra hinanden. Også kommunisterne ville enten nationalisere eller »demokratisere« de forskellige erhvervssektorer.

Da sammenslutningstanken blev lanceret på De samvirkende Fagforbunds repræsentantskabsmøde allerede den 30. maj 1945 tog man den indrømmelse som udgangspunkt, at »Kommunistpartiet syntes at have bevæget sig over til reformistiske synspunkter og demokra-

tiske principper på det politiske arbejde«. Hans Hedtoft var som formand villig til at gøre et forhandlingsforsøg – og stemningen gav ham næppe heller andet valg – »hvis kommunisterne virkelig havde opgivet diktaturmetoderne« og med sit ordvalg havde han dermed fået antydning, at der var grænser for hans egen tillid til foretagendet.

I virkeligheden var det Socialdemokratiet der stod svagest i de forhandlinger, der gik i gang 22. juni og fortsatte (med i alt fire forgæves møder) til ind i august. Kommunisterne havde så at sige alt at vinde. De var fredet så længe samtalerne stod på, de var accepteret som noget, der var mere end en samarbejdspartner. Men de skulle omhyggeligt sørge for, at forhandlingerne ikke blev til noget og at det på et eller andet – helst sent – tidspunkt blev Socialdemokratiet, der fik ansvaret for det uundgåelige sammenbrud.

I Socialdemokratiets officielle parti-historie (*»En bygning vi rejser«*, s. 262) lægger Poul Hansen ikke skjul på, hvor gunstigt man opfattede kommunisternes nye position: »Under indtryk af modstandskampen og befrielsen brød de staven over den henholdende politik under besættelsens første tid og glemte, hvad de selv havde ment dengang. Kommunisternes afhængighed af Sovjetunionens politik var nu hverken særlig belastende eller særlig iøjnefaldende. Den store befrielsesjubel slog jo også op omkring Sovjet, og man kunne slå sig til ro med, at Komin-tern var opløst i maj 1943. Det demokratiske begreb var tværet ud. Kommunisterne pyntede sig med de nationale farver, med frihedskampens trefarvede armbind, og de slog om sig med demokratiske paroler. Som det hele lå havde de gode agitationsmuligheder både blandt lønarbejdere og de intellektuelle«.

Forudsætningen for Socialdemokratiets tilbud om sammenslutning var hele tiden, at »partierne er enige om uforbeholdent at stille sig på dansk demokratis grund«, og DKP lod det naturligvis aldrig komme til nogen officiel afvisning af denne forudsætning. De socialdemokratiske forhandlere refererede ganske vist det indtryk, at kommunisterne ikke »ville afsværge begrebet 'proletariatets diktatur' eller tage afstand fra étpartisystemet« men det blev i den sammenhæng ikke egentlig efterprøvet, idet Socialdemokratiet sørgede for at vikle sig ud af affæren inden partiets kongres og gøre det med den bekvemme begrundelse, at man ikke havde kunnet blive enige om at forstå det samme ved ordet demokrati. Man havde dermed opnået, hvad man ville. Arbejdspladserne havde fået deres politiske forestilling, som næppe nogen af de agerende havde ønsket at bruge til andet end taktiske formål, og Socialdemokratiet var nu omsider i en fri position til at indlede en indædt agitation mod den samarbejdspartner, der gennem det hele havde været den farligste modstander i det forestående valg.

Kommunisterne kunne i deres agitation bruge maskeringskunstneren Mogens Fog. Han var kommunist, men ikke officielt partimedlem, han var kommunistisk folketingskandidat, men kun opstillet »i tilknytning til« partiet, og han holdt et utal af patetiske taler om demokratiet, der til forveksling lød som Christmas Møllers, og aldrig indeholdt hentydninger til »proletariatets diktatur« eller étpartisystemet, skønt det var hvad han tilstræbte, som det fremgik af hans senere ytringer, da Befrielsens mummespil begyndte at komme på afstand.

Til gengæld var det jo ikke muligt for *Land og Folk* at anlægge en lige så kysk

attitude, og det, der her – som senere – altid fik partimedlemmerne til at røbe sig, var hentydninger til det sovjetiske modelforsøg. Det var det, interviewerne evindeligt plagede kommunisterne med i de stadi-ge forsøg på at få sandheden frem.

I den præsentationsserie af partierne, som *Frit Danmark's* Kate Fleron publicerede fra uge til uge i sit blad forud for valget, var DKP repræsenteret af *Land og Folk's* redaktør Børge Houmann, og heller ikke han slap for de obligatoriske spørgsmål om demokrati og diktatur:

»– For at illustrere, hvad vi mener med Diktatur, kan jeg sige, at vi for Øjeblikket lever under et finanskapitalistisk Diktatur.

– Er Jeres Maal her i landet at styre med kun eet Parti?

– Nej, at der kun findes eet Parti i Rusland skyldes at de øvrige Partier, som man i Begyndelsen lod bestaa, med alle Midler modarbejdede Kommunismen. Her er Forholdene anderledes. Flere oppositionelle Partier kan vedblive at bestaa.

– Ogsaa f.eks. et Parti som Venstre?

– Ja, hvorfor ikke, forudsat at det ikke med antidemokratiske Midler modvirker en Udvikling, der er til det folkelige Fler-tals bedste.

– Hvem skal afgøre om et Partis Opførelse er antidemokratisk? Jeres Krav om ret til at slaa til i Tide for at bevare Demokratiet vækker ikke ringe Uro.

– Ja, og danner basis for den socialdemokratiske Mistænkeliggørelse af os ... som om det voldte noget som helst Besvær at vurdere Hitler som antidemokratisk«. (26.10.45).

Den slags samtaler var i perioden et fast speciale for danske kommunister, indtil partilederen og minister i Befrielsesregeringen, Aksel Larsen, omsider (i 1958) havde fået nok – det var længe efter

det stalinistiske Østeuropa var blevet toltalt kompromitteret for alle andre – og valgte at samle sine folk under et nyt partinavn og med et program, der indeholdt større respekt for det politiske demokrati. Fra da af var det ikke længere almindeligt at gøre sig ulejlighed med at spørge danske kommunister om noget som helst.

I 1945 stod kommunisterne nok stærkt, men de var også i en klemme. De havde i 1944 udarbejdet et program, der var opskriften på et dansk »folkedemokrati«. De havde gerne efter krigen gjort de østeuropæiske folkedemokratiers skæbne til Danmarks, men landet var blevet befriet af de forkerte, og skulle de udnytte deres relative popularitet havde de kun 30'rne folkefronts-taktik at satse på. Den skulle prøves i forhold til Socialdemokratiet, men den samme teknik – at gøre sig stærke ved at alliere sig med, implicere, grupper uden for partiet – blev også benyttet i forhold til frihedsbevægelsen. Videreførelsen af *Frit Danmark* som »Modstandskampens Organ« (i september 1945), på Mogens Fogs initiativ, blev den første af den slags »frontorganisationer«. Hvad man ikke kunne opnå i det delvist åbne politiske spil, måtte opnås ved mere raffinerede organisationsformer (senere f.eks. i diverse fredsorganisationer, som Stalin havde dekretet), ved hjælp af den slags ikke-partimedlemmer, som Lenin havde kaldt »nyttige idioter«, og ved hjælp af den slags, der som Fog kun var ikke-medlem for på den måde at gavne sagen mere.

Men også spørgsmålene til dem vedrørende deres holdning til demokratiet blev i 1945 stillet på skrømt eller som led i et uimodståeligt drilleri. Ingen journalist med blot den mindste politiske indsigt kunne jo være i tvivl om, at partiet arbej-

dede på marxistisk-leninistisk grundlag, og at dette system udelukkede politisk pluralisme. Og hvad angår »økonomisk demokrati« så fortæller det kun noget om befrielsessommerens alt for villigt skabte illusioner, at Christmas Møller (og Hal Koch) overhovedet kunne bidrage til den opfattelse, at de andre partier på det punkt blot skulle sørge for at bringe sig på omgangshøjde med kommunisterne. De stod trods alt parat med et gennemarbejdet, for dem endog videnskabeligt begrundet, totalitært økonomisk system, der intetsomhelst havde at gøre med de konservatives – eller for den sags skyld de mere vidtgående socialdemokraters – reformplaner.

Men det var de samme koder, man havde valgt at benytte, og kun kommunisterne havde en klar interesse i, at de i konsensus-sommeren 1945 fik lov at blive aflæst på samme måde. Hertil fik de den bedst tænkelige hjælp fra Socialdemokratiet – med forhandlingerne om en partissammenslutning – og de fik som nævnt hjælp endog af ansete borgerlige politikere, journalister og ideologer. På det grundlag hentede de sig 18 (socialdemokratiske) mandater ved valget – og de var visselig ikke hentet på marxistisk-leninistisk grundlag.

Det havde været sæson for »økonomisk demokrati«. Erfaringerne fra krigsårenes økonomi havde skabt den oplevelse, at der havde været en brist i selve folkestyret, og at det var det, der var vigtigere end noget andet at få repareret på. Som efterkrigsårene gik og den jævne befolknings levestandard blev forbedret – i takt med at Marshall-planen fik effekt – blev det efterhånden sæson for endnu en form for demokrati. Det tog Poul Henningsen forskud på i 1945 med en kronik i *Social-Demokraten* (5.8.45):

»Det er rigtigt at vi kun har haft politisk demokrati. Det er udmærket at man nu for alvor vil gaa ind for økonomisk demokrati. Men det blir ikke demokrati før man ogsaa gaar ind for kulturelt demokrati«.

Emnet var kun berørt i nogle temmelig intetsigende afsnit i partiernes programmer for 1945. Men det blev for alvor taget op af socialdemokraterne fra begyndelsen af 50'erne og sæsonen for det kom i det følgende tiår.

Begrebet »økonomisk demokrati« gik til gengæld ud af det politiske sprog i den betydning, det havde haft i sin premiere-sæson. Da kommunisterne var kommet på retræte og alle var kommet ud af befrielses-sommerens stemninger havde hverken de borgerlige eller Socialdemokratiet længere behov for at garnere deres økonomiske programmer med denne misvisende varebetegnelse.

Da udtrykket »økonomisk demokrati« senere dukkede op hos socialdemokrater og fagbevægelse (i 60'erne som ØD, siden som OD) var det ikke længere som betegnelse for statssocialisering, planøkonomi eller vidtgående offentlig kontrol. Det kom nu alene til at dække varierende forsøg på at overføre principperne for det politiske demokrati til virksomhedernes ledelse, samt diverse forslag om at give medarbejderne – til supplerende af den aftalte og udbetalte løn – del enten i virksomhedernes formuer eller del i det overskud, der fungerer som virksomhedernes aflønning af kapitalen.

Fra april 1988 har strategien for disse bestræbelser ændret karakter. De lanceres nu under benævnelsen Arbejdsmarkeds-pension.

Kilder

Dagblade og tidsskrifter

Berlingske Aftenavis

Berlingske Tidende

Frit Danmark

Information

Land og Folk

Lederbladet

Politiken

Social-Demokraten

Litteratur

Cour, Vilhelm la: *Danmarks historie 1900-1945* (1950).

Bertolt, Oluf, Ernst Christiansen og Poul Hansen: *En bygning vi rejser. Den politiske arbejderbevægelseshistorie i Danmark*, III (1955). Hele bindet er skrevet af Poul Hansen.

Engberg, Jens: *I minefeltet. Træk af arbejderbevægelsens historie siden 1936* (1986).

Frisch, Hartvig: *Danmark besat og befriet I-III* (1945-48).

Fog, Mogens: *Danmark frit, 1942-1946* (1947).

Fog, Mogens: *Kommunisterne – og de andre* (1947).

Højmark, Peter W.: *Modstandsbevægelse og modbevægelse* (1985).

Koch, Hal: *Dagen og Væjen* (1942).

Koch, Hal: *Hvad er demokrati?* (1945, 2. udg. 1960).

Koch, Hal og Alf Ross: *Nordisk Demokrati* (1949).

(Krag, J. O.): *Fremtidens Danmark* (1945).

Krag, J. O.: *Staten og den demokratiske socialisme, i Idé og arbejde* (1953).

Krag, J. O.: *Demokratiet i Danmark, i Tidehverv og samfundsorden* (1954).

Krag, J. O.: *Socialdemokratiets politik, i Tidehverv og samfundsorden* (1954).

Krag, J. O.: *Travl tid, god tid* (1974).

Larsen, Aksel: *Taler og artikler gennem 20 år* (1953).

Larsen, Aksel: *Den levende vej* (1958).

Nissen, Henrik S. og Henning Poulsen: *På dansk friheds grund. Dansk Ungdomssamvirke og De ældres Råd* (1963).

Ross, Alf: *Hvorfor Demokrati?* (1946, 2. udg. 1967).

Scocozza, Benito: *Danmark i den internationale klassekamp* (1978).

Bryggere på rejse

Om teknologispredning i det 19. århundrede

Af Kristof Glamann

Diffusionen af teknologi og knowhow mellem de store europæiske bryggerier var ganske effektiv allerede i den første fase af den moderne bryggeriindustri opbygning. Kanalerne var mange – udstillinger, kongresser, tidsskrifter, bryggeriskoler, for at nævne nogle af dem – stadigvæk var den personlige kontakt, i form af svendelære, praktikanttiden eller studieophold, den vigtigste. Dette krævede imidlertid introduktion. Bryggerierne åbnede sig ikke for hvem som helst, og familierne, der ejede og drev virksomhederne, hjalp hinanden.

To områder tiltrak interessen, England og Sydtykland. Det første på grund af bryggeriets tidlige industrialisering og produkternes egnethed til eksport over store afstande (Porter, India Pale Ale, Imperial Stout m.v.); det andet område var det undergærede lagerøls hjemstavn, hvorfra lageren og senere pilsneren erobrede kontinentet.

England var læremesteren. Det er således meget karakteristisk, at den danske bryggeriindustri reformator, J. C. Jacobsen, livet igennem nærede den største beundring og respekt for det engelske bryggeri og dets kvalitetsprodukter. Også tyskerne tog til England for at lære, selv bryggerne fra Bayern, hvis bryggerier endnu i 1830'

rne var overvejende små og håndværksmæssigt drevne. Et anlæg som »Hofbrauhaus« i München lå på en årlig produktion som et lille London-bryggeris. Fra midten af 1830'erne begyndte maskindriften at trænge ind i de sydtyske og østrigske bryggerier. To unge bryggersønner, Anton Dreher fra Schwekat ved Wien og Gabriel Sedlmayr den yngre fra München, gik efter flere studierejser, herunder et besøg i England, igang med at indføre en forbedret driftsmåde med anvendelse af dampkraft.

Deres studietur til England var ikke uden problemer. Englænderne viste sig meget tillukkede med hensyn til at indvie dem i tilvirkningsmetoder og lign. Først da de havde gjort den engelske bryggeritekniske forfatter David Booth's bekendskab, fik de et mere indgående kendskab til den engelske teknologi og lærte bl.a. brugen af saccharometeret. Booth udstyrede dem med introduktionsskrivelser til et større antal bryggerier i England og Skotland. Inden for murerne tog de for sig af retterne. Deres breve hjem til det fædrene bryggerophav i München og i Wien vidner om de unge menneskers talenter som industrispioner: termometre til at måle i smug med, udhulede spadserestokke forsynet med ventiler i spidsen til ubemærket at tage

prøver af øl og urt, som senere analyseredes uden for bryggeriet, og andre tricks benyttede de sig af. Bryggerne i Burton-on-Trent havde for så vidt god grund til at være mistænksomme over for gæstende fagfolk.

Det var fra udlandet, at inspirationen kom og det var eksportøllet, som hos publikum banede vej for nye produkter, også i Danmark. Først portereren, siden hen det bayerske øl. Porter-æraen blev relativt kort. I England bevarede portereren sin førende position indtil omkring 1830, hvorpå ale atter vandt terræn, bl.a. fordi det omsider lykkedes de engelske alebryggere at finde frem til en tempereret form for gæring, som lod sig anvende i stor skala. I Danmark blev porterbrygning aldrig til en omfattende forretning, som tilfældet var i Sverige med de Carnegiske bryggerier i Göteborg og Stockholm, men portereren blev introduceret i flere bryggerier herhjemme i begyndelsen af 19. århundrede.

Indtil 1830'erne var de bayerske bryggerier trods deres produkters høje kvalitet overvejende små og håndværksmæssige i driften. Kemikeren E. A. Scharling understregede dette i et foredrag i Industriforeningen. Det byggede på en studierejse, han i 1845 havde gjort til Bayern. Scharling konkluderede sine indtryk af rejsen derhen, at bryggerianlæggene på enkelte undtagelser nær endnu stod langt tilbage for de bedre engelske og kun i én henseende væsentligt over de fleste københavnske bryggerier, nemlig deri, at de havde mere hensigtsmæssige gærings- og lagerfaciliteter.

Bryggerierne i Bayern var underlagt en offentlig regulering til beskyttelse af såvel publikum som producent, en regulering som i Scharlings øjne kunne minde om

de fordums københavnske. Priserne fastsattes af myndighederne; også øllets kvalitet kontrolleredes, brygningen var afhængig af privilegium; bønder måtte ikke brygge øl, men gerne brænde brændevin; værtshusholdere måtte kun entrere med én brygger pr. sæson om leverancer; øllet var afgiftsbelagt, og bedrifterne var gennemgående små. Ikke alt øl var for øvrigt undergæret; en hel del var tyndt, overgæret øl, der fortrinsvis blev brygget på de kongelige og enkelte andre dertil privilegerede hvidtølsbryggerier. De stærke øl-sorter, det berømte »Bock Bier« og »Salvator Bier«, var undergærede sorter, som eksporteredes og var kendt også uden for Tysklands grænser, og var ligeledes beholdt udvalgte bryggerier, som havde privilegium på dette bryggeri. Øllet blev også kaldt for forårsøl efter sæsonen for dets brygning.

Hvad gæren angik bemærkede Scharling, at bryggerne i Bayern i vid udstrækning hjalp hinanden med gær. Gæringens meget uensartede forløb betød, at man jævnlig måtte hente gær på et nabobryggeri, og ligeledes, at man solgte ud til betrængte fagfæller, når man havde overskud. Der dannede sig nemlig ikke altid et tilstrækkeligt kvantum gær under brygning til, at man kunne gå videre til næste omgang på egen produktion. I den henseende var der altså en livlig trafik mellem de bayerske bryggerier.

Af lagerkældre var der to slags: naturkældre og de kunstige anlagte kældre. Naturkældrene – de egentlige »Felsenkældre« (»felsen« betyder fjeld eller klippe) – var i Østrig eller Norge anlagt i fjeldet. I Budapest, hvor den østrig-ungarnske brygger Anton Dreher havde et af sine store bryggerier, gik man ned i kalkundergrunden, hvor man i tidens løb gravede kilometerlange gange ud til lager-

plads. De ligger der for øvrigt endnu. Under 2. Verdenskrig gemte modstandsfolk og flygtninge sig dernede. Midt i det store anlæg støder man helt overraskende på et kapel, som bryggeren har anlagt lige nede under sin herskabelige villa. Her kunne han da nedstige til det underjordiske og sammen med sin familie ved kærterers skær, omgivet af sit slumrende lagerøl, takke sin Gud og Skaber for sit store held. En ølmesse, *Missa Cervisia*.

Selve Bayern var i mindre grad forsynet med naturkældre, navnlig savnedes de i München, hvor man i stedet for havde skabt et system med opmurede rum, som dækkedes af kunstige volde eller høje. I tilslutning hertil anbragte man da særlige iskældre til opbevaring af isen, som blev savet eller hugget ud om vinteren. Isen var en handelsvare og helt uundværlig for bayerskøl bryggerier i byomgivelser. Indtil kuldemaskinerne holdt deres indtog, bevarede isen sin førende position som afkølingsmiddel. Den var billigere end kunstigt produceret kulde, og handel med is lod sig i virkeligheden praktisere over lange afstande, helt op til interkontinentale distancer. Således fragtedes is det 19. århundrede igennem, helt frem til vort eget århundredes begyndelse, med skibe fra Nordamerika til Østen, f.eks. fra Boston til Hong Kong, hvor de gamle ispakhuse ved havnen indtil for nogle år siden lå som et monument over den gamle ishandel.

J. C. Jacobsen er nok en af de flittigste rejssende danske industrifolk i det 19. århundrede. Hvert år drog han ud i professionens ærinde. Det startede med, at han erkendte, at salget af importeret bayerskøl i hovedstaden var ved at bane vej for en smagsændring, som åbnede for et marked med mange muligheder, også for

dansk produceret bayerskøl. Dette forudsatte en produktion i stor skala, og det stod ham klart, at han måtte til Bayern for på stedet at studere den bayerske metode.

Første besøg i München fandt sted i april 1844. Samme sommer fik Jacobsen tilladelse til at anlægge en lagerkælder i Hahns Bastion i fæstningsvolden omkring København. Den lå ud for Teglgårdsstræde. Hidtil havde han klaret sig med lejede kældre forskellige steder, hos urtekræmmer Hansen og vinhandler Aagaard, nu byggede han i volden to hvælvinger forbundet med et isrum. Hver hvælving kunne rumme ca. 700 tdr. øl.

Derpå rejste han i oktober-november 1845 for anden gang til München og hentede hos Gabriel Sedlmayr en portion undergær, som det lykkedes ham at holde i live på rejsen tilbage til København. Han havde hertil ladet lave en blikdåse til to potter gær. Den passede ned i hans hattefederal, og ved hvert stop med diligenzen eller toget skyndte han sig hen til nærmeste vandpost for at svale gæren ned. Den vanskelige transport lykkedes virkelig.

Med undergæren fra Gabriel Sedlmayrs bryggeri byggede han vinteren 1845-46 ca. 300 tdr. bayerskøl, som fik en begejstret modtagelse hos publikum, så god, at det lykkedes Jacobsen at komme i det satiriske ugeblad »Corsaren«. Anledningen var den, at det nationalliberale blad »Fædrelandet« havde bragt en liste over opstillede kandidater til det forestående valg til Stænderforsamlingen. Øverst stod Jacobsen, og »Corsaren« erklærede sig enig med »Fædrelandet«, idet man gik ud fra, at det var »den Jacobsen, der brygger det fortrinlige bayerske øl; thi den, der kan brygge sådant øl, kan sg'ue også være deputeret, det er klart«. Fin tekstreklame.

Øllet fandt rivende afsætning og Jacobsen var fra nu af på det rene med, at et marked havde åbnet sig for ham. Han havde omsider fundet et produkt, som var fyldesgørende; men hverken hans bryggeri i Brolæggerstræde eller hans kælder i Volden rakte. Han måtte ud af byen og valgte Valby. Da hans nye bryggeri var under opførelse, rejste han for tredje gang til München. Det gjaldt forskellige detaljer fra Gabriel Sedlmayrs bryggeri. Derudover ønskede han at engagere en bayersk brygmester, hvilket dog ikke lykkedes. Han fandt ingen af de interviewede emner kvalificerede. Den 15. august 1847 kunne Jacobsen holde rejsegilde på både bryggeri og lagerbygning. Han døbte sit anlæg i vin, som han hældte over skorstenen, der var placeret i centrum af anlægget, og gav det navnet »Carlsberg« efter sønnen Carl og »bjerg« hvor anlægget lå, Valby Bakke. Bryggeriet kompletteredes derpå med inventar og kunne tages i brug i begyndelsen af november. Den 10. november 1847 bryggede han sit første øl på Carlsberg.

Af Jacobsens utallige senere rejser skiller to sig ud som skelsættende: en rejse i 1855, som bl.a. resulterede i en omfattende udvidelse af anlægget med nye iskældre efter den såkaldte Bardili-model, som han havde set i Stuttgart, og en tilsvarende Bardili-mæskemaskine, som tillod to bryg i døgnet i stedet for et. Også anlæggelsen af et større malteri indgik i planen.

Den anden store rejse havde Frankrig som mål. Oven på nederlaget i 1864, som Jacobsen følte et stort medansvar for rent politisk, trængte han til at komme ud. Han ville lære Frankrig at kende *tel qu'il est*.

Frankrigs økonomi ekspanderede kraf-

tigt under det andet kejserdømme. Især sprang to træk i øjnene: byfornyelsen og udbygningen af jernbanenettet. Paris førte an i byplanlægningen. Under Georges Hausmann's ledelse anlagdes et system af store boulevarder, omkring hvilke nye boligkomplekser planeredes. Det udløste et veritabelt bygge-boom med tilhørende effekt for beskæftigelsen. Provinsens byer fulgte hurtigt efter.

Udbygningen af transportsektoren var endnu mere gennemgribende. Et nationalt marked var under hastig opbygning. Kapitalmarkedet stod i de store jernbaneprojekters tegn, både de nationale og de fremmede. Europas samlede net af jernbanespor mere end tredobledes i løbet af 1850'erne og 1860'erne. I denne »jernbanemaniens« guldalder placerede Frankrig sig som kontinentets førende nation. Medens Europas gamle jernbanekonstruktør, England, i disse år samlede sig om det oversøiske, d.v.s. Ægypten, Indien og Nordamerika, tegnede franske ingeniører og finansfolk sig for hovedparten af nyanlæggene i Spanien, Italien, Schweiz, Donaulandene og Rusland. I nøje sammenhæng hermed udvikledes en teknologi, som også fik afsmittende betydning for andre brancher. Franske forskere og ingeniører bragte landet frem til en internationalt anerkendt position, især inden for dampteknologien og en række metallurgiske industrier. Maskinindustriens eksport af værktøj og apparatur tog et kraftigt opsving, støttet af en glimrende markedsføring ikke mindst i form af store messer og verdensudstillinger, af hvilke navnlig udstillingerne i Paris trak mange udlændinge til. Det skadede naturligvis ikke, at byens kulturliv, inklusive dens teatre, hoteller og restauranter, blomstrede. Paris var modeskabende og mondænt. *Tout le monde* mødtes der og

morede sig. Det var Offenbachs Paris.

Hurtigt opdagede Jacobsen, at forandringsvindene gik hen over Frankrig. De gamle bycentre veg for den nye tid. »Forskønnelsen er også her i fuld gang, og snart er Morlaix en moderne by – dens største prydelser er jernbaneviadukten, der går hen over byen i en højde af 180 fod fra jorden og i en længde af 900 fod« skrev Jacobsen fra Angers. Hvad hans egen metier angik, gav det navnlig stof til eftertanke, at undergæret, bayersk øl fra bryggerierne i Alsace nu var ved at finde et marked ikke blot i hovedstaden, men også i provinsen. Helt nede i det sydvestlige hjørne af Frankrig, i Biarritz og i Pyrenæerne mødte han det alsaciske øl. Fra vinbyen Bordeaux noterer han således: »Overalt, hvor jeg har været, selv her i Bordeaux, er lagerøl den almindeligste nydelse på caféerne både formiddag og aften. Øllet er i reglen fortræffeligt og beundringsværdigt klart. Det kommer fra Strasbourg og andre steder i Elsass, som jeg absolut må besøge på min rejse mod nord. Vil derfor opgive Chamonix og Auvergne. Besøgte i går et bryggeri i Poitiers, som også laver lagerøl. Det var ikke ilde!«

Ved ankomsten til Paris opsøgte Jacobsen redaktøren af *Journal des Brasseurs*, monsieur Bourgeois, som han kom på god fod med, og som introducerede ham til de førende bryggerier i landet. »Jeg har fået mange interessante oplysninger, som har givet mig meget at tænke over, så at jeg undertiden falder i staver og glemmer, at jeg er i Paris«. Af samme grund udsatte han sin videre færd i nogle dage. På hjemturen to måneder senere fortsatte han sine drøftelser med Bourgeois om det, han havde set, og med kemikeren Esquiron, som han blev introduceret til. De dinede sammen, både *en familie* og hos

Jacobsen på hans hotel i Rue Lafitte. En aften sad alle tre til hen under midnat på Café du Grand Balconunol og diskuterede. Dagen efter kørte Jacobsen byen rundt fra ende til anden og studerede lufttryk-pumper, roterende pumper, galvaniserede mæskekar og andet bryggeriudstyr.

Blandt de bryggerier, Bourgeois havde anbefalet Jacobsen at besøge, var *Brasserie de Méditerranée* i Marseilles, ejet og ledet af brygger Velten. Det blev et besøg, han aldrig glemte.

Eugèn Velten var en fagmand lige efter Jacobsens hoved, personligt på færde overalt, i sit kontor, i bryggeriet, i byen. Forekommende og indsigtfuld viste han sin danske gæst omkring og indbød til slut til middag sammen med den danske konsul i Marseilles, der var hans ven. Jacobsen afslog imidlertid under et opdigtet påskud, »fordi jeg skammer mig over ikke at kunne tale ordentlig fransk og ville gøre en dårlig figur i et selskab«.

Bryggeriet var et dampbryggeri. Det udmærkede sig ved direkte anvendelse af damp i mæskningen, d.v.s. at dampen blev ledet ind i mæsken. Velten oplyste, at han havde anvendt metoden i femten år uden problemer. Gradvis havde han udviklet anvendelsen af damp i processerne. Jacobsen, som havde leget med tanken, men aldrig turdet sætte den i værk, var imponeret. »Hans hele mæskningsoperation er også original«, beretter han hjem og stiller spørgsmålet: »Om den er den bedste metode? Det må prøves. Fra et rationelt synspunkt er lidet eller intet at indvende«.

Velten kogte sin urt ved inddirekte damp, hvilket gav en jævnt fordelt varme og derfor en bedre kogning. Det fortættede vand førtes ved hjælp af en forsyningpumpe tilbage til dampkedlen »en

idé, som meget har beskæftiget mig«, noterer Jacobsen. Krafttabet var i følge Velten ubetydeligt og systemet bedre end brygger Boucherot's i Puteaux ved Nanterre nær Paris. Igen må Jacobsen konstatere, at »kogningen af urten foregår netop på den måde, jeg har *tænkt* på at anvende«. En anden innovation var anvendelsen af komprimeret luft til omtapning af øl fra lagerfad til lagerfad og til transport af øllet op fra lagerkælderen til fadningen ovenpå forud for salgsvognenes afkørsel fra bryggeriet – »atter en af mine tanker praktisk udført«. Også Veltens metode til at accelerere øllets klaring var Jacobsens overlegen. Veltens gærkar var anderledes, murede og indvendig beklædt med glasplader. Det mærværdigste var dog, at Velten producerede koldt svalevand til urten og holdt temperaturen lav i gæringskarrene ved hjælp af et stort æterapparat, hvori æteren fordampedes i et lufttomt rum. Jacobsen satte et spørgsmålstegn ved dette system og føjede til: »det er dyrere end dansk is, men billigere end norsk«. Hjemme måtte man ty til import af is fra Norge, når vinteren ikke gav tilstrækkelige mængder is til lagerølbryggeriernes iskældre.

Besøget i Marseilles virkede som en spore. Jacobsen tog omgående mod nord til Strasbourg og Lutterbach, hvor der ligeledes var et dampbryggeri, videre til Boucherot's bryggeri i Puteaux. I Strasbourg overvejede han et øjeblik »at svinge til højre fra Rhinen« ned til »vennerne i Stuttgart, München og Wien, men hvem jeg har så meget at diskutere, men der er i år ikke tid dertil, da jeg har alt for meget at gøre her og i Paris«.

Det kan ikke overraske, at J. C. Jacobsen i det uddannelsesprogram for sønnen Carl, som han meget bestemt trak ned

over hovedet på ham, også indlagde læresteder i udlandet. Selv kaldte han sig »elev« af Gabriel Sedlmayr d.Y. i München. Samme år Carl blev sendt i udlændighed – det skete også for at skille ham fra en ung pige, som han imod faderens vilje havde forlovet sig med – offentliggjorde Sedlmayr et par artikler i *Journal des Brasseurs* og *Der Baierische Bierbrauer*, hvori han fremhævede Jacobsen i København og Anton Dreher i Wien som et par af de betydeligste navne, der havde studeret hos ham ved »Zum Spaten« bryggeriet i Bayerns hovedstad. Med henvisning hertil foreslog J. C. derfor sin søn at skrive til Sedlmayr og bede om en introduktion til Dreher i Wien, hvilket han fik. The Old Boys Network virkede.

Det kunne være vanskeligt at ankomme til et bryggeri uden varsel og introduktion. Nogle bryggerier ville ikke vide af sådanne besøg. Carl oplevede dette, og faderen benyttede sig af lejligheden til at give ham et brevkursus i takt og tone ved bryggeribesøg. Han trøstede sønnen med, at han såmænd selv havde oplevet at blive afvist under et besøg i Holland 1860, »hvor jeg dog præsenterede mig med bånd i knaphullet, der ellers var en god talisman! Og i Liesing var jeg i 1865 heller ikke heldig«.

Carl var vant til åbenhed hjemmefra. »Hemmelighedsfuldhed har jeg ikke behovet«, skrev J. C. til ham i sin vejledning, »fordi jeg vidste, at jeg var mine konkurrenter overlegen i indsigt og dygtighed, og fordi jeg til en vis grad ønskede at have konkurrence, da det slet ikke var mig behageligt at være faktisk monopoliseret«. Jacobsen tilføjede dog, at han forlangte gensidighed. »Jeg vil således ingenlunde give f.eks. en udsending fra gresserer Owen på Aldersro adgang til at gå i mit bryggeri, fordi han ikke fortjener en sådan

imødekommenhed«.

I byer med flere jævnbyrdige bryggere beror markedsandele ofte på små nuancer i øllets behandling, forklarede J. C. sønnen. Her tænker bryggeren sig om to gange og spørger sig selv, om den besøgende mon er ude i en lokal konkurrenss æriende. Vær derfor psykolog, når Du er gæst, lyder Papas råd. »Hos dem, der gerne vil lade deres lys skinne, holder man sit eget lys under en skæppe og spørger ganske naivt som en uvidende; hos dem, der gerne vil høre, fortæller man meget, men roser ikke andres metoder for meget og taler aldrig, uden stort forbehold, om hvad man har set i samme by. – På den måde kan man efterhånden og stykkevis samle alt, hvad man ønske at vide. Man noterer intet på stedet, med mindre man er vis på, at det ikke bliver taget ilde op, men benytter den første lejlighed til at optegne det afsides. – Man spørger heller ikke om så meget på én gang, men ligesom tilfældigvis, uden en bestemt hensigt o.s.v.«. Også påklædning, manerer, sprog og dusører indgik i kurset.

I øvrigt brugte Jacobsen sønnen som sine øjne og øren. Byger af spørgsmål fejer gennem brevene. Hvorfor har man nogle steder gjort humlekammeret til en hemmelighed? Bruger man et klaringsmiddel? Har Du talt med Louis Hatt derom? Koger man humlen i Wien som i Strasbourg i delvise tilsætninger? Kommer al humlen fra Böhmen? Eller fra Saaz, Anschar, Leitmeritz? Hvor mange procent holdt urten til lagerøl i Lilienthal? Hvorlænge har man endnu gammelt lagerøl fra sidste vinter? Hvorledes fylder man øllet på lagerfadene? Meget langsomt og fordelt på mange fade? Eller hurtigt? Hvorledes gjorde de hos Erhards?

Carl var noget tvær, men fik efterhånden tungen på gled. »Det var en over-

raskende efterretning, at bryggeriet i Pest ikke var et dampbryggeri«, skrev J. C. 4. februar 1868 tilbage. »Jeg havde ret glædet mig til at få nærmere om dets indretning og drift for at kunne sammenligne det med mit, der jo først i denne vinter er blevet et fuldstændigt dampbryggeri«. »Jeg stoler trygt på, at de teoretiske grunde, som taler for dampkogningens anvendelighed, også til lagerøl, vil holde stik i praksis. Selvom man andetsteds har fået mindre heldige resultater, vil dette ikke forskrække mig, da maltningen og tørringen hos dem kan have andel deri. Dertil kommer, at ingen uden jeg har damp-tætte lukkede kedler, hvori urten koger ved 1 á 2 punds tryk, altså ved en temperatur til over kogepunktet«. Dersom Carl får lejlighed til at tale med Sedlmayr herom, må han fortælle ham om Jacobsens nyvundne erfaringer på Carlsberg og tilbagemelde hans kommentarer. Det slår også Jacobsen, at det kunne interessere Sedlmayr, »min lærer og mester«, at erfare »at jeg *aldrig* har skiftet gær, men at den, jeg endnu bruger, er en uafbrudt af-fødning af den pot gær, jeg i 1845 hjem-bragte fra hans gæringskælder«.

I München traf Carl næste Sedlmayer-generation, hvilket omgående udløste en ny portion spørgsmål hjemmefra. Har den unge Sedlmayr lært ordentlig kemi? Er han en dygtig analytiker? Har han gået hos Kaiser eller Liebig? Kan han introducere Dig hos nogen af dem? Selvom Du ikke kunne få nogen øjeblikkelig gavn deraf, vil det være Dig til en, måske vigtig, anbefaling i England, at Du kender Liebig. – Et ord af ham kan måske skaffe Dig adgang på steder, hvor det ellers ikke var muligt. Spørg Sedlmayr om de bedste skrifter over det engelsk bryggeri.

Rejsen til England gik via Strasbourg og Paris. »Medens jeg husker det, lad mig

sige, at de klæder Du køber i Frankrig, før Du går til England, må Du have brugt, før Du passerer grænsen, så at det er synligt eller, at Du kan beedige det. I modsat fald bliver Du betragtet som smugler«. Den omsorgsfulde fader fornægtede sig stadigvæk ikke.

I Storbritannien tog Carl plads som lærling i Youngers bryggeri i Edinburgh. Familien Younger var et gammelt dynasti, grundlagt af William Younger i 1749. I midten af 19. århundrede var huset i stærk fremgang og regnedes blandt tidens bedste og mest moderne ale- og porterbryggerier, med en voksende eksportforretning, både til U.S.A. og til kolonierne. Bl.a. var Younger's Ale »91st Highland«-regiments og andre berømte skotske regimenters foretrukne øl. Det fulgte soldaterne, hvor tjenesten end gjaldt, det være sig på Krim, i Indien eller på andre oversøiske pladser. »Bread, Beef and Beer are the charters of Britain's supremacy«, hed det i en samtidig lovprisning af bryggeriets produkter.

I Edinburgh rådede bryggeriet over to anlæg, det ene i Hollyrood tæt ved paladset med Arthur's Seat i baggrunden, det andet i Canongate ganske nærved. Carl arbejdede på Abbeyanlægget i Canongate, hvis speciale var porter. Han tilbragte henved et års tid på Abbey Brewery og betegnede det senere som det nok mest lærerige af sine mange ophold i udlandet. Fabrikation af porter blev senere et af hans specialer.

Fra Skotland gik Carl til Burton-upon-Trent i Staffordshire, hvor nogle af Englands berømteste bryggerier lå og stadig ligger, bl.a. Bass og Brødrene Alsopp. Carl tog plads i det noget mindre Evershed Bryggeri, som også var et godt lærested for ham.

Overhovedet var hans interesse for fa-

get nu for alvor vågnet. Fra Edinburgh sendte han en artikel om de erfaringer, han havde gjort med hensyn til kølleføring af malt til redaktør Bourgeois i Paris med anmodning om optagelse i *Journal des Brasseurs*. Faderen var begejstret. »Dine observationer over varmegraderne under tørringen er klassiske og er næppe nogensinde foretagne på så udtømmende en måde. De vidner om en grundighed og udholdenhed, som i høj grad har glædet mig, da jeg modtog din rapport. Nu er det jo overstået, og Du har ingen skade taget, men det var lidt forvovet at opholde sig så meget i en luft, svanger med svovlsyrling. Har den ikke generet Dine lunger?«

Selv sendte J. C. Jacobsen bulletiner hjem fra sine rejser. Lad os slutte med et eksempel fra de senere år.

Nedkølingen af lagerkældrene havde længe optaget bryggeriindustrien. Systemet med iskældre var lunefuldt. Det var sårbart ikke blot i meget varme somre, men også i milde vintre, hvor de hjemlige forsyninger med naturis kunne svigte og import af dyr is fra f.eks. Norge blev nødvendig. Jacobsen oplevede det i den milde vinter 1874, hvor norsk is blev en spekulationsartikel. I juni 1873 holdt dr. Carl von Linde, der i 1869 havde overtaget en lærestol i teoretisk maskinlære ved den tekniske højskole i München, et foredrag på bryggerikongressen i Wien, som blev afholdt i forbindelse med verdensudstillingen i byen. Jacobsen, der sad i kongressens præsidium, var meget optaget deraf. »i torsdags morges hørte vi først på kongressen et interessant, orienterende foredrag af Dr. Linde over principperne for tilvirkning af kunstig is, derefter holdt Windhausen et langt og kedeligt foredrag, som drev de fleste tilhørere bort og fortsættelsen af diskussionen blev deref-

ter udsat til næste dag«, beretter han i et brev til Carl.

Der var flere konkurrerende kulde-systemer på tegnebrædtet, men Sedlmayr inviterede Linde til at konstruere en forsøgsmaskine hos sig i München. Den stod færdig to år senere og viste sig løfterig. Året efter, i 1876, udvidede Linde sin maskines anvendelse, idet han i Anton Drehers bryggeri i Trieste anvendte den til afkøling af gærkælderens. Også fra brygger Feltmann i Rotterdam modtog Linde ordre på sit system. Selv ventede Jacobson, til han på Paris-udstillingen i 1878 kunne studere de forskellige typer kulde-maskiner og se dem i virksomhed. Her tog han så sin endelige beslutning og valgte Lindes system til Carlsberg. Kuldema-skine anlægget var pladskrævende; de

store maskiner skulle placeres i så direkte forbindelse med gæringskældrene som muligt, så det betød store ombygninger. Også kedlerne til Carlsbergs nye dampkedel anlæg blev hentet udefra – for øvrigt fra Pariserudstillingen – og indrettet samtidig hermed. Derimod havde det nye penumatiske malteri, som blev opsat i 1878/79, den fordel kun at fylde en fjerdedel af det gamle malteri's plads; denne besparelse blev udnyttet til nye maltmagasiner.

Note

1. Der henvises generelt til min bog *BRYGGEREN, J. C. Jacobsen på Carlsberg*. En biografi, som er under udgivelse på Gyldendal.

Pengereformen 1813 – holdninger og vurderinger

Af Svend Aage Hansen

Situationen omkring pengereformen af 1813 er et klassisk eksempel på et finansielt sammenbrud. Detaljerne i dette begivenhedsforløb er indgående skildret andetsteds (Marcus Rubin: *1807-14*. 1892. Axel Rubow: *Nationalbankens Historie 1818-78*. 1918. Knud Erik Svendsen og Svend Aage Hansen: *Dansk Pengehistorie 1*. 1968). Den følgende gennemgang beskæftiger sig fortrinsvis med samtidens og eftertidens holdninger til begivenhederne, herunder navnlig, hvorvidt forordningen af 1813 er blevet opfattet som en statsbankerot.

Kort fortalt var baggrunden for begivenhederne, at Danmark fra 1807 var blevet angrebet af England, gået i forbund med Frankrig og kommet i krig med Napoleons modstandere, bl.a. England og Sverige. Det betød naturligvis meget store ekstraordinære udgifter til militæret, samtidig med at de ordinære indtægter svigtede, bl.a. som følge af udenrigshandelens faktiske ophør.

Det stillede det danske finansielle system på en hård prøve. Den finanspolitiske opfattelse, som datidens magthavere hyldede, var den merkantilistiske, hvor man ligesom i vore dage betragter finanspolitikken som underordnet hensynet til den realøkonomiske udvikling. Det betød i den konkrete situation, at man allerede fra slutningen af 1700-tallet

havde arbejdet med underskud på budgetterne for specielt at stimulere og skåne landbruget under dette erhvervs reformer. Dette blev understreget af kongen så sent som under forberedelserne til 1813-pengereformen (1812), idet han i forbindelse hermed giver udtryk for, at der indtil 1807 ved skatternes udskrivning havde »været fulgt grundsætninger, hvorefter skånsomheden var drevet så vidt, at udgifterne selv i fredsår har oversteget indtægterne«.

Denne grundsætning videreføres uændret under krigsfinansieringen. Så sent som i 1809 påpeger finanskommissionen, at selv om staten havde haft fred og alle dens næringer havde været i fuld drift, selv i så tilfælde ville det ikke have været muligt at udrede de store beløb, der krævedes ved nye skatter, »uden at angribe og svække deres grundkræfter, men endnu vanskeligere og end mere tryk-kende måtte det blive i en tid, da vigtige næringsveje standser, da livets første fornødheder er forhøjet i pris, da så mange af de bedste arbejdere aldeles eller for en tid har måttet være borte fra jorddyrking og værksteder, og da eksporthandelen efter omstændighederne har måttet være mere indskrænket end forhen«.

Samtidens politikere forsøgte sig folgelig med en flerstrengt finansiering, der skaffede indtægter gennem skatter og

lån, og lod seddelpressen besørge resten.

Det sidste blev en væsentlig del, bl.a. fordi man levede under et primitivt skattesystem, hvor man ikke havde midler til at ramme dem, der vitterlig profiterede på krigssituationen.

Obligationsmarkedet var også vanskeligt at benytte til finansieringen. Det var ligeledes nyt og primitivt. Det første indenlandske obligationslån optager staten i 1785, men først fra 1801 benytter den sig regelmæssigt af det danske lånemarked, og først fra 1810 bliver der tale om en regulær obligationsnotering på Københavns børs.

Alligevel viste det sig svært at afsætte obligationslånene i det planlagte omfang, idet der nu efterhånden opstod mistillid til statens evne til at indfri de voksende forpligtelser.

Man udfoldede dog en betydelig opfindsomhed for at få mest muligt finan-

sieret gennem skatter og lån. Der sker forhøjelse af toldafgifterne og opkræves en indkomstskat i 1810. 1811 går man videre og forsøger sig med en slags indeksregulering af skatterne ved at fastsætte disse ydelser omregnet i korn og toldafgifter i sølv.

På låneområdet udfoldes der en tilsvarende opfindsomhed. Man benytter sig således af præmieobligationer (1811) og tvangslån af forskellig art over for københavnske handelshuse og kapere (kaperobligationer 1810). 1809 får man de såkaldte consignable bankfonds. Det drejer sig om intransportable obligationer, hvor staten til gengæld yder visse begunstigelser, herunder indfødsret og adelige titler. I slutningen af 1811 opgiver staten at finansiere ved salg af skatkammerbeviser, og seddelmængden bliver navnlig herefter kraftigt forøget.

Disse mange bestræbelser resulterer i

Tabel 1: Statsgælden op til 1813.

År	Samlet gæld	Indenl. gæld	Udenl. obl.gæld Mill. rd. dc.	Bankgæld/ Seddelgæld	Statens indtægter
1700	1,5	-	-	-	-
1730	3,2	-	-	-	4,0
1750	1,4	-	-	-	4,1
1754	1,1	-	-	-	3,9
1760	8,1	4,2	1,3 ¹	2,6 ¹	4,5
1763	17,6	4,0	2,6 ¹	8,0	5,9
1765	20,1	8,8	7,3	4,0	5,3
1774	25,2	8,9	9,8	6,5	6,3 ¹
1784	36,0	6,7	14,1	15,2	8,0 ¹
1790	46,7	12,6	19,4	15,7	8,1
1799	47,1	18,4	12,0	16,7	9,6
1806	66,5	24,0	17,1 ¹	25,5	13,1
1813	242,2	82,9	17,5	141,8	13,0 ¹

1. Delvis anslået.

Kilde: Kreditmarkedsstatistik. Statistisk undersøgelse nr. 4. 1969, side 250.

en finansieringsstruktur, som kan aflæses af tabel 1.

Den samlede gæld stiger fra 67 mill. rd. i 1806 til 242 mill. i 1813, altså i alt en stigning på 175 mill. Heraf ligger 59 mill. på indenlandske obligationer og 116 mill. på seddelgælden, medens den udenlandske statsgæld er så godt som uforandret.

I realiteten blev der allerede i 1811 og 1812 problemer med at klare denne gæld. Man måtte således i 1811 suspendere afdragene på statsgælden og i slutningen af 1812 rentebetalingerne i sølv. I streng teknisk forstand er bankerotten allerede hermed indtrådt, idet bankerotbegrebet definatorisk opfattes som debtors unladen eller erklæren sig ude af stand til at opfylde påtagne pekuniære forpligtelser, et begreb, man på tysk kort og klart benævner med ordet *Nichterfüllung*.

Dog er det ikke betalingsproblemet som sådan, men de inflatoriske virkninger fra pengeudstedelsen, som er den egentlige årsag til, at man foretager 1813-indgrebet. Priserne på de vigtigste varer var blevet tidoblet siden 1807, og alene gennem det sidste års tid før indgrebet havde man oplevet en firedobling, altså en galopperende udvikling. Mønsteret er det velkendte: I hyperinflationens tidlige stadier er det reale pengeudbud stigende, d.v.s. pengeudbuddet vokser hastigere end priserne. Men senere når hyperinflationen det stadium, at det reale pengeudbud er faldende, d.v.s. priserne vokser hurtigere end pengeudbuddet.

Når hyperinflationen når ind i denne sidste fase, hvor det reale pengeudbud er faldende, opstår kontantnød for staten til trods for, at seddelpressen går for fuld kraft. Det bliver altså stadig vanskeligere for staten at skaffe sig real købekraft gennem seddeludstedelsen. Til sidst kan selv staten ikke bruge pengene til noget.

Så er tiden inde til at afskaffe pengeenheden – det, der senere er blevet kaldt en statsbankerot.

Finansminister Ernst Schimmelmann fremsatte allerede i juni måned 1812 det forslag om pengevæsenet, som skulle komme til at danne grundlag for det følgende års penge reform. Og 5. januar 1813 kom så Forordningen om Forandring i Pengevæsenet. Det drejer sig om et omfattende lovkompleks, indeholdende bestemmelser af såvel pengepolitisk som finansiel og statspolitisk karakter. Det hedder i fortalen til forordningen, at »da statens hidtilværende pengevæsen er rystet i sit inderste, så have vi besluttet at bringe orden og fasthed deri tilveje ved at sætte det på en varig og urokkelig grundvold ... Vort folks tillid til os, at intet er os så vigtigt som omsorgen for dets vel, og at de midler, vi vælger, er frugterne af lang erfaring og moden overvejelse, vil skænke denne nye plan held. Almenvellets sikre vedligeholdelse kræver opofrelse fra de enkelte. De besværligheder, som en forandring, der er så pludselig og altomfattende som denne, fører med sig, må kun betragtes som bidrag til fædrelandets tarv«. Med disse alvorlige og positive ord tilsigtede regeringen naturligvis at skabe ro og tillid omkring reformen.

Men hvad gik forordningen nu ud på? Ja, den vigtigste bestemmelse var indførelse af et nyt pengesystem, rigsbankdaleren, til afløsning af kurantbanksedlerne, på den måde at 6 rigsdaler kurant i sedler omveksledes med 1 rigsbankdalerseddel.

Dernæst fastsatte reformen regler for reguleringen af forholdet mellem debitor og kreditor, når en gæld, stiftet i gammel valuta, skulle tilbagebetales i ny valuta. Bestemmelserne her var forskellige, alt efter om det drejede sig om statens kreditorer eller private gældsforhold.

Det er en nærmere vurdering af disse bestemmelser, som kan afgøre, om selve forordningens indhold kan betegnes som en statsbankerot.

Lad os først se lidt på selve pengeombytningen. Man ombyttede i realiteten sedler, hvis omsætningsværdi i forskellig grad lå under pari, og spørgsmålet er derfor, hvorledes de to seddelvalutaers købekraft var, altså spørgsmålet om prisrelationerne før og efter reformen. Det viste sig nogenlunde hurtigt, at priserne tilpassede sig ombytningsforholdet 6:1. Ejere af kontante penge led derfor intet tab ved selve pengeombytningen.

Trods alt var der alligevel et bankerotmæssigt element i sedlernes officielle reduktion. Staten havde udstedt sedlerne, og det var ved forordningen konstateret, at den ikke ville stå ved sine forpligtelser til at indløse dem efter pålydende.

Men hvad så med den øvrige statsgæld? Ja, statsgæld, lydende på kurantvaluta, som kreditorerne ønskede indfriet straks, blev omskrevet til rigsbankdaler i forholdet 6:1, altså i samme forhold som sedlerne. For at undgå, at statens fremtidige kredit kom til at lide for stort afbræk, tilføjedes det dog, at den kreditor, der var villig til at erklære sin obligation for uopsigelig, fik fordringen omskrevet i forhold 1:1, svarende til den oprindelige pålydende værdi. Til gengæld skulle renten i så fald afkortes fra 4 til 2 pct. indtil det andet år efter freden, hvorefter den øgedes med $\frac{1}{2}$ pct., årligt til 4 pct. i det sjette år.

Det er klart, at en sådan vilkårlig rentereduktion og et ensidigt moratorium ikke engang for et bestemt antal år, men for et vist antal år efter en fred, ingen vidste hvornår kom, også havde en bankerotmæssig karakter.

For den private gæld blev der som

nævnt ligeledes truffet bestemmelser om omveksling og ydelser i ny valuta. Disse bestemmelser om relationer mellem private kreditorer hører ikke med til vurderingen af, om forordningen er en bankerot, men de er interessante til belysning af, at det ved sådanne foranstaltninger ofte er nødvendigt at gribe dybt ind også i private fordringsvilkår og herved uundgåeligt påvirke befolkningens holdninger over for den gennemførte reform. Gældsomskrivningen for private fordringer blev efter forslag af A. S. Ørsted baseret på tidspunktet for fordringens stiftelse. Tankegangen var, at kreditor havde krav på betaling i forhold til den værdi i sølv, som fordringen oprindeligt havde. Fordringens størrelse i rigsbankdaler skulle derfor udregnes efter kurantdalerens kurs på stiftelsestidspunktet, det såkaldte tidsprincip. Lød to fordringer på samme antal daler kurant, og var den ene stiftet i 1808, den anden i 1812, skulle 1808-fordringen følgelig indfries med et større antal rigsbankdaler end 1812-fordringen.

Formålet hermed var at gengive kreditorerne noget af det tab, de havde lidt på grund af pengeværdiens fald under inflationen. Ordningen byggede på et juridisk retfærdighedsprincip, og det var ikke indgået i overvejelserne, hvorvidt en mindre udpræget favorisering af kreditorerne f.eks. ud fra et produktionssynspunkt havde været ønskeligere.

Konverteringsskalaen var som nævnt blevet til på forslag af A. S. Ørsted, og han havde lånt ideen fra den østrigske forordning om ændring af pengevæsenet af 1811. Ørsteds hovedsynspunkt til forsvar for konverteringsskalaens anvendelse over for private gældsordninger er dette, at når staten allerede med et slag ændrer det hele pengevæsen, kan den ikke roligt se på, at alt går sin skæve gang. Man må da

søge at mildne de derved opståede ulemper for befolkningen og udligne de uretfærdigheder, seddelreduktionen medfører.

Men man kom jo herigennem til at træffe nogle afgørelser, der snart begünstigede kreditorerne og snart debitorerne. Disse og forordningens øvrige vidtløftige bestemmelser om afviklingen af alle gældsposter efter art og alder bragte folk ude af sig selv. Lad mig blot nævne, at fordringer, der ikke havde karakter af forskrivninger, f.eks. mundtlige krav og boggæld, uanset deres alder, skulle ombyttes i samme ufordelagtige forhold som pengefordringer.

Den række tvivlsspørgsmål, forordningen fremkaldte, kan tælles i hundredvis. Der var ifølge Rubin tale om en udbredt forbitrelse i samfundet over de fordele visse borgere havde fået i kraft af forordningen. Der var ingen ende på de vanskeligheder og stridigheder om prioritetsforhold, fæsteforhold, lejeforhold og andre spørgsmål om fordringers opfyldelse. Året igennem er aviserne fyldt med cancelleresolutioner og fortolkninger om alle mulige detaljer i den vanskelige nyordning.

Det er åbenbart, at vanskelighederne var næsten uoverkommelige ved at få en så indviklet og indgribende forordning forstået af en befolkning, som først året efter får et almindeligt almueskolevæsen. En avis foreslår, at præsterne og folkeskolelærerne »ville oplyse almuens ideer og bibringe dem rigtige ideer angående pengevæsenet. Thi sådanne genstande er alt for abstrakte til, at menigmand, som ikke er vant til at tænke over sligt, straks kan fatte den rigtige sammenhæng. »Ideerne må her, som det hedder«, indgives ham med skeer, når han ret skal kunne begribe dem. De mænd, som skriver i finansan-

liggender, kunne sjældent gøre sig ret forståelige for den store hob, thi hvad de kunne på deres fingre, og hvad de tror, enhver, enddog den enfoldigste, i øjeblikket må kunne begribe, er for de fleste mørke taler«. (*Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn* 23.1.1813).

Ved gennemgang af forordningen når man som omtalt til det resultat, at den nok teknisk set må betegnes som en statsbankerot, men at de økonomiske virkninger over for befolkningen er søgt mildnet på forskellig vis, men bestemmelserne er uoverskuelige og kunne ramme meget tilfældigt.

Derved skabte den indgriben, hvor igennem forordningen ville råde bod på tidligere tiders ulykker, nye, der af befolkningen følte hårdere, fordi de følte vilkårligt tilskikkede. Endelig evnede forordningen ikke umiddelbart at råde bod på de økonomiske problemer. Det tog eksempelvis 25 år, før rigsdaleren var bragt i pari, og det blev en periode, hvor den restriktive pengepolitik sad i højsædet. Det sidste var vel reformens dyreste følge.

Det vil være fremgået, at nærværende forfatter er skeptisk over for muligheden af, at sammenbruddet i 1813 kunne eller burde være forhindret gennem en strammere finanspolitik i årene forud. I relation hertil frikendes regeringen. Derimod er han ikke i tvivl om, at der med 1813-forordningen var tale om en egentlig statsbankerot. I så henseende kan regeringen efter hans opfattelse ikke frikendes.

Det turde imidlertid være klart, at enhver regering ville undlade selv at benytte et sådant minusord som statsbankerot, dels af almindelige politisk-prestigemæssige grunde, og dels fordi dens herigen nem svækkede autoritet og tillid kunne influere negativt på gennemførelse af

selve reformen.

Derfor lyder efterfølgende beskrivelse i *Politikens Danmarkshistorie*, bind 10, 1964, side 382, ikke særlig sandsynlig: »Den 5. januar 1813 sprang bomben: Forordningen om statsbankerotten udkom. Man var, som det vil ses, ikke bange for at nævne tingene ved deres rette navn«. Fremstillingen er da også helt grebet ud af luften. Den rigtige titel er: »Forordning om Forandring i Pengevæsenet for Kongerigerne Danmark og Norge samt Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen«, og intetsteds i forordningen bruges i øvrigt ordet »bankerot«. Det er heller ikke særlig bemærkelsesværdigt, at lovens glimrende forsvarer, A. S. Ørsted, nok betegner reformen som en revolution, men naturligtvis heller ikke nedlader sig til at tage ordet bankerot i sin mund.

Ved gennemgang af en enkelt udbredt avis, *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavns* behandling af sagen støder man heller ikke på betegnelsen bankerot i året 1813, som har været gennemgået. I stedet roses forordningen her i starten helt ublufærdigt. Feks. siges det i en korrespondance fra Hertugdømmerne (10.1.1813), som i øvrigt hurtigt skaffede sig af med forordningen, at den her »er blevet optaget med det samme bifald, som sikkert ville ydes den i alle statens dele og med ubegrænset tillid til vor landsfaderlige regering, der med held vil udføre den plan, som den har udkastet med visdom og med muligste skånsel mod enkelt mand«.

Det er formodentlig tidens censur, som har sat sit præg på omtalen. Det er nærliggende at forestille sig, at det først er den liberale opposition, som officielt har taget betegnelsen statsbankerot til sig. Men vi har flere beviser for, at samtidens forbitrede befolkning har brugt ordet. Mønter fra Kriminalseet med hals-

hugning af kongens billede og satiriske rim på pengesedlerne taler deres klare sprog. Det samme gør en pakke med angiverier og anonyme breve i Rigsarkivet (her citeret efter Marcus Rubin: *1807-14*, side 290), indeholdende bl.a. oplysning om, at brygger Casses hustru 1813 er blevet angivet, fordi hun havde sagt, at hun ville »spendere en portion krudt og salpeter, så at kongen med samt den hele kongelige greje kunne springe i luften ... Kongen havde spillet bankerot og nedsat pengene for at snyde landet, og fordi han kunne have desto flere at sætte på sin L - etc.«.

I den faglige litteratur er man imidlertid endnu i en årrække meget tilbageholdende med at hæfte betegnelsen bankerot på forordningen af 1813. Ordet findes ikke i M. L. Nathansons i 1844 udgivne værk *Danmarks National- og Statshusholdning* trods forfatterens kritiske holdning til adskillige ting i 1813-forordningen.

Det samme gælder A. F. Bergsøe: *Den danske Stats Statistik* III. 1848, side 683. Bergsøe har ingen speciel beskrivelse af pengevæsenets funktion og udvikling, men omtaler 1813-begivenhederne i forbindelse med sin gennemgang af statsgælden. Heller ikke her benyttes betegnelsen bankerot, men han er imidlertid ikke i tvivl om, at der er tale om en situation med Nichterfüllung. Det hedder således: »hele den højst betydelige seddelgæld blev Finanserne kvit ved pengeforandringen i året 1813 og ved den senere til en Nationalbank forvandlede Rigsbanks oprettelse«.

Tredive år senere anvender William Scharling i *Danmarks Statistik*, bind 3. 1878, betegnelsen, idet han side 288 yderst forsigtigt taler om »en art bankerot«. Lidt mere fremtrædende er betegnelsen anvendt i samme forfatters *Bankpolitik*

(1900), side IX og 350.

Væsentligt mere sikker og udfordrende er vurderingen hos Marcus Rubin: *1807-14. 1892*, hvor det side 274 hedder: »Der har været spørgsmål om, hvorvidt man kunne kalde Fd. af 5. januar en bankerot. Ja, fra et vist synspunkt set var det ikke blot en statsbankerot, men hvis man kan bruge det udtryk, en almindelig »folkebankerot«. Det sidste begrundes med, at »enhver kreditor, hvis fordring reduceredes under dens pålydende kunne gøre gældende, at i hvert fald formelt var der nu uigenkaldeligt berøvet ham en del af det beløb, han havde til gode, og for så vidt havde altså debitor ikke klaret sin gæld, var participant i den almindelige »folkebankerot«.

I *Danmarks Riges Historie*, bind 5, side 658 er tvivlen også bortvejret, idet skildringen taler om, at »det uafvendelige øjeblik nærmede sig med stærke skridt, da der måtte gøres rent bord ved en statsbankerot, for at der så kunne begyndes forfra på et sikrere grundlag«.

I *Nationalbankens Historie 1818-78*. 1918 betegner forfatteren Axel Rubow forordningen af 5. januar 1813 som »den lov, der mere end nogen anden i Danmark hidtil udkommen lov har grebet ind i hele befolkningens pekuniære forhold«. Men i øvrigt benytter forfatteren ikke ordet bankerot i sin fremstilling og diskuterer det ikke. Tilsvarende gælder Axel Nielsen i *Bankpolitik*, bind 1. 1923. Spørgsmålet forbliver ligeledes ubesvaret i *Dansk Pengehistorie*. 1968., hvor ingen af forfatterne, som beskæftiger sig med perioden, Knud Erik Svendsen og Svend Aage Hansen, har forholdt sig til bankerotbegrebet.

I modsætning hertil har Axel Linvald i *Schultz Danmarkshistorie*, bind IV. 1942., side 280-81 en sikker holdning til, at »kri-

sen var ensbetydende med en statsbankerot«.

Det samme gælder Bent Stancke i det grundlæggende værk *Kreditmarkedsstatistik. Statistiske Undersøgelser* nr. 24. 1969, side 141, hvor det hedder: »Ved valuta reformen af 5. januar 1813, »Statsbankerotten«, erklærede staten sig definitivt ude at stand til at opfylde sine forpligtelser, herunder at indløse rd. dc-sedlerne med sølv«.

Det er på baggrund af den nyere stillingtagen bemærkelsesværdigt, at Ole Feldbæk i den sidst foreliggende fremstilling af *Danmarks Historie*, 4. bind, 1982, side 301 karakteriserer omvekslingen i forholdet 1:6 for ejere af statspapirer, som fordrede disse indløst øjeblikkeligt med rigsbankdalersedler som »et forhold, der noget misvisende skaffede pengeombytningen navn af en statsbankerot«.

Den foretagne gennemgang af holdningerne til det bankerotmæssige element i forordningen af 5. januar 1813 synes at bekræfte, at censuren har hindret en officiel brug af betegnelsen, så længe den enevældige stat eksisterede. I den senere faglige litteratur er betegnelsen iøvrigt stadigvæk blevet anvendt med forsigtighed, hvilket formentlig skyldes forordningernes komplekse indhold, som stadig kan give anledning til tvivl. Det er i denne henseende nok karakteristisk, at de pengepolitisk orienterede værker i vidt omfang afholder sig fra en stillingtagen til bankerotbetegnelsen, som egentlig kun er af betydning i finans- og statspolitiske relationer. Det er i så henseende af betydning, at den seddeludstedende bank, Kurantbanken, var en statsbank. Havde den ikke været det, ville selve seddelreduktionen ingenlunde have kunnet betegnes som en statsbankerot.

Kommunikasjonens – avisenes og begivenhetenes logikk

Af Svernik Høyer

Mellom to profesjoner

Det er sjelden man opplever et viktig valg i flukten, der bare små korrigeringer sikter kursen inn mot helt nye mål. Oftest kommer det som en ettertanke, at det var der og da man egentlig valgte. Jeg minnes godt å ha iaktatt et slikt valg, og husker det ennå som en medopplevelse.

Niels og jeg sto alene på plenen en juni-morgen i 1973 utenfor Voksenåsen Hotel ovenfor Oslo. Skogen, byen og fjorden der nede lå badet i klar vårsol. Innenfor samlet deltakerne seg forventningsfulle til den første nordiske konferanse i medieforskningen i 1970-årene ennå hva en av dens pionérer kalte en møteplass hvor av etableret disipliner. I Norden var medieforskningen i 1970-årene ennå det en av dens pionérer kalte en møteplass hvor mange kommer fra ulik bakgrunn, men der få oppholder seg lenge. Vi funderte livlig på hva som ville komme ut av denne konferansen, da Niels plutselig forteller at han har tilbud på to professorater i København: et i statsvitenskap og et i historie. Hva skal han velge?

Det ble et brudd av taushet i samtalen. For dette var sjeldent i et normalt akademisk liv. Og mitt svar var at i slike saker følger man lysten og instinktene, kalde avveiiinger duger ikke. Spørsmålet var hva Niels selv ville tilbringe resten av sin lærergjerning og meget av sitt forskerliv

med? Om Niels følte seg mest som historiker, så fikk det bli historie. Og slik ble det for det meste.

Noen av oss ble stittende igjen ved - *Møteplassen Medieforskning*. Lenge nok til etterhvert å miste det meste av vår opprinnelige faglige bakgrunn. Idag funderer jeg på, nærmest som et tankeeksperiment, om man overhode kan påvirke Niels i hans frie flukt, og om jeg skulle brukt min overbevisnings kraft til å redde ham for medieforskningen.

Egentlig tror jeg ingen av delene. Invitasjonen til å mene noe om Niels' person var bare tilsynelatende, som en vennegest å regne. Spørsmålet er om ikke hans varige innsats i medieforskningen hadde nådd et foreløpig høydepunkt, i og med doktordisputasen et år tidligere, og at andre utfordringer av nødvendighet måtte virke mer forlokkende for en rastløs forskersjel?

Det siste spørsmålet henger fortsatt litt i luften. Det kan bare besvares i en fjern framtid når noen av oss er forundt å se tilbake på samlingen av skrifter som fortsatt strømmer ut av jubilentens tankeverksted. En tankestrøm der også pressehistorien har begynt å dukke opp igjen. Men uansett de bragder historieprofessor Niels fortsatt kan utføre så vil »*Dagblads-konkurrencen 1870-1970*« bli stående som

et av hans landemerker. Et landemerke det ikke bygges så mange av. Så får medieforskningen slå seg til tåls med at den mistet ham for en tid

Et fenomen mange ville forklare

Et annet ti år eldre minne, den gang fra 1963 i Journalisthøgskolens bibliotek i Vennelystparken, Århus. En forsamling av eldre redaktører og noen alvorlige unge menn diskuterer presseforskning, vistnok for første gang på nordisk basis, alle invitert av Niels Thomsen. Presseforskningen var så ung at selv redaktørene ikke tok den helt på alvor.

Temaet for konferansen var ikke avtalt, men tre papers handler alle om aviskonstrasjon og bladdød. For bransjens menn var problemet livsviktig aktuell, for oss andre var det en intellektuell utfordring, så tonen på konferansen var gemytlig. Ingen av de store spørsmål som forsamlingen reiste ble besvart i løpet av tre gjestfrie døgn i Århus. Men i jakten på brukbare forklaringer hadde jeg i det minste blitt kjent med to nye ansikter: Lars Furhoff og Niels Thomsen, de skulle siden følge meg, faglig og vennskaplig.

Tidsmessig, men ikke logisk, fulgte tre doktordisputaser med langt mellomrum etter dette. Avhandlingene tilhørte ikke noe forskningsprogram, de ble framtvinget mellom andre arbeidsplikter. Kommunikasjonen foregikk derfor gjennom publikasjoner og i disputaser. Niels Thomsen opponerte i den første og den siste disputas. I den mellomste disputas måtte han forsvare sitt eget verk. Avhandlingene er på mange måter like, særlig i valget av pressestrukturen som tema, og likevel typisk forskjellig, i spørsmål spurt, i teorier anvendt og i faglig tyngdepunkt forøvrig.

Lars Furhoff hadde tidlig med stort hell spissformleret en teori om »opplagsspiralen« for det svenske Dagspressutvalget av 1963. Furhoff framhever at de minste avisene er fanget i grepet mellom fallende annonseinntekter og derav dårligere økonomi og dermed fallende journalistisk kvalitet og med minskende leserinteresse og sviktende opplagstall som resultat, i en sekvens av innbyrdes samvirkende faktorer som repeterer seg selv tiltakende, med fallende annonseinntekter osv. i den etterfølgende sekvens – alt sammen i en nedadgående spiral mot den sikre avisdød. Teorien har sine historiske begrensninger, noe Furhoff delvis innrømmet. Gyldigheten for teorien begrenser seg bakover til ca. 1920, ved begynnelsen av den stagnasjonsperiode som skulle vare nesten hele mellomkrigstiden ut. Før dette hadde partipressen funnet sin form i parlamentarismens oppbygningsfase, mens de første aviser med allmenn nyhetsappell hadde meldt seg som utfordrere, med til dels stort hell, under den første verdenskrigs fenomenale opplagsvekst. Men heller ikke for etterkrigstiden gjelder Furhoffs teori fullt ut. Noe bl.a. Niels Thomsen og jeg selv dokumenterte senere.

»Opplagsspiralen« flytter årsaken (skylden) for minskende salg og etterfølgende avisdød, bort fra redaksjonens egne disposisjoner og ut av avishuset til de blinde markedskrefter utenfor, typisk representert ved annonsørenes disposisjoner og deres skjevfordeling av annonser mellom de konkurrerende aviser. Annonsene er ennå skjevare fordelt enn opplagene. De ledende aviser tar regelmessig større andeler av de annonser som selges på de lokale markeder, enn de andeler de største avisene kontrollerer i lesermarkedet. Den sterke underliggende

tendens mot konsentrasjon og større enheter i forbrukersamfundet, synes også å true idéproduksjonen.

Den frie konkurranse var i ferd med å ende i en omfattende monopolisering av lokalpressen. Mot denne bakgrunn kunne velferdsstaten bli frihetens forsvarer, og spille den rettfærdiges rolle ved å motvirke skjevfordelingen av annonser, med formål å opprettholde en konkurrerende lokalpresse og en kritisk offentlig debatt. Dette var klare brudd med den tradisjonelle liberalistiske filosofi som hevder at »sannheten seirer på idéenes frie (og konkurrerende) marked«. Sannhet i journalistikken var etter »opplagsspiralen« ikke lenger et spørsmål om stort salg, eller om noe som avhenger av reklamens budskap.

Furhoffs teori om opplagsspiralen, og hans doktoravhandling av samme navn, etterlater flere spørsmål enn den besvarer, dersom man ikke setter klare grenser for dens gyldighet. Rammebetingelsene for lovmessighetene er uklare, man får ikke vite hvilke markedsbetingelser som gjør »opplagsspiralen« sansynlig? Man spør seg derfor, bl.a. hvordan de typiske forskjeller i oplagsutviklingen mellom konkurrerende aviser først oppsto og hvordan de senere utviklet seg. Særlig undrer man seg hva som er avisenes kvaliteter, og framfor alt om »kvalitet« er en enhetlig størrelse.

I Furhoffs teori er de journalistiske kvaliteter nærmest et produkt av omstendighetene (eller av »Historien«) og ikke et resultat av en bevisst strategi fra avisenes side for å opprettholde en form for dialog med et distrikt, med dens befolkning eller i samspill og motspill med distriktets institusjoner. Når aktørenes strategier mangler i forklaringen mister vi også synet av avisenes dynamiske til-

pasning til de endrede markedsforhold innenfor visse slingringsmonn. Store aviser kan feilbedømme markedsutviklingen, eller de kan henge fast i politiske posisjoner og sosiale lojaliteter hvis dage er talte. Opplagsmessig mindre utfordrere kan motsatt ha funnet en markedsnisje som ekspanderer.

Annonseinntektene er drivstoffet i Furhoffs modell. Omdanningen fra annonseinntekter til journalistiske kvaliteter synes å gå automatisk, men det er en automatikk som forvirrer. I disputasen innvender opposenten Niels Thomsen at journalistikkens kvaliteter i de fleste tilfelle unslipper normale økonomiske kalkyler, fordi aviser som oftest handler langsiktig etter et flertall av målsetninger, mens de kortsiktige disposisjoner ikke kan forklares med vanlig økonomisk rasjonalitet alene. I sin egen doktoravhandling vender han igjen tilbake til spørsmålet om kvalitet, og bemerker:

»Hvad man kan gøre på dette vanskelige område er, så systematisk og kritisk som muligt, at udmønte de indtryk af journalistisk kvalitet, som kyndige, samtidige iagttagere synes at have haft, og som man selv ved et – nødvendigvis ofte flygtigt – blik på bladet finder rimeligt stemmende med indholdet!«

(Thomsen 1972, s. 73).

I *Dagbladkonkurrencen 1870-1970* slår Niels Thomsen opp et bredere lerret enn Furhoff. Allerede syv år før »opplagsspiralen« har han formulert liknende tanker, men Thomsen har også innsett emnets kompleksitet. Framfor alt mistror han den type av forklaringer Furhoff representerer der »Historiens gang« erstatter menneskelig vilje, menneskelig framsyn og dårskap. Denne skjulte polemikken

mellom Thomsen og Furhoff minner litt om Max Webers opposisjon til Karl Marx' historiesyn.

Thomsen ønsker å starte innenfor avishuset og med aktørenes tankesett, deres ulike rasjonaliteter, innen deres naturlige markedsomgivelser. Han ville ikke starte ut fra utviklingsteoretiske postulater uten en konkret historisk kontekst. Han leter etter »avisinnsatsen«, som kan være så mangt, men som oftest gir seg uttrykk i avisenes vilje til å reinvestere i produktforbedringer som går utover de påtrengende nødvendigheter. »Avisinnsatsen« måler Thomsen gjennom antall ansatte og budsjettandeler som pløyes inn i det redaksjonelle produkt.

Emnets størrelse og flyktighet krevet en voldsom intellektuell anstrengelse å fikseres. Sammenhengene lot seg bare fange innen framstillingen av 100 års pressehistorie; en ramme Thomsen faktisk makter å fylle med livgivende detaljer og gjennomgående sammenheng. På denne måten kunne de mange sammenvevde årsaksforklaringer til avisers vekst og fall komme i sitt rette perspektiv, der kunne også »avisinnsatsen« konkretiseres i de enkelte tilfelle. »Avisinnsatsen« er ikke bare budsjettandeler i Thomsens tenkemåte, men en aktiv markedsstrategi innenfor vekslende konjunkturer og leservaner, innenfor politiske sympatier og samarbeidsforhold – alt sammen utspilt på de lokale markeder, eller innen avisimperier, i politiske pressegrupperinger, detaljert beskrevet. Dette og noe mer er Niels Thomsens temaer.

Dette er ikke pressehistorie i tradisjonell journalistisk forstand, skjønt Niels Thomsen klargjør også sine meninger om journalistikkens skiftende gestalter. Avhandlingen er en rikholdig bransjehistorie rammet inn i framstillingen av et

politisk system i sterk utvikling og senere konsolidering, samt i overgangen til en moderne markedsøkonomi med økende annonsering og avislesning, med senere konsolidering og tilbakegang.

Et sted mellom alle disse utviklingslinjer finnes den naturlige forklaring, synes Thomsen å mene, noe som springer ut av materialets egen tyngde og som ikke påtvinges utefra som teoretiske postulater. Selvom historikeren i Niels sjelden fornekter seg i sansen for viktige detaljer duger det likevel ikke med historiske metoder alene. Hans fruktbare fantasi følger emnets og materialets utfordringer. Regnskapstall reddes ut av støvete arkiver. Opplagstall rekonstrueres ved hjelp av årgangsvekter (veiet opp i familiens kjøkken). Han rekonstruerer også avisenes salgsområder for tider der spredningstall ikke finnes ved å lokalisere hvor dødsannonseene i avisene hører hjemme. Man annonserer ikke sine levende og døde i aviser med spredning i strøk der ingen i omgangskretsen bor, var resonnementet. Alt dette illustrerer de mest forbløffende sammenheng. Dog er det sammenheng som ikke alltid ligger klart i dagen når detaljene beskrives, men nærmest kommer som en ettertanke om teorien bak virkeligheten.

Resultatet av slike anstrengelser er kanskje den allsidigste dokumenterte beskrivelse av et lands presse over hundre år til nå, kanskje med unntak av den fembinds sterke finske pressehistorie som kom ifjor. Og selv om han hater enkle formler, så er Thomsens egen oppsummering ennå verd å sitere:

»Historien om opbygningen af det gamle danske pressesystem er da i sidste ende beretningen om, hvorledes nye publikumgruppers tilkomst udmøntes i en sti-

gende differensiering af dagbladsbestanden på politiske, sociale og kulturelle kriterier. Og historien om dens nedbrydning er ultimativt beretningen om, hvorledes en institutionalisering af dagbladene omformer dem fra kombinerte profit- og propagandaanstalter til stormagasiner, hvis hovedsakelige formål er betjeningen af den givne eller foreløpig opnåelige kundekreds efter dennes frie valg. Fremkomsten af en ny journalistik, som i målsætning, stil og emnevalg skrævede hen over de hidtidige politiske og sociale delingslinjer i det læsende publikum, gjorde perspektivisk det meste af det gamle differensieringsgrundlag ugyldigt.

(Thomsen 1972, s. 572).

Denne beskrivelsen av hundre års utvikling i dansk presse er storslagen både i sin rikdom på detaljer og i sin enkelthet i grunntrekkene. Det bakenforliggende budskap er at bare gjennom bevisst satsning på journalistikken og hva nå publikum måtte ønske, kan opplag vinnes eller tapes for avisen. De som til slutt overlever har gjort det på grunn av avisinnsatsen og fordi redaksjonen leverer et fra publikums synspunkt, overlegent produkt.

Strid om teser

Dagbladskonkurrencen 1870-1970 var den første doktordisputas i emnet pressehistorie og medieforskning i Danmark. Året var 1972.

På denne tid var den neste generasjon av akademikere og kommende universitetslærere fullt opptatt med å diskutere sin Marx og å kjempe mot positivismen. Det første tema rommet forhåpninger om framtidssamfunnet befridd for strevet etter sosial prestisje og materielle goder utover det nyttige og nødvendige. Det

andre tema var vitenskapsteoretisk, der man gjorde front mot det »gamle« samfunns skjulte undertrykkelser gjennom rasjonelle kalkyler ovenfra med ugenomtrengelig statistikk. Reduksjonisme kalte man det – den sosiale teknikk som reduserer ønsket om et menneskeverdig liv til tall og fratar det sine humane kvaliteter. Man stirrer seg blind på detaljene og glemmer helheten.

Det var særlig den amerikanske innflytelse i samfunnsforskningen man angrep. Mange av de unge opprørere var også opptatt av massekulturen og av mediene som massesamfunnets mest markante uttrykk i vår tid. Her ble Niels Thomsen en farlig modstander om det rettmessige eierforhold til akademiske teser og nye forskningsrevirer. Fra den kanten angrepet mot den etablerte eliten ble drevet var doktoravhandlingen vanskelig å komme forbi av flere grunner. Den var et grundig historisk arbeide i den materialistiske tradisjon, men avhandlingen var også et humanistisk arbeide med tro på viljens seier over materien, der detaljene ble underordnet et bredere syn på historiske utviklingslinjer. Altså langt fra et produkt av den positivistiske skole. Det var bare slik at avhandlingens liberalistiske konklusjoner lå i sikker kollisjonskurs med viktige marxistiske teser. Stridsmannen Niels sto ikke tilbake for et sverds slag eller to i slike møter, enten det gjaldt polemikk i tidskrifter eller kampen om forskningsmidler bak lukkede dører i ulike forskningsråd.

Dette er av de episoder som fortsatt preger meget av stemningen i dansk medieforskning, så jeg skal vokte meg i denne sammenheng for å melde meg i det nasjonale selskap. Det får bli opp til framtidens historikere, som det heter, å felle den endelige dom. Men det kan vel fort-

satt være lov å legge inn noen premisser for denne dom. Jeg skal avslutte avsnittet med noen notater fra min egen erfaring med debattanten Niels.

Mens Niels Thomsens doktoravhandling var et stort skritt bort fra en forenkende og naiv teoretisering, så er den, nettop av denne grunn, et mangetydig verk, i pakt med forfatterens tro på livets mangfoldighet. Men denne mangetydigheten er noe Thomsen stundom bruker bevisst til å opptre som den rette fortolker bl.a. av diskusjonen om »opplagsspiralen«. Dette kommer også fram i enkelte uoverensstemmelser vi nærmest ritualistisk har framført offentlig i den akademiske diskurs tjeneste. Den episode som nevnes her er karakteristisk nettop fordi den bringer fram kvintesensen av Niels egen tankegang i *Dagbladkonkurrencen*.

I den Maktutredning om mediene som jeg og noen medarbeidere fullførte i 1982 ble også markedutviklingen i norsk presse gjennom etterkrigstiden berørt. I denne sammenheng ble opplagskonsentrasjonen forklart, dels med at annonsemengden i avisene økte sterkt og jevnt etter at reguleringene gjennom gjenreisningsperioden ble opphevet i 1952, dels med at annonsene deretter utgjorde en stadig større innslag av avisinntektene og dels med at annonseinntektene ble skjevt fordelt mellom konkurrerende aviser. Dette er altså en forklaring i Furhoffs ånd, men selvsagt ikke uten dokumentasjon. Siden data for aviskvalitet manglet, ble slike forhold for det meste holdt utenom resonnementet, og bare nevnt i forbifarten. Men det er nesten selvinnsende at man ikke kan opprettholde selv en overlegen markedsposisjon uten en anstendig kvalitet på journalistikken. Den dag journalistikken bare blir et vedlegg til annonsesidene er den steindød.

Som et supplement til slike regelmesigheter på sendersiden, nevnes en delteori for mottakersiden som jeg har gjort meg til talsmann for. Delteorien er vekselvis kalt »språkanalogien«, »dominans-effekten« og »det sosiale avisvalg«. Ingen av disse formuleringer har møtt Thomsens behag. Jeg tør gå litt mer i detalj fordi belegget for denne »teori« ikke finnes så meget hos meg selv som hos forfattere som Stein Rokkan, Per Torsvik, Jörgen Westerstahl og Lennart Weibull. Teorien er ikke en påstand om historiske sammenheng, men tar utgangspunkt i de leservaner og leserreaksjoner, som Thomsen ikke går nærmere inn på i sine avhandling, fordi data mangler fra før 1950-årene.

Det man prøver å fange inn i slike studier er bl.a. hva som virker tiltrekkende ved de mest utbredte dagblad, delvis på tvers av ens egen politiske innstilling til slike aviser. Furhoff ville si det skyldes at de største avisene på de lokale markeder har en overlegen kvalitet. De nevnte studier refererer bare indirekte til slike kvaliteter, og overlater for det meste vurderingene til leserne selv. Dog antar man at avisenes politiske engasjement kan virke vekselvis negativt og positivt i lesernes omdømme, uten alltid å være utslagsgivende motiv for bestemte avisvalg.

Tankegangen bak påstandene om at man tar sosiale hensyn ved valg av medier hviler på en annen påstand om at man velger sine informasjoner strategisk slik at man i de fleste tilfelle er orientert på samme måte som flertallet. Det gjør det lettere å finne samtaleemner man deler informasjon om i de uformelle samvær med andre. Begrunnelsen for slike argumenter er belagt både med et atferdsteoretisk resonnement og med tidsserier av data over nærmere et kvart århundre.

I sin anmeldelse av Maktutredningen i *Statsvetenskaplig Tidskrift* (nr. 1/1984), mistolker Thomsen disse ulike forklaringer gjennom å blande dem sammen:

»Høyer her igen – feiltolker oplagsspiral-diskussionen. Det er *ikke* påvist, at de største aviser løber foran konkurrenterne, fordi de får uforholdsmessige annonseindtægter. Det *er* påvist, at blade, der har en overlegen »avisinnsats«, vinder oplag – mens dette ikke gælder alle de blade der har flest annoncer – og heller ikke dem, der engang er blevet størst (hvilket Høyer hylder under navnet »dominans-teorien«). »Reklamekapitalen« er muligvis ond, men den står ikke bag bladdøden i et historisk perspektiv; her må man snarere se avisernes lyst og evne til at imødekomme læsernes informations- og underholdningsbehov – uanset, hvordan man måtte vurdere disse behovs lødighed«.

Ved denne anledning skal jeg la stridsøksen hvile, og bare foreslå at de forklaringer som er presentert av alle de herrer som er nevnt ved navn i denne artikkelen, er bidrag til en mer fullstendig teori om utviklingen av de nasjonale presser, der også aviskvalitet og leserpreferanser kan trekkes inn. Denne teorien er påbegynt, men ennå ikke tilfredstillende formulert. Niels Thomsens bidrag er å forklare hvordan posisjonene og sjansene på avismarkedet skiftet under oppbygningen av det såkalte fireblads-systemet, og der tekniske såvel som økonomiske og journalistiske innovasjoner spilte en stor rolle. Under mer stabile markedsforhold der posisjonene konsolideres, med meget høye terskler til avismarkedet, får andre forhold større vekt. Noe som ytterligere aksentueres i nedgangsperioder. I de tider vi nå står foran vil den relative vekt av

markedskreftene igjen bytte plass. Med dagens teknologi er prisen for å etablere seg, eller for å overleve i markedet, noe lavere enn før. Samtidig er sammenhengen mellom politiske sympatier og valg av aviser svekket, ikke minst på grunn av avisenes mer åpne journalistikk de sidste to tiår. Følgelig vil journalistisk oppfinnsomhet og markedsføring bety stadig mer for en varig suksess i tiden framover.

Mange slags historier

Niels Thomsen har fortalt sin historie om dansk presse mellom 1870 og 1970. Den kunne vært annerledes og fortsatt vært dansk pressehistorie 1870-1970, for historien handler om så mangt. La oss se på noen muligheter.

Den vanligste innfallsvinkel i historieskrivning stiller begivenhetene i sentrum, og avdekker hvordan de utfolder og hekter seg opp i hverandre som en uendelig strøm av episoder der virkningen av en begivenhet blir årsaken til den neste, som avføder nye begivenheter senere hen osv. I denne form for historieskrivning er mediene sjeldne formålet med beskrivelsen. Avisene er en hovedkilde for moderne historieskrivning, men man lærer ikke så meget om pressen av den grunn. Mediene er ikke den substans man leter etter.

En annen form for pressehistorie er den hvor bransjen eller pressen som helhet står sentralt, og der teknologi, markeder, befolkningsstruktur, økonomi og mere brukes til å forklare hvordan konkurranseforhold og publikasjonsvirksomheten i stort utvikler seg. I slike framstillinger lærer man meget om pressen som helhet, om koplingene mellom medier og publikumsgrupper, og om de begrensning-

ger de enkelte aviser arbeider innenfor. Vi lærer meget om aviser, men ikke så meget om journalistikken selv.

I den tredje type av pressehistorie stiller man journalistikken i sentrum, og ser hvordan ulike former for rapportering oppstår og spredde seg, hvordan nye genre og pressetasjonsformer avløser hverandre, med eller uten teknikkens hjelp. I denne type av historie får man bedre inntrykk av mediernes innhold og av de rådende normer for presentasjon og formidling. Dermed får man også inntrykk av hva det er mulig å formidle i forskjellige epoker, og hvordan dette kan henge sammen med den offentlige opinion, eller med den opinion som er virksom i begivenhetsstrømmen.

De ulike former for historieskrivning kan befrukte hverandre, f.eks. som når begivenhetshistorikeren forteller hva som skjedde mens mediehistorikeren kan fortelle hvordan begivenheter kommenteres eller glemmes bort, og hvorfor samtiden åpenbart mest opplevet visse sider av det som skjedde, ut fra de kriterier som rådde for nyhetsformidlingen og ut fra mediesystemets sammensetning.

De ulike vinklinger av historieskrivningen starter med litt forskjellige spørsmål man stiller fortiden: 1) – hva skjedde? 2) – hvorfor skjedde det? 3) – hva rapporteres til samtiden? 4) – hvordan rapporteres det? og 5) – hvorfor rapporteres det slik?

Meget av den historie som skrives starter ut med det første spørsmål og ender opp med å besvare det andre. Den mer ambisiøse historieskrivning for moderne tid må også ta hensyn til mediene som et avgjørende mellomstadium i den offentlige samtale. Et mellomstadium som ikke bare påvirkes av sammensetningen av medier og av publikumsgrupper, men og-

så av de regler som rår for mediernes diskurs. Noe som også kan påvirke det senere handlingsforløp.

Slike synspunkt rettferdiggjør studiet av mediehistorie som egen spesialitet. Ikke bare bør vi vite mer om hvordan journalistikken endrer seg ut fra sin egen innebygde logikk, men vi må også vite mer om journalistikkens begrensninger og muligheter sett i lys av dens materielle vilkår. Hvilken oppgave er det eier, redaktør og journalist står overfor når det gjelder å utforme en journalistikk som binder ulike sosiale grupper og geografiske områder sammen? Studiet av mediernes utvikling kan altså bidra til å lære oss mer om kommunikasjonens, i dette tilfelle journalistikkens, logikk.

Retorikken har fått en renessanse de siste årene, delvis fordi vi erkjenner vår voksende avhengighet av det formidlete ordet: muntlig, skriftlig eller visuelt. Denne interessen for mediernes retorikk bærer ikke bare i frykten for at mediene fullstendig skal omslutte både det offentlige og de private liv, der opplevelsen av en større virkelighet forsvinner. Den starter like meget med erkjennelsen av at vårt samspill med andre ikke bare springer ut av sosiale impulser. Den økende vekt man legger på studiet av kommunikasjonsfenomenene, skyldes også erkjennelsen av at alt sosialt liv støpes inn i en betinget form som eksisterer i et dualistisk forhold til virkeligheten sett utefra.

Således gjenspeiler mediene sin samtid, mer eller mindre fullstendig og er i tillegg en symbolverden med sin egen indre logikk, som nødvendigvis bidrar til både å fargelegge og å forme det som formidles. I denne indre symbolverden eksisterer det regler som mest bare er gyldige for formidlingen selv, og som ikke helt kan bekrefte eller tilbakevises, verken med

henvisning til saksinnholdet i det som formidles eller til tilstandene utenfor den situasjon det kommuniseres i. Eksempler på dette er påstander og selvreferanser som regulerer formidlingen mellom partene, så som utsagn om senderens intensjoner, om hva som har verdi, om hva det er mulig å si innen de betingelser som er gitt for å fortsette kommunikasjonen etc. Motsvarende eksempler fra pressen er bl.a. dens journalistiske genre og typografiske virkemidler. Intet av dette har en sannhetsverdi som kan bekreftes eller avkreftes med et enkelt ja eller nei. Likevel er det signaler som i sin regelbundenhet er avgjørende for en effektiv formidling mellom sendere og mottakere.

Både mediens egne muligheter og markeder, deres idé og senderkalkyler, er viktige impulser bak medieretorikken og medieproduktet. Mediens retorikk eksisterer derfor verken i et sosialt eller materielt vakuum. Et hvert medieprodukt er underlagt en lang rekke kontroller og reguleringer, der materielle betingelser, publikums natur, og journalistiske rutiner anses som de viktigste. I denne sammenheng blir en bred kunnskap om hvordan massekommunikasjonen organiseres, og hvordan markeder og den mer stabile mediestructur utvikler seg, integrerte ledd i en totalforklaring av mediene slik de møter våre tolkende sinn.

Ut fra et sidespor

Historiske tilfeldigheter og medieforskningens egen utvikling har bidratt til å kjøre studiene av nasjonale pressestrukturer inn på et sidespor i den akademiske debatt. Det er imidlertid meget som tyder på at slikt tankegods snart vil komme i større omløp.

Strukturstudiene var viktige som un-

derlag da den offentlige pressestøtte ble utformet. Og det var ganske imponerende hva man maktet å mobilisere av presseforskning på kort tid i slike sammenheng. Men etterhvert som pressestøtten ble en politisk og forvaltningsmessig rutine svant også forskernes interesse for disse tema. De aller fleste medieforskere var mer opptatt av problemer som tradisjonelt står sterkere i den faglige diskurs og i publikums bevissthet, så som: mediens effekter, innholdsstudier og kritisk analyse, og nå også begripelighetsanalyse.

Etterhvert som påstanden om mediens påvirkning ble stadig vanskeligere å bekrefte, ble forskerne mer interessert i hvilken informasjon mediene formidler, hvordan denne informasjon utvelges, planlegges, redigeres og bygges opp innenfor ulike gener på senderstadiet, og hvordan publikum begripeliggjør seg dette individuelt og i sosialt samspill seg imellom. De typer av innsatser som ligger i forlengelsen av dette er en sammen-smeltning av sender- og innholdsstudier, i lys av hva man vet om de mentale prosesser på mottakerstadiet.

Men dermed er er man i full fart også mot å betrakte de langsiktige økonomiske og politiske krefter som påvirker sammensetningen i mediesystemet, og delvis også spillereglene mellom mediene, som en del av den totale massekommunikasjonsprosess. Og mediens utvikling kan mest fruktbart studeres i historisk lys. Det er derfor å håpe på en snarlig renessanse for Niels Thomsens banebrytende innsats i presseforskningen!

Gratulerer med dagen Niels!

Ansvaret for aviser

Af Laust Jensen

Sammenlignet med de fleste vestlige lande ligger det danske avislandskab som en fredelig idyl. Her er hverken fredelige eller fjendtlige fusioner. Vi kender ikke til pludselige salg af mediekoncerner fra den ene bladlord til den anden. Bladenes redaktioner behøver ikke at frygte, at de næste dag skal være loyale overfor en Rupert Murdoch eller en Maxwell eller Hersant eller Goldsmith. Selv om disse ejere nok så meget forsikrer, at redaktionerne er frie, viser kendsgerningerne noget ganske andet. Måske er denne afhængighed af enkeltpersoner årsag til, at Londons nye avis, *The Independent*, kan notere en enestående salgssucces blandt de seriøse engelske aviser. Bag bladet står en række selskaber som ejere og derfor som garanter for, at redaktionens frihed ikke kan anfægtes.

Herhjemme er det ved at være forbi med aviser ejet af enkeltpersoner eller familier. De fleste store aviser har valgt fonde som ejerform, en form, som forhindrer, at avisernes afkast anvendes til andet end en styrkelse af avisens økonomi og drift. Fondenes styrelser er ofte selvsupplerede, og i en del af dem er medarbejderne stærkt repræsenterede, i adskillige tilfælde er medarbejderrepræsentanterne valgt af medarbejderne.

Det sidste har *Jyllands-Postens* Fond, der udgiver *Morgenavisen Jyllands-Posten*, vendt sig kraftigt imod under henvisning til Fondens formålsparagraf, der

siger, at avisen skal være uafhængig af »økonomiske, politiske og organisationsmæssige« kræfter.

Jyllands-Postens ejerstruktur består af fondsstyrelsen, hvis ni medlemmer råder over hver en niendedel af aktiekapitalen, så længe de sidder i styrelsen. Når de træder ud af styrelsen overgår rådighedsretten over aktieposten til efterfølgeren, der vælges af styrelsen. Ingen aktie kan sælges. Ingen af styrelsesmedlemmerne får udbytte af aktierne. Styrelsen vælger en aktieselskabs bestyrelse, der forestår bladets drift, og som vælger en ansvarlig chefredaktør og en administrerende direktør. Bestyrelsen består af ni medlemmer, hvoraf tre er valgt af medarbejderne i henhold til aktieselskabsloven. I reglen repræsenterer een af dem journalisterne, en det administrative personale og en typograferne.

I lovgivningen om fonde, der vedtoges i 1983, pålægges det fondene at lade medarbejderne indvælge repræsentanter til fondenes styrelser, svarende til en trediedel af medlemmerne. Forud for et sådant valg skal afholdes en ja/nej afstemning for at få fastslået, om medarbejderne ønsker at blive repræsenteret i fondsstyrelserne. På *Jyllands-Posten* har der været afholdt to sådanne afstemninger, men i begge tilfælde var der ikke tilstrækkelig mange ja-stemmer.

Jyllands-Posten er kendt for at have et særdeles godt forhold til alle ansatte. I

1977 besluttede bladet efter typografernes vilde strejker at slutte en fredsftale med alle medarbejderne, godkendt af samtlige de 14 fagforbund, der er repræsenteret på bladet. Fredsftalen gælder for fire år ad gangen og er blevet fornyet tre gange. Den indebærer, at medarbejderne giver afkald på strejkeretten, og at alle uoverensstemmelser i givet fald skal klares ved voldgift. Ved indgåelsen af fredsftalen udmeldte bladet sig af arbejdsgiverforeningen. I 1981 indførte bladet en over-skudsdeling med et beløb til hver medarbejder, som har været ansat i mere end et år, og med samme beløb til hver person.

Når bladets fondsstyrelse, trods det nære samarbejde med medarbejderne, kraftigt har modsat sig, at medarbejderne kan indvælge medlemmer i fondsstyrelsen, hænger det sammen med, at fondsstyrelsen er garanten for redaktionens uafhængighed af alle kræfter ude fra. Men når medarbejderne vælger, sker det i forhold til de fagorganisationer, der er repræsenteret på bladet. Det bliver med andre ord fagforeningernes repræsentanter, der indtræder i den styrelse, som skal garantere bladets uafhængighed af organisationer. Under tilspidsede situationer *kunne* det ske, at disse organisationer ville forsøge at ændre bladets holdning.

Mod denne tankegang er indvendt, at medarbejdernes faglige repræsentanter kun ville udgøre en trediedel af fondsstyrelsen. Svaret på dette er, at da der i forvejen i styrelsen sidder et flertal af medarbejdere indvalgt i styrelsen, ville disse kunne komme ud for et måske uimodståeligt pres.

Derfor har styrelsen fra første færd efter fondslovens vedtagelse ved mange henvendelser til den danske regering forsøgt at få gennemført en lovændring eller

blot opnå en dispensation, skønt det ikke forekommer styrelsen tilfredsstillende, at pressefriheden skal hvile på noget så ustabil som – en dispensation. Alle henvendelser blev afvist. Derfor indbragte styrelsen en klage til menneskerettighedsdomstolen i Strassbourg. Her blev klagen afvist med den begrundelse, at der ikke forelå et konkret tilfælde af en overtrædelse af menneskerettighederne.

For tiden foregår som bekendt indenfor EF underhåndsforhandlinger om gennemførelse af et direktiv vedrørende medarbejderes deltagelse i virksomhedens ledelse. Forslaget er foreløbig stødt på modstand i England, men der lægges ikke mindst fra fransk side, vægt på at få et direktiv gennemført. Hvis det skulle ske, vil det være tænkeligt, at Vesttyskland ønsker sin egen lovgivning på dette felt respekteret. I de tyske love har man gjort undtagelser for virksomheder og institutioner, der har religiøse eller politiske formål, deriblandt aviser og forlag, men også private skoler og religiøse institutioner.

Fonde med alle de fordele, de indebærer som ejerform, kan altså via en misforstået lovgivning indeholde faldgruber for frihed og uafhængighed, og det må håbes, at politikerne i en kommende lovgivning vil tilgodese avisernes behov for beskyttelse af det frie ord. Politikerne skulle være de sidste til at prisgive det.

Avisernes ejere, hvadenten det er fonde eller aktionærer, har naturligvis som en første forpligtelse ansvaret for, at virksomheden økonomisk og oplagsmæssigt er sund og bæredygtig. I det daglige varetages forpligtelsen som nævnt af aktieselskabets bestyrelse, der ansætter den ansvarshavende chefredaktør og den administrerende direktør. Dette valg er af afgørende betydning for avisens fremtid.

Tvedelingen af posten har her i landet været almindelig, og det afhæng af personerne, hvem der prægede avisen mest, den ansvarshavende redaktør eller den administrerende direktør. Megen dramatik, mange personlige tragedier og mange ulykker for aviser har udspillet sig, fordi redaktørens og direktørens kemi ikke passede sammen. Naturligvis findes der også eksempler på, at tvedelingen har fungeret udmærket gennem mange år, men den kan være farlig. Som en kendt nordisk bladmand har sagt det: »Det er ikke bare fejlagtige slutninger, som fører til avisens fald, det er ofte mangelen på samordninger af opgaver indenfor redaktionen og administration.

Redaktøren er ansvarlig for »produktet«, ikke alene juridisk i henhold til presseloven, men også overfor bestyrelse og ejere. Hvis avisens oplag falder, vil man som oftest give redaktøren skylden og begynde at se sig om efter en afløser.

Sandheden er, at mange andre faktorer end avisens redaktionelle indhold kan være skyld i avisens tilbagegang. Der kan være tale om noget så afgørende som prispolitikken på abonnement, løssalg og annoncer. Avisens tekniske afdeling kan være blevet forsømt og forældet. Akkvisitionen kan være utilstrækkelig, eller personalefordelingen mellem afdelingerne kan være uhensigtsmæssig. Sidst men ikke mindst kan der været sparet på markedsføring og distribution.

Disse klare interesse modsætninger har ført til, at flere og flere danske aviser har gennemført en enstrengt ledelse. Ansaret for redaktion og administration er samlet i een person.

Det har været indvendt, at det kan være svært at finde egnede kandidater til en administrativ lederpost blandt journalister.

Kvalitetskravene er for uensartede for en redaktør og en administrerende direktør, siges det. Desuden vil arbejdsbyrden for en person, der beklæder begge poster, være for stor.

Disse indvendinger er ikke gennemtænkte.

Man kan spørge, om en journalist er i besiddelse af den sagkundskab, som kræves for at træffe de rigtige dispositioner, nødvendige for avisens liv på længere sigt. Til dette må siges, at der jo ikke findes nogen uddannelse, som er rettet direkte mod toplederstillingen på en avis. Ledere af bladenes administrationer er hentet blandt folk med vidt forskellig akademiske uddannelser, jurister, driftsøkonomer, ingeniører eller fra handelsverdenen, revisorer, bankfolk og regnskabsuddannede. For dem alle er problemerne i et bladhus forskellige fra de virksomheder, de har lært om, netop fordi redaktionen er et fremmedelement, men så vigtigt, at det selvstændigt skaber produktet, som er nyt hver dag, skal sælges som nyt produkt hver dag, og som ikke tåler at opsamles i lagre til senere brug.

Den administrative direktør har ingen eller ringe indflydelse på dette produkts kvalitet, med mindre det lykkes for ham gennem budgetlægning at forringe redaktionens udfoldelser. Skulle han ønske at øge redaktionens budget, kan han ikke bestemme, hvordan pengene bliver anvendt.

De forkundskaber, som kræves af lederen af et blads tekniske og administrative afdelinger, er begrænsede. Har et blad kapable folk i regnskabs-, annonce-, distributions- og salgsafdelinger, er de problemer, lederen skal tage stilling til, ret enkle. Journalisten har den indlysende fordel, at han fra sit liv med avisen og på avisen har de nødvendige kendskab til

produktet. Det kan ikke erstattes af andre uddannelser.

Påstanden om den overvældende arbejdsbyrde ved at beklæde begge poster hviler på et løst grundlag. Administrerende direktører i selv store virksomheder har det endelige ansvar, selv om de ikke har detailkendskab til alle funktioner. Ledelsens kunst består i at delegere.

Intet er bedre for en virksomheds trivsel end at give den enkelte medarbejder et selvstændigt ansvar, og det gælder på alle niveauer. Til gengæld er der behov for en intens intern kommunikation, så alle i princippet holdes underrettet om virksomhedens politik og vigtige tiltag. Denne åbenhed skal udgå fra topledelsen, der ikke bør holde noget væsentligt skjult. Mange arbejds konflikter kunne undgås, hvis ledelsen lagde alle kort på bordet, så enhver kunne forstå baggrunden for de enkelte dispositioner.

Det er uforståeligt, at der endnu findes ledere, som foretager store maskinindkøb hen over hovedet på dem, der skal betjene maskinerne. Fordelen ved at tage medarbejderne med på råd er indlysende. Indkøringen af maskinerne, der ofte kan volde vanskeligheder, vil gå betydeligt lettere, hvis medarbejderne selv har været med til at vælge dem og derved sætter en ære i, at det tekniske kommer til at fungere som ventet.

Den hierarkiske opbygning er nødvendig på en avis, dels på grund af den tidsbestemte, hektiske fremstilling af produktet, som er værdiløst efter få timers forsinkelse, dels på grund af det bladpolitiske og juridiske ansvarsforhold til bestyrelse og lovgivning. Toplederen er afgørende for klimaet i huset, hans holdninger forplanter sig til alle dele af virksomheden. Det betyder ikke, at der er tale om et

diktatur. Moderne virksomhedsledere ved, at deres visioner kun kan virkeliggøres i et snævert samarbejde med deres medarbejdere. Lederen må lytte meget og må kunne lade sig overbevise af gode argumenter, men afgørelsen og ansvaret er hans.

For en avis gælder det ikke mindst medarbejderne i redaktionen. I det daglige må der foregå talrige meningsudvekslinger, og de interne presseetiske regler må hele tiden føres a jour, fordi der ustandseligt opstår tvivlstilfælde, enten på grund af nye lovregler eller hidtil usete handlinger.

Loyaliteten mellem de redaktionelle medarbejdere og deres redaktør er det bærende princip på så at sige alle redaktioner. Uden loyaliteten ville bestemmelserne om den eneansvarlige efter presseloven ikke kunne opretholdes. I forhold til antallet af avisudgivelser er der et meget ringe antal retsager mod aviserne eller klager til det presseetiske nævn, og gennemgående er sagerne og klagerne art ret godartede.

Alligevel har der under forberedelserne til den nye Medieansvarslov, en erstatning for Presseloven på grund af de tilkomne elektroniske medier, været en klar tendens til at ændre ansvarsfordelingen, så ansvaret i grove tilfælde kunne pålægges udgiveren. Årsagen til denne bevægelse i forhold til den gamle presselov, der har fungeret fortrinligt siden Steinckes justitsministertid i trediverne, synes at være, at nogle jurister ikke mener at kunne få ram på et par enkelte blade, måske navnlig ugeblade, fordi de bøder og erstatninger, man kunne idømme redaktørerne, var for intet at regne i forhold til bladets oplagsmæssige gevinster ved at publicere ærerørige sensationer fra folks privatliv.

I virkeligheden har adskillige jurister den grundindstilling, at straffelovens bestemmelser bør være gældende også for medierne. Det oplevede man også under forberedelserne til Steinckes presselov. Men at straffeloven er uanvendelig ses klart af, at de elektroniske medier, som hidtil har hørt under straffeloven, giver forulempede meget ringe muligheder for at korrigere eller få berigtiget fejlagtige oplysninger, endsigse gennemføre en erstatningssag. For hvem er den skyldige. Er det oplæseren, den redigerende, fotografen, produceren eller programchefen? Det må politiet først finde ud af. Denne følelige ulempe kan kun afhjælpes ved, at en enkeltperson gøres ansvarlig for den enkelte udsendelse.

Myndigheden og ansvaret må ikke forflygtiges ved at inddrage udgivere/besty-

relser, TV- og radiokanaler i det direkte ansvar. Det ville være katastrofalt for hele det presserettslige system, som har vist sin bæredygtighed gennem mere end et halvt hundrede år. Udgiverne har ved valg af en ansvarlig, påtaget sig det økonomiske ansvar for hans handlinger. Bøde- og erstatningskrav må derfor udmåles i forhold til den økonomiske formåen i den publiceringsvirksomhed, udgiveren er ansvarlig for, og der kan kun være subtile juridiske grunde til, at ansvaret sættes i forhold til redaktørens personlige indtægt og formueforhold. Hvis redaktørens/programchefens stilling som principielt eneste strafansvarlige forflygtiges, vil der blive rokket afgørende ved avisernes stilling som demokratiets forudsætning, ja fundament. Det kan ikke være i de folkevalgte politikeres interesse.

Dansk industripolitik mellem kold krig og protektionisme

Sagen om statslånet til B&W i 1950'erne

Af Leon Dalgas Jensen

»Burmeister & Wain faar Marshall-Laan paa 12 mill.«. Det meddelte *Dagens Nyheder* i en stort opsat artikel den 31. juli 1956. Men var det en avisand?

Dagens Nyheder skrev, at der gennem længere tid var ført forhandlinger mellem handelsministeriet og B&W om det store lån. Den endelige bevilling var ikke givet endnu, men – siges det i artiklen – lånet blev betragtet som en realitet. Der var tale om det største lån, der til dato var givet nogen enkelt industrivirksomhed herhjemme. Baggrunden for lånet var naturligvis B&W's placering ikke alene som landets største industrivirksomhed, men også som en betydelig faktor indenfor industrieksporten og på det internationale marked. De 12 mill. kr. skulle komme fra den industrilånefond på 30 mill. kr., som staten havde oprettet i 1952. Pengene til fonden var hentet fra de såkaldte modværdimidler under det amerikanske støttede genopbygningsprogram for Vesteuropa kendt som Marshallplanen.

Dette kunne alt sammen læses i *Dagens Nyheder*. Sagsfremstillingen var overbevisende, og den eneste forkerte oplysning var da også, at lånet kunne betragtes som en realitet. Godt nok havde

regeringen tiltrådt, at lånet blev givet, men det blev aldrig udbetalt. Den information når ikke avisens læsere. Historien dementeres aldrig i *Dagens Nyheder*.

Den danske regering og den amerikanske ambassade i København var ikke begejstrede for artiklen. Problemet var sådan set ikke, at det var en avisand, men at det ville være meget ubehageligt at få diskuteret offentligt, hvorfor B&W ikke havde fået 12 mill. kr. af staten. En sådan diskussion blev med held undgået, og avisens læsere fik ikke den gang den fulde historie!

Marshallplanen begynder

Det er nødvendigt at gå tilbage til 1948. Dette år ratificerede den danske rigsdag en aftale med USA, som fastlagde vilkårene og betingelserne for Danmarks deltagelse i Marshallplanen.

Med Marshallplanen ydede USA en omfattende dollarhjælp til Vesteuropa. Dollarhjælpen tog både form af tilskud, kaldet gave, og lån. Danmark valgte at deltage i dette program, og i aftalen fra 1948 var det fastlagt, at den danske regering skulle oprette en særlig konto i Danmarks Nationalbank. Her skulle løbende

indsættes beløb i danske kroner, som i størrelse modsvarede de beløb i dollar, som Danmark modtog som gave fra USA. Disse danske kroner blev kaldt modværdimidlerne, og de hobede sig op i Nationalbanken i samme takt, som Danmark modtog dollartilskud fra USA i årene fra april 1948 til sommeren 1953. Modværdimidlerne kunne kun anvendes i enighed mellem den danske regering og den amerikanske regering. Det er baggrunden for, at USA fik en rolle i administrationen og udformningen af dansk erhvervs politik i 1950'erne.

I aftalen fra 1948 var det fastlagt, at 5% af modværdimidlerne kunne anvendes af USA til afholdelse af landets udgifter i Danmark. De resterende 95% skulle anvendes i Danmark efter tre formål. Midlerne kunne anvendes til eftersøgning og udvikling af produktion af materialer, som USA havde behov for, til indfrielse af dansk statsgæld eller til fremme af den produktive virksomhed og internationale handel.

Den socialdemokratiske regering under statsminister Hans Hedtoft, som tiltrådte i november 1947, var i starten mest stemt for, at modværdimidlerne så vidt muligt skulle anvendes til at nedbringe statens gæld til Danmarks Nationalbank. Det var politisk fordelagtigt, både fordi man så undgik nærmere forhandling med USA om en erhvervs politisk anvendelse, og fordi man tilgodeså oppositionen i rigsdagen. Både Venstre og Det konservative Folkeparti gik stærkt ind for, at modværdimidlerne skulle anvendes til nedbringelse af statsgælden. Efter pres fra både fagbevægelsen og USA gik regeringen imidlertid i begyndelsen af 1949 med til at anvende en del af midlerne i erhvervs politikken i form af finansiel støtte til forskellige investeringsformål.

Det erhvervs politiske problem i denne sammenhæng var især industri politisk. Dansk industri var traditionelt stærkt imod, at staten gik ind med finansieringsstøtte, der påvirkede investeringsudviklingen på en direkte og selektiv måde. Man var imod, at politisk bestemte særligt udpegede investeringer skulle fremmes. Man var ikke imod finansieringsstøtte, blot den var generelt virkende for eksempel i form af skattelettelser. Nu var planen i regeringen, at modværdimidlerne skulle anvendes til at gennemføre en langt mere selektiv statslig industri politik, end der traditionelt var set i Danmark. Det var især de store og veletablerede virksomheder, som var imod, og de spillede en væsentlig rolle både i Industrirådet og i Det konservative Folkeparti. Disse virksomheder havde ikke finansieringsvanskeligheder, da det private kapitalmarked var i stand til at dække deres finansieringsbehov. Mange af dem havde allerede foretaget de nødvendige langsigtede genopbygningsinvesteringer. De kunne forudse, at omfattende statslig finansieringsstøtte til industrien ville begunstige mindre konkurrenter eller nydannede firmaer med vanskeligheder på det private kapitalmarked. Det havde de store veletablerede virksomheder ingen interesse i. Desuden var industrien slet ikke interesseret i en forcering af investeringerne, da man betragtede tiden som præget af arbejdskraftmangel og ekspansionsmulighederne på hjemmemarkedet som meget begrænsede. Samtidig var industrien imod den statslige indblanding i den private investeringsbeslutning. Den frygtede tillige den konkurrence mellem erhvervs grene, brancher og virksomheder om adgang til statslig finansieringsstøtte, som straks ville opstå, hvis store midler blev stillet til rådighed. Det ville

sætte en politisk proces i gang, der ville fremme udviklingen af en aktiv og selektiv statslig erhvervs politik. Det var det, der nu var lagt op til. Det var et klart udtrykt ønske fra USA og dansk fagbevægelse.

I december 1948 gav regeringen tilsagn om, at der kun kunne disponeres over modværdimidlerne efter lov. Efter lange og vanskelige forhandlinger i rigsdagen og under stærk modstand fra Industrirådet, Grosserer-Societetets Komite og Provinshandelskammeret og fra partierne Venstre og Konservative lykkedes det i marts 1950 at få taget hul på en erhvervs politisk anvendelse af modværdimidlerne. Den såkaldte genopbygningsfond blev oprettet. Stærkt pres fra USA havde været medvirkende til, at det skete, og den amerikanske holdning blev brugt af regeringen til at lægge pres på Venstre og Konservative i rigsdagen. Det fik tidligere finansminister Thorkil Kristensen til at sige, at Danmark snarest burde gøre sig uafhængig af Marshallhjælpen. Han udtalte i *Frit Danmark*, nr. 12, marts 1950, at

»... der har været visse tendenser til at bruge formodet amerikansk pression som våben i Danmarks indre politik. I agitationen for den såkaldte genopbygningsfond har det været anført, at vi kunne gøre amerikanerne tilpas ved at oprette en sådan, og at det måske kunne hjælpe os til at få flere Marshalldollars næste år. Lad sporene være nok så svage endnu. Vi kommer ikke uden om, at dette er begyndelsen til en vasalstats tænkemåde.«

Det lykkedes imidlertid i første omgang for Industrirådet at forhindre, at midlerne fik en stærk industripolitisk betydning.

Midlerne blev stort set ikke brugt i industrien. Først i 1952 lykkedes det at bryde denne modstand, og der blev oprettet en industrilånefond med 30 mill. kr. hentet fra modværdimidlerne. Det skete efter stærkt pres fra USA, som havde ønsket 70 mill. kr. til fonden.

Den danske regering havde været stærkt imod oprettelsen af denne fond. Landet havde også fået ny regering, idet VK-regeringen var trådt til i 1950. Statsministeren var nu Venstrepolitikeren Erik Eriksen, og Thorkil Kristensen fra Venstre var blevet ny finansminister. De konservative havde udenrigsministerposten med Ole Bjørn Kraft og handelsministerposten med grosserer Ove Weikop. Weikop blev dog i september 1951 efterfulgt af direktør for Tuborg, Aage Rytter.

B&W søger lån i 1952

Med oprettelsen af industrilånefonden startede sagen om B&W, for allerede i december 1952 ansøgte B&W om et lån på 18 mill. kr. fra denne fond. Lånet skulle bidrage til finansiering af et moderniserings- og udvidelsesprojekt, som blandt andet indebar bygning af en tørdok og en administrationsbygning. B&W argumenterede med, at projektet var nødvendigt for at imødegå den hårde og tiltagende konkurrence på det internationale skibs- og dieselmotormarked.

Handelsministeriets industrilåneudvalg, som behandlede ansøgningerne om lån fra fonden, indstillede at B&W fik 12 mill. kr.. Det eneste større problem, handelsministeriets industrilåneudvalg havde i den anledning, var, om B&W ikke var for likvid og for velstående til, at et lån var begrundet. Når udvalget alligevel valgte at indstille, at B&W fik lånet, var

baggrunden blandt andet, at B&W's direktør Aage Munck i kraft af sin position havde en del indflydelse på holdningen i udvalget. Også Smedeforbundet, der var interesseret i at B&W gik godt, gjorde sin indflydelse gældende i udvalget. Baggrunden for udvalgets indstilling var selvfølgelig også investeringsprojektets beskæftigelsesmæssige og valutariske betydning.

Udenrigsministeriet anmodede så i august 1953 de amerikanske myndigheder i Danmark om deres tilslutning til dette lån. Tilslutningen skulle gives af den amerikanske regering. Her kom den amerikanske embargo politik overfor Sovjetunionen og Østeuropa i vejen.

Embargopolitikken blev knyttet til USA's udlandsstøttepolitik allerede fra Marshallplanens start i april 1948. Her gav Kongressen loven om Marshallhjælpen en tilføjelse med »Mundt amendment«, som sagde, at USA skulle undlade at give strategiske varer til lande, der anvendte varen til eksport til Østeuropa. Loven skærpes først med den såkaldte »Cannon amendment« fra september 1950 og så med »Kem amendment« fra juni 1951. Det var tilføjelser til den amerikanske lov bag udlandsstøttepolitikken indsat af den amerikanske Kongres mod den amerikanske regerings ønske. Her blev det sagt, at den økonomiske støtte skulle trækkes tilbage fra lande, som ikke tilsluttede sig USA's handelsembargo overfor Sovjetunionen og Østeuropa. Kongressen skærpede endnu en gang politikken med vedtagelsen af »Battle Act« i oktober 1951. Nu kunne også militær støtte standses med henvisning til, at landet handlede med Sovjetunionen og Østeuropa. Dog gav loven mulighed for, at den amerikanske regering kunne gøre undtagelser.

Der var tale om et generelt skift i

USA's udlandsstøttepolitik bort fra liberalisering af de internationale økonomiske relationer og økonomiske genopbygning af Vesteuropa. Nu blev vægten lagt på sikkerhedspolitiske mål med fokus på styrkelse af forsvarsopbygningen i Vesteuropa og styrkelse af USA's strategiske lederskab.

Danmark mærkede skiftet, ved at USA i stigende grad ønskede modværdimidlerne anvendt til militære formål. Samtidig kædede USA omfanget af dollarhjælpen til Danmark sammen med Danmarks indsats i forsvarsopbygningen. Det skete først og fremmest fra efteråret 1951, og både VK-regeringen og den efterfølgende socialdemokratiske regering fandt situationen ubehagelig. Embargopolitikken overfor Sovjetunionen og Østeuropa deltog de skiftende danske regeringer kun modvilligt i, men man følte et pres i kraft af deltagelsen i Marshallplanen og NATO. Udviklingen involverede B&W.

I den dansk-sovjetiske handelsaftale af 6. juli 1948 var det fastlagt, at Sovjetunionen skulle have leveret et antal tankskibe. Kontrakt blev indgået med B&W i juni 1949 med levering af to motorskibe i 1952/53. Allerede i december 1949 gav den amerikanske regering udtryk for sin modvilje overfor denne kontrakt, men den danske regering afviste at opgive aftalen og gav eksporttilladelse i november 1950. Danmarks import fra Sovjetunionen bestod næsten udelukkende af korn og foderstoffer, som ellers kun kunne indkøbes mod betaling i dollars. Danmark havde derfor også betydelige importinteresser i handelen med Sovjetunionen. Da B&W i juni 1952 stod overfor at skulle levere det første skib, anmodede USA indtrængende den danske regering om at undlade at levere disse skibe til Sovjetunionen og i hvert fald udsætte leveran-

cen af det skib, der nu var færdigt. USA truede med at standse al militær, økonomisk og finansiel støtte til Danmark, hvis skibet blev leveret. Flere vesteuropæiske lande eksporterede på dette tidspunkt varer til Sovjetunionen og Østeuropa i strid med den amerikanske embargo-politik. Nu anførte den amerikanske regering i juni 1952, at hele hjælpeprogrammet for Vesteuropa var truet, hvis ikke denne eksport blev skåret ned. Det var især de danske tankskibe og en række leverancer fra andre lande af særlig strategisk karakter, som USA ønskede stoppet. De øvrige vesteuropæiske landes modvilje overfor at tilpasse sig den amerikanske embargo-politik var blevet svagere på dette tidspunkt, og presset på Danmark blev derfor større. Den danske VK-regering fastholdt imidlertid aftalen, og motortankskibet »Apsheon« på 13 000 tons var færdigt og blev leveret til Sovjetunionen i juni 1952.

Den militære værdi af denne tanker kunne ikke nægtes, men Danmark henviste til, at aftalen med Sovjetunionen var indgået, før embargo-politikken var blevet en del af det uformelle samarbejde mellem USA og Vesteuropa indenfor rammerne af Coordinating Committee (COCOM). Danmark havde i forsommeren 1950 besluttet at deltage i COCOM.

Den danske regering viste dog også sin vilje til at samarbejde, idet Danmark efter ønske fra USA undlod at levere et tankskib til Polen, selv om det oprindeligt i november 1951 havde indgået i handelsforhandlingerne. Som resultat var den dansk-polske samhandel blevet afbrudt i flere måneder til stor skade for den danske kulimport fra Polen, som stort set ophørte fra årsskiftet 1951/52. Kulimporten kom først igang igen efter afslutningen af nye handelsforhandlinger i som-

meren 1952. Tilsagnet om levering af et tankskib var afgørende for størrelsen af det kontingent kul, som Polen var villig til at levere Danmark i 1952. Uden tankskib opnåede Danmark i handelsforhandlingerne i 1952 kun et kontingent på 850.000 tons, hvor udkastet fra november 1951 havde regnet med 1,7 mill. tons. Danmark måtte så i stedet indkøbe de nødvendige kul i USA mod betaling i dollar. Danmark manglede i høj grad dollars, men den amerikanske regering lovede dollartilskud til Danmark som kompensation for tabet af kul fra Polen, hvis tankskibet ikke blev leveret. Danmark modtog senere 4,48 mill. dollars i »defence support aid«.

I spørgsmålet om eksporten af skibe til Sovjetunionen undlod den amerikanske regering at straffe Danmark ved at afbryde den økonomiske og militære støtte. Den amerikanske lovgivning tilsagde ellers en sådan handling, men den amerikanske regering brugte sin mulighed for at gøre undtagelser og argumenterede overfor Kongressen med, at det ville være uheldigt set i lyset af Danmarks strategiske betydning i Vesteuropas forsvar, og fordi Danmark i øvrigt havde vist samarbejdsvilje i embargo-politikken. Den amerikanske regering var i disse spørgsmål under stærkt politisk pres fra kongressen. Her kom lånet til B&W på tværs.

Spørgsmålet om skibssalget til Sovjetunionen blev også rejst i dansk indenrigs-politik i efteråret 1952 og begyndelsen af 1953. Både i pressen og i rigsdagen blev tankskibssalget diskuteret i efteråret 1952, og der blev ført forhandlinger om sagen den 14. oktober mellem Smedeforbundet og Socialdemokratiet på den ene side og regeringen på den anden side. I Socialdemokratiet og fagbevægelsen ønskede man af valutariske og beskæftigelsesmæssige grunde en forøgelse af industrieks-

porten til Østeuropa. Regeringen gav i disse forhandlinger udtryk for, at den var positivt indstillet overfor en forøget østhandel. Efter forhandlingerne meddelte VK-regeringen skibsværfterne, at de kunne slutte kontrakter for skibe, der ikke var af strategisk betydning, og der blev faktisk i november ført forhandlinger mellem handelsministeriet og værfterne om mulighederne for at få placeret ordrer fra Sovjetunionen. Under disse forhandlinger havde værfterne været noget tilbageholdende. Begivenhederne i 1952 med amerikansk kritik af tankskibsalget havde klart kølnet interessen for østhandlen. Rygter om nye skærper af embargopolitikken fremmede ikke lysten. Også B&W var blevet mindre interesseret. Direktør H. P. Christensen fra Industrirådet kunne på et møde i handelsministeriet den 10. februar 1953 meddele, at værfterne for så vidt var positivt indstillet overfor skibsliverancer til Østeuropa, men her

»... måtte man huske på, at fik et værft større russiske ordrer, kunne det let give vanskeligheder ved ordreplacering fra andre lande, ligesom rederne, der jo havde betydelige interesser i en række værfter, måtte tage hensyn til deres forhold til de allierede. Dette var vel baggrunden for, at man havde svaret på de henvendelser, der havde fundet sted for nogle måneder siden på den måde, som tilfældet havde været. Der var næppe heller tvivl om, at B. og W. ikke var særlig glad for at komme til at stå som eneste værft, der havde betydelige arbejder for russisk regering«.

Heller ikke de danske værfter og redere ønskede altså at provokere den amerikanske embargopolitik for stærkt, og i

den øjeblikkelige situation, hvor B&W søgte lån af modværdimidlerne, havde B&W i hvert fald ikke en sådan interesse.

De amerikanske myndigheder ved ambassaden i København udtrykte i august 1953, at de var betænkelige ved at forelægge sagen om lånet til B&W for Washington på grund af en stærk utilfredshed i USA med B&W's leverance af tankskibe til Sovjetunionen. Handelsministeren og udenrigsministeren besluttede så i samarbejde med B&W at stille sagen i bero, og man meddelte i midten af september 1953 dette til de amerikanske myndigheder.

VK-regeringens beslutning truede ikke B&W's investeringsprojekt, idet virksomheden fandt andre veje til finansieringen af det. de 12 mill. kr. var dog bevilget og stod reserveret til B&W på kontoen i industrilånefonden med henblik på udbetaling, når de politiske vinde var vendt i Washington.

Den 21. oktober 1953 prøvesejlede B&W det nye 13 000 tons motortankskib »Tuapse« til Sovjetunionen. Det forløbne år var der stort set ikke indgået nye ordre til nybygninger på danske skibsværfter, bortset fra 5 køleskibe B&W skulle bygge til Sovjetunionen i henhold til den dansk-sovjetiske handelsaftale for perioden juli 1953 til juni 1954.

USA's rolle

Forløbet rejser spørgsmålet om, hvilken adgang USA havde til at gå så tæt ind i rent administrative afgørelser i dansk industripolitik.

Formelt kunne den amerikanske regering faktisk ikke modsætte sig, at den danske stat udbetalte 12 mill. kr. af industrilånefonden til B&W. Godt nok sagde aftalen fra 1948, at midlerne kun kunne

anvendes i enighed mellem den danske og amerikanske regering, men den bestemmelse var opfyldt, i og med at USA havde givet sin tilslutning i 1952 til at reservere 30 mill. kr. af modværdimidlerne til en industrilånefond, der skulle administreres efter bestemmelser fastlagt i lov nr. 212 af 7. juni 1952. Den videre administration af industrilånefonden efter loven var udelukkende et anliggende for den danske regering, og aftalen af 1948 gav ikke USA adgang til indblanding heri.

Den amerikanske regering havde imidlertid allerede i januar 1952 direkte bedt om en forudgående drøftelse, hvis der skulle ydes større lån fra fonden. USA ønskede adgang til at kommentere lån på over 100 000 kr., inden de danske myndigheder traf endelig beslutning. Man kunne forudse, at de fleste lån ville komme til at ligge over det beløb.

Den danske regering var meget uvillig til at give den amerikanske regering en sådan adgang til så direkte at påvirke administrative afgørelser i dansk industripolitik. Handelsminister Aage Rytter skrev den 9. juli 1952 til udenrigsminister Ole Bjørn Kraft, at

»... jeg går ud fra, at du er enig med mig i, at afgørelserne af de enkelte sager – i overensstemmelse med hvad jeg har forstået er rigsdagens ønske – naturligvis må træffes under regeringens ansvar på sædvanlig måde uden indblanding fra amerikansk side«.

Udenrigsministeren var imidlertid mere villig til at acceptere de amerikanske ønsker og fremhævede, at den endelige afgørelse under alle omstændigheder fortsat lå hos den danske regering. Udenrigsministeriet mente ikke, at det var

muligt at få USA til at opgive sit ønske.

Den amerikanske administration af udlandsstøttepolitikken blev varetaget af det såkaldte Mutual Security Agency (MSA). MSA havde en afdeling i alle de lande, der modtog økonomisk og militær støtte, en såkaldt MSA-mission.

Handelsminister Rytter var stadig betænkelig ved amerikansk indblanding i administrationen og bad i november 1952 udenrigsministeren om at forhandle med MSA-missionen for at prøve at undgå at give USA denne indrømmelse. Rytters begrundelse var, dels at det ville forsinke forretningsgangen, og dels at det var vigtigt,

»... at der ikke gives anledning til en mere eller mindre ubegrundet, men for alle parter uheldig kritik af, at M.S.A.-missionen indgår som et led i den danske administration.«

Værre var det naturligvis, hvis den kritik pludselig viste sig velbegrundet, men i november 1952 regnede det danske udenrigsministerium ikke med, at det ville ske.

Uenigheden i den danske regering forhalede afgørelsen i næsten et år, men i december 1952 besluttede regeringen så at give de amerikanske myndigheder den ønskede mulighed for indseende med administrationen af industrilånefonden. USA fik adgang til at fremsætte kommentarer, inden lånetilsagnet blev givet til ansøgeren, når det drejede sig om lån over 200 000 kr.. Det blev præciseret, at den endelige afgørelse i alle tilfælde lå hos den danske regering. Aftalen gav altså ikke USA nogen formel adgang til at modsætte sig den danske regerings afgørelser. B&W-sagen blev da også forhandlet mundtligt og uofficielt, men den var langt fra afsluttet i 1953.

B&W rejser sagen igen

B&W anmodede i december 1955 om, at de reservede 12 mill. kom til udbetaling i forbindelse med virksomhedens udvidelse og modernisering af dieselmotorfabrikken og støberiet. B&W argumenterede med, at projektet ville muliggøre valutabesparelser på stålet og give anledning til forøgelse af eksporten. Handelsministeriets industrilåneudvalg indstillede igen, at B&W fik pengene. I indstillingen fra udvalget den 20. december hed det:

»Udvalget fandt det fortsat ønskeligt at støtte den pgl. virksomheds rationaliseringsplan, der såvel valutarisk som beskæftigelsesmæssigt var af afgørende værdi for landet«.

Denne indstilling blev behandlet og tiltrådt af regeringen på dens økonomiudvalgsmøde kort efter. VK-regeringen var i september 1953 blevet efterfulgt af en socialdemokratisk mindretalsregering med Hans Hedtoft som statsminister og H. C. Hansen som udenrigsminister. Ved Hedtofts død den 29. januar 1955 havde H. C. Hansen tillige overtaget statsministerposten. Handelsministeren var Lis Groes.

Den 6. januar 1955 havde B&W i øvrigt søsat det første af en serie på 10 fiskekøleskibe til Sovjetunionen. I løbet af året leverede B&W yderligere fire af disse skibe. Imidlertid fik Sovjetunionen ikke flere tankskibe fra B&W, end de to der blev leveret i 1952 og 1953. Handelsforhandlingerne mellem Danmark og Sovjetunionen gik i 1954 i hårdknude, som resultat af at Danmarks regering afviste at levere Sovjetunionen flere tankskibe på grund af forpligtelserne i NATO. I den kommunistiske del af arbejderbevægelse-

sen blev den danske regering stærkt kritiseret for denne politik.

Handelsministeriet informerede den 17. januar 1956 udenrigsministeriet om industrilåneudvalgets indstilling, og at regeringens økonomiudvalg havde tiltrådt den. Den 24. januar rettede udenrigsministeriet henvendelse til de amerikanske myndigheder ved ambassaden i København, og ambassaden anmodede om tid til at forelægge sagen i Washington. Den 4. februar 1956 meddelte de amerikanske myndigheder så skriftligt, at man ikke havde indvendinger overfor lånet. Mundtligt ønskede amerikanerne dog at fremføre, at det uden tvivl ville give anledning til stærk kritik i USA af de amerikanske myndigheder, hvis det kom frem, at man havde accepteret et lån af modværdimidlerne til en virksomhed, der havde eksporteret tankskibe til Sovjetunionen. Det var jo også valgår i USA. Mundtligt ønskede den amerikanske repræsentant derfor at fremføre, at accepten af lånet var forbundet med et ønske om, at Danmark tilkendegav, at man ikke ville eksportere embargoramte skibe til Sovjetunionen, og at B&W ikke ville udvide sit marked i Østeuropa.

Det sidste krav blev begrundet med, at udvidelsen på B&W kunne skabe et pres på de danske myndigheder for udvidet eksport til Østeuropa. Det kunne så danne grundlag for et dansk krav om lempelse af embargopolitikken overfor Sovjetunionen og Østeuropa. Noget sådant var i strid med ånden i den amerikanske lovgivning bag den økonomiske hjælp til udlandet, anførte amerikanerne.

Den danske regering stod netop overfor at skulle gennemføre handelsforhandlinger med Sovjetunionen efter 1½ år uden en dansk-sovjetisk handelsaftale. Regeringen påtænkte nu at løse den situa-

tion, der var opstået ved forhandlings-sammenbruddet i 1954, ved at gennemføre direkte forhandlinger mellem stats- og udenrigsminister H. C. Hansen og Sovjetunionens ministerpræsident, Nikolai Bulganin, og SUKP's generalsekretær, Nikita Khrustjev. Sovjetunionen havde på forhånd tilkendegivet, at uden tankskibe blev der ingen aftale. Handelspolitisk var tankskibene nøglen til en aftale med Sovjetunionen, og det amerikanske pres kom stærkt ubelejligt. USA havde som nævnt ikke formelt nogen mulighed for at stille krav til den danske regering i forbindelse med lånet til B&W eller for at modsætte sig dette lån, men i den danske regering opfattede man klart de udtrykte amerikanske ønsker som betingelser knyttet til USA's indforståelse med lånet. Der kunne vel også formelt rejses kritik af Danmark med udgangspunkt i den amerikanske lovgivning vedrørende øst-handlen. Modværdimidlernes anvendelse var nemlig også omfattet af denne lovgivning. Den danske regering havde søgt at gøre opmærksom på, at hovedparten af modværdimidlerne var indbetalt, før skærpelsen af den amerikanske lovgivning satte ind i efteråret 1951 og sommeren 1952. Modværdimidlerne, der var indbetalt efter aftalen fra 1948 mellem Danmark og USA, kunne vel ikke uden videre være underlagt de nye bestemmelser, som ensidigt var indført af USA, med tilbagevirkende kraft. En sådan procedure gav ikke den danske regering mulighed for at tage stilling til, om man ville modtage dollartilskud under de betingelser, eller om man ville undvære disse dollar for at undgå at skabe en modværdimidelfond, der på denne måde blev et politisk redskab for USA.

Der var ingen lydhørhed i den amerikanske regering for dette synspunkt, og

modværdimidlerne var derfor underkastet den senere amerikanske lovgivning. USA havde derfor også visse muligheder for formel protest. Under alle omstændigheder havde den danske regering ikke interesse i stor offentlighed om disse spørgsmål, og en sådan kunne nemt blive resultatet, hvis amerikanske kongres-politikere fik fat i sagen. Spørgsmålet var, om det så var værd for den danske regering at tage disse politiske omkostninger.

På den ene side stod, at lånet til B&W var af industripolitisk betydning, og at det faktisk var en stærkt valutainbringende og beskæftigelsesskabende investering, som B&W søgte støtte til. B&W var jo heller ikke nogen uvæsentlig virksomhed hverken set fra et økonomisk eller politisk synspunkt. Regeringen havde derfor interesse i, at lånet blev givet. B&W havde desuden berettiget forventning om at få beløbet, da det jo allerede var bevilget i 1953, om end stillet i bero. Alt i alt var det vanskeligt at afvise B&W. På den anden side stod omkostningerne ved at acceptere de amerikanske betingelser. Regeringen havde hele tiden støttet B&W i tankskibssagen og faktisk flere gange presset B&W til at afgive tilbud om skibe i forbindelse med handelsforhandlingerne med Sovjetunionen. B&W arbejdede da også med betydelige eksportinteresser på det østeuropæiske marked, og det var den danske regering ikke imod. Det var derfor meget vanskeligt nu at gå ind og fuldstændigt stække virksomhedens eksportbestræbelser i Østeuropa. Dertil kom, at en accept af de amerikanske betingelser ville modarbejde de danske bestræbelser for at få lempet den strategiske eksportkontrol i COCOM. Da det var vanskeligt at sikre opfyldelse af de amerikanske betingelser, udsatte Dan-

mark sig også for senere at blive ramt af en amerikansk kritik, der ville skade Danmarks omdømme og svække Danmarks position i COCOM. Endelig var det klart, at en offentlig omtale af sagen i Danmark ville være meget uheldig for regeringen, ikke mindst i lyset af de forestående forhandlinger med Sovjetunionen. Det var også givet, at den danske offentlighed næppe ville stille sig forstående overfor, at den danske regering kunne påtage sig sådanne forpligtelser i forbindelse med et statslån til en dansk industrivirksomhed. Det mente man i hvert fald i udenrigsministeriet, og ministeriet anbefalede da også, at den danske regering ikke gik ind på at bremse B&W's eksportbestræbelser i Østeuropa. Ministeriet indstillede, at man forsøgte at få B&W til at frafalde sin anmodning om lån. Sagen blev skriftligt forelagt for stats- og udenrigsminister H. C. Hansen den 29. februar 1956, og han tiltrådte udenrigsministeriets indstilling. Den danske regerings synspunkt var nu, at den amerikanske stillingtagen ikke burde forceres i den aktuelle situation, og at sagen i hvert fald burde hvile til efter det amerikanske valg.

I april 1956 blev der taget kontakt til direktør Aage Munck, B&W. Efter at være blevet informeret om udviklingen accepterede han at stille sagen i bero. Derimod ønskede han ikke at trække ansøgningen tilbage, men henstillede, at beløbet fortsat kunne være reserveret, så der kunne vendes tilbage til sagen på et senere tidspunkt.

I løbet af foråret lykkedes det at nå en aftale med Sovjetunionen, idet den danske regering i handelsforhandlingerne erklærede sig rede til at levere et tankskib, eller i tilfælde af at dette ikke var muligt så to hurtigtgående fragtskibe på hver 10 000 tons. Da den danske rege-

ring selv kunne afgøre om leverance af tankskibe var muligt, var der nu skabt mulighed for at tilfredsstille begge stormagter. USA var dog heller ikke begejstret for en leverance af hurtigtgående fragtskibe, men indrømmelsen havde været forudsætningen for, at der den 14. maj 1956 kunne underskrives en ny 2-årig dansk-sovjetisk handelsaftale. Da sagen om lånet til B&W var stillet i bero, var problemerne klaret endnu en gang, men få måneder senere skrev *Dagens Nyheder* sin artikel.

I udenrigsministeriet mente man, at baggrunden for artiklen nok var, at Erhvervenes Oplysningsråd på basis af en oversigt fra handelsministeriet havde meddelt, at der stod 12 mill. kr. reserveret til en større dansk industrivirksomhed. Journalisten på *Dagens Nyheder* havde så fundet ud af, at det drejede sig om B&W og skrevet sin artikel. Det ville afgjort være en streg i regningen, hvis der nu kom offentlighed om sagen. Den amerikanske ambassade henvendte sig til udenrigsministeriet og meddelte, at man fandt det meget uheldigt, at en sådan artikel var fremkommet. Udenrigsministeriet kunne forsikre ambassaden om, at lånet ikke var givet, og samtidig beklagede man, at artiklen var blevet offentliggjort. Udenrigsministeriet udtrykte i et brev til ambassaden den 2. august håb om, at

»... this incident will not cause any inconvenience either to the Danish or the American administration«.

Faktisk skete der intet ved, at *Dagens nyheder* skrev sin artikel. Avisen dementerede ikke senere den forkerte oplysning, og avisen fulgte ikke sagen op. Hvis man ønsker at vide, hvad der foregik, er aviserne i det hele taget ingen hjælp. Sa-

gen blev ikke omtalt i andre aviser, bortset fra *Land og Folk* der i en meget kort notits den 1. august 1956 refererede informationerne fra *Dagens Nyheder*. Det skete under overskriften »De rige kan: Marshall-lån til Burmeister & Wain«. Heller ikke *Land og Folk* omtalte siden sagen. Man må gå ud fra, at de intet kendte til sammenhængen, for man kan vel næppe hævde, at avisen havde interesse i at fortie en sådan historie. Ingen avis korrigerede de forkerte informationer i *Dagens Nyheder*. Heller ikke *Avisårbogen 1956* omtaler sagen, og man kan spørge, om der i dag stadig findes tidligere læsere af *Dagens Nyheder*, som afgjort kan huske, at B&W i 1956 fik et opsigtsvækkende stort statslån på 12 mill. kr. De, der vidste noget, havde ingen interesse i at sagen overhovedet blev omtalt, hverken i form af et dementi eller på anden måde. Alt blev glemt. For en tid. Samme sommer indviede B&W sin nye tørdok, der kunne dokke skibe på op til 38 000 tons. Værftet leverede dette år yderligere fire køleskibe til Sovjetunionen.

B&W rejser sagen tredje gang

Den 14. januar 1958 ansøgte B&W om at få midlerne udbetalt i forbindelse med tredje etape af virksomhedens udvidelsesprogram. Virksomheden var Danmarks største arbejdsplads og beskæftigede på det tidspunkt ca. 8400 arbejdere og funktionærer. Størstedelen af produktionen gik i perioden til udenlandske redere og hjembragte vigtig valuta til landet. Det nye projekt omfattede en ny tørdok til bygning af skibe på op til 70 000 tons. Ekspansionsmulighederne på skibsværftsområdet lå især på store tankskibe på grund af de vestlige industrilandes stærkt stigende olieimport. Man for-

ventede en afdæmpning af 1950'erne kraftige tonnagetilvækst, men samtidig en omstrukturering af den internationale tankskibsflåde i retning af stadig større skibe. B&W måtte følge med denne udvikling for at klare sig i konkurrencen. Projektet ville udvide produktionskapaciteten kraftigt og give mulighed for konstruktion af de største tankskibe, der på det tidspunkt besejlede havene. Igen indstillede handelsministeriets industrilåneudvalg, at lånet blev bevilget. I indstillingen sagde udvalget:

»Af hensyn til værftets konkurrence med udlandet, hvor byggekapaleten stadig bliver forøget med henblik på bygning af stadig større skibe, fandt udvalget det særdeles ønskeligt, om det pgl. projekt blev virkeliggjort«.

Regeringens økonomiudvalg tiltrådte dette i marts 1958. Igen skønnede regeringen dog, at man ikke burde forelægge spørgsmålet for USA på det tidspunkt.

Danmark havde fået ny regering i maj 1957, hvor trekantsregeringen med Socialdemokratiet, Det radikale Venstre og Retsforbundet var tiltrådt. H. C. Hansen var fortsat statsminister, og han beholdt tillige udenrigsministerposten frem til oktober 1958, hvor Jens Otto Krag overtog denne post. Handelsministerposten var ved trekantsregeringens dannelse overtaget af den radikale økonomiprofessor Kjeld Philip. Tilgangen af nybygningsordre til de danske værfter var i øvrigt næsten ophørt i 1958.

I maj 1959 var det USA, som rejste spørgsmålet, idet den amerikanske regering gerne så, at de reserverede 12 mill. kr. blev anvendt til andre formål. Den amerikanske regering ønskede i det hele taget at få afviklet modværdimiddelfonden. I

Kongressen blev regeringen kritiseret for, at disse beløb henstod ubenyttede i enkelte lande. I øvrigt ville den amerikanske regering stadig få problemer i Kongressen, hvis pengene gik til B&W, der var kendt for at eksportere til Østeuropa.

den danske regering afviste det amerikanske forslag i konsekvens af sin beslutning i marts 1958. Nu meddelte den danske regering amerikanerne, at man betragtede de 12 mill. kr. som et incitament for B&W til at gennemføre dets investeringsprojekt på trods af visse tegn på nedadgående konjunkturer for skibsværfterne. Samtidig anførte man, at B&W's projekt havde stor beskæftigelsesmæssig og valutarisk betydning for Danmark. Investeringen var absolut nødvendig, hvis dansk skibsbygning, der var en af Danmarks nøgleindustrier, fortsat skulle klare sig på verdensmarkedet, anførte man. Den danske regering bad derfor USA om at lade sagen hvile. Det var ikke sikkert, at lånet behøvede at blive udbetalt, sagde handelsministeriet i begyndelsen af juni 1959.

Situationen på skibsfartens område var imidlertid ikke alt for lys. Depressionen på det internationale fragtmarked blev særligt mærkbar for værfterne i sidste halvdel af 1958, og det fremkaldte skærpet priskonkurrence. Den fortsatte stigning i skibsbygningspriserne, der havde kendetegnet hele efterkrigstiden, ophørte derfor i 1958. Prisfaldet på nybygninger fortsatte i 1959, og den skærpede priskonkurrence kom til udtryk i, at værfterne konkurrerede internationalt på kreditgivningen. Den danske værftsindustri, der ikke kunne følge med i denne konkurrence om at kunne tilbyde de gunstigste kreditvilkår, var bekymret for udviklingen. I den situation kunne et billigt og langfristet lån fra modværdimidlerne være en

fordel. Dertil kom, at tilgangen af ordre til skibsværfterne stadig var minimal.

I juli 1959 ønskede handelsministeriet så at få de 12 mill. kr. udbetalt til B&W. Handelsminister Kjeld Philip var dog ikke interesseret i at få et afslag fra USA, og man bad derfor udenrigsministeriet om at sende en uofficiel føler ud. I øvrigt havde B&W netop den 2. juli 1959 leveret et nyt køleskib til Sovjetunionen. Det var det 20. skib B&W leverede til Sovjetunionen efter krigen.

Den 1. august meddelte den amerikanske ambassade i København uofficielt, at Washington indtog en negativ holdning til lånet til B&W. Officielt ville man begrunde afslaget med B&W's interesser på det østeuropæiske marked, men, anførte man strengt fortroligt fra ambassadens side, den egentlige grund var hensynet til USA's egne skibsværfter.

At dette hensyn indgik, havde man hele tiden været klar over i det danske udenrigsministerium. Af samme grund havde man opgivet at anvende modværdimidlerne til finansiering af et projekt vedrørende bygning af et dansk passagerskib til sejlads på Nordamerika. Udover at USA var begyndt at lægge større vægt på forsvarsformål, var det pågældende projekt blevet opgivet i januar 1954 også af den grund. Udenrigsministeriet udtalte i den anledning:

»Det er endvidere ikke sandsynligt, at den amerikanske administration af hensyn til kongressen, dersom bekendt subsidierer amerikansk skibsfart og skibsbygning, skulle være villig til at yde direkte støtte til forøgelse af den danske flåde«.

Forholdet kom altså ikke bag på det danske udenrigsministerium, men det var

første gang, at det var udtrykt klart fra amerikansk side.

I begyndelsen af september 1959 understregede Washington igen overfor den danske regering, at hensynet til de amerikanske skibsværfter gjorde sig meget stærkt gældende, ikke blot i erhvervs-kredse, men også i Kongressen. Det ville derfor være meget vanskeligt for administrationen at forsvare overfor Kongressen, at man havde givet samtykke til, at der blev ydet B&W et lån af modværdimidlerne.

B&W i amerikansk politik

Hele problemet udsprang af politiske forhold i USA. De forskellige politiske kræfter i USA's Kongres fik et instrument at handle med i kraft af USA's udlandsstøttepolitik og skabelsen af fonden med modværdimidler i de enkelte modtagerlande. Faktisk havde USA oprindeligt ønsket suveræn kontrol med anvendelse af modværdimidlerne, men voldsom protest fra de vesteuropæiske lande forhindrede dette. I stedet fik man modellen med fælles myndighed over fondene. Den amerikanske regering havde dog ikke opgivet at anvende modværdimidlerne som et politisk redskab for amerikansk indflydelse. Derfor oplever vi også, hvordan politikken vedrørende modværdimidlerne skifter i takt med de politiske forandringer i USA, og hvordan midlerne bliver genstand for politisk kamp. Hvordan midlerne blev anvendt i de forskellige lande kunne hele tiden blive et angrebepunkt på den amerikanske regering.

I tilfældet med B&W får vi et billede af sammenhængen mellem koldkrigerisk embargopolitik og almindelig protektionisme i amerikansk politik. Den amerikanske regering var egentlig ikke imod, at

B&W fik et lån, blot det ikke skete på en måde, der provokerede den sprængfarlige cocktail af koldkrigere og protektionister i den amerikanske kongres til en aktion mod regeringens politik.

Embargopolitikken greb vidtrækkende ind i konkurrenceforholdet på verdensmarkedet. Det var klart, at amerikansk ejet kapital ikke kunne acceptere at blive afskåret fra det østeuropæiske marked af politiske grunde, hvis det blot betød, at USA's konkurrenter ekspanderede på disse markeder i samme takt, som USA trak sig bort. Europa var traditionelt centrum for øst-vesthandlen, og det var først og fremmest vesteuropæiske interesser, der var involveret. Det betød på den anden side også, at hvis ikke der med politiske midler blev sikret en atlantisk solidaritet i denne politik, ville den ganske enkelt bryde sammen. De amerikanske virksomheder, der blev frataget ekspansionsmuligheder i Østeuropa, vågede derfor også nidkært over, at den amerikanske regering sikrede sig sine allieredes opslutning bag embargopolitikken. Da protektionismen allerede var stærkt inde i den amerikanske regerings politik vedrørende skibsfart og skibsbygning, var det klart, at B&W's Marshalllån blev et politisk problem.

Allerede tidligt under Marshallplanen kritiserede USA de vesteuropæiske planer vedrørende skibsværftsudbygningen og advarede mod overkapacitet. Det indgik i USA's politik at forsøge at bremse skibsværftsudbygningen i Vesteuropa og fremme sin egen skibsværftsindustri og handelsflåde med erhvervspolitiske og handelspolitiske midler. De amerikanske skibsværftsinteresser blev f.eks. varetaget gennem Marshallplanen med det amerikanske krav om, at mindst 50% af fragten mellem USA og Vesteuropa på Marshall-

finansierede vare skulle foregå på amerikansk køl. Det ramte Danmark hårdt, idet landet tjente en stor del af sin valuta, især dollar, ved fragt. De amerikanske motiver bag politikken var først og fremmest at sikre den indenlandske produktion og beskæftigelse i USA og indtjeningen af valuta og at sikre en stor handelsflåde og værftskapacitet af sikkerhedspolitiske grunde.

Men økonomi og sikkerhedspolitik hang sammen på andre måder, som gjorde, at de vesteuropæiske lande ikke uden videre kunne acceptere den amerikanske kritik af udbygningen af Vesteuropas værfter og handelsflåder. Accept af en mere vidtgående international arbejdsdeling på strategisk vigtige industrielle områder forudsatte en styrkelse af den sikkerhedspolitiske alliance. Også de vesteuropæiske lande kunne anføre ikke kun nationale økonomiske interesser bag skibsværftsudbygningen i form af indenlandsk produktion og beskæftigelse og valutaindtjenende eksport og fragt. De vesteuropæiske landes sikkerhedspolitiske grunde til at modsætte sig en vidtgående international arbejdsdeling på strategisk vigtige områder kunne også fremføres med vægt. Liberalisering og udvidet international arbejdsdeling måtte gå hånd i hånd med udbygningen og stabiliseringen af den sikkerhedspolitiske alliance. I vesteuropæisk og atlantisk sammenhæng var det de indbyrdes relationer mellem USA, Frankrig, Storbritannien og Vesttyskland, der var i centrum, og man kan ikke tale om, at hele forholdet mellem udviklingen af kapitalkonkurrencen på verdensmarkedet og opbygningen af den sikkerhedspolitiske alliance i NATO var stabiliseret. Ustabiliteten kom blandt andet til udtryk i konflikterne om øst-vesthandlen og om ud-

viklingen af den internationale arbejdsdeling på strategisk vigtige områder som skibsbygning og skibsfart.

alliance. I vesteuropæisk og atlantisk sammenhæng mellem USA, Frankrig, Storbritannien og Vesttyskland, der var i centrum, og man kan ikke tale om, at hele forholdet mellem udviklingen af kapitalkonkurrencen på verdensmarkedet og opbygningen af den sikkerhedspolitiske alliance i NATO var stabiliseret. Ustabiliteten kom blandt andet til udtryk i konflikterne om øst-vesthandlen og om udviklingen af den internationale arbejdsdeling på strategisk vigtige områder som skibsbygning og skibsfart.

Hvor tæt protektionistiske interesser og embargopolitik hang sammen fremgik også af den norske stilling i sagen. Af hensyn til norsk fragt og fiskeri så den norske regering interesse i at bremse væksten i Østeuropas handels- og fiskeflåde gennem skibsembargoen, og Norge støttede kun i forsigtige vendinger den danske politik vedrørende skibssalg til Østeuropa. Heller ikke de norske værfter, som havde fået eksportforbud, fandt det rimeligt, at B&W fik eksporten til Østeuropa. Tilsvarende blev der fra fransk, britisk og italiensk side rettet kritik af, at Danmark udvidede sin eksport til Østeuropa i ly af, at de øvrige COCOM-lande gennemførte eksportforbud.

Danmark var dybt involveret i hele denne komplekse sammenhæng af fællesinteresser og modsætninger, selv om det i dansk sammenhæng var den beskæftigelsesmæssige og valutariske betydning af værftsindustrien for dansk økonomi og interessen i import fra Østeuropa, der drejede sig om. Da B&W havde store eksportinteresser i Sovjetunionen og Østeuropa og provokerede den amerikanske embargopolitik med støtte fra skiftende

danske regeringer, var det klart, at et forslag om et stort lån til udbygning af B&W's værftskapacitet og eksportkapacitet måtte aktivere koldkrigerske embargo-tilhængere og almindelige protektionister i amerikansk politik, når pengene skulle hentes fra de såkaldte modværdimidler. Det var en magtfuld koalition, og den ville modtage B&W-sagen som en gave, der ville give den lejlighed til at gennemføre et politisk angreb på den amerikanske regerings udlandsstøttepolitik. Det var modviljen mod at aktivere disse kræfter, der fik skiftende amerikanske regeringer til op gennem 1950'erne at modsætte sig lånet til B&W.

Dansk industripolitik tilpasses

Nu skiftede handelsministeriet synspunkt i sagen. I begyndelsen af september 1959 mente handelsministeriet ikke længere, at man skulle forsøge at få et lån til B&W af modværdimidlerne. Ministeriet foreslog derfor, at man i stedet gav B&W et lån af de interne danske statslånemidler til industrien. Det var loven om foranstaltninger til fremme af danske erhvervsinteresser, der gav mulighed for i hvert finansår at yde lån indenfor et beløb af 10 mill. kr. til industrivirksomheder. Formålet var især at fremme eksportproduktionen. Der lå dog fra politisk side et ønske om, at disse midler skulle spredes bredt ud over industrien og også komme mindre virksomheder til gode. Nu var B&W jo ikke en mindre industrivirksomhed efter danske forhold, og hvis B&W skulle have et lån af betydning, ville der ikke være meget tilbage af de 10 mill. kr. til at sprede bredt udover industrien. I handelsministeriet mente man, at sagen vel var klaret, hvis man så anvendte de 12 mill. kr. af modværdimidlerne til en mere

bred uddeling, der også omfattede mindre virksomheder. Der var dog den forskel, at modværdilånene havde en løbetid på 20 år, mens de danske statslån havde en på 15 år. På det punkt ville arrangementet blive mindre fordelagtigt for B&W.

Fordelen for den danske regering ved denne ompostering var, at man fik løst B&W-problemet en gang for alle. Derudover var fordelene, at hvis beløbet fra modværdimidlerne så i stedet skulle anvendes til mindre virksomheder og over et bredt felt, ville man i færre tilfælde komme op på beløb, der oversteg 200 000 kr.. Det betød, at USA var ude af billedet i henhold til aftalen fra 1952.

Alt i alt så det fordelagtigt ud, mente handelsministeriet, og udenrigsministeriet var indforstået. Regeringen besluttede så at gennemføre arrangementet og give B&W et lån på 8 mill. kr. af de danske statslånemidler. B&W meddelte i november 1959, at de kunne acceptere løsningen.

Fra Washington forlød det, at det jo ikke var fordi, de amerikanske myndigheder var imod, at B&W fik et lån. Blot kunne regeringen, på grund af amerikansk skibsfarts vanskeligheder, ikke gå med til, at modværdimidlerne, som formelt ville involvere den amerikanske regering, blev anvendt til finansiering af udvidet skibsbygningskapacitet i Vesteuropa. Problemet så ud til at være ude af verden. Der skulle dog lige komme et par komplikationer mere.

Konservativt angreb på regeringens industripolitik

Den tidligere konservative handelsminister under VK-regeringen, grosserer Ove Weikop, der nu var i opposition, rej-

ste den 13. november 1959 sagen i folketinget. Han mente ikke, at handelsministeren kunne tillade sig at give B&W 8 mill. kr. af industrilånebeløbet på 10 mill. kr. fra den danske erhvervsfremmelov. Det var ikke i overensstemmelse med loven, anførte han.

Det folketingsudvalg, der behandlede loven om erhvervsfremme, var i begyndelsen af november blevet orienteret af handelsministeriet om, at der blev forhandlet om 8 mill. kr. til B&W af disse midler, dog uden forklaring på hvorfor.

Baggrunden for Weikops aktion, som også Anker Lau fra Venstre deltog i, var en politisk uenighed mellem regeringen og oppositionen om industripolitikken. Venstre og Konservative var, som i 1952, imod de direkte statslige industrilån og kunne nu bruge anledningen til at styrke deres argumentation mod industrilånene i loven. Loven stod overfor at skulle revideres og forlænges, og her kunne B&W-sagen bruges til at få trukket industrilånene ud af loven.

Weikop udtalte under behandlingen af loven, at forudsætningerne for loven var, at pengene skulle lånes ud på et bredt grundlag til mindre industrivirksomheder. Det var de konservative godt nok imod, og de arbejdede i stedet for at få skabt et privat finansieringsinstitut, men hvis det nu viste sig, at 80% af midlerne blev givet til B&W, så var sagen endnu værre. Efter Weikops mening var der tale om

»... et fuldstændigt klart brud på forudsætningerne for loven, at der i det hele taget forhandlede om at yde en enkelt virksomhed et lån på 8 mill. kr.. Derfor mener jeg, at man nu må bringe denne lånevirk-somhed til ophør«.

Weikop fulgte sagen op under 3. behand-

ling af loven. Lånet måtte være i modstrid med loven, udtalte Weikop den 18. november, og han bad i folketinget om en tilbunds-gående redegørelse fra handelsministeren. Handelsministeren var ikke tilstede, men statsminister H. C. Hansen, som i hvert fald kendte baggrunden for sagen, udtalte, at sagen vist ikke havde aktualitet.

Fremprovokeret af et formelt spørgsmål til ministeren fra Weikop måtte Kjeld Philip den 2. december 1959 redegøre for sagen i folketingssalen. Philip havde hidtil helt undladt at kommentere spørgsmålet i folketinget.

Pressen havde taget sagen op, idet *Berlingske Tidende* og *Berlingske Aftenavis* i flere artikler i slutningen af november redegjorde for Weikops aktion og afkrævede handelsministeren en forklaring. Avisen fandt, at der var tale om en meget problematisk administration af loven i modstrid med lovens forudsætninger.

I folketinget den 2. december fortalte Philip, at baggrunden for forhandlingerne om 8 mill. kr. til B&W var det tilsagn, som VK-regeringen og den konservative handelsminister Rytter i sin tid havde givet om 12 mill. kr. af modværdimidlerne. Senere regeringer havde følt sig bundet af dette tilsagn, og sagen var nu blevet aktuel, oplyste Philip. Regeringen ønskede at holde løftet, og Philip udtalte videre:

»Imidlertid vil det ikke være teknisk muligt at yde det lån, der var stillet i udsigt, på 12 mill. kr. af Marshallmidlerne, og virksomheden vil derfor være indforstået med, at lånet nedsættes til 8 mill. kr. svarende til det beløb, der på tidspunktet for forhandlingerne var tilbage på inde-værende års industribevilling af danske statsmidler«.

Til gengæld skulle modværdimidlerne så stilles til rådighed for de formål, der lå i loven om erhvervsfremme. Philip udtalte:

»Realiteten i sagen er således kun, at der har fundet en ompostering sted i forbindelse med en nedskæring af det oprindelige til udsigt stillede lån«.

Weikops aktion mod B&W-lånet var imidlertid et angreb på regeringens industripolitik, og han lod sig ikke tilfredsstille af Philips svar. Han bad ikke om nogen redegørelse for de »tekniske« grunde til, at B&W ikke kunne få de 12 mill. kr. af modværdimidlerne, og det lykkedes altså Philip helt at undgå at forklare dette. Weikop behøvede i øvrigt heller ingen forklaring, for ifølge handelsministeriet var han fuldt informeret om hele sagen om lånet til B&W. Det var heller ikke det, der interesserede Weikop. For Weikop var det nok, at Philip tilkendegav, at man ville tage 8 ud af 10 mill. af industrilånemidlerne og give til B&W i strid med erhvervsfremmelovens forudsætninger. Her kunne regeringens industripolitik angribes. Det var Weikops mål, og det udtrykte han klart i folketinget den 2. december.

Berlingske Aftenavis skrev dagen efter i sin leder, at det var problematisk, at Philip kun nødtvunget havde givet folketinget oplysning om den fikse ompostering. Avisen udtrykte, at den fandt det forståeligt, at handelsministeren ikke ønskede offentlighed om denne usunde administration, og avisen ønskede i den anledning at påpege, at det ikke var ligegyldigt, om en lov blev fulgt eller ej.

Nyt forslag fra USA

Udover Weikops aktion fik sagen en ny komplikation, ved at USA i begyndelsen af december 1959 henvendte sig formelt og skriftligt med et forslag om en »reprogrammering« af industrilånefonden med henblik på at bruge alle pengene til andre formål, f.eks. som tilskud til produktivtetsarbejde m.v.. Samtidig ønskede USA, at der blev givet et lån på 5 mill. kr. til en dansk virksomhed, der var involveret i produktionen af det nye NATO-våben »Sidewinder«. Her henviste USA til, at loven om industrilånefonden fra 1952, i øvrigt på amerikansk initiativ, indeholdt en formulering om, at der ved lån til industrivirksomheder særligt skulle tages hensyn til, om den pågældende virksomheds produktion ville kunne udnyttes i forsvarstjeneste.

Det amerikanske forslag var stærkt ubelejligt. Hvis man skulle tilgodese de amerikanske synspunkter her, ville man virkelig komme til at snyde de mindre industrivirksomheder på grund af handelsministeriets manipulationer med de to industrilånekonti. På modværdimidlernes industrilånefondens konto stod der nu kun 7,8 mill. kr.. Samtidig måtte folketinget inddrages, da loven fra 1952 måtte laves om, hvis der skulle ske en reprogrammering. Den danske regering meddelte derfor USA, at man ikke ønskede at foretage nogen reprogrammering, men at man netop havde fundet et arrangement, der tillod hurtig afvikling af modværdimidlerne uden politiske problemer. Det accepterede den amerikanske regering i februar 1960, og ved udgangen af 1960 var hele beløbet fra industrilånefonden brugt.

I 1960 indviede B&W sit nye anlæg med en byggedok for skibe op til 70 000

tons, og i året indgik en ny ordre på fire fragtmotorskibe på hver 14 150 tons til levering til Sovjetunionen. I 1961 havde B&W 8 skibe i ordre til Sovjetunionen.

På den ene side kan man sige, at i 7 år formåede den amerikanske regering faktisk at forhindre lånet til B&W og på den måde ændre en væsentlig industripolitisk prioritering foretaget af flere skiftende danske regeringer.

På den anden side fik B&W sit lån til sidst, selv om *Politiken* den 3. december 1959 skrev, at det var en nylonfabrik, der havde fået lånet. Det var godt nok ikke et lån fra modværdimidlerne, og beløbet var også væsentligt mindre end oprindeligt bevilget og med kortere løbetid. Til gengæld undgik den danske regering politiske problemer, og B&W gennemførte sine investeringsprojekter uhindret af sagens forløb. Den danske regering fik aldrig en formel protest eller en officiel afvisning af lånene fra industrilånefonden. Regeringen kunne have valgt at give B&W lånet og så have båret de politiske omkostninger. Det ønskede den danske regering ikke.

Tilpasningen til amerikansk politik kan ses som den pris, der måtte betales for i sin tid at have modtaget den ekstraordinære amerikanske dollarhjælp og dermed have accepteret at skabe modværdimiddelfonden.

USA havde ganske klart intentioner om, at modværdimiddelfondene skulle bruges så magtfuldt som muligt til at påvirke de vesteuropæiske landes politik, men forløbet viser, at det var muligt ved hjælp af simple omposteringer at omgå amerikansk pres. Det var en erfaring, som USA også høstede i andre lande.

Bortset fra at Konservative og Venstre igen brugte sagen mod regeringens industripolitik i februar og marts 1960, var

der efter december 1959 tavshed om den.

Det var igen lykkedes for regeringen trods avisomtale og debat i folketinget at undlade at fortælle offentligheden, hvorfor B&W ikke havde fået sit Marshall-lån. Det var absolut ikke meningen, at pressen skulle beskæftige sig med spørgsmålet. Alligevel kom sagen frem i pressen to gange, nemlig både i 1956 og 1959, dog uden at nogen avis på noget tidspunkt fik greb om, hvad der foregik. De fejlagtige oplysninger, der blev bragt af aviserne undervejs, blev aldrig dementeret. Offentligheden havde fragmenter af viden til rådighed, men til bunds i sagen kom ingen. Faktisk var den amerikanske regering bedre orienteret om, hvad der skete i vigtige dele af administrationen af dansk industripolitik, end folketinget var.

Handelsminister Kjeld Philip orienterede dog i slutningen af december 1959 det udvalg i folketinget, som var nedsat i 1950 med henblik på at følge anvendelsen af modværdimidlerne. Her redegjorde han for hele forløbet og den amerikanske modstand mod lånet, men uden at omtale, hvordan den amerikanske værftsindustris protektionistiske interesser kom ind i billedet. Også for den danske regering var det belejligt at henvise til den amerikanske embargopolitik overfor Sovjetunionen og Østeuropa. Her kunne tilpasningen til den amerikanske politik begrundes i formelle aftaler, Danmarks deltagelse i COCOM og amerikansk lov. Det var mindre behageligt at skulle sige, at man tilpassede sig skibsfarts-lobbyen i den amerikanske Kongres.

Folketinget blev altså alligevel orienteret. Det var syv år efter, at sagen første gang blev rejst, og på et tidspunkt, da sagen var afsluttet. Den megen fortrolighed var ikke begrundet i, at sagen var følsom af sikkerhedsmæssige grunde, men der-

imod i, at den var politisk besværlig – næsten sprængfarlig – for både de skiftende amerikanske og danske regeringer.

Sagen om lånet til B&W var blevet behandlet af skiftende danske regeringer. Både en konservativ, en socialdemokratisk og en radikal handelsminister havde haft sagen i hånden. Det hele var stort set sket på et uformelt og mundtligt plan. Det var ikke meningen, at historien nogen sinde skulle skrives ned.

Det lykkedes for pressen at pege på sagen, men aldrig at afdække den. Her kan historikeren så fortsætte – lidt tidsforskudt. I dag har de embedsmænd og politikere, der håndterede sagen, naturligvis ingen eller sparsom erindring om forløbet, men i arkiverne er der samlet skriftlige rester, som historikerne kan studere. Uden dette var denne historie aldrig blevet til, og den behøver heller ikke at slutte her. Den fulde historie er ikke skrevet. Arkiverne giver samtidshistorikeren næsten ubegrænsede muligheder for at fortsætte den, hvis han får lov af myndighederne her og i udlandet. Grænsen sætter historikeren selv, ved den indsigt han søger, på baggrund af de praktiske forskningsmuligheder han har.

Note

1. Artiklen er først og fremmest skrevet på baggrund af studier af arkivalierne vedrørende Marshallplanen i Udenrigsministeriets arkiv. Udenrigsministeriets akter vedrørende sagen om B&W findes i udenrigsministeriets arkiv 73.C.60/2b, pakke 4 og 5 samt 73.C.60/2b/1. Referaterne af møderne i handelsministeriets industrilåneudvalg findes i Rigsarkivet, F 15-1: Handelsministeriet. Ujournaliseret Arkiv nr. 57. Vedrørende den amerikanske politiks udvikling med hensyn til anvendelse af modværdimidlerne og øst-vesthandlen, se f.eks. Adler-Karlsson, Gunnar: *Western Economic Warfare*

1947-67 (Stockholm 1969); Førland, Tor Egil: »Vi siger intet« – Norge i COCOM 1948-53 (Oslo 1988); Hogan, M. J.: *the Marshall Plan. America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947-1952* (Cambridge 1987); Price, H. B.: *The Marshall Plan and Its Meaning* (New York 1955); Brown, W. A. & R. Opie: *American Foreign Assistance* (Washington, D. C. 1953); Wexler, I.: *The Marshall Plan Revisited* (Westport, Connecticut 1983); Kertzschmar, W. W.: *Auslandshilfe als Mittel der Aussenwirtschaft und Aussenpolitik. Eine Studie über die amerikanische Auslandshilfe von 1945 bis 1956* (München 1964). Sørensen, V.: »Economic Recovery versus Containment: The Anglo-American Controversy over East-West Trade, 1947-51«, i: *Cooperation and Conflict*, XXIV, 1989, no. 2, pp. 69-97. Se også Kampmann, V. & J. Bomholdt (red.): *Bogen om H. C. Hansen* (København 1960), pp. 61-64; Krag, J. O. & K. B. Andersen: *Kamp og fornyelse* (Randers 1978), pp. 42-45; Jensen, L. D.: »Danmark og Marshallplanen«, i *Siden Saxo*, nr. 3, 1987, pp. 37-44; Jensen, L. D.: »Mod en langsigtet erhvervs politik. De erhvervs- og industripolitiske spørgsmål som anvendelse af modværdimidlerne rejste], i *Økonomi og Politik*, nr. 4, 1987, pp. 255-265; Jensen, L. D.: »Denmark and the Marshall Plan, 1947-1948 the Decision to Participate«, i *Scandinavian Journal of History*, vol. 14, nr. 1, 1989, pp. 57-83. Oplysninger om B&W er hentet fra Dansk Dampskibsrederiforening (udg.): *Skibsfartberetning for Aaret ...* (årlig beretning, benyttet for årene 1945 til 1961) (København, 1946-1962). Ang. Ove Weikops kritik af lånet til B&W og handelsminister Kjeld Philips svar, se Folketingstidende, *Forhandlinger*, 1959/60, sp. 653-4, 658, 841, 1128-1131, 3006, 4175. Se også *Berlingske Aftenavis*, 24., 25., og 26. november 1959 og 2. og 3. december 1959; *Berlingske Tidende*, 26. november og 3. december 1959; *Politiken*, 3. december 1959. Handelsminister Kjeld Philips redegørelse til folketingets Marshalludvalg den 23. december 1959, se Folketingets Arkiv, Folkeretslige forhold nr. 51: Folketingets Marshall-udvalg. Artiklen er desuden baseret på samtaler med daværende afdelingschef i handelsministeriet, Otto Müller; daværende kontorchef i handelsministeriet og ministeriets repræsentant i industrilåneudvalget, Knud Agbo; daværende kontorchef i Arbejderbevægelsens Erhvervsråd og rådets

repræsentant i industrilåneudvalget, Jørgen Paldam; daværende chef for udenrigsministeriets økonomisk-politiske afdeling, Erling Kristiansen; daværende handelsminister, Kjeld Philip; daværende chef for Det økonomiske Sekretariat og sekretær for regeringens økonomiudvalg, Erik Ib Schmidt.

Industrielt regnskabsvæsen i historisk perspektiv

Af Hans Chr. Johansen

Det oprindelige, meget detaljerede regnskabsmateriale, der er opstået i industrivirksomheder i løbet af det sidste århundredes industrialisering af det danske samfund, eksisterer i dag kun i meget beskedent omfang. I tidens løb har de fleste virksomheder kasseret langt det meste, efterhånden som det nåede en alder, hvor det var uden interesse for firmaets videre drift. I nogle tilfælde har historisk interesserede enkeltpersoner dog bevaret i hvert fald de væsentligste dele af regnskaberne, og i andre tilfælde, hvor virksomheden ikke er flyttet fra den oprindelige adresse, synes der at have været så meget kælder- eller loftsplads til rådighed, at en gennemgribende udrensning ikke har været fornøden, og et blandet og uordnet materiale kan da på forespørgsel pludselig komme for dagen.¹

Efter Erhvervsarkivets start i 1948 er der foretaget en betydelig indsamling af de stadig eksisterende virksomhedsarkiver, men selv om antallet af hyldemeter er stort, er der tale om et heterogent materiale, som for nogle industribranchers vedkommende er tyndt, og også i kronologisk henseende er der tale om store forskelle i dækningen fra årti til årti. Erhvervsarkivets arkivalier er derfor bedst egnede til at undersøge enkeltvirksomheders økonomiske forhold, hvor det til gengæld ofte vil være muligt at gen-

nemføre meget detaljerede studier af de virksomheder, der har afleveret de fuldstændigste arkiver.

Mangelen på primært repræsentativt materiale fører umiddelbart til, at man spørger sig selv, om det er muligt at anvende de publicerede årsregnskaber fra en lang række industrivirksomheder for at nå frem til en mere dækkende analyse. Det vil da være muligt allerede fra begyndelsen af dette århundrede at kunne medtage et stort antal brancher med oplysninger om de vigtigste virksomheder – navnlig sådanne, som tidligt valgte at organisere sig som aktieselskaber – og i løbet af mellemkrigstiden stiger antallet hurtigt.

Denne fremgangsmåde er imidlertid på ingen måde problemfri. Ganske vist er meningen med regnskabet, at det skal give ejerne en orientering om selskabets forhold, og brugen af uafhængige revisorer, der står inde for, at »regnskabet er aflagt i overensstemmelse med lovgivningens og vedtægternes krav, samt indeholder de nødvendige oplysninger« burde give det et informativt indhold. Det er imidlertid almindeligt kendt, at et årsregnskab ikke nødvendigvis er sandheden om et selskabs virkelige situation. I opgørelsen af såvel de enkelte aktiver som de enkelte passiver indgår et betydeligt element af skøn over den aktuelle værdi, og med mindre man kender de

vurderingsprincipper, der er lagt til grund for opgørelserne, er det vanskeligt at udtale sig om, hvad de bogførte værdier dækker over. Da vurderingerne desuden har betydning for størrelsen af egenkapital og overskud, kan det umiddelbart se ud til, at det er ret hasarderet at ville trække informationer ud af årsregnskaberne og lade dem danne grundlag for økonomisk historiske undersøgelser.

En sådan negativ indstilling kan man da også træffe hos adskillige forfattere. I tidsskriftet *The Accountant* fra 1926 kan man f.eks. læse: »The important factor with regard to a Balance Sheet is the man behind it. If this individual is prudent, wise, careful and sound in his judgment then a reliable balance sheet will be the result. If he is careless and slipshod, an unreliable balance sheet will result and if he is rogue, probably a fraudulent one will be presented«,² og en senere forfatter har karakteriseret regnskaberne på følgende måde: »Accounts presented to shareholders were and are to some extent propaganda«.³

Skal man nu være så skeptisk, eller kan man ved hjælp af fornøden traditionel kritisk sans alligevel benytte regnskaberne til noget? Det følgende vil være nogle kommentarer til dette spørgsmål, idet hovedvægten vil blive lagt på at belyse forhold omkring vurdering af regnskabernes statusposter.

Ser man først på, hvilke faktorer der især kan have indflydelse på det endelige regnskabs udformning, er der i hvert fald tre, som ligger lige for.

For det første må den til enhver tid gældende lovgivning have betydning. En række love vil indeholde bestemmelser, der anfører, hvilke regnskabsbøger der skal føres, og hvilke generelle regnskabsprincipper der skal følges. Det kan f.eks.

gælde bogføringslove, aktieselskabslove, konkurslove, straffelove og skattelove. Udviklingen i Danmark på dette område vil blive gennemgået nedenfor.

En anden faktor er den til enhver tid herskende regnskabstradition. Når en virksomhed oprettes eller omlægger sine regnskaber, vil udformningen af kontoplanen som oftest blive tilrettelagt af regnskabskyndige personer, f.eks. økonomer med en handelshøjskole- eller anden højere uddannelse, eller der anvendes en betalt ekspert, en revisor e.l. Sådanne personer vil være påvirket af det uddannelsesforløb, de har gennemgået, og man kan da ofte ved studiet af samtidens håndbøger i bogføring, regnskabslære eller regnskabskritik få et indtryk af, hvilke typer posteringer der gemmer sig bag et bestemt kontonavn, og eventuelt også af, hvilke vurderingsprincipper der normalt er blevet fulgt (jf. i øvrigt nedenfor).

Endelig kan man som en tredje faktor nævne den mindre håndgribelige, som ligger bag de skeptiske udtalelser, der blev refereret ovenfor, nemlig ledelsens ønske om at påvirke årsregnskabets udseende i en bestemt retning. Det kan f.eks. være ledelsens politik at føre en relativt konstant udbyttepolitik over tiden, og med det for øje søger man måske gennem vurderingerne af aktiver og passiver at mindske det regnskabsmæssige overskud i gode år og at øge det i dårlige i forhold til, hvad ensartede vurderings- og afskrivningsprincipper ville føre til. Man kan også tænke sig, at en ledelse mere eller mindre svigagtigt vil søge at skjule tab gennem for optimistiske vurderinger, uden at dette er blevet afsløret af aktionærens »kontrollanter«, revisorerne, eller der kan være et ønske om at nedbringe selskabsbeskatningen ved den modsatte fremgangsmåde. Sådanne forsøg på at

»ændre på virkeligheden« vil sjældent kunne ses direkte af regnskaberne, og kildekritikken må normalt foregå ved at trække supplerende materiale ind i undersøgelserne. Man kan f.eks. – såfremt den valgte regnskabspolitik mere eller mindre har været en »offentlig hemmelighed« for velorienterede finansfolk i samtiden – forvente, at aktiekurserne afspejler den førte politik. Opbygning af skjulte reserver vil da vise sig i stærkere stigende kurser, end udbytterne gør naturligt, og vice versa. Også mere direkte udtalelser fra samtiden, f.eks. avisernes referater fra generalforsamlinger eller den periodiske presses anmeldelser af regnskaberne kan hyppigt være en kilde til at afsløre tingenes virkelige tilstand. I de værste tilfælde af fordrejninger kan en for optimistisk regnskabspolitik naturligvis ende med en fallit, og den efterfølgende bogopgørelse kan da være en kilde til at belyse, hvilke fejl der er gjort i bogføringen.

Lovgivningens regnskabsbestemmelser

Allerede inden industrialiseringen begyndte i Danmark i sidste halvdel af det 19. århundrede, fandtes der lovbestemmelser om, at der skulle føres regnskaber af en række erhvervsdrivende. Reglerne var oprindelig udformet for købmænd, men fik efterhånden et videre omfang.

I lov om bogføring af 10. maj 1912 kræves det, at virksomheder inden for håndværk, industri, transport, handel og omsætning m.fl. skal føre regnskaber med i det mindste kassebog, hovedbog og statusbog. Om regnskabet hedder det iøvrigt i paragraf 2, at aktiver og passiver skal opføres »efter omhyggelig hensyntagen til de tilstedeværende værdier og forpligtelser«. Denne bestemmelse er næppe sær-

ligt oplysende for en senere historisk undersøgelse, med mindre man kan finde frem til, hvordan man i praksis har fortolket lovens krav. Derimod er det af større betydning, når det i samme paragraf tilføjes, at det skal fremgå »hvilke afskrivninger, der er gældende på de forskellige værdier«.

Loven var gældende til 1959, da den blev afløst af en ny af 5. juni. Den følger den da gældende aktieselskabslovgivning (jf. nedenfor).

Den tidligste aktieselskabslov er af 29. september 1917. Dens paragraf 26 lyder: »Regnskabet skal indeholde et driftsregnskab og en statusopgørelse udvisende selskabets sande stilling efter bestyrelsens bedste skøn«. Det er formodentlig en lige så ringe vejledning som bogføringslovens, og da man havde været igennem 1920ernes mange virksomhedslukninger, fandt man det nødvendigt med en stramning. Den nye lov af 15. april 1930 indeholder bl.a. følgende bestemmelser i paragrafferne 42-44:

»Årsregnskabet skal under omhyggelig hensyntagen til tilstedeværende værdier og forpligtelser samt under foretagelse af nødvendige afskrivninger opgøres, således som ordentlig og forsigtig forretningsbrug tilsiger. Det skal indeholde et driftsregnskab og en statusopgørelse.

Værdipapirer, der er genstand for offentlig kursnotering, må højest opføres til den ved regnskabsårets slutning seneste noterede køberkurs.

For aktier, der er bestemt til vedvarende brug for selskabet, kan henlæggelse til en særlig afskrivningsfond træde i stedet for afskrivning. Et ved opskrivning af sådanne aktiver indvundet beløb må, for så vidt det ikke svarer til omkostninger ved forbedring, kun anvendes til afskrivning

på andre til vedvarende brug bestemte aktiver, til dækning af underskud eller til henlæggelse til en særlig fond, der kun må benyttes i nævnte øjemed. Såfremt sådan opskrivning anvendes til dækning af underskud, skal dette bemærkes i regnskabet.

Omfanget af foretagne pantsætninger samt af påtagne ikke særligt dækkede kautions- og andre garantiforpligtelser skal fremgå af regnskabet.

Har selskabet erhvervet egne aktier, skal disse opføres på særlig konto under betegnelsen »Beholdningen af egne aktier« med angivelse af den pålydende værdi. Har selskabet modtaget aktier til sikkerhed, skal disses pålydende værdi angives i regnskabet.

Af den del af årets regnskabsmæssige overskud, som ikke medgår til afskrivninger eller til dækning af muligt underskud fra tidligere år, skal 10 pct. henlægges til en lovpligtig reservefond, indtil denne udgør en tiendedel af aktiekapitalen, derefter sker henlæggelsen med 5 pct., indtil reservefonden udgør en fjerdedel af aktiekapitalen.

Til udbytte for aktionæerne kan kun anvendes det årsoverskud - derunder overførsel fra foregående år - og de til særlige fonds i sådant øjemed henlagte beløb, der foreligger, efter at de i denne lov påbudte afskrivninger og henlæggelser har fundet sted, og mulige underskud fra tidligere år er dækket«.

Selv om disse bestemmelser langt fra fjerner alle tvivlsspørgsmål ved regnskaberne, er der tale om en betydelig klargøring. Alligevel nedsattes dog endnu i 1930erne et revisionsudvalg, der afgav betænkning i 1942, men dette førte ikke til konkrete ændringer. Vigtigere blev en ny kommission fra 1957, hvis betænkning

(nr. 362) blev afgivet i 1964. En revision af lovgivningen trak imidlertid ud, fordi man dels arbejdede på at nå frem til en fællesnordisk lovgivning, dels ønskede at tilpasse indholdet til EF's regler om selskabsret og etableringsret.

Resultatet kom derfor først til at foreligge i aktieselskabsloven af 13. juni 1973, hvori regnskabsbestemmelserne udgjorde paragrafferne 96-108. De foreskrev bl.a. aflæggelse af specielle koncernregnskaber og særskilt opregning af aktier i andre selskaber og af pensionsforpligtelser, og det blev fastlagt, at den ved de offentlige vurderinger fastlagte værdi af fast ejendom skulle anvendes. For selve regnskabet form blev der foreskrevet meget detaljerede regler, som senere blev overført til en særlig årsregnskabslov af 6. oktober 1981.⁴ I denne hedder det bl.a. i paragraf 17 om aktivernes vurdering: »For hver post under anlægsaktiverne skal i balancen eller noterne oplyses:

- 1) Anskaffelses- eller kostpriser ifølge balancen for det foregående år.
- 2) Nyanskaffelser, herunder forbedringer i årets løb.
- 3) Afgang i årets løb angivet til anskaffelses- eller kostpriser.
- 4) Eventuelle overførsler i årets løb til andre poster.
- 5) Årets opskrivninger.
- 6) De samlede opskrivninger indtil balancetidspunktet, herunder de under nr. 5 anførte.
- 7) Årets af- og nedskrivninger.
- 8) Korrektioner af tidligere års af- og nedskrivninger på aktiver, der er afhændet eller udgået af driften.
- 9) De samlede af- og nedskrivninger indtil balancetidspunktet, herunder de, der er anført under nr. 7 og 8».

Samtidig ophævedes en bestemmelse fra de tidligere love om, at selskaber med

højest 10 aktionærer noteret med navn i selskabet ikke behøvede at offentliggøre deres regnskaber.

Næsten alle de større aktieselskabers regnskaber er som følge af denne lovgivning efter 1973 langt mere informative end tidligere, og normalt er regnskaberne ledsaget af en omfattende årsberetning med kommentarer til udviklingen i årets løb. En ret indgående regnskabsanalyse kan derfor hyppigt foretages direkte på grundlag af årsberetningens indhold.

Af skattelovgivningens bestemmelser kan der især være grund til at nævne, at der ved grundlaget for skatteberegninger for værdipapirer skal anvendes deres øjeblikkelige salgsværdi og for faste ejendomme den offentlige vurderingssum. Desuden har de fleste skattelove indeholdt maksimale afskrivningssatser og har ikke anerkendt tab, før de virkelig blev konstateret. I det omfang regnskaberne til skattevæsenet og til fremlæggelse på den årlige generalforsamling har været identiske – praksis på dette punkt har svinget meget i tidens løb – vil skattelovgivningen også have påvirket de offentliggjorte regnskaber.

Regnskabstraditioner

De tidligste industrivirksomheder overtog det dobbelte bogholderis principper direkte fra eksisterende handelsvirksomheder, men kom hurtigt til at stå over for problemer omkring vurderingsprincipper for den faste kapital, som var en meget mere afgørende faktor for en fabrik med dens maskiner end for en handelsvirksomhed, hvortil kom, at fabrikkers værdi var mere svingende med konjunkturerne end købmandsgårdens. På dette punkt var der ikke meget vejledning at

hente i samtidens faglitteratur. En meget benyttet lærebog i dobbelt bogholderi⁵ nævner således slet ikke problemerne omkring vurderinger og afskrivninger.

Rent faktisk findes der ikke nogen dansk litteratur af betydning på dette område før i mellemkrigstiden, og de tidligste industrivirksomheder synes i stedet at have brugt tyske lærebøger.⁶ De foretrukne afskrivningsprincipper i disse bøger var enten at foretage lineære afskrivninger ud fra købsprisen eller ud fra den til enhver tid gældende genanskaffelsespris, men normalt således, at det mest forsigtige skøn blev anvendt. Det betød, at skiftet i langtidsudviklingen i priserne fra slutningen af 1890'erne fremkaldte et skift i valget af afskrivningsgrundlag.

Kort efter 1900 fik også et andet forhold indvirkning på principperne. Der opstod da behov for at opbygge et internt regnskabsvæsen til brug ved opstilling af priskalkulationssystemer, således at der blev foretaget en realistisk omkostningsfordeling på de enkelte ordrer. Behovet blev tidligst akut i jernstøberier, maskinfabriker og andre virksomheder med en heterogen vareproduktion baseret på grundlag af enkeltordre.⁷ Skulle et sådant internt regnskabsvæsen fungere hensigtsmæssigt, var det nødvendigt med en mere realistisk aktivvurdering.

Det egentlige gennembrud for en dansk regnskabslitteratur kom i 1920'erne, da der blev begyndt en formaliseret undervisning, bl.a. på Handelshøjskolen i København og Polyteknisk Lærestanstalt.⁸ De tidligste egentlige lærebøger⁹ byggede hovedsagelig på de ovennævnte tyske forfattere.

Max Kjær Hansen refererer således de ovennævnte synspunkter fra de tyske standardværker og nævner nogle af deres fortrin og ulemper uden nærmere at til-

råde bestemte vurderings- og afskrivningsprincipper.

Hans Chr. Riis's bog kom i fem udgaver frem til 1947 og er langt mere konkret. Det ledende princip for vurderingen af aktiverne er, »at grundlaget for vurderingen er *anskaffelsesprisen*, idet denne pris for de *faste aktivers* vedkommende ned sættes, *dels* regelmæssigt på grund af alder og brug ved den forudberegnete »ordinære afskrivning«, udtrykt i % af anskaffelsesværdien og indgået i driftsregnskabet som en integrerende del af dette, *dels* når særlige forhold (stærke konjunktursvingninger, naturbegivenheder og lign.) gør det nødvendigt, ved en af den øjeblikkelige situation bestemt *ekstraordinær afskrivning*, der *ikke* er en driftsomkostning og *ikke* hører hjemme i driftsregnskabet. *Omsætningsformuens* aktiver (varerlager, værdipapirer) ansættes til, hvad de på opgørelsesdagen er værd (markedsprisen), men *aldrig over anskaffelsesprisen* (4. udg. s. 42).

Fra og med 3. udgave diskuteres dog også den »organiske« opgørelsesmetode,¹⁰ hvorefter opgørelsen skal ske på basis af de priser, hvortil aktiverne i statusøjeblikket kan erhverves. Der er således efter dette princip behov for stadig op- og nedskrivninger, der henføres til en værdireguleringskonto. Riis afviser dog metoden med følgende argumentation: »Den organiske balanceteoris grundtanke, at en virksomheds egenkapital ikke bør måles efter den pengemæssige størrelse, men efter de goder, der til enhver tid kan erhverves for denne størrelse, vil sikkert have meget vanskeligt ved at opnå juridisk og købmandsmæssig anerkendelse. Dette i forbindelse med den vanskelighed, der altid vil være ved at fastslå genanskaffelsesværdien af sådanne, navnlig faste, aktiver, der ikke kan siges at have

nogen egentlig markedsværdi, og det rent bogføringsteknisk set forøgede arbejde, der vil være nødvendigt ved gennemførelsen af prof. Schmidts teori, og som vil betyde højere omkostninger, er grunden til, at teorien *i sin helhed* næppe nogetsteds er gennemført i praksis, og så vidt man i øjeblikket kan se – næppe vil blive det i en overskuelig fremtid« (4. udg., side 46-47).

I efterkrigstiden har den mest anvendte lærebogsforfatter formodentlig været Palle Hansen.¹¹ Han gennemgår de forskellige vurderingsprincipper, herunder også det organiske, og diskuterer deres fordele og ulemper. Desuden omtales det også som en »moderne tendens« at gøre regnskabet mere fremtidsorienteret gennem en konjunkturudjævning, som dog ikke i de tidlige udgaver kunne forudse efterkrigstidens stærkt inflatoriske udvikling. En følge af denne blev nemlig, at opskrivning af aktivværdier – navnlig af fast ejendom og af børsnoterede værdipapirer – i højere grad kunne anses for »god forretningsbrug«, mens den i Riis's ordvalg var »forkastelig og farlig«. De seneste års regnskabstradition er dog i nok så høj grad blevet præget af de anbefalinger, som Foreningen af Statsautoriserede Revisorer har udsendt, og af, at den nyeste lovgivning har gjort spillerummet for en individuel udformning af et selskabs regnskaber snævrere end tidligere.

De danske Sukkerfabrikker

Som et eksempel på, hvorledes de ovennævnte faktorer har påvirket regnskaberne for en konkret virksomhed, er i det følgende valgt A/S De danske Sukkerfabrikker, oprettet i 1872 med henblik på at oparbejde sukkerroer til forskellige former for

varer til industriel brug og direkte konsum.

Virksomheden anlagde efter starten en række sukkerfabrikker på Fyn, Lolland og Møen og drev raffinaderivirksomhed i København. Den blev hurtigt den dominerende i branchen og har gennem det meste af det 20. århundrede stået for omkring 80% af Danmarks sukkerproduktion. Antallet af beskæftigede har svinget mellem 1000 og 3000. De danske Sukkerfabrikker blev fra starten organiseret som et aktieselskab med en aktieselskab med en aktiekapital på 10 millioner kr., hvoraf dog kun for 4 mill. kr. blev sat i omløb. Virksomheden var dermed blandt de kapitalstærkeste i landet i slutningen af det 19. århundrede. I 1988 var aktiekapitalen nået op på 678 mill. kr., og sukkerfabrikkerne havde da udviklet sig til tillige at være moderselskab for en betydelig koncern, som bl.a. omfatter De forenede Papirfabrikker, Colon Emballage, Niro Atomizer (røgrensningsanlæg) og maskinfabrikken Møller og Jockumsen A/S.

I virksomhedens første år indeholder årsberetningerne kun et ukommenteret driftsregnskab og status. Den i det følgende tidligst benyttede beretning fra regnskabsåret 1909/10 er derfor kun på 4 sider, og driftsregnskabet oplyser kun fortjenesten og dens fordeling, men ikke omsætning og omkostninger. Fra 1929 udbygges med kommentarer til driften og det økonomiske resultat, og disse kommentarer bliver gradvist fyldigere, så årsberetningen for 1970/71 er på 16 sider. Det følgende år udbygges med et koncernregnskab, og i 1987/88 var man nået op på en årsberetning på 44 sider med koncernregnskab, der omfattede 63 virksomheder og en selvstændig resultatopgørelse for moderselskabet samt en pengestrømsanalyse.

Vurdering af fast ejendom

Vender vi os derefter til vigtige enkeltposter på regnskaberne for at belyse vurderingsprincipperne, er den største enkeltpost frem til 1975 selskabets faste ejendomme. Regnskabet indeholder i de første år i det 20. århundrede en konto for hver enkelt sukkerfabrik, der har formen:

$$\begin{aligned}
 & \text{Værdi ved årets begyndelse} \\
 & + \text{tilkommet i årets løb ved} \\
 & \quad \text{nybygninger o.l.} \\
 & - \text{»Solgt« o.l.} \\
 & - \text{overført fra amortisationsfonden} \\
 & \quad \text{(afskrivninger)} \\
 & = \text{værdien i regnskabet} \\
 & \quad \text{ved årets udgang}
 \end{aligned}$$

Desuden oplyses for hver fabrik et »oprindeligt beløb«, som er de akkumulerede udgifter til fabrikken, dvs. den oprindelige byggesum plus hvert senere års tilkomne udgifter til nybygninger ol.

Afskrivningerne på de enkelte fabrikker er meget usystematiske, oftest med runde beløb (100.000 eller 200.000 kr.), og anføres med adskillige års mellemrum. Fra 1925/26 ophører afskrivninger på de enkelte fabrikker helt, og samtidig forsvinder det »oprindelige beløb« fra regnskaberne. Da nybygninger o.l. samt afgang stadig findes, kan man imidlertid uden vanskeligheder rekonstruere dette beløb.

Det ses af denne procedure, at den bogførte værdi ikke har nogen direkte relation til ejendommens aktuelle værdi.

Afskrivningerne foregår i stedet som hovedregel ved, at der på en passivkonto opsamles beløb under betegnelsen »reserve- og fornyelsesfond« eller »amortisationsfond«. Hertil henlægges i virksomhedens første år 5% af den del af overskuddet, der er tilbage, når aktionærene

forlods havde fået 5% udbytte af aktiekapitalen.

Senere ændres henlæggelserne til at omfatte en fast procent af ejendommens bogførte værdi, først 3 $\frac{1}{2}$ % senere 5 $\frac{1}{2}$ %.

Fra 1970/71 opføres fabriksanlæggene med nettoværdier, dvs. minus afskrivninger, og i en note gøres rede for, hvorledes ændringerne i forhold til foregående år er fremkommet, og til sammenligning er for hver fabrik angivet ejendomsværdien ved seneste offentlige vurdering. I forbindelse med vurderingerne, der blev afholdt med fire års mellemrum, er der foretaget en opskrivning til den nye ejendomsværdi, og inflationsgevinsten er henlagt til en værdireguleringsfond.¹²

For de seneste år er specifikationerne for hvert enkelt anlæg opgivet, og det oplyses blot, at afskrivningerne foretages på anskaffelsesprisen lineært over aktivets forventede levetid, og at de større anlægsaktivers levetid fastsættes individuelt, mens øvrige aktiver opdeles i grupper. For bygninger er de gennemsnitlige afskrivningssatser 3%, for tekniske anlæg 7%.

Som helhed må denne regnskabsprocedure betragtes som ganske velegnet til at danne basis for en økonomisk-historisk analyse af virksomhedens investeringsvirksomhed, idet det er muligt at følge de faste investeringer i kostpriser fra år til år. I største delen af perioden er også afskrivningsprincipperne rimeligt veldokumenterede. For de tidligste år, hvor regnskaberne ikke opgiver de officielle ejendomsværdier, vil det desuden være muligt at finde disse i andet kildemateriale, så man ad den vej kan få et skøn over, hvor rimelig den førte afskrivningspolitik har været.

Værdipapirbeholdninger

De danske Sukkerfabrikker har til stadighed haft en vis aktie- og obligationsbeholdning. Indtil 1956/57 er det specificeret, hvilke typer papirer det drejer sig om. For de tidlige år findes intet om, hvilke vurderingsprincipper der er anvendt, men fra 1930/31 angives ud over regnskabsstallet også de nominelle beløb, og det kan da ses, at der er anvendt aktuelle kursværdier, og at de årlige kursudsving udlignes over et ekstra-reservefond blandt passiverne.

Fra 1957/58 nævnes kun et samlet regnskabsbeløb for alle værdipapirerne, mens de nominelle beløb er opdelt på aktier i datterselskaber og andre papirer. I de nærmest følgende år overføres kursdifferencer direkte til driftsregnskabet, men der oprettes fra 1958/59 en kursreservefond, hvortil der med mellemrum overføres beløb.

Efter den seneste aktieselskabslovs gennemførelse bliver oplysningerne igen fylligere. Værdipapirerne er nu opført til statusdagens børskurser eller de af skattevæsenet godkendte kurser. Kursdifferencen mellem to statutidspunkter overføres til en kursreguleringsfond.

Regnskaberne tyder således på, at der til stadighed er anvendt en markedsværdi for værdipapirer. Såfremt denne tolkning er korrekt, kan man for de fleste år gøre sig ret sikre forestillinger om anvendeligheden af regnskabsstallene i en historisk analyse af virksomhedens politik på dette område og dens resultater.

Varebeholdninger m.m.

På regnskaberne findes der hvert år en meget stor post betegnet »sukkerbeholdning«, hyppigt på 20-40% af den samlede

balance. Den dækker over færdige produkter, der endnu ikke er solgt. Størrelsen skyldes i ikke ringe omfang, at status-tidspunktet – 30. april – ligger ret tidligt efter færdigbearbejdelsen af det foregående års roehøst. Regnskaberne indeholder desuden mindre konti for råvarer, hjælpematerialer og varer under fremstilling. Om vurderingsprincipperne for disse poster er intet oplyst før 1970, hvor det hedder, at beholdningen hidtil har været optaget til de særlige af staten garanterede koncessionsmæssige afregningspriser, der omfatter samtlige medgåede omkostninger, men at man nu er gået over til at optage råvarer og hjælpematerialer til anskaffelsespris eller dagspris, hvor denne er lavere, mens »fremstillede færdigvarer og handelsvarer er værdiansat til værdien af medgåede materiale- og lønomkostninger«. Det er på den baggrund umuligt at udtale sig om, hvilke principper der er anvendt forud for 1930'ernes statslige sukkerordninger.

De pågældende poster udviser meget store årlige bevægelser, blandt andet betinget af udsving i høstudbyttet og i de tegnede roearealer. Med de uoplyste principper for periodens begyndelse har der været muligheder for at kunne manipulere med størrelsen af »sukkerbeholdningskontoen«, men i hvilket omfang dette er sket, er det ikke muligt at udtale sig om ud fra de publicerede regnskaber.

Andre aktivposter

De hidtil nævnte aktiver udgør balancerens hovedposter i alle årene mellem 1910 og 1988. Blandt de mindre konti, er de største »diverse debitorer« og »kasse- og kontantbeholdning«. Den sidste af disse er problemfri i vurderingsmæssig henseende, hvorimod der blandt tilgoveha-

venderne hos debitorer meget vel kan være usikre udestående beløb. Herom oplyses intet, men da kontoens samlede beløb normalt kun udgør et par procent af hele balancen, er det begrænset, hvor meget denne usikkerhed kan påvirke helhedsresultatet.

Passiver

Denne side af balancen giver færre direkte problemer. Af de tre hovedgrupper af poster er aktiekapitalen et fast beløb – nemlig aktiernes pålydende – og reserverne er residualt bestemt. Det er derfor kun i fremmedkapitalen, at der indgår et selvstændigt vurderingselement. Sukkerfabrikkernes væsentligste gæld er banklån og skyldige skatter og afgifter, som er opført med de faktiske beløb. Nogle mindre passiver, der i andre selskaber kan have større betydning, er prioritetsgæld i fast ejendom og restgæld på partialobligationslån. De optages normalt til den pålydende restgæld, selv hvor kontantværdien er en del lavere.

Samlet vurdering af sukkerfabrikkernes regnskaber

De anvendte regnskabsprincipper er, som den ovenstående gennemgang viser, for de fleste posters vedkommende så velbelyste i de publicerede regnskaber, at man tydeligt kan følge, hvorledes tallene er blevet til. Det betyder ikke, at man nødvendigvis i en analyse behøver at acceptere de valgte vurderinger og overskudsberegninger ud fra et eller andet overordnet synspunkt for analysen, men man kan i en historisk undersøgelse relativt let følge hovedlinierne i selskabets udvikling og fremdrage en række nøgletal, som det er muligt at give et faktisk indhold.

Er De danske Sukkerfabrikkers regnskabsystem repræsentativt for industrien?

De danske Sukkerfabrikker var gennem hele den undersøgte periode et meget velkonsolideret selskab og i en lang periode under delvist statstilsyn i forbindelse med reguleringen af den samlede danske sukkerproduktion.

Man kan derfor indvende, at den overskuelige regnskabsaflæggelse er et produkt af disse faktorer, så man ikke kan foretage særligt vidtgående generaliseringer fra dette enkelttilfælde.

En gennemgang af et betydeligt antal regnskaber fra andre selskaber med publicerede regnskaber tyder dog på, at Sukkerfabrikkerne grundprincipper har været brugt mange steder, men således at ændringer i retning af mere specifikke oplysninger kommer på forskellige tidspunkter i de enkelte selskaber, og det gælder også, at der synes at have været afvigelser, der bedst kan forklares som branchebestemte sædvaner. Et selskab med en homogen masseproduktion har helt klart haft brug for at kunne læse andet af sine regnskaber end et med samtidig produktion af mange serier af varer, og et selskab, hvis produktion fortrinsvis har bestået af opfyldelse af store enkeltordrer vil også have en noget anden sammensætning af sine statusposter.

Det sidste er typisk for en stor del af jern- og metalindustrien, hvor et særpræg har været, at det i slutningen af det 19. og første halvdel af det 20. århundrede har været kutyme, at kunden ved afgivelse af ordrer på større enheder indbetalte et à conto beløb og derefter en række rater under produktionsprocessen samt restbeløbet ved levering. I disse selskaber optræder normalt en passivkonto, hvor man

direkte kan aflæse forudindbetalingerne, men man kan også – f.eks. hos Titan – finde dem som en specificeret modregning, kaldet »Forskudsbetaling på kontraherede arbejder«, på aktivposten »Beholdning af råmaterialer«.

Nogle typiske eksempler på afvigelser i andre selskabers regnskaber i retning af et dårligere og usikrere informationsniveau kan man f.eks. finde hos De forenede Papirfabrikker, der til og med 1903 har ejendomsopgørelser af samme art som hos Sukkerfabrikkerne, men som derefter gennem hele mellemkrigsperioden blot optager en ultimopost uden at angive, hvorledes ændringerne i forhold til det foregående år er opstået. Det samme gælder De danske Bomuldsspinderier.

Et andet eksempel, der findes hos flere selskaber, vedrører afskrivningerne på fast ejendom. Mens disses størrelse i princippet kunne findes hos Sukkerfabrikkerne i de ældste regnskaber, er der flere andre, der gennem en lang periode blot af overskuddet henlægger et »reservefond«. Man kan altså ikke se, hvad der skal opfattes som reserver, og hvad der er afskrivninger, og der foregår ikke nogen nyvurdering af aktiverne, men med flere års mellemrum fratrækkes et beløb, der er afholdt af reservefonden. Er der samtidig ingen specifikation af tilgangen af aktiver, vil det være vanskeligt at uddrage nogen information af regnskaberne på dette område.

I positiv retning kan man fremhæve regnskaberne fra Dansk Svovlsyre- og Superphosfatfabrik (Superfos), der så tidligt som fra 1914 ledsager regnskaberne af en årsberetning, der omtaler en del af regnskabsprincipperne, f.eks. at reparationer er afholdt over driften, at tab på udestående fordringer – med angivelse af beløbet – er betalt af driften, samt hvilke

principper der er lagt til grund for vurderingen af varebeholdningen. Særligt gode informationer findes også tidligt på driftsregnskaberne for De danske Bomuldsspindierier. Mens det normale til langt frem i efterkrigstiden er, at indtægter og omkostninger i forbindelse med vareproduktionen er samlet i en nettoindtægtspost, der f.eks. kan hedde »Fortjeneste på ordinær drift«, har Bomuldsspindierierne allerede i 1920'erne en specificeret udgiftside med konti som lønninger, brug af kul og tørv, driftsomkostninger, handelsomkostninger m.fl. Tidsserier for dette selskab giver derfor muligheder for analyser af langtidsudviklingen i omkostningernes sammensætning og omsætningen.

A/S Vølund

For tillige at få et indtryk af, hvor godt tidligere regnskaber kan belyse et selskab med en mere usikker udvikling, skal som et sidste eksempel ses på nogle enkeltår i aktieselskabet Vølunds historie. Virksomheden blev grundlagt i 1898 ved sammenslutning af et par mindre københavnske firmaer inden for jernindustrien. I mellemkrigstiden forsøgte man sig på mange forskellige vareområder med vekslende held. Det gjaldt f.eks. vaskelanlæg, damptromler, konservesfabrikinventar og chokoladevarefabriksmaskiner. Hovedvarerne blev dog efterhånden forbrændingsanlæg til renovationsformål, større centralvarmeanlæg og råoliemotorer, der navnlig blev anvendt i fiskekuttere.

Den stærke eksperimenteren med nye produkter tærede hårdt på ressourcerne. Mellem 1921 og 1930 (incl.) blev der ikke udbetalt udbytte, og i de fleste af disse år var der et regnskabsmæssigt underskud. I 1925 måtte aktiekapitalen nedskrives til

40% af det tidligere beløb, og en del bankgæld blev konverteret til præferenceaktier. I 1928 var det nødvendigt med en ny rekonstruktion, som var mere vellykket, og fra 1932 var virksomheden i klar fremgang og opnåede trods verdenskrisen mange ordre fra udlandet, herunder navnlig motorer til spanske fiskekuttere. Det spanske marked blev imidlertid lukket i 1936 på grund af borgerkrigen. Store tilgodehavender blev indefrosset, og et reparationsværksted i Alicante blev ødelagt ved luftangreb.

Balancerne, indtil disse dramatiske begivenheder indtraf, er som vist i tabel 1 meget traditionelt opbygget. Årsregnskabet supplerende oplysninger viser, at bygningsværdierne er fastsat til beløb, der ligger tæt op ad de officielle vurderingssummer. Maskiner, støberi og inventar foretages der årlige betydelige afskrivninger på, og disse opsamles på en passivpost. Den akkumulerede aktivpost var ultimo 1936 på 1,26 mill. kr. mod afskrivninger på 0,86 mill. kr. Derimod er der ikke i årsregnskabet muligheder for en nøjere vurdering af de øvrige aktiv- og passivposter, som i denne virksomhed vejer betydeligt tungere end hos sukkerfabrikkerne.

Da man ved udgangen af 1936 var klar over de første problemer med Spaniens aktiviteterne blev der foretaget en afskrivning på 206.798 kr. (formodentlig på kontoen diverse debitorer), som blev modregnet i de frie reserver (delcrederekonto og dispositionsfond).

Dette viste sig dog at være alt for lidt. Året efter kunne de samlede udeståender, som var indefrosset eller tabt, opgøres til et beløb, der var bogført til 2.852.000 kr.

Selskabet måtte derefter igennem en tredje rekonstruktion i januar 1938. Det

skete ved at aktionærene overførte 80% af deres aktiers pålydende værdi (2,4 mill. kr.) samt alle de resterende reserver (lovpligtig reservefond og delcrederekonto) til en sikringskonto, der i passiverne står som en modpost til de spanske engagementer, der er optaget som en selvstændig aktivpost. Samtidig blev der tilført en ny præferenceaktiekapital ved, at staten konverterede en eksportkredit til 1,6 mill. kr. aktier,¹³ ved at Landmandsbanen

konverterede bankgæld til 400.000 kr. aktier, og andre indskød yderligere 100.000 kr.

Ved rekonstruktionen foretoges en række andre ændringer i statusopstillingen, bl.a. blev andre afskrivninger end på bygninger taget ud fra passiverne og modregnet i aktiverne. Oplysningerne om, hvor Spaniensengagementerne tidligere var konteret, er ikke særligt specificerede, men beløbene synes at være overført fra

Tabel 1: Aktieselskabet Vølunds status 1934-39, ultimo året.

Aktiver	1934	1935	1936	1937	1938	1939
	1000 kr					
Bygninger	1618	1655	1849	1592	1573	1535
Maskiner og inventar	1187	1247	1258	348	321	298
Lagerbeholdning	1082	1177	1368	895	735	764
Arbejder under udførelse	2767	2240	910	1569	1114	1400
- à conto betalinger	-1996	-1285	-335	-850	-434	-334
Diverse debitorer	2881	1778	1292	956	991	1065
Veksler	1310	1299	1579	881	946	793
Obligationer og aktier	31	68	80	147	75	281
Kassebeholdning	201	58	26	54	21	14
Engagement i Spanien	-	-	-	2700	2702	2703
Diverse	6	10	14	49	77	4
I alt	9087	8247	8041	8341	8121	8523
	1000 kr.					
Passiver	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Aktiekapital	3000	3000	3000	2700	2700	2700
Lovpligtig reservefond	600	600	600	-	-	-
Delcrederekonto	100	100	93	-	-	-
Dispositionsfond	200	200	-	-	-	-
Sikringskonto	-	-	-	3093	2994	2932
Afskrivninger	871	1022	1142	283	345	-
Partialobl. lån	1188	1188	1188	1188	1179	1259
Diverse kreditorer	1290	1354	1236	690	601	627
Bankgæld	1297	497	390	-	214	275
Eksportkredit	-	-	-	-	271	234
Diverse	541	286	392	387	183	496
I alt	9087	8247	8041	8341	8121	8523

lagerbeholdning (på eget lager i Alicante), diverse debitorer og vekselkontoen. Det er imidlertid meget vanskeligt at vurdere principperne for regnskaberne fra 1937 og de nærmest følgende år, og man har derfor her et eksempel på et mindre anvendeligt materiale til historiske undersøgelser.

Selskabets anstrengte situation fortsatte i øvrigt, indtil der i 1941 blev indgået en handelsaftale mellem Danmark og Spanien. De indefrosne beløb blev derefter gradvist frigivet og anvendt til at indløse præferenceaktierne, som alle var tilbagebetalt den 1. april 1943.

Selv om man naturligvis skal være forsigtig med at drage for vidtgående slutninger af gennemgangen af nogle enkelte industrielle aktieselskabers regnskaber, tyder de ovennævnte betragtninger dog på, at det vil være at gå for vidt at afskrive regnskaberne som en værdifuld historisk kilde. Brugt med fornøden kritik vil de i mange tilfælde kunne give vigtige informationer om både enkeltfirmaer og samlede branchers udvikling på en række områder, og dette må vel også siges at have været hovedsigtet med deres affattelse i samtiden. Mulighederne for for håndfaste tolkninger er dog klart til stede og må mane til betydelig forsigtighed.

Noter

1. En tidligere og forkortet version af denne artikel har været anvendt som diskussionsindlæg på det 3. nordiske økonomisk historiske seminar i 1986.
2. *The Accountant*, 1926, p. 900.
3. Julian Mason: *Accounting Records and Business History, Business History*, 1982, p. 294.
4. Årsregnskabsloven gennemførtes for at udfylde EF's 4. selskabsdirektiv fra 1978.
5. H. Buchheister: *Det dobbelte bogholderis teori*, div. udgaver 1857-91.
6. Feks. J. F. Schar: *Lehrbuch der Buchhaltung*, 1887 og *Buchhaltung und Bilanz*, 1914 samt Eugen Schmalenbachs forskellige artikler, der senere blev samlet og udvidet til: *Grundlagen dynamischer Bilanzlehre*, 1919.
7. Se f.eks. I. C. Spange: *Håndbog i fabriksbogholderi og kalkulation*, 1915.
8. Revisoreksamen indførtes ganske vist ved lov i 1909, men kandidaterne mødte for en eksamenskommission og opnåede deres viden gennem praktisk arbejde.
9. E. Thaulow: *Teknisk virksomhedsledning*, 1923. Hans Chr. Riis: *Statuslære*, 1923 og Max Kjær Hansen: *Almindelig Bedriftsøkonomi*, 1928.
10. Jf. F. Schmidt: *Die organische Tageswertbilanz*, 1929.
11. Se navnlig Palle Hansen: *Vurderings- og kalkulationsprincippet*, 1. udg. 1945.
12. Dvs. den tidligere nævnte organiske opgørelsesmetode.
13. Denne disposition gav anledning til en betydelig offentlig polemik om det betimelige i, at staten engagerede sig direkte i erhvervslivet.

H. N. Andersen og pressen

Af Tage Kaarsted

»Jeg er nu blevet hærdet mod bagtalelser, tidligere sov jeg ikke i flere nætter efter at være bleven beskyldt for bedrageri og andre slige småting. Nu derimod anfægter sligt ikke min nattesøvn«, sådan betroede den 43 år gamle kaptajn H. N. Andersen sig i september 1895 til sin nære værkfælles hustru, Dagmar de Richelieu, gift med den danske søofficer Andreas du Plessis de Richelieu, kort efterudnævnt til viceadmiral og marineminister i Siam, som det hed dengang.¹

H. N. Andersens udsagn er sikkert rigtigt gengivet. Admiralinden var en skarp og præcis dagbogsskriver, men det var ikke desto mindre usandt. I alle fremstillinger af ØKs mægtige direktør, etatsråd H. N. Andersen, Ridder af Elefanten, forekommer veldokumenterede redegørelser for hans næsten sygelige skræk for selv det spædeste tilløb til kritik i de mindste aviser. Eksemplerne er legio. Da redaktør Carl d'Obry Willemoës i *Ribe Stiftstidende* i 1919 havde kritiseret H. N. Andersens fredsdiplomati under første verdenskrig, medførte det både en irrettesættelse fra Kong Christian X og en samtale med etatsråden selv, der følte sig foranlediget til nok så langeligt at retfærdiggøre sin indsats.² Særlig kendt er H. N. Andersens reaktion på den såkaldte Kinch-sag. Meget kort fortalt havde Andersen ved sin etablering som forretningsmand i Bangkok haft brug for de tre

brødre Peter, Emanuel og Frederik Kinchs indsigt og penge. De to sidstnævnte var gået over i ØK i 1897, men kom i strid med Andersen I 1904 måtte Emanuel Kinch fratræde og blev samtidig tvunget til at afgive en ydmygende erklæring om, at han groft havde misrøgtet sin stilling som ØKs direktør i Bangkok, hvorfor han da også afleverede halvdelen af sin formue som erstatning til Øk. Et par år efter røg også hans bror Frederik ud, men han henviste H. N. Andersen til at gå rettens vej, dersom ØK mente at have krav på ham. Det betød imidlertid offentlighed, og derfor gav Andersen sig. Nu fattede Emanuel Kinch nyt mod, og ved udsigten til en injurieproces kapitulerede H. N. Andersen. Emanuel Kinch fik sine penge igen, skønt ØK efter alt at dømme kan have haft god grund til at behandle Kinch, som man havde gjort.³ Men som industrimanden Alexander Foss bemærkede om sagen og H. N. Andersen: »Den ramte ham på det ømmeste sted, nemlig den omtale, han fik ude i publikum.«⁴

Det er også kendt, at for den gode omtale, H. N. Andersen og ØK fik ude i publikum, var *Politikens* chefreporter og fra 1905 tillige chefredaktør Henrik Cavling hovedansvarlig. Man må få det indtryk, at Andersens forhold til pressen så at sige begyndte med Henrik Cavling, og dennes erindringsbog »Journalistliv« gør intet for at afsvække dette indtryk.⁵

Men der er en forhistorie, som har sin rod i Bangkok.

Omtrent samtidig med, at H. N. Andersens første forretning »Andersen & Co.« begyndte sin virksomhed i 1884, så også det første dagblad i Siam, *The Bangkok Times*, dagens lys under små og primitive forhold. Men det fulgte Andersens forehavender positivt, enten det nu var sodavandsfabrikken eller det nye bageri, i hvilket »intet mindre end det allerfineste mel anvendes..., og klid er bandlyst.« Andersen fik al den tekstreklame, han kunne ønske. Men redaktøren af *Bangkok Times* boede også fast på H. N. Andersens »Hotel Oriental«, og Andersen var hyppig annoncør.⁶ Meget tidligt dannede han sig et nok så håndfast indtryk af pressen. Den var tilfals for penge eller tjenesteydelser, og det var vigtigt at udnytte den i markedsføringen.

Allerede i slutningen af 1880'erne var H. N. Andersen begyndt at tumle med de planer, der i 1897 blev til ØK. Hans nærmeste samarbejdspartner i disse år var den nysnævnte Andreas de Richelieu. Denne sørgede i denne fase for anbringelse af et større antal unge danske i Siam, fortrinsvis i marinen. Og på denne måde skaffede han H. N. Andersen indpas ved *Politiken*. Viggo Hørups bedste ven var nemlig kaptajn Michael Rovsing, der i skuffelse over vort nederlag i 1864 påbegyndte en militær skribentvirksomhed, som var vand på Hørups mølle.⁷ Rovsing havde to sønner. Den ene var Thorkild, der med brask og bram skabte sig en strålende løbebane i lægevidenskaben, blev professor i kirurgi, rector magnificus og undervisningsminister i Liebes kortvarige påskekriseregering. Den anden, Christian, havde sværere ved at skabe sig en karriere, han gennemgik en uddannelse som bygningsingeniør og landmå-

ler og var i 1884 i en alder af 25 år privatsekretær hos Siams gesandt i London. Med ham kom han i 1887 til Bangkok, men uden stilling. I denne situation trådte Richelieu til og fik Christian Rovsing ansat som ingeniør i marineministeriet. Som sådan forestod han byggearbejder ved orlogsværftet, hvis chef var Richelieu.⁸

Michael Rovsing glemte aldrig, at Richelieu havde bjerget hans eventyrer af en søn, og entusiastisk, som Gamle Rovsing var, blev han nu en varm ven af alt, der stod Siam på, og da ganske særligt H. N. Andersen, der var Richelieus ven og samarbejdspartner. Gennem Rovsing fik H. N. Andersen indpas hos Hørup, og gennem denne lærte han Henrik Cavling at kende. Hermed havde H. N. Andersen for resten af sit liv sikret sig *Politiken* som sin og ØKs bannerfører bortset fra et enkelt alvorligt incident med Edv. Brandes i 1904, dvs. kort efter Hørups død og lige før Cavling i 1905 sikrede sig kontrollen over bladet.⁹

I 1893 kom det til en krise i forholdet mellem Siam og Frankrig. Den kulminerede i juli 1893 med en kortvarig ildkamp mellem det svage siamesiske søforsvar og franske krigsskibe, der trængte op til Bangkok ad Menamfloden. Affæren ved Paknam, som den blev døbt, var et karakteristisk udtryk for kanonbådsdiplomati. Frankrig gjorde bl.a. krav på Laos og Cambodja, som Siam anså for sine. I denne situation fik Richelieu sendt H. N. Andersen i en hemmelig mission til Europa, dels for at købe våben, dels for på den siamesiske regerings vegne via Christian IX at få Zaren af Rusland, Kongens svigersøn, til at intervernere til fordel for Siam. Selve missionen skal ikke tages op her. Men en vigtig side af den var påvirkning af pressen. På Fredensborg læste man

også aviser. Det var imidlertid svært for den ukendte kaptajn Andersen at få indpas ved bladene. Til Richelieu skrev han mismodigt 27. juli 1893: »Herhjemme er bladene for dumme til at gøre noget godt, de vil kun have noget morsomt, og hvad de får, benytter de dertil og til reklame for de danske i Siam. Det eneste blad, som skriver fornuftigt om sagen, er *Politiken*, og den står til vor disposition«. Andersen havde fået et par medarbejdere derfra til at sende Siam-positive korrespondancer til *le Figaro* og andre franske blade.¹⁰

Santidig var imidlertid dagblade, der ikke stod til Andersens og Richelieus disposition, begyndt at stille spørgsmål om, hvad kaptajn Andersen egentlig lavede i København, og de citerede fra franske aviser kritiske udsagn om både ham og Richelieu. På grund af missionens delikate natur fandt Andersen det rådeligt at holde en lav profil. Til Richelieu skrev han, at »Gamle Rovsing og Hørup står begge ladede til munden for at skyde løs og tage Deres parti..., men jeg har holdt dem tilbage...«¹¹

I stedet bragte *Politiken* til stadighed positive artikler om Siam. De svarede meget godt til, hvad f.eks. *The Times* skrev. Briterne, der havde interesser i Burma og på den sydlige del af Malacca (Singapore), var tydeligt irriterede over Frankrigs åbenbare forsøg på at annektere Siam efter salamimetoden. H. N. Andersen sørgede for at holde Niels Petersen, der var *Politikens* udenrigspolitiske medarbejder, til ilden. Da Bjørnstjerne Bjørnson overfor Hørup protesterede over *Politikens* antifranske linje, svarede Hørup ham 4. august 1893: »Siam er en af de pletter i verden, vel den eneste, hvor dygtige danske – kaptajn Andersen er kun én af dem – har vundet fodfæste og tillid og øver en indflydelse,

hvis civilisatoriske betydning for de indfødte burde være mere ublandet end den tilsvarende, der postuleres af franske kanonbåde«. ¹²

Efterhånden kom de andre aviser med – enten det nu skyldtes Andersens påvirkning eller sympati for den lille stat, der var under den stores hæl, eller en kombination af begge dele. H. N. Andersen forvissede sig om, at Kongen læste artiklerne, og han udfoldede også energiske bestræbelser for at modvirke Prins Valdemars gemalinde, Prinsesse Maries profranske indflydelse på Kongen, hvad der er ganske ironisk, da hun allerede et par år efter blev H. N. Andersens nære forbundsfælle. Men det er en anden historie.¹³

Noget særligt kom der dog ikke ud af H. N. Andersens mission. Men den viser ikke blot hans første kongehusdiplomatiske aktion, men også et bevidst forhold til dagspressen.

Siam-Frankrig-konflikten fik en ejendommelig og for H. N. Andersen og Richelieu ubehagelig udløber. Med i fægtningen ved Paknam havde den danske søofficer Walter Christmas Dirkinck-Holmfeld været. Faktisk var han den, der var mest i ilden, men straks efter affæren blev han afskediget af Siams flåde for insubordination. Alligevel udvirkede Richelieu, at han blev højt dekoreret af Siams Konge. Walter Christmas, der er kendt som forfatter til Peder Most-bøgerne, var en eventyrer og vild krabat. Han sendte en rapport hjem til marineministeriet om fægtningen og sørgede for, at den kom i *Nationaltidende* og i det noget boulevardprægede *Avisen*. Den rummede en ikke ubegrundet kritik af Siams søforsvar, hvad der noget uretfærdigt ramte Richelieu, som forgæves havde

søgt at få midler til at forstærke dette. Christmas, der var blevet hjemkaldt af det danske marineministerium, benægtede lidet overbevisende at have lækket sin rapport.

H. N. Andersen fulgte med megen ængstelse denne sag. Han var nemlig i samarbejde med Richelieu langt inde i forberedelsen af det, der blev til ØK. På grund af konflikten mellem Frankrig og Siam havde han måtte stille planerne i bero. Men den ustyrlige Walter Christmas måtte ikke ved at kaste mudder skabe vanskeligheder. Andersen frygtede for, hvad Walter Christmas kunne finde på, når han kom hjem. Han sled derfor i november 1893 trapper på bladredaktionerne. Med baggrund i reportager fra *Bangkok Times* fik han ikke blot *Politiken*, men også *Dannebrog* og *Berlingske Tiden* til at skrive artikler, der kunne afsvække indtrykket af Christmas' rapport. Hørup lovede Andersen, at rørte Christmas på sig, når han kom hjem, »så bliver han knebet«. ¹⁴ *Avisen* var ikke så tilbøjelig til at støtte Andersen, eftersom dets redaktør, Frederik Hansen, ifølge H. N. Andersens oplysninger var Walter Christmas' soldebror. Men Frederik Hansen var også gode venner med redaktør Emil Opffer, og ham kendte H. N. Andersen fra et besøg i Bangkok i 1891. Opffer var nu redaktør af *Nyborg Avis*, som han havde gjort til et sensationsblad, der vakte opsigt over hele landet. ¹⁵ Han var i konstant pengemangel og formentlig mod kontant betaling fra H. N. Andersen røbede han med kilde i Frederik Hansen, at det var Christmas, som havde skrevet anonymt i *Avisen*. Opffer tog også en artikel, Andersen leverede om Paknam-affæren, og lovede at få den i *Avisen*, og ikke alene i *Nyborg Avis*.

H. N. Andersen kunne derfor beroligende skrive til Richelieu, at han havde

»sikret os de fleste blade og de dygtigste journalister, som jeg er i personlig bekendskab med, og som vil gøre alt for os, så som Georg Brandes, Hørup, Cavling og andre, og de har jo alle de bedre blade«. ¹⁶

Da Walter Christmas satte foden på dansk jord i januar 1894, fik han da også en varm velkomst i *Dannebrog*. Han tog til genmæle, men det hjalp ham ikke. Chefen for søofficerskorpset, viceadmiral J. S. Meldal ville have ham afskediget. Han skaffede sig oplysninger hos H. N. Andersen, fik Christmas stillet for søetatens kombinerede ret, og i april 1894 blev Walter Christmas afskediget. Han havde jo faktisk offentliggjort sin rapport og derpå løjet om forholdet. Men det relle var, at både viceadmiralen og Christmas' kolleger ville af med ham på grund af hans uregelmæssighed og uordentlige privatliv. ¹⁷

Da Christmas således var smidt ud at søvænet, havde han ikke meget at sætte til. Han gik straks igang med at skrive bogen »Et Aar i Siam«, der udkom på Gyldendal i begyndelsen af 1895. Nu var Fanden løs i Laxegade igen. H. N. Andersen havde arbejdet videre med sine ØK-planer, og nu kom så Christmas' bog, der var kritisk overfor Siams regering og samfundsforhold, perfid mod Richelieu, i formen venlig overfor H. N. Andersen, men dog med en ubehagelig bemærkning om dennes position som hovedleverandør til Siams flåde (Richelieu).

Til sin gode ven Henrik Cavling skrev H. N. Andersen 28. maj 1894 fra Bangkok: »Som De ved, holder jeg ikke meget af at blive offentlig omtalt, men skal det være, ønsker jeg dog ikke at blive rasket til og til med af sådan en herre, som har ligget på knæ for mig for at komme med til Siam, og som jeg aldrig har gjort andet end godt

og Richelieu da heller ikke...« Andersen mente, at folk, der fra fødslen var udstyret med store navne, følte sig gået for nær, når de traf på mænd, som havde arbejdet sig op ved egen kraft, som f.eks. Richelieu og Andersen selv. Han kunne for den sags skyld også have nævnt Cavling.¹⁸

Walter Christmas' bog vakte ubehagelig opsigt både i Bangkok og København og følte stærkt generende såvel af Andersen som af Richelieu. *Bangkok Times* reagerede ved at hævde, at Christmas var blevet fjernet fra Siams flåde for »svære forbrydelser og misgerninger«, hvad der var en grov overdrivelse, hvorimod *Siam Free Press*' karakteristik af Christmas som en Münchhausen passede bedre. Nu sørgede Richelieu for, at disse aviser kom til Danmark, og H. N. Andersen fik den trofaste Emil Opffer til at trykke det hele i *Nyborg Avis* 18. februar 1895. H. N. Andersen og Richelieu regnede med, at de kunne lamme Christmas, selv om de forudså en injuriproces mod Opffer, som de lovede at holde skadesløs. Den kom også, og de to engagerede da højesteretssagfører F. B. Salomon til sammen med en lokal sagfører at forsvare Opffer. Meningen var at køre Christmas træt – også økonomisk – ved at trække sagen i langdrag, bl.a. ved vidneafhøringer i Bangkok.

Imidlertid skete der noget, som H. N. Andersen og Richelieu ikke havde forudset. De havde i 1895 følt sig foranlediget til at afskedige ingeniør Aage Westenholz som direktør for Bangkok Sporvejsselskab. Westenholz var rasende – og rig. Han gik nu ind som Walter Christmas' bagmand, og ved retten i Nyborg førtes injuriersagen herefter i samfulde fire år, mens der afhørtes vidne efter vidne hos den danske konsuldommer (en brite) i Bangkok. Andersen blev mere og mere betænkelig, bl.a. ved de stadig sti-

gende sagførerudgifter, og da Westenholz, der ikke kun var stridbar, men også dygtig, i 1898 var blevet forsonet med Andersen og Richelieu og ansat som direktør for Siam Electricity Co., også Richelieus og Andersens, blev sagen ret hurtigt forliget.¹⁹

Desværre har det ikke været muligt at finde, hvad forliget, der var udenretligt, gik ud på. Opffer var stadig redaktør af *Nyborg Avis*, men dér synes forliget ikke at være blevet omtalt.

Sagen mod Christmas kørte netop på det tidspunkt, hvor H. N. Andersen temmelig uoprigtigt betroede fru Richelieu, at han nu var immun overfor dårlig omtale. Men det var også på dette tidspunkt, at han var ved at få Landmandsbankens direktør Isak Glückstadt i skred. I 1897 var ØK blevet stiftet, Walter Christmas var ikke længere farlig, også fordi Aage Westenholz var koblet fra.

Både før og efter ØKs grundlæggelse holdt H. N. Andersen sig tæt op ad Cavling. Han skrev til ham og orienterede ham mundtligt, de to familier kom sammen privat, og lille Adda legede med lille Viggo. I december 1896 gav Andersen Cavling en elementær indføring i fordelene for dansk økonomi ved, at et dansk selskab drev handel og sejlede på Østen. Argumenterne skulle Cavling gemme og bruge når ØKs stiftelse stod lige for døren, og dets modstandere ville begynde at give ond af sig.²⁰

Cavling var i 1890'erne med jævne mellemrum på lange rejser. Det blev til populære, eksotiske og sensationsprægede artikler med smæk for skillingen og bagefter til vidtudbredte rejsebøger. Men H. N. Andersen var ikke helt tryk ved *Politiken*, når Cavling var borte: »Når De ikke er her, synes *Politiken* at være blevet os noget utro, og det gør mig dog lidt ondt«,

skrev Andersen i juni 1898.²¹ Cavling fandt hurtigt ud af, at Gustav Philipsen var synderen, hvad han også meddelte H. N. Andersen. Denne benyttede sig af lejligheden til at sende H. N. Andersen en artikel fra *Bangkok Times* om ballet i Bangkok på det nybyggede S/S »Siam«. Andersen bad lige ud Cavling om at optage den i *Politiken* og få den viderebefordret til et dagblad i Skt. Petersborg, som »Siam« senere på året skulle anløbe med ØKs bestyrelse ombord. »Jeg glæder mig nu meget til at se Dem på søndag og håber også, at De, når De ser den smukke plet derude (H. N. Andersens nordsjællandske sommeropholdssted. T. K.), De så beslutter at flytte derud. Det ville jo være så rart at tilbringe aftenerne sammen. Venligste hilsener Deres hengivne H. N. Andersen.«²² Hans breve til Cavling hører til de hjerteligste, han har skrevet. Maria Andersens breve bekræfter det nære forhold, der helt til Cavlings død var mellem de to familier.

Det mest bemærkelsesværdige udslag af H. N. Andersens hengivenhed for Cavling er formentlig fra 1899. H. N. Andersen havde længe planlagt et PR-fremstød i Østen. Krydserkorvetten »Valkyrien« med Prins Valdemar som chef skulle ledsaget af ØKs »Annam« aflægge besøg på alle de destinationer, hvor ØK havde interesser. Cavling var inviteret med som ØKs gæst, men med det forbehold, at Andersen kunne blive nødt til at bede Cavling rejse for sig selv og så støde til selskabet i Bangkok alene af den grund, at Andersen i forberedelsesfasen ikke havde rede på, hvor mange VIPere, der nødvendigvis skulle med. Cavling blev smækfor nærmet. Han skrev til Andersen og beklagede, at *Politiken* åbenbart ikke var velset på ØKs dampere. Andersen blev chokeret over Cavlings reaktion og skrev:

»Kære herr Cavling. Da jeg i aftes sent kom hjem, lå Deres brev af igår her til mig, og jeg tror næppe, at De med Deres gode, medfølelse hjerte havde forudset, hvorledes det piner mig, og jeg vil bede Dem tage det tilbage, som om det var uskrevet... Mit personlige forhold til Dem og den hengivenhed jeg har for Dem, har ikke sin grund i Deres forhold til *Politiken*, og De vil ved at tænke tilbage til den tid, da jeg først kom sammen med Dem og langt senere hen, give mig ret i dette. Min løbebane har siden den tid udviklet sig i en retning, hvorefter det for mange kan se ud som mit venskab for Dem var af egoistiske grunde, men jeg kender Deres retfærdighedsfølelse godt nok til at vide, at De ikke vil tænke således«. Tværtimod havde Andersen, skrev han, ofte bedt om ikke at komme i avisen. Vidtløftigt forklarede han om de praktiske problemer med rejsen, og han sluttede med at bønfalde Cavling om at trække sit brev tilbage, så at deres venskab kunne bestå uforandret.²³

Enten Andersen nu nærrede så varme følelser for Cavling, som han gav udtryk for, eller han tænkte på sit og ØKs image, er det sikkert, at det var et højst uheldigt tidspunkt at lægge sig ud med Cavling og dermed *Politiken*. Alt faldt da heldigvis også på plads. Cavling kom med »Annam« og skrev så begejstret om det hele, som man kunne forvente.²⁴

Men rejsebogsforfatteren og journalisten Holger Rosenberg ville også ud og dække begivenheden for dagbladet *København*. Han bestilte i august 1899 plads på et ØK-skib for at være på pletten i god tid. Det blev straks rapporteret til H. N. Andersen, som dels tog en samtale med bladets redaktør, dels med Rosenberg selv. De fik begge i klart sprog en advarsel mod at gøre noget, »i en retning

ikke os velbehagelig«. Så snart Rosenberg kom til Bangkok, blev han da også krystet i varme favntag af admiral Richlieu og H. N. Andersens svoger, kaptajn V. Guldberg, og resultatet blev både smukke avisartikler og en velbehagelig bog («Siam og Danskerne i de hvide Elefanter Land«, 1900).²⁵

H. N. Andersens sårbarhed viser sig med største tydelighed i korrespondancen med Cavling, som han klyngede sig til for i de mindste detaljer at fastholde *Politiken*. Til eksempel bragte bladet 25. maj 1901 en artikel, der oplyste, at den russiske regering havde givet et engelsk rederi lov til at lade et antal skibe sejle under russisk flag ligesom ØK et par år før. Russerne handlede alene ud fra egoistiske interesser og ville nu på disse skibe sejle smør gennem Kieler-kanalen til London, skrev avisen, men ØK-folkene var derfor naive, når de troede at have opnået en særfordel for ØK. Artiklen virker temmelig tåbelig og ligegyldig; men Andersen opfattede den som et bagholdsangreb, som han ikke mente, han fortjente, »da det så fuldstændig er min natur imod at være utro«, som han få dage efter skrev til Cavling.²⁶

31. december 1901 var det galt igen. Da skrev Cavling under sit sædvanlige mærke »Ignotus«, en, synes det, saglig og i al fald overfor H. N. Andersen og ØK yderst positiv artikel om det nystiftede dansk-vestindiske kompagni, der vel var grundlagt for at op hjælpe de dansk-vestindiske øer, men også med anløb af Skt. Thomas ville besejle Kina og Japan gennem den kommende Panamakanal. Netop på dette tidspunkt forhandlede om salg af de dansk-vestindiske øer, og Cavlings hensigt var at gøre opmærksom på, at Det vestindiske Kompagni ikke var stiftet for at hindre salget af øerne, men alene i håb

om gevinst. Straks greb Andersen pennen og bønfuldt Cavling om ikke at skrive mere om sagen, da artiklen havde voldt ham bryderier.²⁷

Men problemet med H. N. Andersen og pressen var dobbelt. På rejsen til Østen 1899-1900 havde Andersen været officiel udsending for Grosserersocietetet, og efter hjemkomsten skrev han en rapport om dansk handels muligheder derude. Han sendte selv et eksemplar af rapporten til Cavling, som da også 14. juli 1900 bragte en overstrømmende omtale. Andersen kvitterede straks for den, men med den tilføjelse, at han frygtede for, at anmeldelsen »vil skabe misundelse fra mange sider«. ²⁸ Da Cavling arbejdede med manuskriptet til sin egen bog om rejsen («Østen« I-II, Gyldendal 1901-1902) havde han tæt kontakt med H. N. Andersen. Denne ville om sig selv kun have fakta uden følelser med, »da der ellers gives offentligheden en grund mere til tvivl, og det ville jo være synd for de stakkels børsjobbere, da aktierne så strax ville falde et par point«. Da Cavling åbenbart af let forståelige journalistiske grunde gjorde sig udtilbens, insisterede H. N. Andersen på, at der hverken kom billede eller biografi med i Cavlings bog. Det samme krav stillede han til Alexander Svedstrup, der også arbejdede på en bog om turen til Østen. I et uddybende brev til Cavling, der ikke ville give op, forklarede H. N. Andersen, at han ikke ville placeres eller karakteriseres: »De kender mig jo nok til at vide, at jeg hører hjemme udenfor partierne og i reglen kun gør, hvad jeg ifølge min overbevisning finder godt, og kommer jeg, som det jo kan ske i livet, på en forkert vej, drejer jeg i reglen af. Herhjemme har jeg ærlig forsøgt at gå min egen vej lige ud – men man kan jo også komme nær til kanten og dumpe i grøften – så må man jo

kravle op igen«. ²⁹ Diskussionen endte i juni 1901 foreløbig med at Andersen accepterede at lade sig fotografere til bogen, mens Cavling skulle neddæmpe sin omtale af ham.

Men Andersen var stadig ikke tilfreds med Cavlings omtale af sig. Han på det nærmeste tryglede Cavling om kun at bringe nogle tørre data, hele 10 sider ofrede han 16. juni 1901 på sagen, og resultatet blev da også en yderst sparsom beskrivelse af H. N. Andersen, på det nærmeste kun et billede. ³⁰

H. N. Andersens ven, *Børsens* redaktør, Hendrik Stein, har berettet, at da hans blad i forbindelse med ØKs 10 års jubilæum i 1907 bragte et billede af Andersen i uniform som siamesisk generalkonsul, medførte det en voldsom eruption fra Andersen, der fandt, at der var tale om krænkelse af privatlivet. ³¹

At H. N. Andersen ikke brød sig om at blive kritiseret, er let at forstå. Når han heller ikke ville eksponeres positivt, hang det sammen med frygt for de misundere, som han i al fald i disse år så alle vegne. Han synes at have haft en veludviklet angst for janteloven, før denne var blevet et begreb. Om det var velbegrundet, er svært at afgøre. ØK stod de første syv-otte år på svage fødder, hvad der vel til en vis grad kan forklare H. N. Andersens uvilje mod at eksponere sig.

Da Edv. Brandes 1. juni 1904 fyldte *Politikens* forside med en uvenlig sarkastisk artikel om ØK, skaffede han sig ikke blot en definitiv uven i Andersen, der tidligere havde følt sig forulempet af Brandes, men en fjende i Cavling, der i forvejen havde ondt ved at acceptere, hvad han fandt, var det Brandeske misregimente på *Politiken* efter Hørups død. ³² Andersen og Cavling var lige forbitrede over artiklen,

H. N. Andersen fandt, at det var en underlig skæbnens ironi, at det netop var *Politiken*, som havde støttet ham, da kompagniet var nyt og forholdsvis nemmere at styre, nu da tiderne var tunge for alle og ikke mindst for ØK søgte at skade det ved mistænkeliggørelse og ved latterliggørelse af ham selv. Han kunne kun opfatte artiklen, som en opfordring til aktionærerne om at sælge deres aktier med tab. Det fandt H. N. Andersen var ubegrundet, selv om Brandes faktisk havde ret i, at ØK på det pågældende tidspunkt som nævnt ikke havde det for godt. ³³

H. N. Andersen og Henrik Cavling havde fælles interesser i denne sag. Andersen ville gerne sikre sig mod ubelejlig omtale, og Cavling ønskede en avis, som han kunne tilrettelægge efter moderne principper uden Edv. Brandes ondsksfuldheder og fortidige spaltelange litterær-politiske udgydelser. Hos Cavling modenedes tanken om at starte sit eget blad. H. N. Andersen var straks parat: »Jeg deler fuldt ud Deres opfattelse af formålet med et sådant blad, samt at betingelsen for dets eksistens er rentabiliteten deraf«. ³⁴ Men vilkåret for Andersens eventuelle deltagelse var, at det var Cavling og kun ham, der skulle forestå den ny avis. Den pompøst-konservative Franz von Jessen var på tale som medarbejder, og H. N. Andersen tilskyndede ham, idet han formanede Jessen til at tænke på, at han skulle være nyttig »for Konge og folk, hvor der nok kunne trænges til det«. Cavling udtrykte sig lidt anderledes: »Vi trænger sgu til, at De hejser Dannebrog over *Politiken*«. ³⁵ Det er velbekendt, hvad der skete. Da Cavling havde fået tilstrækkelige med tilsagn fra H. N. Andersen og andre pengemænd foruden fra dygtige journalister og fået bestilt en ny trykpress, endte det hele med, at Brandes

forlod ledelsen af *Politiken* og overlod den til Cavling (og Ove Rode) fra 1. januar 1905. Andersen lånte Cavling pengene til den betydelige aktiepost (17%), som denne herefter besad.³⁶ Herefter havde H. N. Andersen vished for *Politikens* holdning, med Rode var der ingen problemer, selvom han hurtigt fik trængt Fr. von Jessen ud. Han koncentrerede sig om at banke Det radikale Venstre op, og det blandede H. N. Andersen sig ikke i, mens Cavling nødtvunget affandt sig dermed. Med magtskiftet gik *Politiken* ind i en økonomisk og journalistisk blomstrings-tid.

Også ØK kom ind i smult vande, og H. N. Andersens prestige voksede i takt hermed. ØK fik al den gode presse, det kunne ønske sig, ikke blot i *Politiken*, men også i alle andre blade. De store konservative eller toneangivende blade som *Berlingske Tidende*, *Jyllands-Posten*, de store og små *Stiftstidender*, Venstre-pressen og den socialdemokratiske med – alle fulgte de den voksende nationale danske koncern med sympati.

Det kan derfor være svært at se begrundelsen for, at H. N. Andersen i januar 1918 købte det uafhængige, borgerlige dagblad *København*. Initiativtageren var forfatteren og kritikeren Harald Nielsen. Han fik i efteråret 1917 overtalt industrimanden Alexander Foss til at købe avisen for med sig selv som redaktør at gøre den til et ultra-højre blad med front mod *Politiken*. Foss var parat til at rejse alle pengene selv og fandt det ingen god idé af Harald Nielsen også at gå til H. N. Andersen, fordi denne formentlig kun ville være med, hvis han kunne blive eneherre. Det gjorde Harald Nielsen alligvel, og bag Foss' ryg købte H. N. Andersen nu gennem Hendrik Stein *København*, måske for at komme Venstre i forkøbet. Dette parti for-

handlede nemlig med avisens udgiver Harald Witzansky om at overtage den og gøre den til et Venstre-blad. Foss blev rasende, og han var ikke en hr. hvem-som-helst, som Andersen kunne behandle efter forgodtbefindende. Derfor endte transaktionen med, at Foss købte $\frac{2}{3}$ af aktierne, mens Andersen beholdt $\frac{1}{3}$. De to magnater ville ikke i krig med hinanden.³⁷

H. N. Andersens adfærd i denne sag er gådefuld. Selv om han handlede gennem mellemmand, var det klart for alle, at det var ham, som stod bag ved købet. Han hævdede altid, at han ikke ville blande sig i politik. Men nu havde han generet landets største parti ved at købe avisen for næsen af det, og han var vidende om, at Harald Nielsen ville placere den på den yderste højrefløj endog med en særlig fjendtlig holdning overfor *Politiken* og alt, hvad denne avis stod for. Faktisk havde Harald Nielsen i 1907 skrevet en bog med titlen »Systemet *Politiken*«. Måske var det baggrunden for, at H. N. Andersen ikke ønskede, at Harald Nielsen skulle være eneredaktør. Der forligger desværre intet om, hvad Cavling mente om Andersen som bladejer. Kan hende, at det for Andersen har spillet en rolle, at han kom til aktivt at støtte Harald Nielsen, hvis synspunkter lå tæt op ad Kongens. Dennes forhold til den radikale regering havde et følelseskoldt fornuftægteskabs karakter, og H. N. Andersens støtte til den under den krig, der endnu rasede, måtte en dag høre op. Det kunne i så fald være hensigtsmæssigt at have et dagblad til rådighed.

Op til genforeningen kom det til et skisma mellem udenrigsminister Erik Scavenius og H. N. Andersen, og da annonceboycotten mod *Politiken* satte ind efter påskekrisen, støttede H. N. Andersen Venstres bestræbelser for at købe bladet,

når dets aktionærer var blevet tilstrækkelig udmattede.

Utvivlsomt handlede Andersen i forståelse med Cavling, der stort set var lige glad med bladets politiske holdning, bare han kunne få lov at give det en smart journalistisk form. Som bekendt blev salgs-truslen afværget, bl.a. ved Landmandsbankens hjælp.³⁸

H. N. Andersen havde i 1920 kun med uvilje godkendt, at Venstre-regeringen antog Harald Scavenius som udenrigsminister. De kom da også hurtigt på kollo-sionskurs, da Harald Scavenius ikke ville gøre udenrigsministeriet til et kontor under ØK og ikke følge H. N. Andersens udenrigspolitiske visioner om mere eller mindre at gøre Danmark til et britisk lydland. Da regeringen i 1922 var ved at forbløde ved sin tragikomiske håndtering af Landmandsbanksagen, som H. N. Andersen ved sin tvetydige holdning havde gjort sit for at forplumre, viste han for sidste gang sin styrke som kulissepolitiker. Han fik erstattet Harald Scavenius med sin protegé C. M. T. Cold. Men hermed var bægeret også fuldt for den radikale lederkreds. Erik Scavenius holdt sin berømte tale i Hjørring 30. november 1922. Den gik kort og godt ud på, at hvis etatsråd Andersen attråede politisk indflydelse, måtte han træde offentligt frem. Erik Scavenius har utvivlsomt haft flere motiver til at holde sin tale, men den ramte H. N. Andersen på hans ømmeste punkt: Forholdet til offentligheden. Scavenius' tale vakte den største opsigt og blev citeret vidt og bredt i pressen. Andersen måtte rykke ud med hele to pressemeddelser sat på skruer. De viste tydeligt, hvor ramt han var. Pressen delte sig i kommentarerne for og imod ham. På *Politiken* var Cavling ved at gå i coma, men måtte jo lade bladet støtte Andersen

på trods af Erik Scavenius, Ove Rode, Herman Heilbuth o.m.a.³⁹

For H. N. Andersen var det værst tænkelige sket: Han var ikke længere som Kongen og Det Kongelige Hus hævet over dagens strid. Han var kommet i avisen – og ikke for det gode. Han måtte drage den lære, at han ikke længere stort set kunne manipulere med pressen, som han hidtil havde gjort. Hans opfattelse af pressens væsen havde fået et grundskud, som han aldrig forvant og formentlig heller ikke forstod.

På den anden side viste Landmandsbanksagen, at forretningslivets koryfæer (og embedsstandens dignitarer) var ganske almindelige mennesker, som havde spekuleret vildt og inderligt under krigen. det var ganske vist i almindelighed ikke strafbart, men heller ikke nobelt. De var ikke længere sakrosankte i pressen, men kunne efter omstændighederne underkastes samme behandling som f.eks. politikere.

Noter

1. Dagmar de Richelieu dagbog 4.9.1895 (Privat-eje, kopi i RA).
2. T. Kaarsted: *Påskekrisen 1920* (1968), s. 160f.
3. Ole Lange: *Den hvide elefant* (1986), s. 116-28, 187-209. Jeg deler ikke den opfattelse, at E. Kinch var blevet slet behandlet.
4. Alexander Foss: *Memorier fra 1. verdenskrig* (1972).
5. H. Stangerup: *Henrik Cavling og den moderne avis* (1968) s. 92, s. 162-65, 218-20, 227-30.
6. H. Arne Hansens afskrifter til brug for en aldrig realiseret TV-udsendelse om H. N. Andersen.
7. Stangerup, opuscit. s. 140.
8. A. Kann Rasmussen: *Danske i Siam 1858-1942* (1986) s. 101.
9. Lange opus cit. s. 119.
10. H. N. Andersen til Richelieu 27.7.1853 (R.s arkiv, Privateje).
11. H. N. Andersen til Richelieu 1.8.1893.

12. Lange, opus cit. s. 41f.
13. H. N. Andersen til Richelieu 3.9.1893.
14. H. N. Andersen til Richelieu 22. og 29.11.1893.
15. Jette Søllinge og Niels Thomsen: *De danske aviser II*, s. 46.
16. H. N. Andersen til Richelieu 27.9.1893, Opffer t. H. N. Andersen 23.9.1893. (R.s arkiv).
17. Søetatens komb.ret. 1894, RA, jf. H. N. Andersen til Richelieu 4. og 7.1.1893.
18. H. N. Andersen til H. Cavling 28.5.1894 H. C.s arkiv).
19. Nyborg byfogeds justitsprotokol med bilag (LAF) H. N. Andersen til Richelieu 18.6.1896.
20. H. N. Andersen til H. Cavling 17.12.1896.
21. H. N. Andersen til H. Cavling 4.6.1898.
22. H. N. Andersen til H. Cavling 14.7.1898.
23. H. N. Andersen til H. Cavling 5.10.1899.
24. Cavling: *Journalistliv*. s. 263ff. jf. Lange s. 87-95.
25. H. N. Andersen til Richelieu 8.8.1899.
26. H. N. Andersen til H. Cavling 1.6.1901.
27. H. N. Andersen til H. Cavling 31.12.1901.
28. H. N. Andersen til H. Cavling 7. og 14.7.1900.
29. H. N. Andersen til H. Cavling 29.10. og 24. og 27.11.1900.
30. H. N. Andersen til H. Cavling 15. og 16.6.1901.
31. H. Steins beretning (RA).
32. Stangerup s. 220f.
33. H. N. Andersen til H. Cavling 9.6.1904, jf. Lange s. 119ff.
34. H. N. Andersen til Cavling 18.8.1904, jf. Stangerup 227-251.
35. Fr. v. Jessen: *Mit Livs Egne* etc. III (1945), s. 260-65.
36. Jette Søllinge og Niels Thomsen: *De danske aviser II* (1894) s. 172, Bo Bramsen: *Politikens historie I* (1984) s. 140.
37. Jørgen Fink: *Dagbladet »København« 1918-22, Historie, ny række, XII, 1977-78*, s. 47-70.
38. T. Kaarsted: *At sælge – eller ikke sælge. Festskrift til Troels Fink* (1982), s. 143-60.
39. Ole Lange: *Jorden er ikke større* (1988) s. 190-97.

Tidendemanden

Var han den første journalist – eller...

Af Dan Larsen

Hvor mon den danske, politiske journalist bliver af, hvis man prøver at stige til vejrs og kigger så langt tilbage, at man lader blikket søge under pressehistoriens horisont. Vil man finde en person, som af navn og gavn var journalist, eller vil man overhovedet finde en funktion, som i sit væsen var journalistik.

Hvad man leder efter i tiden, før det skrevne ord blev presse, vil ikke være en krønikeskriver, ikke en hofpoet eller skjald, ikke en spåkone eller orakelbestyrer og ikke engang en klog m/k, som kan hjælpe folk med at håndtere begivenheder, som vælter ind over deres liv. Nej, det er et menneske, som professionelt arbejder med selve journalistikkens kernefunktioner: at samle oplysninger om mennesker, om begivenheder, om udviklinger og tilstande og at ordne, vurdere, strukturere og videregive oplysningerne til dem, for hvem de er ny, nært vedkommende, væsentlige og interessante. Det kan spænde helt fra væsentlighed på liv eller død, over almindelig interesse og endda nu og da til en smule morskab. Det hele foregår inden for rammerne af en slags nyhedsbogholderi, der har status ikke for hver konges regeringstid, ikke for hvert nyt år, men for hver dag, måske for hver time eller hvert kvarter.

En sådan funktion kunne for så vidt eksistere i blæk på pergament dengang,

men bedst i mundtlighed. En præcist fungerende rapportering under streng objektivitet eller i hvert fald nøje skelnen mellem facts og forlydende, hvis værdi der måtte skønnes over, for liv eller død kunne afhænge af det sagte... Men i sine stunder også en medrivende fortællekunst, for den kunne sjæl og sind næres af. I sit inderste væsen en radiojournalistik uden manuskripter.

Hvis der var en sådan journalistisk funktion i de første århundreder af vort årtusind eller tidligere, hvor var det da, hvem havde den og under hvilke omstændigheder.

Tidendemanden melder sig som kandidat.

Han kom ind i nutidsdansk i 1950, da runestenen fra Asmildklosters Kirkes murværk blev fundet. Dobbeltordet tidendemand fik man ved den lejlighed, men desværre uden nogen nærmere forklaring, hvilket har gjort fortolkningsarbejdet des lystigere og så vidt spændende, at det også rummer en plads for den journalistiske urfunktion, men derom senere.

Asmildstenens runeindskrift gengives i det gamle sprog således:

Forsiden: þurkuþr : þurkus : | tutiR :
þkuþulfs : sunAR (:)|sati : stin
: þasi : iftiR : busa

Smalsiden: uir sin ·tipita ·mān ·muar ·
h... | : tutur :¹

Indskriftens første del læses således:
»Thorgund, Thorgot Tjodulvssøns datter, satte denne sten efter Bose, sin mand,..«. Ganske vist er indskriftens første ord mandsnavnet þorgotr, men ingen har anfægtet nødvendigheden af at læse det som kvindenavnet þorgunnr som først foreslået af Erik Moltke og C. G. Schultz, fordi nominativen tutir (datter) er apposition til rejser(skens) navn, og fordi der findes fortilfælde og en sproglig udviklingsforklaring.²

Stenens gåde ligger i ordet »tipita ·mān«, som de fleste runologer omtaler som »tidendemand«, mens Erik Moltke forsigtigt konsekvent holder sig til udtrykkets genitivform og taler om »tidenders mand« således i sit seneste oversigtsværk, hvor han gør status i diskussionen om tidendemanden med disse ord:

– »Men hvad er »en tidenders mand«? Er det en titel på en af de »ministre, vi har søgt efter med lys og lygte, en titel som »landmand«, »bomand«, bryde? eller er det en mand, der skaber tidender, fordi der sker noget, hvor han viser sig? Den norske runolog Gerd Høst har peget på tilnavnet Tipenda-Skopti til Hakon jarls svigersøn Skopte Skagason og spørger, om man tager fejl, når man antager, at han var jarlens »tidendemand«, »kanske hans rådgiafi«. Med denne tiltalende antagelse skulle vi have fundet kongens rådgiver og »informationsminister«. Men har vi?«³

Andre bidrag til fortolkningen af tidendemandens person eller titel eller embede er blevet leveret af Hans Brix, som foreslog herold, kontaktmand, bindeled mellem regeringen og tinget,⁴ og af Vilhelm Marstrand.⁵ Sidstnævnte mente, at

man eksempelvis kunne skrive Harals ind for de manglende bogstaver i »h...« og præsenterede fortolkningen »tidendemand Mo Harals datters«. Bose er således efter Marstrand kvinden Mo Harals datters tidendemand. Om en tidendemandens funktion mener Marstrand omtrent som Hans Brix, at han var et bindeled mellem en konge og dennes stedfortræder.

C. G. Schultz har en variation gående ud på, at h-lakunen udfyldes til ordet hæderværdige (hiþuarþu – eller rettere hiþuarþrar ifølge Karl Martin Nielsen), og at Bose derefter skulle være M...’s hæderværdige datters tidendemand. Raffinementet ville bl.a. være, at Muar hæderværdige datter kunne være Thorgund selv. Med andre ord, at Thorgund i slutningen af sin indskrift nævner sin moders navn og med omskrivningen om moderens hæderværdige datter siger, at hendes mand også var hendes tidendemand.⁶ I så fald var hun antagelig en af tidens ganske mange storrådende kvinder, men herom senere.

En helt afvigende fortolkning gives af Karl Martin Nielsen i festskriftet til Lis Jacobsen.⁷ Karl Martin Nielsen forsøger at kløve fortolkningen således, at ordet »tidende« opfattes som substantiv i en sætning, hvor ordet »mand« (mān) anses for at være en fejlskrivning af ordet »monne« (munR). Betydningen skulle derefter være, at tidenden om Boses død monne volde datteren sorg (harma), idet h...-lakunen læses som harma. Karl Martin Nielsen redegør for, at en lignende tankegang oprindeligt har været at finde hos Moltke og Schultz og også har haft tilslutning fra Anders Bæksted.

Svagheden ved Karl Martin Niensens fortolkning er dels, at den forudsætter en fejlristning, dels, at tidende skal forstås i sin oprindelige betydning – begivenhed-

en selv.⁸ Men på Asmild-ristningens tid har ordet forlængst fået betydningen meddelelse eller underretning eller for den sags skyld: nyhed.

Det har ikke skortet på fortolkningsforsøg, og der er efterhånden en tendens til at give op, jvf. dels Erik Moltkes afsluttende, oven for citerede bemærkninger i »*Runerne i Danmark og deres oprindelse*«, dels runedebatten mellem Niels Lund og Erik Moltke i *Historie* begyndende med Niels Lunds anmeldelse af værket.⁹ Karakteristisk er her referencen fra J. P. Trap, *Danmark*, 5. udgave, bind 7, side 307, hvor filologen, professor J. Kousgaard Sørensen lader spørgsmål om fortolkningen af ordene om tidendemanden stå åbent.

Imidlertid forekommer det, at der er grund til at vende tilbage til det spor, som var mest løfterigt i sagen, nemlig den norske runolog Gerd Høsts tanke om Skofte Skagesøn.¹⁰

Gerd Høst slutter sig helt til den citerede udlægning af indskriftens første del. Hvad ordene »tipita · man · muar · h... | : tutur :« angår, afviser hun, at der skulle være tale om en eller anden sentens som f.eks. Moltkes tidlige forslag om den sorg, døden volder. Hun fortsætter med at skrive om Asmild-indskriften:

– »Den slutter i tørr prosa og oplyser at þorguns mann Bóse var tipita : man : muar, d. e. „tidende-mann” hos Muar, og dette Muar må være gen. sing. av et kvinnenavn som apposisjonen tutur, d. e. dóttur i siste linje viser. Av navnet på faren står bare l. rune * h igjen.

Muar kan ikke være annet enn gen. av m u (eldre mar), uttalt mō (mæR) = gno. mey (mæR): gen. meyjar, brukt som personnavn i likhet med bróðir, dóttir, drengr, mögr o.a. Navnet forekommer i

Hervarar saga som never en Mær systir Blót-Sveins.

Terminusen tiðenda-maðr er ikke påvist i den gammelnordiske litteraturen. Til dens mulige innhold vil jeg minne om forklaringen av tilnavnet Tiðenda-Skopti på Håkon Jarls svigersønn, Skopte Skagason: Skopti skyldi segja tiðendi öll jarli þá er þeir váru báðir samt, en jarl sagði Skopta tiðendi ef hann spurði fyrr, han var kallaðr Tiðenda Skopti. Denne framstillingen i sagaen virker på meg som en sen interpretasjon av navnet. Skopte fylte vel en stilling hos Håkon Jarl, tar vi feil om vi kaller ham hans tiðendamaðr, kanskje hans raðgiafi? En slik tidendemann kan man vel bare vente å finne høyt oppe i samfunnet, det er ett trekk som gir Asmildinnskriften økt betydning.

Det er vanskelig nøyaktig å bestemme Asmildinnskriftens tid. Holdepunkter som R av -z etter dental, A for blødt r, ð for o, ø, viser ikke annet enn at innskriften i tid ligger et sted mellom 10. og 11. årh. Moltke legger stor vekt på den lange preposisjonsformen uftir (for eldre uft, aft), den viser at innskriften er senere enn Jelling-gruppen, altså ikke eldre enn slutten av 10. årh.

Stavemåten uftir, uft (jfr. auftir, auft) møter oss i en rekke jyske og skånske innskrifter som Jacobsen-Moltke setter til periode II 2. Disse innskriftene synes spåklig sett å stå på samme standpunkt. De fordeles i „Danmarks Runeindskrifter”, dels på Jellinge- og dels på etter-Jellinge-tid, og siste gruppe dels på en hedensk og dels på en kristen periode. Typisk for disse innskriftene er risþi, kunukr, Ulfr, men uristr, þurþr, dauþr, pron. þansi.

Asmildinnskriften hører til de hedske etter-Jellingske innskriftene. Noen kristelig formel er ikke tapt i det bortslåtte toppstykket. Innskriftens siste ord tutur

er heldigvis bevart, og sammenhengen og de grammatiske formene viser at foran dette dóttur er bare et mansnavn i genitiv gått tapt, det kan f.eks. leses hriks eller hrúa, d. e. Hrings eller Hróa (dóttur). Etter muAR mangler 3-5 runer. Steinen er kløvd i to like under innskriften og den øvre delen (med innskriften) jevnet til litt øverst. Av A-sidens innskrift mangler bare kvistene på siste rune ʌ i midtlinjen og skilletegnet : . Ved tilhugningen av toppstykket er det sprunget et stykke av på baksiden, og dette stykke har tatt med farsnavnet til Mær. Men det som er slått av synes å være ubetydelig. Toppstykket har aldri vært stort større enn det er nå. Derpå tyder jo den ornamentale skrå innramningsstreken øverst til venstre på forsiden. Den er tydelig ment å harmonere med den naturlige skrå steinkanten øverst til høyre.

Asmildinnskriften later ikke til å være eldre enn de første desennier av 11. årh.«, slutter Gerd Høst.

Kun denne ene gang i den norrøne litteratur findes Tidende-betegnelsen brukt som tilnavn for en bestemt person, nemlig som Gerd Høst påpegede om Skofte Skagesøn, kendt fra Olav Trygvesons saga i Heimskringla – Snorre Sturlasons storværk om de norske kongers saga.¹¹

I Olav Trygvesons saga møder man Skofte Skagesøn i det 19. kapitel, der handler om Hakon Jarls giftermål med Tora, datter Skage Skoftesøn, en mægtig mand. Jarlen elskede Tora så meget, at hendes frænder blev ham kærere end andre mænd, men hendes broder Skofte havde dog mest at sige af alle hendes frænder. Jarlen giftede sin datter fra et tidligere ægteskab Ragnhild med Skofte og gav ham store landindtægter på Møre.

I det 20. kapitel fortælles videre om Skoftes storhed og fald. Skofte pådrog sig

jarlsønnen, den 11-årige Eriks jalousi, fordi jarlen altid ville have Skoftes skib til at ligge ved siden af sit eget, når de lagde til land. En aften kom Erik med sin fosterfader Torleifs skib først og lagde til ved siden af jarlens skib. Da kommer Skofte med sit skib og råber til Torleif, at denne skal rømme pladsen. Erik nægter, og da jarlen hører det, lover han dem hug, hvis de ikke viger for Skofte. Det gør de så. Men den unge Erik overfaldt og dræbte vinteren efter Skofte under et møde mellem deres femtensædede skibe. Efter drabet på Skofte flygter Erik til Danmark, og med dansk hjælp blev han senere selv jarl.

Det interessante i nærværende sammenhæng er imidlertid, at der gives en præcis beskrivelse af Skofte Skagesøns aldeles fremtrædende stilling hos Hakon Jarl.

I Finnur Jónssons udgivelse af Heimskringlas norrøne tekst hedder det i kapitel 20 under overskriften »Fall Tiðenda Skopta« : »Skopti skyldi segja tiðendi ǫll jarli, þá er þeir váru báðir samt, en jarl sagði Skopta tiðendi, ef hann spurði fyrr; hann var kallaðr Tiðenda-Skopti.«¹²

Oversat til norsk bokmål lyder passagen således:

»Skofte skulde sige jarlen alle tidender, når de var begge sammen, men jarlen sagde Skofte tidender, om han hørte dem først; han fik navnet Tidende-Skofte.«¹³

En mest mulig ordret dansk oversættelse lyder således:

»Skofte skulle sige alle tidender (til) jarl(en), når de var begge sammen; men jarl(en) sagde Skofte tidender, hvis han (op)spurgte/erfaredede (nogen) før(st); han blev kaldt Tidende-Skofte.«¹⁴

Endelig skal nævnes N. F. S. Grundtvigs oversættelse fra 1818, som lyder således:

→For Resten havde Skofte den Bestilling, naar han kom til Jarlen, at fortælle ham alt hvad NYT han vidste, og derfor kaldte man ham Tidende-Skofte, eller Skofte Rigs-Tidende. Jarlen gjorde imidlertid ogsaa Giengiæld, og fortalte Skofte, hvad Nyt han havde hørt.¹⁵

Grundtvigs oversættelse er tydeligt præget af hans ønske om, at den skulle være »den folkeligste i Danmark«, og tilnavnet »Skofte Rigs-Tidende« synes at være digterisk frihed. Man fornemmer, at Grundtvigs ordvalg lægger et ganske let komisk skær over Skofte og hans bestilling og dette, at jarlen fortalte ham noget »til gengæld«. Over for det står selve den norrøne tekst og de videnskabelige oversættelser af den. Her bliver det koncist oplyst, at denne højt betroede mand, hvis skib skulle ligge ved siden af jarlens, havde pligt til underrette ham om alle tidender. Men åbenbart var Skoftes funktion så vigtig, at jarlen underrettede ham, hvis jarlen selv hørte noget først. Skofte var altså ikke blot en meddeler for jarlen. Både han og jarlen skulle tydeligvis til enhver tid have det bedst mulige og hurtigst mulige situationsoverblik. Det er noget, som ikke skal forstyrres af kronprinselige drengestreger, kan man forstå ud af beretningen. Kongesagaernes talrige beretninger om fatale overraskelsesangreb er forklaring nok på, hvor vigtig Skoftes funktion var for den jarl, som traf beslutningerne i en verden fuld af fejder endog mellem fædre og deres magtlystne sønner.

Et naturligt spørgsmål er, om der er mulighed for en forbindelse mellem Tidende-Skoftes funktion hos Hakon Jarl og stillingsbetegnelsen på Asmild-stenen, som efter Gerd Høsts opfattelse er ristet i de første årtier efter år 1000.¹⁶ Svaret må være bekræftende.

For det første kan drabet på Tidende-Skofte dateres til midt i 970'erne og i hvert fald næppe senere end ca. 980. Skoftes banemand var den ca. 12-årige Erik, ældste søn af Hakon Jarl (født ca. 935, død 995). Hertil lægges, at Hakon først blev dansk jarl i Norge efter 970, og at den unge Erik Hakonsen efter drabet flygtede ned til Kong Harald Gormsen (Blåtand), som døde ca. 985, men reelt havde mistet kongemagt ca. 980.

For det andet var Hakon og utvivlsomt senere også hans førstemand Tidende-Skofte velkendt i Danmark, også i Jylland, hvor Gorm-slægten havde sit kongesæde, og hvor Harald rejste stenen over Gorm og Thyra, omend Harald selv en snes år senere blev bisat i Roskilde.

Forbindelsen mellem Hakon Jarl og Danmark var meget nær. Hakon havde efter 962 måttet flygte til Danmark og søgte tilflugt og støtte hos Kong Harald Gormssøn imod kongens egen søster Gunhild Gormsdatter – enke efter Harald Haarfagers søn Erik Blodøkse – og hendes sønner.

Hakon fik denne støtte, og han kvitterede med under sit ophold i Danmark at bane vejen for generobringen af Norge. Det skete ved et slag ved Hals ved Limfjorden, hvortil den norske konge Harald Gråfeld – en af Erik Blodøkse og Gunhilds sønner – var blevet lokket, og hvor han blev dræbt.

Harald Gråfelds banemand var Guld-Harald – en brodersøn til Harald Gormssøn (Blåtand). Guld-Harald gjorde fordring på Norges trone, men blev selv kort efter slaget ved Hals dræbt af Hakon Jarl, hvorefter jarlen og kongen i fællig erobrede Norge... Dette drama er gennemspillet omkring 970, og allerede 974 kommer Hakon påny til Danmark for at deltage i det mislykkede forsvar af Danne-

virke imod den tyske kejser Otto den Andens angreb på Jylland.

Hakon Jarls egen forbindelse til Danmark er så klar, at den i sig selv sandsynliggør, at man også har kendt hans højt betroede mand Tidende-Skofte og drabet på Skofte. Men til overflod fortælles det i Olav Tryggesøns Saga,¹⁷ at Erik Hakonson efter det blodige opgør med Skofte »sejlede sønder med Landet og ned til Kong Harald Gormsøn i Danmark, i hvis Gård han blev den næste Vinter og drog så om Våaren tilbage til Norge som Dane-Kongens Jarl og Statholder over Vingulmark og Romerige. Disse Landskaber fik Erik med samme Rettigheder, som Under-Kongerne før havde haft, og blev nu snart en fornem Herre«.

Der kan således ikke herske megen tvivl om, at man i hele Danmark har vidst, hvem Skofte Skagesøn var, og vidst, hvad det var for en fremtrædende stilling eller funktion, Skofte havde hos Hakon Jarl.

Det var hverken en herold eller en informationsminister, ej heller et bindeled mellem regeringen og tinget eller en »begivenhedernes mand«, som var blevet dræbt. Det var efterretningschefen. En efterretningschef, som havde den politiske journalistiks kernefunktioner i fuld skala lige til det øjeblik, hvor han skulle sidde i radiostudiet med nyhederne eller foran kamera I og kamera II. Fra det øjeblik var han i stedet under jarlens øjne og talte til jarlens øre. Det var en journalistik, som kun havde ét menneske som målgruppe.

At konger og jarler har haft brug for et arbejde som det, Tidende-Skofte udførte, er givet. Om de i almindelighed har haft det, ved vi ikke, men efterretningsfunktioner er ikke noget, man skilter med, og kun undtagelsesvis noget, folk har haft tilskyndelse til at skæmte med. Måske var

det Skoftes ulykke, at hans funktion blev kendt.

Regerende kvinder ville ikke have mindre brug for efterretningschefer end regerende mænd, og vikingetiden havde ganske mange regerende kvinder, især regerende mænds enker: Sigrid storråde, Gunnild kongemoder eller Knud den stores frille Ælfgifu, som han sendte til Norge for at styre landet.

Muar h...s datter kan udmærket være en lokalt regerende kvinde i Jylland – og for den sags skyld en haraldsdatter som nævnt af Vilh. Marstrand. Alt taler for, at hun i så fald har kendt beretningen om Tidende-Skofte og hans funktion og hans tilnavn og hans død en menneskealder tilbage i tiden. Og hvadenten det har været almindeligt for magthavere at have en tidendemand, eller inspirationen fra Norge har været direkte, kan Bose have haft en stilling hos hende som den, Skofte havde hos Hakon Jarl.

At Thorgund rejser en mindsten over sin mand og fortæller, at han var Muar h...s datters tidendemand, er ikke mere ejendommeligt, end at »Åse satte denne sten efter sin ægtefælle Ømunde, som var Finulvs hirdmand«.¹⁸

En nærmere forklaring om, hvem Muar h...s datter var, har været overflødig.

Vi får ikke at vide, hvordan forholdet mellem de to kvinder Thorgund og den store dame Muar har været. Skrev Thorgund, som hun gjorde, fordi det var Bose til ære, at han var tidendemand hos hende, eller ville Thorgund bekendtgøre, at han var den store drages tidendemand og ikke andet.

Eller var Muar h...s datter Thorgunds moder. Tidende-Skofte var Hakon Jarls svigersøn...

Regenter kunne godt i de nordiske

kongekrøniker finde argumenter for ikke at gøre et sønligt kongsemne, men hellere en svoger eller svigersøn til efterretningschef. Tidendemandens job har været vigtigt nok til, at alle risikomomenter blev taget i betragtning.

Noter

1. Gengivelse efter Karl Martin Nielsen: »Runestenen i Asmild« i *Runer og Rids, festskrift til Lis Jacobsen*, København 1952 (Rosenkilde og Bagger).
2. Politikens kronik 10. okt. 1950.
3. Erik Moltke: *Runerne i Danmark og deres oprindelse*. København 1976 (Forum), pag. 253.
4. Kronik i Berlingske Tidende Aften 9. december 1950.
5. Viborg Stiftstidende 17., 19. og 20. februar 1951.
6. C. G. Schultz' artikel i »*Fra Nationalmuseets arbejdsmark 1951*«, pag. 62.
7. Karl Martin Nielsen: »Runestenen i Asmild« i *Runer og Rids. Festskrift til Lis Jacobsen* 29. januar 1952 (Rosenkilde og Bagger).
8. Jvf. omtalen af ordet »tidende« i *Ordbog over det Danske Sprog* og ordet »tíðendi« i Johan Fritzner: *Ordbog over Det gamle norske Sprog II*. Oslo 1973 (Universitetsforlaget).
9. *Historie* XI, 4, 1976 pag. 553.
10. I det følgende anvendes Gerd Høsts artikel »To danske runeinnskrifter«, *Norsk Tidsskrift for Sprog* XVI, 1952, pag. 334-341.
11. Jvf. E. H. Lind: *Norsk-isländska Personbinamn från Medeltiden*, Uppsala 1920-21 (A.-B. Lundequistiska Bokhandelen), pag. 382 om Tíðenda-Skopti, Hakon Jarls gunstling.
12. *Heimskringla. Nóregs Konunga Sögur*. Af Snorri Sturluson I. Udgivne for Samfund til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur ved Finnur Jónsson, København 1893-1900 (S. L. Møllers Bogtrykkeri), pag. 289.
13. Snorre Sturlason. *Kongesagaer*. Oversat af Dr. Gustav Storm. Kristiania 1900 (J. M. Stenersen & Co.s Forlag).
14. Oversættelsen er venligst stillet til rådighed af lektor, mag.art. Britta Olik Frederiksen, Det Arnamagnæanske Institut, Københavns Universitet.
15. Passagen findes uændret i *Norges Konge-Krønike* af Snorre Sturlesøn, fordansket ved Nik. Fred. Sev. Grundtvig. Anden Udgave. København 1865 (Th. Michaelsens & Tillges Forlag), pag. 165.
16. Jvf. citatet fra Gerd Høst i *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskab* XVI, 1952, side 337 : »Asmildinnskriften later ikke til å være eldre enn de første desennier av 11. årh.« Det vil sige, at Gerd Høst indplacerer Asmild-stenen som hedensk, efter -Jellinge ristet runesten, idet der henvises til Lis Jacobsens og Erik Moltkes dateringskategorier: Jellingetid, hedensk efter-Jellingetid og kristen efter-Jellingetid. Jellinge-stenen kan ifølge sit indhold ikke være ældre end ca. 960 og er senest rejst i 970'erne, idet Harald Blaatand er nedbrudt og nærmest landflygtig ca. 980 og dør 985.
17. Tryggesøns Saga, 13. kapitel om Tidende-Skofte og Erik Jarl (Grundtvigs oversættelse fra 1818 af Snorre Sturlesøn: *Norges Konge-Krønike*).
18. Sjørind-stenen, Hundborg herred, Thisted amt, se Lis Jacobsen og Erik Moltke: *Danske Runeindskrifter*, København 1942 (Ejnar Munksgaards Forlag), pag. 134.

Sukkerroer og eignspolitik

De danske sukkerordninger 1932-1950

Af Erik Helmer Pedersen

I årene 1932-1950 foregik produktionen af dansk roesukker på koncessionerede virksomheder. Regering og rigsdag gennemførte i denne periode ikke færre end 14 »sukkerordninger«, hvori man dels fastsatte engrospriser på stødt melis, dels bestemte, hvad landmændene skulle have for deres sukkerroer. I de fleste tilfælde var der tale om etårige ordninger for den kommende roesæson, kun i eet tilfælde – årene 1935 og 1936 – lovgav man for to år. 1943-ordningen indtager den særstilling, at den i konsekvens af departementschefstyret efter 29. august 1943 blev forlænget to gange i form af lov-anordninger, vel at mærke ledsaget af betydelige forhøjelser af roeprisen. I 1950 afløstes de midlertidige sukkerordninger af en 10-årig rammelo, der gav handelsministeren, bistået af et 15-mands rigsdagsudvalg, ret til at aftale priser med de implicerede parter.

I Danmark som i andre lande er der en lang tradition for, at statsmagten engagerer sig stærkt i spørgsmålet om landets forsyninger med sukker, hvad enten det betragtes som et luksusprodukt eller et folkeligt næringsmiddel. Sukker er med andre ord et godt beskatningsobjekt. Med tiden er det blevet en uundværlig artikel i folkehusholdningen, og fortoldningen heraf volder ikke de store proble-

mer, da det kun kan fremstilles industrielt i forholdsvis store anlæg.

Dansk roesukker har derfor siden fabrikationens start i 1870'erne været beskattet. Omvendt har roesukkeret som et nationalt produkt været beskyttet mod konkurrence udefra. Toldloven af 1891 pålagde importen af lyst farin en told på 7 øre pr. kg., og ved loven af 1908 lød den centrale sats på 10 øre pr. kg. rent melis. Beskyttelsen blev dog »kun« på 4,3 øre pr. kg., fordi den indenlandske sukkerafgift modsvarende androg 5,7 øre pr. kg.¹ En forholdsvis lav råsukskertold på 5,9 øre pr. kg. kunne dog forlede sukkerraffinerierne til at svigte dansk råsuksker, i fald fremstillingsprisen blev for høj.

Fra første færd har det været et problem for de danske sukkerfabrikker at få landmændene til at dyrke sukkerroer nok. Planten var (og er) meget krævende, både hvad angår jordens kulturtilstand og de generelle vækstbetingelser. Derfor var dens dyrkning reserveret de fede jorde på Øerne og i det østlige Jylland. Lolland-Falster har gennem tiderne haft langt den største andel af sukkerroearbejdet, i perioder op mod 2/3. I årene op mod 1. Verdenskrig mere end fordobledes arealet med sukkerroer til godt 32.000 ha eller 1,3% af jorden under plov. Trods årlige svingninger holdt dette tal sig under 1.

verdenskrig.

Kort tid efter krigen oplevede dansk sukkerindustri som de fleste andre erhvervssektorer en voldsom omvendt kortvarig krise. Derefter fulgte en opgangsperiode, som toppede i 1928 med ca. 40.000 ha. Lolland-Falsters absolutte forrang blev ikke svækket herved, selv om Sydjylland og Østjylland øgede deres respektive andele.

En stærkt stigende verdensproduktion af sukker øvede imidlertid et stærkt tryk på priserne, og i slutningen af 1920'erne begyndte situationen at blive prekær. Da grundpriserne på roer var en funktion af sukkerprisen (100 kg. roer svarede til melisprisen pr. kg. multipliceret med 5) måtte roedyrkerne registrere en nedgang i den samlede betaling (grundprisen plus tantième) fra 475,18 øre pr. 100 kg. roer i 1924-25 til 237,26 øre det følgende år.² En del af prisnedgangen må dog henføres til virkningerne af den kronehævning, der satte ind i 1925 og som på et år førte kronen i pari.

De følgende par år rettede roerprisen sig lidt, men i 1928-29 satte et prisfald ind, som nåede et absolut lavpunkt i 1930-31 med en betaling på 146,10 øre. Hertil må lægges 11,3 øre i konsekvens af den statsstøtte på 1,2 mio. kr., den social-demokratiske-radikale regering med konservativ støtte bevilgede hertil i form af en tekstanmærkning til § 17 på årets finanslov.³ Den statslige håndsrækning afstedkom som ventet en mindre stigning i arealet, men denne blev sat overstyr det følgende år, da støtteaktionen ikke blev gentaget.

På dette tidspunkt var der tre firmaer i branchen: A/S De danske Sukkerfabrikker (oprettet 1872), Sukkerfabrikken Nykøbing Limiteret (oprettet 1884) og A/S Sukkerfabrikken »Vestsjælland« (oprettet 1912).⁴ Heraf var sidstnævnte sted i svære

vanskeligheder og havde i øvrigt kun 7% af arealet mod 13% for det landmandsejede selskab Nykøbing F og 80% til A/S De danske Sukkerfabrikker (herefter »Sukkerfabrikkerne«). Det siger en del om situationens alvor, at Sukkerfabrikkerne måtte tage til takke med et overskud på 1,3 mio. kr. i 1931 mod 3-5 mio. kr. de nærmest forudgående år. Det lagde man mærke til på Børsen. Kursen på selskabets aktier faldt fra 182 $\frac{1}{4}$ i 1930 til 132 $\frac{1}{2}$ det følgende år,⁵ og nedgangen fortsatte i begyndelsen af 1932.

De 15.000 roearbejdere på Lolland-Falster var som deres kolleger rundt om i landet ramt af prisfaldet på roer, eftersom deres arbejdsindsats pr. tønde land roer siden 1922 var blevet takseret til værdien af 60 center (= 3 tons) roer.⁶

Det var i denne situation, regering og rigsdag i februar-marts 1932 gennemførte den første sukkerordning. Trods dens midlertidige karakter fornyedes den så at sige automatisk år efter år. Hensigten med denne korte skildring er at analysere debatterne på rigsdagen omkring årets sukkerordning ud fra to hovedspørgsmål: Hvorledes motiverede man en sådan lovgivning, og hvorledes forestillede man sig, ordningen kom til at virke i praksis? De interne forhandlinger om ordningernes konkrete indhold er derimod ikke behandlet i det følgende. Det samme gælder sukkerordningens nærmere placering i et krisepolitisk perspektiv, hvad enten dette anlægges ud fra landbrugets eller industriens synsvinkel.

Sukkerordningen af 1932:

»En bydende nødvendighed«

Den 11/2 1932 fremsatte den socialdemokratiske handelsminister C. N. Hauge i Folketinget forslag til lov om en midler-

tidig sukkerordning.⁷ Til forslaget hørte diverse bilag, hvori der blev redegjort nærmere for vilkårene for dansk sukkerproduktion. Eksempelvis havde Sukkerfabrikkerne i et brev af 2/2 ment at kunne dokumentere, at dyrkningen af sukkerroer var langt mere fordelagtig end f.eks. bygavl. Roerne gav et større udbytte pr. arealenhed, og deres pasning beskæftigede langt flere arbejdere. I bemærkningerne til lovforslaget udstedtes ikke desto mindre den advarsel, at sukkerroedyrkingen måtte ophøre, hvis ikke prisfaldet på sukker omgående blev standset. Det ville tvinge 8.000 landmænd til at omlægge deres produktion og derved gøre mange tusind landarbejdere arbejdsløse.

Lovforslagets indledende paragraffer gav de eksisterende selskaber i sukkerbranchen eneret på at fremstille respektive importere sukker. Ved at være garanteret en mindstepris på melis af fabrik på 32 øre, maks. 36 øre, skulle fabrikkerne efter at have afholdt de nødvendige driftsudgifter dels sikre aktionærerne et udbytte på 4%, dels betale landmændene 180 øre pr. 100 kg. roer plus en tantième af en vis størrelse. Hvis der herefter stadig var tale om et overskud, skulle dette deles mellem aktionærer og roedykere efter grundforholdet 45:55%, idet dog aktieudbyttet højst kunne udgøre 6%.

Handelsministeren motiverede forslaget med tre hovedhensyn: til beskæftigelsen, til ønsket om at opretholde den nuværende spredning af landbrugsproduktionen og til nødvendigheden af at holde hus med den rådige valuta, sådan som loven af 30/1 1932 påbød det.⁸ Det var ikke mindre end »en bydende nødvendighed« at gennemføre en sukkerordning, for ellers ville produktionen simpelthen høre op.⁹

På forhånd var der sikret det nødven-

dige flertal, idet de konservative støttede forslaget. Derved fastholdt man linjen fra efterårets forlig om hjælp til det kriseramte landbrug og det voksende antal arbejdsløse.¹⁰

Som valgt på Lolland-Falster kendte ordførerne for partierne bag sukkerordningen roedyrkningens problemer inde fra. For Socialdemokratiet var det filologen Hartvig Frisch, for Det radikale Venstre overlærer A. M. Hansen og for Det konservative Folkeparti proprietær F. W. Larsen-Badse. Det var i øvrigt Hartvig Frisch's debut som ordfører for sit parti, og det blev bemærket.

Forslaget blev sat ind i den store sammenhæng, den være sig historisk, økonomisk og erhvervspolitisk. Efter det indledende overskue endte taleren naturligt nok på Lolland-Falster, hvor roedykerne trods forslagets gode intentioner stadig var ret utilfredse. Det havde de bestemt ingen grund til, betonedede taleren. De ville komme til at stå »betydeligt gunstigere« end førhen. I øvrigt motiverede han forslaget som sin partifælle handelsministeren.¹¹

Det samme gjorde den radikale A. M. Hansen, omend han fandt, at sukkerfabrikkerne havde fået både i pose og i sæk. De konservatives Larsen-Badse talte alene dyrkernes sag. De var netop nu meget oprevne på grund af det store tab, de havde lidt i sæsonen 1931-32. Efter deres opfattelse havde de ikke ubetinget sagt ja til forslaget.

Hartvig Frisch glemte hensynet til forbrugerne i sin tale, påpegede Venstres ordfører, gårdejer Hans Clausager. Forslaget indførte i realiteten en ny sukker-skat i størrelsesordenen 3-7 øre pr. kg. Venstre ville nok sikre landmændene en ordentlig pris på deres roer, men det skulle ske gennem en kombination af told på

råsukker og en bevægelig afgift på dansk sukker. Statskassens provenutab kunne tilgodeses gennem øgede afgifter på chokolade og sukkervarer, erklærede Clausager.

Da også Retsforbundets ordfører Hans Hansen (Rørby) meldte sig som forbrugernes sande beskytter, måtte såvel handelsministeren som talsmændene bag forslaget naturligvis forsikre, at de skam også varetog forbrugernes interesser. Det købende publikum var sikret mod at prisen blev højere end 36 øre (engros), understregede handelsministeren. Desuden påpegede han, at han ikke havde magtmidler til at påtvinge sukkerfabrikkerne en større grad af imødekommenhed.

De således optrukne fronter undergik ingen ændringer under forslaget videre gang på Rigsdagen. I folketingsudvalget hævdedes melisprisen $\frac{1}{2}$ øre, motiveret med ønsket om at kunne give fragttilskud til roedyrkere i fabrikkernes yderområder. Desuden blev sirupfremstillingen inddraget under ordningen.¹² Landstingets drøftelser fulgte i hovedsagen samme linjer som i nabotinget. Venstres ordfører, lærer H. C. Andersen, dryppede dog lidt ekstra malurt i bægeret ved at erindre om, at den radikale folketingsmand og husmandsfører Jens Holdgaard under den tilsvarende debat i 1930 højtideligt havde erklæret: Vi husmænd er imod enhver form for kunstig fordyrelse af varerne. Og ved et møde i Hjørring havde han i kategoriske vendinger fastslået, at han og hans fæller skam holdt frihandlens fane højt.¹³

Venstres modstand mod forslaget afdækker i glimt de hovedproblemer, som ellers blev så omhyggelig undgået under Rigsdagens behandling af sukkerordningen af 1932. En sammenligning med de-

batten i 1930 er her meget oplysende. Dengang stod Landbrugsraadets ledende præsident P. P. Pinstrup op i Folketinget og erklærede med patos, at danske bønder altid havde været frihandelsfolk. Hvis man fortsatte i samme spor, ville man efter Pinstrups opfattelse ende med at skulle støtte landbruget som helhed. Husmændene havde efter Pinstrups opfattelse solgt deres idealer for taktisk hensyntagen til partipolitisk vinding.¹⁴

Under debatten i 1932 omgik man stor omhu enhver hentydning til landbrugets øjeblikkelige krisesituation. Forslaget blev alene motiveret med ønsket om at støtte sukkerindustrien, dens arbejdere og dens råvareleverandører. I en højst usikker situation for dansk eksport af forædlede landbrugsvarer måtte det for enhver pris undgås at give landmændene i de vigtigste aftagerlande gode argumenter i hænde, når de forlangte beskyttelse mod import fra Danmark.¹⁵

På den anden side kunne et parti som Venstre ikke godt fremstå som erklærede nejsigere til landmændenes krav om støtte og slet ikke, når oprørsbevægelsen Landbrugernes Sammenslutning (L.S.) i særlig grad tog planteavlernes og dermed roedyrkernes parti. Der er ingen tvivl om, at L.S.' højkrøstede agitation, ikke mindst på Lolland-Falster, i høj grad havde bevæget lovgiverne til at gøre noget for sukkerindustrien og da specielt roedyrkerne.¹⁶

Af debatten fremgår ret entydigt, at de danske sukkerfabrikker i 1930 som i 1932 sad med de bedste kort på hånden. Hvis de standsede produktionen, ville tusinder af landmænd og landarbejdere blive stedt i alvorlige vanskeligheder. Ingen dansk regering kunne i længden ignorere disse problemer. Loven af 23/3 1932 om en midlertidig sukkerordning er først og fremmest et stykke egns- og nichehisto-

rie, som på Rigsdagen blev varetaget af lolland-falsterske politikere, og da typisk en fredag eftermiddag, hvor det sidste tog mod Jylland var gået. Husdyrbrugets fortalere så imens den anden vej, vel vidende at sukkerordningen kunne komme til at koste dem dyrt i øgede priser på plantevavsprodukter. Det var utænkeligt, at kornproducenterne i længden ville finde sig i et lignende prisfald som på sukkerroer uden at møde op med tilsvarende krav om pristøtte.

Men i marts 1932 var der givet grønt lys for årets sukkerroesæson. Landmændene kunne trygt bestille det nødvendige roefrø og landarbejderne hvæsse deres redskaber uden at frygte den nærmeste fremtid. Det forsikrede loven dem om. Og forbrugerne betalte.

Statsgaranteret roedyrkning 1933-1939

Sukkerordningen af 1932 blev ikke ligefrem mødt med begejstring af de implicerede parter, men ikke desto mindre gjorde landmændene god brug af den. Arealet med sukkerroer til fabrik steg fra 1931 til 1932 med godt 8.000 ha eller 28%. Og naturen viste sig fra sin mest imødekommende side, idet det gennemsnitlige roeudbytte pr. ha satte rekord med 37,7 hkg. mod kun 25,9 hkg. det foregående år.

Det var følgelig en noget overvældet handelsminister, som 15/3 1933 fremlagde et forslag til en ny, midlertidig sukkerordning.¹⁷ Derfor var der i § 3 indsat en bemyndigelse til ham om i givet fald at kunne regulere arealets størrelse. Roepriisen var fortsat 180 øre pr. 100 kg. Desuden var der lagt låg over tantiemens størrelse, idet den højst kunne andrage 30 øre.

Sukkeraktionærerne var tilsikret 5%. Blev der efter tantiemen noget til rest, fik aktionærerne 1% mere og statskassen

resten. Staten var dermed blevet part-haver i sukkerordningen, og det skulle vise sig at få følger. Melisprisen var fastsat til 33 øre pr. kg. med en overgrænse på 38 øre.

Denne gang stod der ikke tre, men fire partier bag lovforslaget. Gennem juniforliget 1932¹⁸ og Kanslergadeforliget 1933¹⁹ havde Venstre forladt en Madsen-Mygdals liberalistiske kurs for i stedet at samarbejde med regeringen om landbrugsstøtte og modsvarende sociale foranstaltninger til gavn for hele befolkningen. Venstres ordfører i Folketinget, Hans Clausager, erindrede ganske vist om partiets forslag det forudgående år, hvorimod hensynet til forbrugerne ikke blev nævnt. Tværtimod fandt han, at melisprisen var sat lidt vel lavt. Statens evt. andel af udbyttet var han heller ikke begejstret for.²⁰

Da ordførerne for S, R og K udtalte sig i rosende vendinger om sukkerordningen, var stemningen i salen nærmest rosenrød. Ordningen havde vist sig »særdeles heldig«, mente A. M. Hansen. Sukkerfabrikkerne fik deres kapacitet fuldt udnyttet, deres aktionærer 6% og forbrugerne deres sukker til »en overkommelig, for ikke at sige billig pris...«, lød hans vurdering. Dog kunne sukkerfabrikkerne godt have nøjes med 1-2% lavere udbytte.²¹ Retsforbundets Hans Hansen (Rødby) og kommunisternes Aksel Larsen var af ideologiske grunde afvisende over for ordningen, omend med noget forskellig motivering. Hensigten var snarest af fylde aktionærerne, mente sidstnævnte.

Da forslaget vandrede videre til Lands-tinget, blev stemningen nærmest høj. De Konservatives ordfører, hospitalsforstander Oluf Jensen mente ligefrem at vide, at ordningen havde vakt »stor tilfredshed« blandt roedyrkerne. Handelsminister Hauge ville ovenikøbet acceptere en ud-

videlse på 5-6.000 ha. Derigennem ville Danmark blive selvforynende med sukker. Statens engagement i ordningen så han ingen fare ved. Det var Rigsdagen, der bestemte, hvad pengene skulle bruges til.²²

Man kan ikke sige andet, end at roedyrkerne tog handelsministeren på ordet. De udvidede arealet med 5.800 ha eller 15%, og da roeudbyttet blev omtrent som i 1932, voksede det danske sukkerlager til 40-50.000 tons. Da Hauge 16/2 1934 forelagde sit forslag til en ny midlertidig sukkerordning, gjorde han opmærksom på, at selv om statens andel af sukkerordningen nok ville blive på 3 mio. kr., måtte dyrkerne være beredt til at dække en del af det evt. tab på eksport af sukkeroverskuddet.²³

Ordførerne for de fire partier bag sukkerordningen var i det store og hele enige med handelsministeren, selv om Venstres Hans Clausager og De Radikales A. M. Hansen også ville lade sukkerfabrikkerne bære deres del af det evt. tab.²⁴ I så fald måtte han have en lovbeholdning at forhandle ud fra, lød ministerens svar. Aksel Larsen ville nok give landmændene »en anstændig pris for deres roer...«, men det skulle i så fald ske ved at reducere den indirekte afgift.

I betænkningen fra folketingsudvalget gjordes der ophævelser over de 7%, Sukkerfabrikkerne havde udbetalt i udbytte det forudgående år. Det stred i hvert fald mod ånden bag det hele. Denne vurdering var De Konservative i Landstinget ikke enig i. Direktør Halfdan Henriksen ønskede derfor sagen sendt i udvalg. Sukkerfabrikkerne havde krav på at blive hørt, betonedede han.²⁵

Landstingsudvalget optrykte da også i dets betænkning et brev fra Sukkerfabrikkerne til Rigsdagen. Her påpegede selska-

bet, at den indgående overenskomst nok specificerede fortjenstmargenen på det sukker, der fremstilledes i konsekvens af ordningen, men at den intet sagde om selskabets udbyttepolitik i øvrigt. Hvis der var nogen, der tjente på ordningen, var det landmændene. De kunne påregne en 10-12% forrentning af jordværdien.²⁶

Selv om denne partsforklaring ikke flyttede et komma i selve lovteksten, stod det indtryk unægtelig tilbage, at fabrikkerne endnu engang havde demonstreret deres absolutte suverænitet i spørgsmålet om ordningens rette tolkning. At Børsen delte denne opfattelse ses af, at kursen på Sukkerfabrikkernes aktier i løbet af 1934 rettede sig fra gennemsnitlig 108¹/₂ i 1933 til 124¹/₂.

Set fra et dyrkersynspunkt begyndte sæsonen 1934 forholdsvis lovende. Men man havde gjort regning uden naturen. Dårlige vækstbetingelser forårsagede, at det gennemsnitlige rodudbytte kun blev på 219 hkg pr. ha mod 369 det forudgående år. Tørstofsprocenten satte også bundrekord med 20,1% mod normalt godt 24%. Allerede under 1. behandlingen af finanslovsforslaget var Hartvig Frisch af den opfattelse, at årets roehøst ville blive katastrofal lav.²⁷ Denne profeti var i høj grad gået i opfyldelse, var de fleste enige om, da man i februar-marts 1935 drøftede handelsministerens forslag til en ny midlertidig sukkerordning, denne gang dog for en 2-årig periode.²⁸ Sukkerfabrikkerne frygtede et millionstort underskud, og tantième blev der næppe råd til. Handelsministeren ville i denne situation bruge en del af statens overskud på 4 mio. kr. på at dække en del af Sukkerfabrikkernes og roedyrkernes tab. Staten ville derigennem vedkende sig sit medansvar for ordningen.

Naturen satte altså dagsordenen for

sukkerdebatten i 1935, konstaterede Hartvig Frisch ved 1. behandling af Hauges lovforslag.²⁹ Og venstremanden, gårdejer N. C. Løje, oplyste, at handelsministeren i månedsvis havde været under pres for at gøre noget for dyrkerne. Hartvig Frisch's tema om de nødstedte landmænd på Lolland-Falster videreførtes i forstærket grad af A. M. Hansen. Roepengene skulle gerne kunne dække juni termin, påpegede han, selv om det næppe kunne være statens opgave at dække underskuddet hos Sukkerfabrikkerne.

Under udvalgsarbejdet i Folketinget blev man også enige om at erstatte den skitserede støtte til Sukkerfabrikkerne med udvidet efterbetaling til dyrkerne. Roeprisen for den kommende sæson blev ved samme lejlighed også hævet fra 180 til 190 øre.³⁰ Hartvig Frisch priste den udviste samdrægtighed, men fandt det alligevel fornødent at påpege for Hans Hansen (Rødby), at den danske sukkerpris lå lavere end de fleste andre steder i Europa. N. C. Løje og Larsen-Badse var dog ikke helt tilfredse. De ville begge have mere til dyrkerne, om fornødent ved at hæve melisprisen. Omvendt mente Hauge, at landmændene i kraft af den forhøjede roepris burde kunne betale arbejderne en højere løn.

I Landstinget blev der også talt meget om nøden og den deraf følgende uro på Lolland-Falster. Flere ordførere var også inde på differencen mellem Sukkerfabrikkernes underskud på 6 mio. kr. og Nykøbings *overskud* på godt 1/2 mio. kr. Men de mange ord blev ikke omsat til handling. I Folketingets version blev forslaget til lov 12/4 1935.³¹

Selv om roehøsten i 1935 og 1936 lå helt i top, gik arealet næsten 10% tilbage i 1936. Forslaget til sukkerordningen for 1937 indeholdt da også en forhøjelse af roeprisen

på 20 øre fra 190 til 210 øre, bla.a. motiveret med, at de ekstra 10 øre i 1935 var blevet spist op af lønfremgangen ved overenskomstfornyelsen samme forår.³² Samtidig hævedes prisen på melis fra 33 til 35 øre, maks. 40 øre.³³ Handelsminister Johs. Kjærboel, der i efteråret 1935 havde afløst Hauge, understregede i den anledning, at opgangen i kornpriserne gav sukkerroerne en vis konkurrence.³⁴

Socialdemokratiets ordfører, fhv. handelsminister C. N. Hauge, måtte erkende, at forbrugerne nok kunne have købt deres sukker billigere på verdensmarkedet, men i så fald ville konsekvensen være den, at tusinder blev arbejdsløse. Løje fra Venstre og proprietær Laurids Grønning fra De Konservative var på deres side helt på det rene med, at fagforeningerne brugte sukkerordningen politisk, ikke blot til at hæve lønningerne for roearbejdet, men også til at få endnu flere områder på det agrare arbejdsmarked lagt ind under en overenskomst. Her blev de kraftigt sekunderet af gårdejer L. Ellebæk-Jessen fra Det frie Folkeparti, L.S.' politiske repræsentation. Nej, højere roepriser var sagen.³⁵

Sukkerfabrikkernes talsmand, grosserer William Priemé, fandt at aktieudbyttet var presset helt i bund. I realiteten gav man kun 3%, når aktiekapital og reservefond blev set under eet. Hentydninger fra såvel Løje som Aksel Larsen om, at der nok var en sammenhæng mellem lovforslagets sene fremsættelse og Rigsdagens indgriben i en truende storkonflikt på arbejdsmarkedet, blev skarpt afvist af Johs. Kjærboel.³⁶ Uden ændringer blev forslaget til lov 16/4 1937.

Sukkerordningen fik på denne måde indbygget en art pristalsautomatik, der uden videre befordrede regningen videre til forbrugerne. Det kunne sukkerin-

dustrien som helhed nok stå sig ved. Arealet steg da også næsten 2.000 ha i 1937.

Ved ordningens forlængelse i 1938 hævedes sukkerprisen 1 øre og roeprisen 10 øre, for sidstnævntes vedkommende med den tilføjelse, at ganske vidst var de ekstra 20 øre i 1937 ikke helt blevet opslugt af omkostninger, men da lønnen utvivlsomt ville stige, var det rart at være på den sikre side.³⁷

Roedyrkerne ville hellere have haft 20 øre mere end 10, erklærede Løje, da sagen kom for i folketinget.³⁸ Til gengæld var L. S.-manden, proprietær A. C. Hartel, Det frie Folkeparti, godt tilfreds. For en gangs skyld fik landbruget produktionsprisen for deres frembringelser. Både han og Laurids Grønning ville være imod at reducere arealet, da man i tider som disse skulle tænke på det økonomiske beredskab. Alle vidste, at man dermed sigtede til nazisternes indtog i Østrig. Hvad mon ville blive det næste skridt?

Der blev tegnet godt 2.000 ha mindre i 1938 end det forudgående år. Da høsten samtidig var lidt mindre end sædvanlig, ville roedyrkerne gerne have kompensation fra sukkerfonden, oplyste Kjærbøl ved forelæggelsen af forslaget til lov om en midlertidig sukkerordning for 1939. Alligevel foreslog han uændrede priser, da arbejdsomkostningerne som følge af overenskomstens tvangsmæssige forlængelse lå fast til 1/4 1940.³⁹

Omvendt ville Løje holde roedyrkerne skadesløse for den reducerede tantième, de ville få efter 1938-kampagnen. Det samme mente Grønning, hvorimod A. M. Hansen på den ene side nok forstod dyrkernes synspunkter, men på den anden side vidste, at det havde de ikke krav på.⁴⁰ Det blev da også konklusionen på udvalgsarbejdet i Folketinget. Alle havde

forståelse for dyrkernes situation, men handelsministeren var ikke til at rokke.⁴¹ Det samme kunne man læse i Landstingets udvalgsbetænkning.

Da Rigsdagen næste gang drøftede årets sukkerordning, var situationen blevet en ganske anden.

»Danmarks hvide guld«: Sukker en vigtig eksportartikel 1940-1949

Dagen efter den tyske besættelse af Danmark 9. april 1940 fremlagde handelsminister Kjærbøl sit forslag til lov om en midlertidig sukkerordning for 1940. Priserne var nu hævet fra 36 til 40 øre for melis, og fra 220 til 250 øre for roerne, eftersom samtlige udgiftsposter var gået betydeligt op. Yderligere prisstigninger kunne ventes, når transport- og arbejdsudgifterne skulle ajourføres til december. Målet var at få øget arealet med 10%, og det nåedes. Den 11/4 1940 førtes forslaget gennem begge Ting. Tidens alvor prægede forhandlingerne, omend A. C. Hartel ikke undså sig for at kræve 10-20 øre mere for roerne.⁴² I Folketingets udvalgsbetænkning oplystes det, at der kun ville blive åbnet adgang for nye dyrkere, hvis deres ansøgning herom havde foreligget *inden* forslaget blev fremsat.⁴³

De 30 øre ekstra til roedyrkerne var dog kun for småpenge at regne, når de sammenlignedes med den fordobling, kornpriserne undergik gennem kornloven af 25/7 1940.⁴⁴ Derfor måtte roeprisen nødvendigvis få et klækkeligt tillæg, da ordningen fornyedes marts-april 1941. Den steg fra 250 til 410 øre, hvorimod melisprisen på 40 øre blev fastholdt, Pengene hertil fik man fra indtægterne fra sukkereksporten til neutrale lande, først og fremmest Norge, Sverige og Finland.⁴⁵

Arealet steg da også næsten 2.000 ha i 1937.

Ved ordningens forlængelse i 1938 hævedes sukkerprisen 1 øre og roeprisen 10 øre, for sidstnævntes vedkommende med den tilføjelse, at ganske vist var de ekstra 20 øre i 1937 ikke helt blevet opslugt af omkostninger, men da lønnen utvivlsomt ville stige, var det rart at være på den sikre side.³⁷

Roedyrkerne ville hellere have haft 20 øre mere end 10, erklærede Løje, da sagen kom for i folketinget.³⁸ Til gengæld var L.S-manden, proprietær A. C. Hartel, Det frie Folkeparti, godt tilfreds. For en gangs skyld fik landbruget produktionsprisen for deres frembringelser. Både han og Laurids Grønning ville være imod at reducere arealet, da man i tider som disse skulle tænke på det økonomiske beredskab. Alle vidste, at man dermed sigtede til nazisternes indtog i Østrig. Hvad mon ville blive det næste skridt?

Sukker er jo vort guld, udbrød socialdemokraten Peder Nørgaard med tilfredshed i stemmen.⁴⁶ Prisstigningen var ganske voldsom, men dyrkerne var tilfredse, ytrede A. M. Hansen. Og det var nok det vigtigste for ham. Arealet gik da også 10% op til næsten 48.000 ha.

Sukkerordningen for 1942 blev en tro kopi af sin forgænger. Landmændene havde nok ønsket en forhøjelse, oplyste Johs. Kjærbo, men efter hans opfattelse dækkede de 410 øre også de omkostningsstigninger, der ville fremkomme i løbet af 1942.⁴⁷ Det forbitrede mange roedyrkere, og Overbestyrelsen for De danske Sukkerroedyrkerforeninger udtalte da, at de, som ikke kunne dyrke roer på de givne vilkår, måtte lade være hermed. Var man af modsat opfattelse, tilrådedes man af patriotiske grunde at dyrke roer som sædvanlig.⁴⁸

Arealet gik en smule ned i 1942. Næste års sukkerordning omfattede følgelig et transporttillæg på 35 øre samt et løfte om yderligere regulering, i fald arbejdskraftkostningerne skulle stige i årets løb. Det var Sukkerfonden, der betalte.⁴⁹ Forslaget blev modtaget med tilfredshed i alle lejre, omend Peder Nørgaard irriteredes over, at man nogle steder havde omdirigeret folk fra det givtigere arbejde i tørve-moserne til sukkerroearbejdet med de lavere takster.⁵⁰

Det skulle komme til at vare tre år, før den danske rigsdag igen kom til at drøfte en sukkerordning. Ved lovanordninger af 23/3 1944 og 27/3 1945 forlængedes 1943-loven, idet man i medfør af lovens § 3, stk. 1, ajourførte roeprisen år for år. Ved lov af 22/6 1945 blev fremgangsmåden behørigt lyst i kuld og køn.

Handelsministeren hed Jens Villemoes, medlem af Venstre-regeringen Knud Kristensen, da Folketinget 28/3 1946 påny blev præsenteret for et forslag til lov om en midlertidig sukkerordning. I form af en tekst på kun to linjer foresloges her en uændret videreførelse af loven af 22/6 1945 (13/3 1943).⁵¹ Ved forlæggelsen udtalte handelsministeren, at arealet over tre år var blevet reduceret fra godt 47.000 ha til 43.000 ha. Årsagen hertil var dels manglen på arbejdskraft, dels et gradvis aftagende udbytte. Mest bekymrede det dog ministeren, at Sukkerfonden for andet år i træk ville give et betydeligt underskud. Han gav ingen oplysninger om den eksakte roepris, kun om prisens strukturelle bestanddele.⁵²

Hvis dette var et forsøg på at liste en problemfyldt sag forbi en vagtsom roeopinion i Folketinget, mislykkedes det helt og aldeles. Fhv. landbrugsminister Kr. Bording, der var Socialdemokratiets ordfører i stedet for den sygemeldte Hart-

vig Frisch, efterlyste naturligvis roepri-sens aktuelle niveau.⁵³ De andre land-brugsprodukter havde efter hans opfat-telse svært ved at stå sig i konkurrencen med roerne. V, K og Rs talsmænd ville derimod betale mere for roerne, A. M. Hansen i form af en kollektiv præmie for stigende roeareal. Nu måtte Ville-moses noget modstræbende rykke ud med oplysninger om roepri-sen, der alt inklusive androg 573 øre, ledsaget af en garanti for et vist minimumsudbytte.

Venstremanden, landbrugsskolefor-stander Kr. Kristensen kastede derefter en ny brand ind i debatten ved at fore-spørge, hvorledes det egentlig forholdt sig med de såkaldte »saftroer«, d.v.s. foder-sukkerroer med lavere sukkerindhold. Sidste år blev dyrket ca. 5.000 ha eller $\frac{1}{9}$ af arealet med fabriksroer, oplyste han. De skulle da vist ind under sukkerordnin-gen, tilføjedes det.

Produktionen af sukkersaft, udvundet af fodersukkerroer, blev for alvor taget op i 1943, angiveligt fordi man derved ville narre tyskerne ved at fremstille sukker og sødemidler uden for sukkerordningen. Aftagerne var i første række sukkervare-og læskedrikkefabrikkerne. Handelsmi-nisteren præciserede under den efterføl-gende debat, at det skete efter hans opfat-telse ikke stred mod sukkerordningens ånd og bogstav. Da sagen i sin tid kom op, havde Handelsministeriet henvist de på-gældende fabrikker til at indhente tilladelse hertil fra Tolddepartementet. Des-uden havde Prisdirektoratet fastsat mak-simalpriser for sukkersaft. Altså var Rigs-dagen fra første færd fuldt orienteret om sagens udvikling, hævdede han.⁵⁴

Men både i Folketinget og i Landstin-get afviste politikerne pure at have et medansvar for de famøse saftroer. Efter Bordings opfattelse var det ligefrem

»uanstændigt«, at handelsministeren fremlagde sit lovforslag uden at sige et ord herom.⁵⁵ Selv den konservative proprie-tær Victor Larsen gav udtryk for, at sagen var grundigt forkludret. I betænkningen fra folketingsudvalget erklærede handels-ministeren sig da også enig med udvalget i, at saftroerne burde indgå i en samlet for-delingsplan for de rådige sukkerbehold-ninger. De fire partier bag ordningen var i øvrigt enige om at supplere betalingen for roerne med en progressivt stigende areal-præmie i størrelsen 10-30 øre pr. 100 kg. begyndende med 39.200 ha.⁵⁶

Omtalte betænkning indeholdt imid-lertid også en mindretalsudtalelse fra ud-valgets kommunistiske medlemmer. De ønskede at begrænse Sukkerfabrikkernes aktieudbytte til 2%. Desuden skulle det pålægges handelsministeren senest 1/10 1946 at fremlægge forslag til nationalise-ring af Sukkerfabrikkerne.

Aksel Larsen havde som så mange andre studeret Socialdemokratiets efter-krigsprogram »Fremtidens Danmark«. Her kunne man læse, at den socialistiske idé stadig var partiets grundanskuelse. Men at der var et godt stykke fra tanke til handling, kom til udtryk hos Kr. Bor-ding, da han som svar på Aksel Larsens hentydninger erklærede, at spørgsmålet »interesserer mit parti overordentlig stærkt...«. Dermed havde den fhv. land-brugsminister klart distanceret sig fra enhver tanke om en nationalisering af sukkerindustrien. For en sikkerheds skyld tilføjede han, at partiet ikke næ-rede tillid til, at en handelsminister fra partiet Venstre ville undersøge sagen grundigt nok.

Et sådant svar gav naturligvis Aksel Larsen endnu mere stof til sin ideologiske kampagne mod et revisionistisk socialde-mokrati. Anledningen hertil kom, da

man diskuterede sukkerordningen for 1947. Nu burde Sukkerfabrikkerne nationaliseres, erklærede han. For en sikkerheds skyld præciserede han, at dette ikke var det samme som regelret socialisering. Han havde bemærket sig, at Hartvig Frisch trådte vande i spørgsmålet ved at tage afstand fra en egentlig nationalisering. I stedet ønskede man kun en »nødvendig samfundskontrol«. ⁵⁷

Ordførerne for V, K og R ville naturligvis ikke drøfte den slags ting. Kr. Kristensen fra Venstre lagde vægt på, at sukkerfabrikkerne efter svensk mønster nu ville gå ind i debatten om en gennemgribende mekanisering og rationalisering af sukkerfremstillingen. Handelsministerens demonstrerede ulyst til at lægge den samlede roepris frem til alm. drøftelse irriterede A. M. Hansen. Desuden var det ham en torn i øjet, at man siden 1942 havde ladet Sukkerfabrikkerne udbetale et udbytte på 7½%. Aksel Larsen bebrejdede ministeren, at denne i sin forelæggelsestale havde åbnet døren på klem for en udvidelse af Sukkerfabrikkernes aktiekapital, motiveret med ønsket om en rationalisering. Det havde straks jobbet aktiekurserne 9 points op. I sit svar betonedede Villemoes, at det var lovligt, ja endog tilladeligt at udbetale 7½%. Med en kurs på 175 blev den effektive forretning kun 4%.

Udvalgsbetænkningen fastslog, at Sukkerfabrikkerne kun måtte udvide aktiekapitalen efter forud indhentet tilladelse. ⁵⁸ Derimod accepterede V, K og R den tolkning af ordningen, Sukkerfabrikkerne havde anlagt lige fra krigens tid. Det gav naturligvis Hartvig Frisch og Aksel Larsen lejlighed til komme med kritiske kommentarer, da sagen kom til 2. og 3. behandling. ⁵⁹ Hartvig Frisch påstod ligefrem, at A. M. Hansen i virkeligheden tal-

te sukkeraktionærernes sag. Ikke desto mindre blev loven vedtaget i enighed mellem de fire gamle partier.

De tre sidste af de årlige fornyelser af sukkerordningen skete under en socialdemokratisk regering, hvis handelsminister hed J. O. Krag, en af hovedmændene bag »*Fremtidens Danmark*«. Det ændrede dog ikke stort i den fastlåste rollefordeling. Stadig klagede ordførerne, de socialdemokratiske ikke undtaget, over lovforslagernes noget summariske karakter, og stadig svarede ministeren i øst, når de spurgte i vest. Socialdemokratiets nye roeordfører, Poul Hansen (Kalundborg) beklagede såvel roeprisernes ustandselige opgang (1947: 610 øre, 1948: 625 øre) som Sukkerfabrikkernes stædigt fastholdte udbyttepolitik. ⁶⁰

Nu ville Sukkerfabrikkerne gerne have en 10-årig aftale i stedet for de etårige. Det oplyste Krag under drøftelsen af ordningen for 1948. Spørgsmålet havde været forelagt Villemoes, uden at der dog var sket noget i den anledning. ⁶¹ Et år senere var man stadig i gang med forhandlingerne, oplyste Krag i sin skriftlige fremlæggelse. Det tilføjedes, at fabrikkerne stod for en gennemgribende rationalisering. ⁶² Det ville koste mange penge, betonedede Venstres Kr. Kristensen. Desuden var der ønsker fremme om at få sig en jysk sukkerfabrik, men det blev nok alt for dyrt, tilføjede han. Med undtagelse af kommunisterne gik alle partier ind for at opretholde produktionen af såvel roesukker som sukkersaft. A. M. Hansens afløser som radikal roeordfører, førstelærer Svend Jørgensen, ville som handelsminister ikke høre tale om en ophævelse af sukkerrationeringen, sådan som direktør Knud Tholstrup fra Retsforbundet ønskede det. En opretholdt eksport på 80-90.000 tons sukker var ikke at kimse af,

betonede han.⁶³

I februar 1950 var man imidlertid nået så langt i forhandlingerne med sukkerfabrikkerne, at Krag kunne fremlægge et forslag til en 10-årig rammeordning. De årlige roe- og sukkerpriser skulle fastlægges af handelsministeren efter forhandlinger med et 15-mands rigsdagsudvalg og efter indstilling fra et 5-mands sukkestilsyn. Udgangspunktet herfor var et såkaldt »normalbudget«, der som et andet pristal tilvejebragte et sammenligningsgrundlag for prisfastsættelsen.⁶⁴

Det springende punkt i de langstrakte forhandlinger var dog ikke så meget fortolkningen af fremtidens vilkår som fordelingen af den allerede indhøstede fortjeneste, betonede Krag. Såvel Sukkerfabrikkerne som Nykøbing havde samlet sig en større formue, især på den del af virksomheden, der lå uden for ordningen. For Sukkerfabrikkernes vedkommende drejede det sig om 20 mio. kr. Virksomheden fik nu lov til at øge aktiekapitalen med 22,5 mio. kr. til 45 mio. kr. Hver aktie gav ret til køb af en ny til kurs 100. Halvdelen af beløbet skulle indbetales straks, hvorimod den anden halvdel blev hentet fra de opsparede reserver over 10 år. Af særkontoens aktuelle indestående tilkom der Sukkerfabrikkerne en rente på 3,5%. Aktionærerne tilsikredes fortsat 5% i udbytte af den normale sukker- og saftfremstilling, kaldet »A-produktionerne«. Desuden kunne der af de øvrige driftsgrene, »B-produkterne«, ydes 1% mere. Fabrikkernes arbejdere og funktionærer blev tilsikret en årlig andel på 4% af det samlede udbytte. Beløbet skulle gå til »sociale formål«. For Nykøbing var aftalt en lignende ordning.⁶⁵

Forhandlingerne herom havde været meget hårde, erklærede Krag, sekunderet af ordførerne bag sukkerordningen. Alle

var de ivrige efter at betone, at netop deres indsats havde været betydningsfuld. Ikke mindst Svend Jørgensen lagde vægt på den rolle, han havde spillet. Omvendt betonede ordførerne for V og K, at de gennem deres indsats havde reddet særkontoen fra at blive eksproprieret.

Uden for kredsen af forhandlingsdeltagere stod en noget irriteret Aksel Larsen. Kun een gruppe i samfundet havde efter hans opfattelse grund til at glæde sig – og det var sukkeraktionærerne. De var for en periode på 10 år blevet sikret i alle ender og kanter. Nok engang erindrede han Jens Otto Krag om visionerne i »*Fremtidens Danmark*«. I det mindste kunne man have ventet af socialdemokraterne, at de som i fordums dage havde lavet et paradeforslag, som der kunne drives agitation på. Det var en stor chance, der her var blevet forpasset, erklærede han.⁶⁶ Kommunisterne stemte da også imod lovforslaget ved 3. behandling, hvorimod det blev enstemmigt vedtaget i Landstinget.

For en 10 års periode var den til enhver tid siddende handelsminister fritaget for at skulle diskutere sukker- og roepriser i offentlighedens søgelys.

Afsluttende kommentarer

Sukkerordningernes historie er langt fra skrevet færdig med den skitse, der i det forudgående er søgt tegnet af mange års forhandlinger på Rigsdagen om det enkelt års sukkerlov. Handelsministeriets arkivsager vil kunne kaste lys over sammenhænge, der i dag henstår i det dunkle. Hvis det blev muligt at undersøge sukkerfabrikkernes interne materiale, ville det også være muligt at klarlægge i detaljer, hvorledes ordningen virkede i praksis.

Rigsdagens forhandlinger om årets sukkerordning tegner på denne baggrund et forholdsvis statisk billede. En gang sat til verden kører ordningsautomatikken videre år efter år. Desuden er det iøjnefaldende, at ordningen uden videre opfattes som et stykke egnspolitik, som næsten fuldt ud varetages af lolland-falsterske politikere. Kun ved enkelte lejligheder forsøger politikere udefra at påvirke forhandlingernes gang, omend der naturligvis kan være foregået ganske alvorlige debatter i de enkelte gruppeværelser forud for drøftelserne i salen.

I virkeligheden er sukkerordningen et skoleeksempel på, hvorledes politiske partier kan samarbejde på tværs af ideologiske barrierer. Fagforenings-, industri- og landmandsinteresser var her så tæt forbundne, at ingen af de fire »gamle« partier i længden kunne fralægge sig et medansvar. Det gav naturligvis Retsforbundets Hans Hansen (Rørby) og kommunisternes Aksel Larsen rig lejlighed til at ride ideologiske kæpheste, selv om de i realiteten også selv havde vælgerinteresser i klemme i spørgsmålet om en sukkerordning.

Partierne bag sukkerordningen forsøgte da heller ikke at sløre deres respektive interesser i sagen. Socialdemokratiet talte først og fremmest beskæftigelsens sag, De Radikale og Venstre plejede hovedsagelig landmandsinteresser, og De Konservative skulle på den ene side støtte storlandbruget, på den anden industrien. Balancegangen lykkedes ikke altid lige godt.

Dermed fik ordningen et konserverende præg. Arealet med sukkerroer til fabrik lå så nogenlunde fast år efter år, og trods teknologiske fremskridt var beskæftigelsesmønstrer også ret givet. Det fremgår tydeligt af forhandlingerne, at ingen af parterne ønskede at forstyrre denne ba-

lance. Fabrikkernes kapacitet var i virkeligheden bestemmende for det omfang, roedyrkingen skulle have.

Bemærkelsesværdigt er i hvert fald, hvor friktionsfrit systemet fungerede. Nok vakte spørgsmålet om de famøse »saftroer« stor opstandelse, da det blev »opdaget« i 1946. Alligevel var ingen af de fire partier bag ordningen for alvor interesseret i at røre ved de engang etablerede forhold.

Den til enhver tid siddende handelsminister havde efter alt at dømme ikke noget stort tøjrslag at besvæge sig i, når han skulle tilrettelægge årets ordning. Alligevel ser det ud, som om en Johs. Kjærboel udnyttede de forhåndenværende spillemuligheder bedre end forgængeren C. N. Hauge. Det er i grunden ret forbausende, hvor løst 1932-ordningen var konstrueret. Det fik en række konsekvenser, bla.a. i spørgsmålet om partsfordelingen mellem indtægter og udgifter.

Set i en krisepolitisk sammenhæng falder det i øjnene, hvor svag en forbindelse der er mellem den agrare kriselovgivning og sukkerordningen. Det var Handelsministeriet, som varetog sagsområdet, og ingen af landbrugets topfolk på Risdagen engagerede sig i spørgsmålet. En nærmere undersøgelse af de interne forhandlinger om de enkelte kornlove vil kunne afgøre, hvorledes de respektive ordninger på planteavlområdet prismæssigt og krisepolitisk påvirkede hinanden.

Det var sukkerfabrikkerne, der høstede mest gavn af ordningen. Herigenem var de sikret de nødvendige roer og desuden kunne de planlægge på lang sigt uden at skele alt for meget til konjunkturerne. Aktionærerne var til enhver tid garanteret et vist minimumsudbytte, og det sikrede en rolig og positiv udvikling på Børsen. Da ordningen ikke omfattede

samtlige produktionsgrene inden for sukkerområdet, kunne fabrikkerne med tiden oparbejde en større kapital, »særkontoen«, som ultimativt kom aktionærene til gode.

Den afgørende reguleringsmekanisme var den pris, forbrugerne skulle betale. I trediverne betalte de en mindre overpris i forhold til verdensmarkedets niveau, i fyrrerne fik de sukkeret til en kunstig lav pris. I sidste instans betaltes forskellen mellem produktionspris og salgspris af udenforstående parter – under krigen forbrugerne i de neutrale lande og derefter af den danske statskasse som led i den subsidiepolitik, der gjaldt over for de vigtigste forbrugsvarer.

Sukkerordningen af 1932 kom til verden som en midlertidig foranstaltning, men blev snart gjort permanent som et skjold til beskyttelse af hævdevundne interesser.

Noter

1. Jfr. P.P. Sveistrup og Rich. Willerslev: *Den danske sukkerhandels og sukkerproduktions historie*. (1945), s. 237ff.
2. Oplyst under forhandlingerne i Landstinget. Lt. 1931-32, 4/3 32, sp. 1143ff.
3. Betænkning om finansloven 5/3 30. Tillæg B, sp. 871.
4. Sukkerfabrikken Vestsjælland blev i 1933 overtaget af A/S De danske Sukkerfabrikker.
5. I 1920'erne lå aktiekursen gennemsnitlig på 200.
6. Poul Nielsen: *Sukkerroedyrkingen*, s. 160. I Else-Marie Boyhus, red.: *Sukkerroer. 100 år på Lolland-Falster* (1973), s. 159ff.
7. Tillæg A 1931-32, sp. 5831ff.
8. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33* (1979), s. 589ff.
9. Ft. 1931-32, 11/2 32, sp. 3114ff.
10. Erik Helmer Pedersen, anf.v., s. 548ff.
11. Ft. 1931-32, 16/2 32, sp. 3159ff. jfr. 17/2, sp. 3203ff.
12. Tillæg B 1931-32 26/2 32, sp. 873.
13. Lt. 1931-32/4 32, sp. 1143ff.
14. Ft. 1929-30 20/3 30, sp. 5991ff.
15. Erik Helmer Pedersen, anf.v., s. 589ff.
16. Jfr. Per Brogaard: *Landbrugernes Sammenslutning* (1969), passim.
17. Tillæg B 1932-33 15/3 33, sp. 4785ff. jfr. Ft. 15/3 33, sp. 3827ff.
18. Erik Helmer Pedersen, anf. v., s. 554ff.
19. Sst., s. 562f.
20. Ft. 1932-33 17/3 33, sp. 3915ff.
21. A. M. Hansens bemærkninger må ses på baggrund af de da stedfindende overvejelser om en generel rentesækning. Se Erik Hoffmeyer: *Dansk Pengehistorie 1931-1960* (1968), s. 176ff.
23. Tillæg A 1933-34, sp. 3191 jfr Ft. 16/2 34, sp. 2832ff.
24. Ft. 1933-34 20/2 34, sp. 2848ff.
25. Tillæg B 1933-34 2/3 34, sp. 499, jfr. Lt. 1933-34 14/3 34, sp. 634ff.
26. Tillæg B 1933-34 21/3 34, sp. 1089ff.
27. Ft. 1034-35, 31/10, sp. 710ff.
28. Tillæg A 1934-35, sp. 3511ff. jfr. Ft. 26/2 35, sp. 3756ff.
29. Ft. 1034-35 1/3 35, sp. 4042ff.
30. Tillæg B 1934-35 28/3 35, sp. 1545f.
31. Lt. 1934-35 4/4 35, sp. 1188ff.
32. Ved overenskomstfornyelsen 21/4 35 hævedes grundtaksten for roearbejde fra 73 kr. pr. td. land (1931-satsen) til 80 kr.
33. Tillæg A 1936-37, sp. 5881ff. jfr. Ft. 9/4 37, sp. 5469ff.
34. Ft. 1936-37 9/4 37, sp. 5469ff.
35. Ft. 1936-37 10/4 37, sp. 5581ff.
36. Ved lov af 9/4 37 forlængedes overenskomsten mellem arbejdsgivere og arbejdere, jfr. Forligsinstitutionens mæglingforslag af 27/3 37.
37. Tillæg A 1937-38, sp. 5601ff. jfr. Ft. 26/3 38, sp. 4438ff.
38. Ft. 1937-38 30/3 38, sp. 4593ff.
39. Tillæg A 1938-39, sp. 4179ff. jfr. Ft. 8/2 39, sp. 365ff.
40. Ft. 1938-39 11/2 39, sp. 3873ff. Under 2. beh. i Ft. 2/3 39 kaldte A. M. Hansen smilet frem hos tilhørerne gennem flg. udtalelse: »Også vi fra regeringspartierne side – ihvert fald de af os, der repræsenterer de egne, hvor der dyrkes sukkerroer (munterhed) – ja, jeg erkender det åbent...«
41. Tillæg B 1938-39 24/2 39, sp. 875ff.
42. Tillæg A 1939-40, sp. 4663ff. jfr. Ft. 10/4 40, sp. 3947ff. jfr. 11/4 40, sp. 3976ff.

43. Tillæg B 1939-40 12/4 40. sp. 601.
44. Om forhandlingerne om kornloven for 1940, se. Ft. 1939-40 17/7 40, sp. 5037ff.
45. Tillæg A 1940-41, sp. 4565 jfr. Ft. 31/3 41, sp. 1888ff.
46. Ft. 1940-41 1/4 41, sp. 1942ff.
47. Tillæg A 1941-42, sp. 5081 jfr. Ft. 25/3 42, sp. 1449ff.
48. Citeret af Laurids Grønning under 1. beh. i Ft. 26/3 42, sp. 1530ff.
49. Tillæg A 1942-43, sp. 3481f., jfr. Ft. 9/3 43, sp. 1240ff.
50. Ft. 1942-43 10/3 43, sp. 1326ff.
51. Tillæg A 1945-46, sp. 4079.
52. Ft. 1945-46 28/3 46, sp. 3793ff.
53. Ft. 1945-46 2/4 46, sp. 4053ff.
54. Lt. 1945-46 9/4 46, sp. 1045ff.
55. 2. beh. i Ft. 1945-46 5/4 46, sp. 4209.
56. Tillæg B 1945-46 5/4 46, sp. 989.
57. Tillæg A 1946-47, sp. 3001 jfr. Ft. 1946-47 4/2 47, sp. 2296ff. jfr. Ft. 6/2 47, sp. 2380ff.
58. Tillæg B 1946-47, 4/3 47, sp. 347.
59. 2. beh. i Ft. 1946-47 6/3 47, sp. 3253ff.; 3. beh. 7/3 47, sp. 3368ff.
60. I perioden 1943-47 androg aktieudbyttet 7¹/₂%, 1948-49 8% og i 1950 9%. Aktiekursen toppede i 1944 med 210¹/₂ points, derefter faldt den gradvis til 162¹/₂ i 1948, steg så til 176 i 1949 og i 1950 til 189³/₄.
61. Ft. 1947-48 13/2 48, sp. 1906ff.
62. Ft. 1948-49 15/2 49, sp. 2805ff.
63. Ft. 1948-49 18/2 49, sp. 2922ff.
64. Tillæg A 1949-50, sp. 4099ff.
65. Ft. 1949-50 15/2 50, sp. 2262ff. jfr. 16/2 50, sp. 2290ff. jfr. 3/3 50, sp. 2269ff.

Public service broadcasting – hvad er det, og hvad kan man bruge det til?

Af Karen Siune

Mediepolitik som et sagområde med eget navn er en relativ ny foreteelse i dansk politik sammenholdt med de fleste andre politikområder. Og oprettelsen af et Kommunikationsministerium med egen minister er først sket inden for de seneste år. Men politik vedrørende massemedierne er en gammel foreteelse, ja lige så gammel som medierne selv. Der har altid været drevet politik i og omkring de hjælpemidler, som den teknologiske udvikling gav som gave til den, der gerne vil bringe sit budskab ud til flere, end der kan være fysisk tilstede i samme rum som afsenderen af budskabet.

Denne artikel behandler alene de elektroniske massemedier, radio og TV. Og fristende er det at fokusere på TV-mediet, idet netop TV-mediet i disse år er mere på dagsordenen end noget andet medium. Netop fordi TV tillægges så megen magt, forstået som, at der er mange, der er af den opfattelse, at mediet har magt til at påvirke seerne, da er der særlig opmærksomhed omkring TV. Og opmærksomheden har i mange tilfælde ført til ønsker om en særlig styring eller regulering af dette medie. Og samtidig er der stærke kræfter, der ud fra kommercielle eller bredere ideologiske synspunkter taler for en deregulering af rammerne for disse medier.

Et sæt af normative forskrifter, der angiver hvilke forpligtelser, der er pålagt massemedierne radio og TV, kan sammenfattes under betegnelsen »public service«. Sådanne forskrifter eksisterer i så godt som alle vesteuropæiske lande. Hvad er indholdet i disse forskrifter? Og hvad kan vi bruge et medium, der er pålagt sådanne forskrifter, til?

»Public service broadcast« er genstanden for opmærksomhed i denne del af festskrift til Niels Thomsen, der som forsker har beskæftiget sig med medierne og mediernes udvikling gennem årtier og århundreder.

Mediesystemer

Inden for det, man kan kalde presse- eller medieteorier, skelnes der bl.a. mellem et liberalt mediesystem, et autoritært system og et system med socialt ansvar. Hvad, der skjuler sig bag et autoritært system, er relativt klart genkendeligt ved, at massemedierne i et sådant system kontrolleres af de politiske magthavere. Et sådant system er en gammelkendt foreteelse, når man ser på den trykte presses historie. Statsmagtens censur var den selvfølgelig regel, trykkefriheden det bemærkelsesværdige nye. Men i 1980'erne er det autoritære stadig udbredt

rundt omkring i verden, både for den trykte presse og i bemærkelsesværdig høj grad også for de elektroniske medier, radio og TV. Rækken af stater med censur af indhold m.m. når det gælder relationerne mellem massemedierne og de politiske magthavere, er for tiden så lang, når vi kigger os omkring, at der ikke er grund til at nævne navne, om end Polen er et af de lande relativt tæt på os, der i 1980'erne påkaldte sig særlig opmærksomhed.

Et liberalt system kan ses som det modsatte af det autoritære system, – idet grundfilosofien her er, at massemedierne på enhver måde er uafhængig af de politiske beslutningstagere. Et system med en uafhængig presse, der er i stand til at formulere og formidle kritik af statsmagt og regering, omtales ofte som havende »pressefrihed«. Pressefriheden fremhæves ofte som et grundelement i et demokratisk politisk system.

Hvad er det da for et system, der skjuler sig bag betegnelsen »mediesystem med socialt ansvar«? Teorien og dens udførelse i praksis kan betragtes som en historisk betinget reaktion på den journalistik, som et liberalt system ofte resulterede i. Princippet om pressefrihed, forstået som frihed for alle og enhver til at ytre sig om hvad som helst, blev i praksis til et spørgsmål om, hvem der kan benytte sig af denne frihed, – efterfulgt af en diskussion om hvem, der faktisk benyttede sig af samme. Kritikken, der især fremhævede a) at den liberale presse var domineret af en bestemt samfundsklasse og tjente forretningsverdenen mere end nogen anden del af samfundet, b) at den liberale presse havde ofret mere opmærksomhed på overfladiske og sensationsprægede emner end på væsentlige forhold og c) at den liberale presse gennem sit arbejde modsatte sig social forandring

(her refereret efter Siune, 1984) førte til dannelsen af fænomenet »den sociale ansvarsteori«.

Den sociale ansvarsteori er på mange måder »mor« til public service filosofien, men i andre henseender er den samtidig barn af samme.

Den afgørende tanke bag den sociale ansvarsteori er, at den frihed, som massemedierne har i et demokratisk samfund med et liberalt mediesystem, skal bruges på en ansvarsbevidst måde. Dette gælder ikke blot m.h.t. ofre og kilder, men også m.h.t. de grupper i samfundet, hvis aktiviteter og problemer ikke umiddelbart tilfredsstillende, det man normalt kalder professionelle nyhedskriterier (Bakke, 1976). Ansvaret, som er det normative element i teorien, er i denne type af mediesystemer knyttet til friheden som et ansvar dels med hensyn til at ytre sig (d.v.s. en pligt til at bruge sin frihed og uafhængighed), dels et ansvar for at formidle minoritetsgruppers og andre udsatte gruppers synspunkter (Thygesen, 1973, – her efter Siune, 1984 p. 42).

»Public service broadcast« er et begreb, der knytter sig til radio og TV som offentlige institutioner, og på en række punkter følger kravene til public service idealerne i den netop omtalte sociale ansvarsteori. På andre punkter går public service filosofien videre i sin uddybning af kravene til »public service broadcast«.

Public service broadcast

Hvad er det da, der tilsammen udgør en »public service« radio og/eller TV. Andre har beskæftiget sig med problemet formuleret på anden vis, således eksempelvis Preben Sepstrup, der i sin bog om dansk TV i 90'erne skriver om det »offent-

lige forpligtede danske TV«. Radio og TV med »samfundsforpligtelse« er en anden formulering, der bruges om offentlige radio og TV-stationer. Men public service er det europæiske/internationale begreb, som er tæt knyttet til europæisk radio-TV virksomhed, og det er derfor rimeligt at tage udgangspunkt i, hvordan netop dette begreb er defineret.

Public service broadcast bygger normalt på fire elementer (Kuhn, 1985, Siune, 1986):

1. en offentlig institution med en i princippet økonomisk uafhængig af regeringen og kommercielle kilder
2. som yder service til alle til gengæld for en betaling i form af licens etc.
3. med en forpligtelse til balanceret programlægning på tværs af programgenerer og
4. hvor det politiske indhold er balanceret og upartisk.

I alle vesteuropæiske lande eksisterer der offentlige institutioner, der sender til de nationale befolkninger m.m. via radio og TV, og som målgruppe, – teknisk opnået eller ej, – har hele befolkningen. Og i næsten alle europæiske lande er der regulering i form af lovgivning, bekendtgørelser, der danner ramme for disse radio og TV-aktiviteter. På denne måde, som på en lang række andre punkter er der tætte relationer mellem det politiske system og radio og TV. Det offentlige system giver rammerne for radio- og TV-aktiviteterne, – oprindeligt begrundet i et teknisk problem på grund af begrænsning i antallet af frekvenser til denne form for kommunikation. Oftest foregår dette gennem tildeling af sendetilladelser.

Regulering kan fremme og regulering kan hæmme. Og det er nødvendigt at se nærmere på detaljerne i den nationale og

transnationale regulering for at se hvilke mekanismer, der til enhver tid anvendes samt disses konsekvenser. Men gennemgående er det fortsat i Danmark som i andre lande det offentlige system, der tildeles sendetilladelser såvel til offentlige som til private kanaler. Afhængigheden eksisterer fortsat på dette tekniske plan for offentlig såvel som privat radio og TV.

Den økonomiske uafhængighed, som er et grundprincip for public service broadcast, jfr. Kuhn, har det så som så i disse år. Regeringer og parlamenter tager pr tradition og som regel i overensstemmelse med lovgivningen stilling til størrelsen af budgetterne for den offentlige radio og tv-virksomhed og til tider endda til detaljer i budgetterne. Det sidste, som netop i disse år praktiseres i Danmark, begynder at gøre det tvivlsomt om kriteriet økonomisk uafhængighed er opfyldt. Licensfinansieringen er stadig den bærende kilde til finansiering, men den uafhængighed af særinteresser, som netop denne finansieringsform skulle sikre, hænger i en tynd tråd. Rundt omkring i Europa er licensfinansiering af offentlige radio og tv-stationer stadig den dominerende finansieringskilde, men licensfinansiering er i stadig mindre grad den eneste kilde til finansiering af de offentlige radio-tv stationer. Som eksempel på en udvikling, der er på vej, kan nævnes, at i Frankrig er en forhenværende offentlig tv-station solgt til private, og i England pulser Margaret Thatcher med planer om at indføre helt eller delvis reklamefinansiering af BBC. BBC, der gennem årtier har været fremhævet som det mest omtalte eksempel på uafhængigt offentligt tv, er således på vej til at miste denne position.

Hvordan da med indholdet i public service medierne?

Forpligtelserne vedrørende programlægningen er opretholdt i så godt som alle europæiske lande. Alsidighed og upartiskhed er nøgleord i de skandinaviske lande samt i England og Østrig. Selv i et land, der som Luxembourg normalt fremhæves som avantgarde for kommerzialisme inden for radio og tv-virksomhed, gælder regler om objektivitet og neutralitet for den koncession, som RTL oppebærer. I Holland kræves der åbenhed, alsidighed og samarbejde mellem politiske og kulturelle retninger i NOS.

Generelt er forventningerne til »public broadcasting«, at der skal gives adgang til forskellige holdninger med hele offentligheden som målgruppe for information, uddannelse, kultur og underholdning.

»Public service«-begrebet er bredt, så bredt og så krævende, – andre vil sige snærende, – at det fortsat kan bruges som et samlende udtryk for situationen i de vesteuropæiske lande. Spørgsmålet er, om det også kan bruges fremover til at karakterisere situationen for radio og tv-virksomhed.

Ændringer i begrebet

Mediestrukturen ændrer sig hastigt i disse år. og den faktiske massekommunikation forstået som den strøm, der formidles via de elektroniske medier, ændrer sig drastisk. Mediestrukturen ændrer sig hastigere end politikken vedrørende mediestrukturen. Og mediepolitikken ændrer sig tilsyneladende alligevel hastigere end kommunikationspolitikken. Hvad vil det egentlig sige?

Min påstand er, at det i denne sammenhæng er relevant at sondre mellem mediepolitik og kommunikationspolitik. Mediepolitik kan defineres som de aktivi-

teter, der søger at påvirke udbuddet af massemedier (Siune, 1984 p. 14) mens kommunikationspolitik kan defineres som handlinger, der tilsigter at påvirke udvekslingen af information mellem mennesker. Niels Thomsen har tidligere afgrænset kommunikationspolitikken endnu mere end jeg generelt gør, idet han (Thomsen, 1975) begrænser sig til de »handling, som tilsigter af påvirke udvekslingen af information mellem mennesker, såvidt denne for afsender og/eller modtager angår fordelingen af politisk magt«. Med en meget udvidet definition af, hvad der er relevant for politisk magt, kan Niels Thomsens definition dog godt anvendes, men for det konkrete formål at diskutere ændringer i begrebet »public service broadcast« da er det ikke hensigtsmæssigt at anvende denne indsnævring, selv om der i definition af »public service broadcast« som ovenfor nævnt indgår kriterierne politisk uafhængighed og forpligtelse til politisk balance.

Uanset påstanden om, at mediestrukturen ændrer sig hastigere end mediepolitikken og væsentligt hastigere end kommunikationspolitikken, da er det spørgsmål, der er rejst her alligevel hvilke ændringer, der er sket i de mediepolitiske og kommunikationspolitiske aspekter af begrebet »public service broadcast«? Hvad er der tilbage af den oprindelige filosofi bag public service? Og hvad er forklaringen på eventuelle ændringer?

Er der kommet et nyt kommunikationspolitisk indhold i begrebet, – et indhold, der fjerner sig fra filosofien med socialt ansvar?

På det teoretiske plan kan man hævde, at der er kommet nye definitioner af »public service«, eller måske er det mere korrekt at sige, at der er flere end den ovenfor citerede definition.

Jean-Claude Burgelman (1986) lægger således vægt på andre aspekter i sin gennemgang af, hvad det er, der gør, at belgisk radio-tv kan kaldes »public service broadcast«. Burgelman tager udgangspunkt i 1) at der eksisterer gratis program-service til den brede befolkning, 2) at programudbuddet har en opgave (mission) at opfylde overfor kulturelle og andre minoriteter, 3) at det er en vigtig medvirkende faktor i forbedringen af den almindelige kultur samt uddannelse, 4) at radio-tv gør det muligt at ytre sig samt 5) at medierne tilbyder en stats-uafhængig nyheds- og informations-service. Så langt kunne Burgelman godt passe ind i Kuhns definition, men Burgelman går videre, idet han inddrager 6) krav om, at »public service broadcast« skal stimulere den nationale egenproduktion af tv-programmer og derigennem være med til at holde omfanget af importerede programmer nede på et lavt niveau. Netop dette sidste aspekt er interessant i lyset af de seneste års hjemlige debat om kvoter for europæiske programmer. Det netop vedtagne direktiv fra EF-kommisionen koncentrerer sig om kvoteaspektet, ikke set i et nationalt perspektiv, men set i et europæisk versus amerikansk perspektiv. Denne definition får altså ud over det medie- og kommunikationspolitiske perspektiv også et industri- og handelspolitisk perspektiv. Andre og her specielt den danske opposition mod EF-direktivet lagde afstand til dette, fordi man opfattede det som et kulturpolitisk initiativ. Og da kulturpolitik efter manges opfattelse ligger og fortsat skal ligge uden for EF's regie, kunne man fra dansk side acceptere et Europarådsinitiativ vedrørende anbefaling af europæisk tv-produktion men ikke et EF-direktiv vedrørende samme.

Burgelmans definition viser altså klart

en tilpasning i definitionen af public service broadcast, en tilpasning, som skyldes ændringer i samfundet, men som har kommunikationspolitiske aspekter.

Andre definitioner lægger vægt på andre sider af kommunikationen. Således tager Blumler m.fl. (1986) i en europæisk undersøgelse af forholdet mellem det offentlige system og offentligt tv udgangspunkt i, at der skal være tale om et tilfredsstillende signal/tilfredsstillende transmission af programmer, der skal lægge lige meget vægt på udbredelse, kvalitet og popularitet, og hvor forpligtelsen til underholdning betones på linie med information og uddannelse. Blumlers definition indeholder bemærkninger om ansvar overfor lyttere/seere udtrykt gennem »professionelle værdier«. Betonningen af professionelle, hvormed menes journalistiske normer samt betoningen af forpligtelsen til underholdning angiver nye toner i begrebet »public service«. Toner, der afspejler en del af det, der netop i disse år rører sig, såvel i befolkningen, som blandt politikerne og blandt de stadig mere professionsbevidste journalister.

Public service er hos nogle, især hos populistiske borgerlige politikere blevet til en betegnelse for en institution, der skal dække massernes behov for underholdning og orientering om aktuelle nyheder, herunder ikke at glemme sport. Denne opfattelse kommer ofte frem i den offentlige debat, i Danmark som i udlandet. Og det er især prioriteringen af dette indhold, der bør være opmærksomhed omkring, når indholdet af offentligt tv skal ses i relation til diskussionen om »public service« filosofien. Det, der oprindeligt blev formuleret som et tilbud til alle om et bredt programindhold, er i betænkelig grad blevet ændret til et på-

bud om at dække massernes behov for underholdning og nyhedsorientering.

Uafhængigheden i økonomien som et fundamentalt krav glemmes meget bejligt i disse år, hvor økonomien generelt strammer for mange europæiske lande, hvilket fører til manglende politisk vilje til at acceptere licensforhøjelser. Licensforhøjelser der ikke engang står mål med den almindelige pris- og lønudvikling i det pågældende samfund.

Men kravet om balancegangen huskes af alle, – især af de, der føler sig klemte i den almindelige nyhedsdækning efter gængse nyhedskriterier. Socialt ansvar skulle ideelt set føles af alle, men »socialt ansvar« som en subjektiv oplevelse viser sig at være en vanskelig størrelse at håndtere i politik som i kommunikation. Minutdemokrati har været en form, som medierne kunne bruge især i tiden op til ømtålelige politiske situationer som valg og folkeafstemninger, i hvert fald til at afvise anklager for manglende balance.

Hvad kan man bruge det til?

Forpligtelserne, der i Danmark er nedfældet i loven om radio og tv-virksomhed, senest offentliggjort i bekendtgørelse nr.363 af 2. juni 1989, kan bruges til at holde Danmarks Radio og TV 2, der begge er pålagt public service forpligtelser, i ørerne. Men hvad er det der sker?

Hvis man går tilbage til det, der er udgangspunktet for en »public service radio-tv station« med ansvar for kvalitet, alsidighed og mangfoldighed, som det hedder i den danske lovgivning, så er det balancegangen mellem de politiske fløje, der i årenes løb hyppigst har været kritiseret. Diskussion om saglighed og upartiskhed har været hyppige. Men netop i de sidste år er denne form for kritik ikke

den mest fremherskende. Opmærksomheden er takket været TV 2's fremkomst langt mere koncentreret om økonomien og først derefter om programfladen.

Økonomiske problemer er på dagsordenen, ikke kun for medierne, – men generelt for det danske samfund, og denne situation sætter sit præg på den politiske debat om licensfastsættelsen. Men det er ikke udelukkende den for landet så alvorlige økonomiske situation, der er rammen for politikernes beskæftigelse med Danmarks Radio og TV 2 i denne tid. Ideologiske overvejelser, som ofte er mere latente end egentligt eksplicit formulerede, skinner igennem. Venstre, Danmarks liberale parti, beskæftigede sig i slutningen af 1980'erne mere end noget andet parti med styring og regulering. Og dette kom til udtryk ikke mindst i dets omgang med Danmarks Radio, uanset at Danmarks Radio ifølge loven netop er en selvstændig institution, hvor det alene er den økonomiske ramme og dermed licensfastsættelsen, som skal politisk godkendes, mens det er bestyrelsen, der ifølge lovens paragraf 13 stk. 2 fastsætter budgettet for Danmarks Radios virksomhed. I samme paragraf stk. 3 fremgår det, at budgettet alene skal sendes til kommunikationsministeren og Folketinget til orientering.

Den seneste tids udspil med signaler om større politisk styring af Danmarks Radio gør på mange punkter betegnelsen »selvstændig offentlig institution med public service forpligtelse« værd at kigge nærmere på.

Betegnelsen offentlig er god at »bruge«, når der skal skæres ned på det offentlige. Det kan jo forsøges anvendt som eksempel på politikernes vilje og evne til at spare, når nu så meget andet ikke lykkes.

»Public service broadcast« kan blive en

illusion, hvis man alene lægger vægten på mindste fælles nævner, hvilket vil sige, at man alene skal tilfredsstille massernes behov. Og der tales og skrives da også en del i den såkaldt offentlige debat om kvalitetsændringer i den tidlige monopolinstitution Danmarks Radio. Nogle giver opkomsten af TV 2 skylden, – andre vil lægge skylden på bredere konkurrenceforhold. Og andre igen vil henvise til de stramme økonomiske rammer for dansk tv's egenproduktion. Det sidste forhold vil man efter al sandsynlighed såvel fremføre fra Danmarks Radios side som fra TV 2's side. Ingen af de to eksisterer i et vacuum.

Men overfor en opfattelse af vigtigheden af »«public service tv med socialt ansvar» står andre opfattelser. Således kan man tage en af multimedia gigantterne, Rupert Murdoch, der er vant til at bevæge sig over nationens grænser. Murdoch er fornyligt citeret for følgende salut til BBC og ITV:

»Meget af det, der regnes for kvalitet i britisk TV, afspejler i virkeligheden intet andet end værdierne hos den snævre elite, som kontrollerer kanalerne, og som altid har ment, at dens smag og behag er ensbetydende med kvalitet«.

Udtalelsen er rettet mod de store engelske tv-selskaber, men Murdoch er som sagt grænseoverskridende, – også i denne udtalelse, som man kunne have bragt fra andre, – også danskere, – selv om den endnu ikke er fundet så markant udtrykt i den danske politiske debat. Men holdningerne er der, og derfor er det spændende at arbejde med »public service broadcast«. Vi vidste, hvad det var.

Men ved vi, hvad det bliver?

Hver for sig, som forsker, som medlem

af programråd eller bestyrelse for en stor medievirksomhed med pålagte forpligtelser til »public service« kan vi arbejde for, at der stadig vil være kød nok på begrebet »public service broadcast« til, at det kan skelnes fra den skov af tv-stationer, der uden socialt ansvar spreder deres budskaber ud over nationen.

Men arbejde skal der gøres. Presset på selvstændigheden, og presset til at flygte fra ansvaret for mangfoldigheden og kvaliteten er stort i disse år. Og den teknologiske udvikling er ikke alene om at øve dette pres.

Noter

1. Bakke, Marit (1976). »Fører profesjonalisering til større ansvarlighed« i Erik Lund (red.), *Presens Årbog*, København. C. A. Reitzel, 1976, pp. 94-112.
2. Blumler, Jay G. et al. (1986). »Broadcasting Finance and Programme Quality: An International Review« i *European Journal of Communication*, vol. 1 (1986), pp. 343-364.
3. Burgelman, Jean-Claude (1986). »The Future of Public Service Broadcasting: A Case Study for a »New« Communications Policy«, *European Journal of Communication*, vol. 1 (1986): 173-201.
4. Murdoch, Rupert (1989). Citeret efter Thomas Dodd i AVM, *Audiovisuelle Media*, September 1989, p. 2 samt 25.
5. Sepstrup, Preben (1989). *Dansk TV i 90'erne*, København. Fremad, 1989.
6. Siune, Karen (1984). *Politik og Medier*, Århus. Politica, 1984.
7. Siune, Karen (1986). »Broadcasting point of departure«, i Denis McQuail and Karen Siune, *New Media Politics*, London. Sage, 1986.
8. Thomsen, Niels (1975). »Hvad er kommunikationspolitik?« i Erik Lund (red.), *Presens Årbog 1980*, København. C. A. Reitzel, 1980: 11-38.
9. Thygesen, Erik (1973). *Om køb og salg af arbejdskraft*, København. Lindhardt og Ringhold, 1973.

Politik i pressen

Den københavnske presses politiske journalistik fra århundredskiftet over pressereformen til 30'ernes slutning

Jette D. Søllinge

Det er næppe for dristigt at påstå, at den almindelige forestilling om udviklingen i dansk presses politiske journalistik mellem århundredskiftet og 2. Verdenskrig meget kort kan sammenfattes som følger: I provisorietiden var den partipolitiske presse blevet færdigudviklet som en partipresse, der lagde hovedvægten på opinionsdannelsen via lederne, bragte ret lidt alment nyhedsstof og i sin politiske journalistik lod de agitatoriske eller polemiske aspekter få førsteprioritet, bl.a. ved at farve referater og andre artikler politisk. 1905 kom så pressereformen, der over en kortere årrække betød en ændring af pressens indhold, som medførte dels en væsentligt bredere emnehorisont, dels en kraftig nedprioritering af det politiske stof i almindelighed og endelig en væsentligt mindre »farvet« journalistik. Adskillige, der har skrevet mere eller mindre omfattende pressehistorie, giver i det mindste et sådant indtryk.¹

Denne fortolkning af begivenhedsforløbet kan ikke siges at være totalt forkert, hvad hovedstadspressen angår, men er i hvert fald en sandhed med kraftige modifikationer. Det følgende er en analyse af hovedstadspressens indhold, hvori der

tilstræbes at give en korrigeret fremstilling, baseret på selve avisindholdet.

Kort om pressereformen, dens baggrund og virkninger

Ved århundredskiftet var stort set hele befolkningen i hovedstaden hvervet som avislæsere. Det betød, at der ikke længere var nye læsergrupper at hverve for en ekspanderende eller nyoprettet avis. Eneste mulighed herefter i denne retning var at gå på strandhugst hos andre aviser, hvilket medførte øget konkurrence for at tiltrække læsere. Her stod reelt kun to muligheder åbne: Enten at konkurrere på prisen, hvilket ikke kunne være noget realistisk alternativ ret længe, da omkostningerne trods alt skulle dækkes. Eller at konkurrere på avisindsatsen, d.v.s. på et kvantitativt og kvalitativt bedre indhold end konkurrenterne.²

Fra og med ca. 1870 havde pressen endegyldigt udkrystalliseret sig efter partitilhørsforhold, d.v.s. at hver avis tog stilling for et parti, fulgte dets politiske linie i opinionsmæssig henseende, inklusive at bekæmpe dets modstandere, og rettede sin journalistik ind efter partiets vælgere

som målgruppe. D.v.s. at Højre/Konservatives pressegruppe groft sagt appelerede til embeds- og finansbourgeoisiet samt godsejerne, Venstres tog bønderne – herunder tog Reformvenstres og, især senere Radikale Venstres husmændene – og Socialdemokratiets samlede arbejderne. Denne opdeling fandtes også i hovedstaden, omend med den modifikation, at Venstre-gruppen her tog liberale borgere og intellektuelle, især akademikere, som målgruppe og eksisterede i en særligt radikal version. Desuden gav hovedstadens relativt set meget store marked basis for, at en række andre og mindre politiske grupperinger kunne etablere en avis, omend disse blade sjældent var udpræget sejlivede. Endvidere opstod der her en opdeling af pressen i politisk morgenpresse og en mere populær middagspresse, der gennemgående var væsentligt mindre politisk præget.

Den politiske kamp i provisorieårene var hård, og pressens polemik svarede dertil. Et af de mere ekstreme, men derfor også så meget mere underholdende, eksempler på, hvad det kunne medføre i journalistisk henseende er Cavlings »referat« fra et vælgermøde i Lyngby 1887, hvor de politiske modstandere benævnes »Grævlinger«, der kommer listende »paa Ræveben og Hosesokker«, og den politiske tumult forårsaget af højremændene vederfares mere end almindelig retfærdighed.³ Med »systemskiftet« i 1901, hvorefter regeringens politiske sammensætning bestemtes af folketingsflertallets, kom der lidt mere ro over den politiske arena.

Men herefter havde bladene da også bedre muligheder for at beskæftige sig med andet end politik og at konkurrere på andet end politisk grundlag. Resultatet blev pressereformen, der gerne dateres til

H. Cavlings overtagelse af chefredaktørposten på *Politiken* og omlægning af bladet i 1905. Mange af de journalistiske reformer, som tilsammen udgjorde »pressereformen«, var ikke mere revolutionerende, end at de i årene forud var set i andre aviser. Men det var først med formatomlægningen på *Politiken* i maj 1905, at de fik fulde muligheder for udfoldelse.

Et af de væsentlige punkter var, at forsiden blev ryddet for de annoncer og især den kolos af en leder, der var standard på netop denne plads i datidens aviser. I stedet fik nyhederne forsiden. Samtidig var bladet gået over til et nyt format: I stedet for de 4 meget store sider, som hidtil havde været den daglige norm, udkom det nu med 8-10 eller endog flere sider efter behov, omend i et lidt mindre format. Men formatet var først og fremmest fleksibelt, så sidetallet kunne reguleres efter stofmængden. Og udvidelsen blev stor på den opprioriterede nyhedsfront – især blev den redaktionelle indsats nu primært helliget aktualitet og effektiv journalistik fremfor lederen og i stedet for de små, rutineprægede nyheder. Et væsentligt element var også udvidelsen af redaktionel interesse fra et ret beskedent spektrum af emner til et meget bredere, der også omfattede nye emner som f.eks. kvinde- eller sportsstof. Sideløbende hermed skete der en journalistisk nyorientering henimod en mere moderne og levende stil, der bevidst benyttede sig af den form for underholdningsværdi i stoffet, der gerne betegnes »the element of human interest«.

Denne pressereform slog efterhånden igennem på alle de andre aviser – d.v.s. på dem, der overlevede, idet den øgede indsats på indholdet medførte øgede krav til journalistisk bemanning, der igen betød øgede omkostninger, som ikke alle blad-

huse kunne klare. Adskillige blade måtte lukke, efterhånden som konkurrencens benhårde krav oversteg deres økonomiske formåen.⁴

Samtidig fandt der en påvirkning sted fra den angelsaksiske, specielt den amerikanske presse, der helt afgørende forskubbede interessen fra »views« til »news«. I den første lærebog i journalistik, der udkom i Danmark, og som var skrevet af H. Cavlings søn, redaktør Ole Cavling, fremhæves denne interesse for rene nyheder med største tydelighed. Signalementet af den hjemlige presse ca. 1928 er betegnende: »Vi i Skandinavien er ofte tilbøjelige til at tage Parti i en Sag; Reporterne nøjes ikke altid med at referere, men prøver samtidig at vejlede Læserne alt efter Bladets politiske Farve«. ⁵ Op mod dette stilles det britiske referat som ideal med slagordet »Propaganda for sig, og Referater for sig!«. ⁶

Også i de historiske fremstillinger, der specielt beskæftiger sig med referatets, især rigsdagsreferatets, historie, går forestillingen om den gradvise afpolitisering igen.⁷ En enkelt af disse forfattere⁸ nævner dog i forbifarten, at referatet fra rigsdagen i 1930'erne led under den almindelige krise for parlamentarismen som politisk styreform og undertiden degenerede til causerier, der i for høj grad fokuserede på kuriøse ligeegyldigheder, samtidig med at partifavoriseringen blev øget. Men dette er en enlig afvigelse fra det almindelige billede.

Spørgsmålene og deres afprøvning

De to helt centrale spørgsmål, som denne artikel forsøger at besvare, er således følgende:

1. Hvorvidt den almindelige antagelse om, at det politiske stof generelt set

nedprioriteres i perioden efter presse-reformen, er korrekt eller ej.

2. Hvorvidt den politiske reportage i almindelighed og rigsdagsreferatet i særdeleshed bliver afpolitiseret i samme periode, d.v.s. om det bliver mindre polemisk og/eller mere neutralt-sagligt.

Undersøgelsen begrænser sig som allerede anført til hovedstadspressen. Desuden vil besvarelsen af det andet spørgsmål i særlig grad koncentrere sig om rigsdagsreferatet og beskæftige sig noget mere perifert med den øvrige politiske reportage, tildels fordi referatet er ikke så lidt bedre repræsenteret i det til rådighed stående materiale, men især fordi referatet i langt højere grad er en klart afgrænset genre uden mellemformer med andre genrer i den pågældende periode, hvilket gør det helt anderledes velegnet til at danne grundlag for en rimeligt klar konklusion.

Materialet

Det empiriske materiale, der ligger til grund for nærværende artikel, stammer fra forfatterens eget forskningsprojekt »Udviklingen i hovedstadspressens journalistik og indholdsstruktur i perioden 1900-1939«. ⁹ Hele det empiriske grundlag for analysen foreligger og består grundlæggende af to, snævert sammenhængende dele. For det første en kvantitativ analyse af fem repræsentative aviser, tre politiske morgenaviser: *Dagens Nyheder* (konservativ)¹⁰, *Politiken* (radikal) og *Social-Demokraten*; desuden to populære middagsaviser: det delvist politiske *Ekstrabladet* (radikalt) og det stort set upolitiske *Aftenbladet*. ¹¹ Indenfor perioden er årgangene 1900, 1910, 1920, 1930 og

1937 udtaget til analyse; d.v.s. en årgang før pressereformen, fulgt af årgange under og efter dennes gennemslag. Fra hver af disse avisårgange er fra hver avis udtaget to hele uger i anden halvdel af november, og alt redaktionelt stof heri er underkastet kvantitativ analyse. Hver enkelt artikel er opmålt og kategoriseret efter artikeltype¹² og emne.¹³ Herudover er fra hver af disse avisers repræsentative årgange udtaget en række store nyhedsartikler til nærmere kvalitativ analyse. Det drejer sig om fire artikler pr. dag fra hver af dagene i den midterste analyseuge (d.v.s. torsdag-onsdag). Disse artikler – med deres opfølgninger i de nærmest følgende dage samt supplerende oversigts- eller opinionsartikler – er udtaget blandt de allerstørste nyhedsartikler, men dog således at hvert af de ovennævnte emneområder er rimelig godt repræsenteret. De vigtigste aspekter ved den kvalitative analyse er situationsbestemmelse, referenceramme (d.v.s. artiklens begrebsmæssige placering i forhold til omverdenen) og anvendte journalistiske prioriterings- eller nyhedskriterier, så vidt de skinner igennem i den journalistiske form. Blandt disse prioriteringskriterier skal fremhæves politisk sympati, usædvanlighed og konfliktperspektiv som i særlig grad relevante i denne sammenhæng. Desuden undersøges enhver artikel for graden af nøgternhed hhv. dramatisering.

Den redaktionelle vægtning af det politiske stof

En væsentlig baggrundsfaktor, når ændringer i den redaktionelle vægtning af de forskellige artikel- og emnetyper skal analyseres, er avisernes mængde redaktionelt stof under ét.

Disse mængder øgedes for alle avisernes vedkommende gradvist, men langsomt, opad inden for det gamle firesidede folioformat, så langt papirformatet tillod det. Men dette format sætter en grænse, og da formatet er bestemt af trykmaterialet, kunne grænsen først overskrides, når trykpresserne blev udskiftet. *Politiken* var den første avis, der anskaffede en moderne rotation til variabelt sidetal, og gik pr. 16.5.1905 over til det nye format. *Social-Demokraten* fulgte efter pr. 1.1.1911, *Dagens Nyheder* pr. 30.3.1914, og *Aftenbladet* skiftede først til flersidet format pr. 10.9.29. *Ekstrabladet*, der udgives fra Politikens Hus, kørte oprindeligt med 4, snart 6 sider pr. dag, men fra 30.12.1914 begyndte det at udkomme to gange om dagen med fire sider. Dette varede til 30.9.22, hvorefter bladet gik over til én daglig udgave på snart 10-14 sider.

Undervejs mellem 1900 og 1939 ændrede to af de her behandlede aviser deres udgivelsesfrekvens: *Social-Demokraten* gik fra 1.10.1905 over til at udkomme alle ugens dage mod hidtil kun hverdage, og *Ekstrabladet* gik pr. begyndelsen af 1912 fra at udkomme alle dage over til kun at udkomme hverdage; desuden udkom det som nævnt med to daglige udgaver i perioden 1915-22. De øvrige tre aviser udkom hele perioden alle ugens syv dage.

I absolutte tal aftegner udviklingen i redaktionel stofmængde over to hele uger sig, som det fremgår af tabel 1.¹⁴

En nødvendig kommentar gælder *Ekstrabladet* årgang 1920, hvor kun den ene udgave (hoved- eller aftenudgaven) er inddraget. Mellem de to udgaver foretog redaktionen en vis, men ikke total, stofudskiftning. Målet for den samlede redaktionelle indsats ville ligge mindst ca. 50% højere end det her anførte tal.

Hvorom alting er: de ovenfor nævnte

Tabel 1: Mængden af redaktionelt stof inden for avisårgange i absolutte tal - angivet i meter - fra to uger.

	1900	1910	1920	1930	1937
Dagens Nyheder	156	157	317	519	576
Politiken	184	330	302	521	562
Social-Demokraten	153	213	234	457	535
Aftenbladet	88	108	112	288	308
Ekstrabladet	-	174	104	264	267

dateringer for den tekniske pressereform afspejler sig tydeligt i mængderne af redaktionelle spaltetall. Desuden viser det sig også tydeligt, at de politiske morgenblade er nogenlunde jævnbyrdige m.h.t. mængden af redaktionelt stof efter den tekniske reform, for så vidt som de senere tilkomne hurtigt haler ind på avantgardisterne i så henseende. Populær- eller eftermiddagsbladene er morgenbladene underlegne, men indbyrdes jævnbyrdige, når *Aftenbladets* ekstra søndagsudgave tages i betragtning. *Ekstrabladet* er nærmest det konstant mest omfangsrige, når der korrigeres for udgivelsesfrekvens.

Generelt kan det konstateres, at aviserens redaktionelle stofmængde stiger meget kraftigt, når teknikken tillader det, og at morgenbladene er klart førende, hvad stofmængden angår.

Men selvom væksten i mængden af redaktionelt stof er interessant nok i sig selv, er det dog af mere central betydning, hvad denne øgede spaltetall anvendes til af redaktionerne. De i denne sammenhæng relevante artikeltyper er nyheder, baggrundsstof og lederartikler, mens det øvrige opinionsstof (anmeldelser og læserbreve m.v.) og restkategorien for redaktionelt stof (mængdemæssigt især fiktion og listestof) holdes udenfor.¹⁵ Det

relevante stofs andele grupperer sig, som det fremgår af tabel 2.

Da den relativt set største vækst skete inden for underholdnings-, liste- og servicestoffet (som nok er underkastet et generelt redaktionelt valg én gang for alle, men ikke er inkluderet i de daglige redaktionelle beslutninger), kan det umiddelbart få væksten i nyhedsstoffet til at se mindre ud, end den er. Men især når de absolutte spaltetall tages med i betragtning, står det klart, at nyhedsstoffet voksede endog meget kraftigt og krævede stadigt større redaktionel arbejdsindsats.

Helt efter bogen er også forskydningen nyheder og lederartikler imellem: Vægten blev flyttet fra views til news. Her fremtræder også klart forskellen mellem morgenaviser og populæraviser med de sidstnævnte som de mest nyhedscentrede, dog med et par interessante afvigelser. Det fremgår således af tallene for 1910 og 1920, at *Ekstrabladet* de første mange år langt hen ad vejen var et organ for redaktøren Frejlf Olsens polemiske åre, idet lederstoffet udgør væsentlige andele her.

Desuden fortjener *Aftenbladet* 1900 en kommentar, idet der her er en usædvanlig høj andel baggrundsstof. Normalt er baggrundsstoffet nært knyttet til nyheds-

dækningen, men her udgjordes det i vidt omfang af socialteoretiske afhandlinger af socialistisk tilsnit; disse skyldes den daværende udgiver-redaktør K. P. Korsgaard, men faldt så dårligt i smag hos bladets traditionelle læsere (især Nørrebros arbejderbefolkning), at det nær havde kostet bladet livet.¹⁶

På et mere generelt plan er det interessant at observere, hvorledes nyhedsdækningens intensitet generelt er højere i 1920 og 1937 end i 1930 og – når den generelt stigende tendens tages i betragtning – de foregående år 1900 og 1910. At nyhedsmængderne voksede efter pressereformen, er helt i overensstemmelse med de

forventninger, der følger af indledningens beskrivelse af udviklingen, men det er noget mere mærkeligt, at der ligefrem kom et fald 1930 til fordel for især liste- og underholdningsstoffet. Dette må afvente en nærmere analyse, der først kan afsluttes med projektets endelige færdiggørelse.

Det helt centrale i denne sammenhæng er imidlertid det politiske stof, og hvorledes tendensen er m.h.t. størrelsen af dettes andele. Det politiske stof, d.v.s. nyheder, baggrund og ledere under ét, danner det mønster, der fremgår af tabel 3.

Som det fremgår af tabellen er der dels

Tabel 2: Procentandele inden for avisårgange af nyheder, baggrundsstof og lederstof – i pct. af samlet redaktionel spaltmængde.

	1900	1910	1920	1930	1937
Dagens Nyheder					
Nyheder	44.1	47.7	48.7	47.8	49.3
Baggrundsstof	7.1	6.9	12.2	8.2	6.5
Ledere	7.6	4.3	4.4	2.3	1.5
Politiken					
Nyheder	49.4	45.2	52.7	46.6	47.4
Baggrundsstof	7.4	12.1	11.6	9.1	8.0
Ledere	5.4	3.9	3.7	1.8	1.3
Social-Demokraten					
Nyheder	54.7	58.0	57.4	43.8	50.6
Baggrundsstof	3.7	12.2	14.5	8.5	4.8
Ledere	12.9	4.9	4.7	2.1	1.9
Aftenbladet					
Nyheder	47.5	49.7	44.4	38.6	45.8
Baggrundsstof	14.0	11.9	8.7	6.9	7.9
Ledere	4.4	1.2	0.2	-	-
Ekstrabladet					
Nyheder	-	36.7	51.7	42.3	52.0
Baggrundsstof	-	5.4	1.7	13.6	9.8
Ledere	-	7.3	9.4	2.8	2.4

foretaget beregninger for det samlede politiske stof, dels for de tre underkategorier heraf, nærmere betegnet det indenrigske landsstof (her betegnet »indland«), det kommunalpolitiske stof og den udenlandske politik.

Betragter man totaltallene for sig, observeres for morgenbladenes vedkommende en generel tendens til faldende andele, men dog med nogle udsving. Således falder andelene kraftigt fra den poli-

tisk ret hektiske periode ved århundredskiftet til det væsentligt roligere år 1910; herefter kommer regeringskrise- og flerevalg-på-stribe-året 1920 ind med en relativt set høj procentsats, og endelig viser den politiske uro sidst i 1930'erne sig efter en væsentligt mindre interessant periode. Middagsbladene fremviser stort set den samme tendens, blot på et gennemgående lavere niveau. Også her viser *Aftenbladet* en væsentligt lavereliggende serie

Tabel 3: Andelene af politisk stof indenfor avisårgange i pct. af det samlede redaktionelle stof (spalte mm) – både total og andele for indland, kommunalt stof og udland.

	1900	1910	1920	1930	1937
Dagens Nyheder					
Total	26.5	17.3	21.0	15.8	17.8
Indland	13.5	7.3	7.6	8.0	7.8
Kommunal	2.0	2.0	2.4	2.4	2.0
Udland	11.0	8.0	11.0	5.4	8.0
Politiken					
Total	22.5	17.0	25.4	14.3	16.5
Indland	10.2	5.4	6.7	6.8	5.7
Kommunal	1.1	2.8	5.6	2.7	2.6
Udland	11.2	8.8	13.1	4.8	8.2
Social-Demokraten					
Total	27.2	22.4	28.7	18.2	19.2
Indland	13.8	7.0	13.6	11.8	7.7
Kommunal	6.1	6.1	5.0	2.5	2.4
Udland	7.3	9.3	10.1	3.9	9.1
Aftenbladet					
Total	17.0	6.6	6.5	4.4	7.7
Indland	5.4	1.0	1.0	1.3	2.7
Kommunal	1.5	0.1	0.7	0.6	0.6
Udland	10.1	5.5	4.8	2.5	4.4
Ekstrabladet					
Total	-	10.5	20.1	9.5	11.3
Indland	-	2.3	8.6	3.1	3.4
Kommunal	-	2.5	3.8	1.0	0.8
Udland	-	5.7	7.7	5.4	7.1

Tabel 4: Det politiske lederstofs andele af det samlede redaktionelle stof i pct. af spaltemm inden for avisårgange – total og med pct-andelene for indlandsstoffet i parentes.

	1900	1910	1920	1930	1937
Dagens Nyheder	6.0 (4.1)	3.0 (1.3)	3.9 (2.1)	2.2 (1.8)	1.5 (1.1)
Politiken	2.7 (2.7)	1.8 (0.9)	3.4 (0.8)	1.6 (0.5)	0.9 (0.4)
Social-Demokraten	7.0 (7.0)	4.5 (0.9)	2.4 (1.8)	2.0 (1.4)	1.7 (0.7)
Aftenbladet	2.4 (0.5)	-	0.2 (0.0)	-	-
Ekstrabladet	-	2.0 (0.4)	5.7 (2.6)	1.7 (0.9)	1.6 (0.9)

end *Ekstrabladet*. Bemærkelsesværdigt nok er *Aftenbladet* 1900 dog næsten på højde med morgenbladene. Som ovenfor nævnt var bladet netop ved denne tid stærkt påvirket af redaktørens socialpolitiske interesse; denne gav sig også udslag i en relativt stor interesse for det politiske stofområde i almindelighed.

Med hensyn til underkategoriernes andele er det fælles for samtlige blade, at »indland« falder lidt mere end gennemsnit, kommunalt stof noget mere endnu, mens udlandsstoffet nærmest fremviser en relativt set stigende tendens. Denne udvikling er stærkest i middagsbladene, der i stadig stigende grad anvender mere spalteplass på udlands- end på indenrigsstof. Til dels skyldes denne forskydning faldet i specielt lederstoffet (jvf. nedenfor), der primært beskæftigede sig med indenrigsk landspolitik.

Som nævnt var tallene i den nærmest foregående tabel et resultat af en sammenfatning af alle tre relevante artikeltyper. En specifikation af tallene er derfor stærkt påkrævet. I den følgende tabel 4 er lederstoffets andele trukket ud til særskilt behandling.¹⁷

For morgenbladenes vedkommende er der tale om kraftige fald, der ikke ophæves af den øgede mængde redaktionel spalteplass, og så er 1920 endda unormal i kraft af, at den mildt sagt hektiske politiske aktivitet dette år må formodes at have givet lederartiklerne øget prominens.

Af populærviserne blev *Aftenbladet* hurtigt det mest upolitiske og bringer da stort set ingen ledere efter Korsgaards afgang i 1903, efter omlægningen i 1929 slet ingen.

En gennemgående tendens for de fire

Tabel 5: Det politiske baggrundsstofs andele af det redaktionelle stof i pct. af spaltemm inden for avisårgange – total og med procentandelene af det indenrigspolitiske stof i parentes.

	1900	1910	1920	1930	1937
Dagens Nyheder	1.4 (1.0)	1.5 (0.5)	1.1 (0.7)	1.7 (0.2)	2.1 (0.3)
Politiken	1.6 (0.4)	3.2 (0.7)	3.4 (0.2)	1.5 (0.4)	2.0 (0.3)
Social-Demokraten	0.6 (0.0)	1.3 (0.1)	6.7 (3.1)	2.4 (1.3)	1.3 (0.4)
Aftenbladet	0.0 (0.0)	2.0 (0.0)	0.9 (0.0)	-	0.3 (0.3)
Ekstrabladet	-	0.5 (0.2)	0.5 (0.5)	2.6 (0.5)	1.7 (0.8)

politiske aviser er, at det udenlandske stof efterhånden vinder frem på den indenlandske landspolitiks bekostning. Kommunalpolitik afføder kun undtagelsesvis en interesse, der berettiger til behandling på lederplads.

Den næste type artikler, der tages op, er baggrundsstoffet, der som nævnt knytter sig tæt an til nyhedsstoffet med beskrivelser af personer, forklaringer af bagvedliggende faktorer eller beskrivelser af forudgående udvikling. Dette stof og dets andele sammenfattes i tabel 5.

Generelt set er der ikke tale om klare tendenser. *Dagens Nyheder* ligger fast under

de øvrige morgenblade. *Politiken* fremviser en top ved 1910-20, *Social-Demokraten* ved 1920 og *Ekstrabladet* ditto ved 1930. Disse tal kan med en vis forsigtighed tolkes derhen, at netop kort efter formatudvidelser bruges en ekstra stor del af den nyvundne spalteplads til netop denne type stof, der så siden må vige, når nyhedsmængden kan fylde pladsen ud. Aftenbladet derimod bruger på intet tidspunkt megen spalteplads på den politiske baggrundsorientering og kun helt undtagelsesvis på det indenlandske stof.

Det mest centrale i denne sammenhæng er imidlertid nyhedsstoffet. Dettets andele, totalt og splittet op på de tre

Tabel 6: Det politiske nyhedsstofs andele af det samlede redaktionelle stof i pct. af spaltømm inden for avisårgange – total og pct-andele for de 3 politiske enkeltkategorier.

	1900	1910	1920	1930	1937
Dagens Nyheder	19.1	12.8	16.0	11.9	14.2
Indland	8.4	5.5	4.8	6.0	6.4
Kommunal	2.0	1.7	2.4	2.2	1.7
Udland	8.7	5.6	8.8	3.7	6.1
Politiken	18.2	12.0	18.6	11.2	13.6
Indland	7.1	3.8	5.7	5.9	5.0
Kommunal	0.9	2.4	4.8	1.9	2.2
Udland	10.2	5.8	8.1	3.4	6.4
Social-Demokraten	19.6	16.6	19.6	13.8	16.2
Indland	6.8	6.0	8.7	9.1	6.6
Kommunal	5.5	5.2	4.4	2.3	2.2
Udland	7.3	5.4	6.5	2.4	7.4
Aftenbladet	14.6	4.6	5.4	4.4	7.4
Indland	4.9	1.0	1.0	1.3	2.4
Kommunal	1.5	0.1	0.7	0.6	0.6
Udland	8.2	3.5	3.7	2.5	4.4
Ekstrabladet	–	8.0	13.9	5.2	8.0
Indland	–	1.7	5.5	1.7	1.7
Kommunal	–	1.6	3.0	0.6	0.8
Udland	–	4.7	5.4	2.9	5.5

underkategorier, er gengivet i tabel 6.

Angående det samlede politiske stof er der for morgenbladenes vedkommende en generelt nedadgående tendens med højere andele omkring de politisk set mest aktive år 1900, 1920 og 1937 sammenlignet med de mellemliggende år. Også her fremviser populærviserne en tilsvarende udvikling på et lavere niveau.

Dog er det bemærkelsesværdigt, at det politiske stofs totale andele ikke falder slet så kraftigt som andelen af det samlede nyhedsstof (jvf. tabel 3): den politiske dækning er flyttet fra ledere til nyheder.

Med hensyn til de enkelte kategorier er det bemærkelsesværdigt, at morgenbladene er betydeligt mere interesserede i indland og (især) det kommunale stof end populærviserne, mens interessen for udlandsstoffet er betydeligt mere jævnbyrdig. Desuden fremgår det, at mens morgenbladene relativt set snarest taber interesse for udland, hvis andele falder forholdsvis stærkere end indlandsstoffets, er det modsatte tilfældet for populærviserens vedkommende.

Sammenlignes de enkelte morgenblade, er der også en tendens til, at *Social-Demokraten* er den politisk mest interesserede, mens *Politiken* og *Dagens Nyheder* ligner hinanden væsentligt mere. Af de to populærviser er *Ekstrabladet* noget mere ihærdigt til at bringe politisk stof end *Aftenbladet*.

De politiske indholdsprofiler kan opsummeres således, at morgenbladene bringer den relativt systematiske dækning af politiske begivenheder i ind- og udland plus i kommunalt regi, hvilket i vidt omfang vil sige det almene pligtstof, mens populærviserne mere holder sig til det store udland, der frembyder rigere muligheder for at hente sensationer og spændende historier hjem.

Lederens placering og forsidens forandring

Redaktionens placering af en given artikel er ét udtryk for vurderingen af dens værdi (dertil kommer størrelse, overskrifter, etc).

Før pressereformen var layout og artikelplacering styret af tilfældighedernes princip og blev foretaget af faktor, hvis væsentligste mål var at få artiklerne presset ind på den sparsomme plads, efterhånden som de blev færdige i sætteriet. Væsentligste undtagelse var lederartiklen, der fik sin placering på den prominente forside, gerne sammen med annoncer og evt. nogle nyheder, når pladsen tillod det.

Efter pressereformen blev layout med henblik på prioritering og overskuelighed i stoffet opprioriteret som redaktionel opgave.

At lederen blev flyttet fra forsiden, var således ingen tilfældighed, men må betragtes som et udslag af en redaktionel nedprioritering af denne artikeltype – mere generelt som udtryk for lavere vurdering af opinionsfunktionen.

Også annoncerne forsvandt stort set fra forsiden. I stedet blev denne domineret af nyheder, dels de vigtigste, dels de senest ankomne. Kort sagt: efter pressereformen opstod hurtigt en forsidelayou, der minder meget om den nutidige presses.

Samtlige de her behandlede blade fjernede lederen fra forsiden og erstattede den med nyheder ved overgangen til det nye format. Endvidere rykkede lederen stadig længere bagud i bladet, efterhånden som sidetallet voksede. Således startede *Politiken* med at flytte lederen til side 3, og i 1937 havde den fået ophold på side 11. De øvrige her inddragne aviser gjorde

noget tilsvarende. *Aftenbladet* gik endog så vidt som til helt at opgive ledere.

Fokus på den landspolitiske journalistik

I det følgende behandles nogle centrale aspekter af det landspolitiske stof i mere detaljeret form.

En meget væsentlig facet af det samlede billede er, at det politiske stof fra at være et selvfølgeligt interesseområde blev et blandt mange andre, der måtte konkurrere om publikums interesse. Udtrykt på en anden måde: »Partipressen« fra før pressereformen havde det politiske stof ikke blot som et væsentligt indholdselement, men det politiske stof og især den politiske opinionsdannelse som en uundværlig del af selve sin raison d'être. I denne sammenhæng skal leder- og opinionsartikler ikke behandles nærmere, idet det er den politiske journalistik i egentlig forstand, der står i fokus. Men ændringerne på netop denne front er for så vidt også mere præcise udtryk for forandringerne end lederstoffet, der ikke i samme grad ændrede form, men blot forminskedes i omfang.

Et udtryk for den højere grad af differentiering af de journalistiske emneområder er overskrifterne, der på alle emneområder ændrede karakter i retning af større understregning af aktualitet og større detailrigdom. Overskrifterne for netop rigsdagsreferaterne undergik imidlertid en endnu større – og anderledes – forvandling. Omkring århundredskiftet var normalen i samtlige morgenblade, at overskriften blot var »Folketinget« (eller »Landstinget«), en sjælden gang efterfulgt af en underrubrik om et helt centralt dagsordenspunkt, eksempelvis »Regerin-

gens Skattelove«. Denne brug af dagsordenspunkter udvidedes efterhånden, men først omkring 1920 skete der en større ændring, i og med at først *Politiken* begyndte at anvende en anden taktik, nemlig at sætte disse hovedpunkter op i hovedrubrikken – eksempel: »Hr. Sigurd Berg og Brændet«. ¹⁸ Efterhånden fulgte de øvrige aviser trop, samtidig med at opsætningen blev i stadig højere grad flerspaltet. I 30'erne blev det normalt med overskrifter af typen: »Danmark faar en Appel-Ret« ¹⁹ eller »Hvorfor faar Danmark ikke sit Luftværn?« ²⁰, i begge tilfælde efterfulgt af flere, ligeledes fortællende, underrubrikker.

På tilsvarende vis ændredes overskrifterne til den politiske reportage fra det indforståede à la »Telegrafvæsenets Lønninger« ²¹ til eksempelvis »Ny dansk-tysk Overenskomst: Mulighed for 10 p. Ct. større Udførsel af Landbrugsvarer«. ²² Dette sidste eksempel er også repræsentativt i den forstand, at der som i så mange andre overskrifter på dette felt udvikledes en tendens til netop at se på konsekvenser af begivenheder allerede i overskrifterne.

Som nævnt gjaldt dette morgenbladene. Middagsbladene – især *Ekstrabladet* – fulgte samme mønster, blot med en markeret tendens til større dramatisering. *Aftenbladet* derimod frembyder et noget andet billede: For det første forsvandt referatet stort set allerede kort efter århundredskiftet som et væsentligt indslag, dels holdt bladet sig ved århundredskiftet med en standard-overskrift, der signalerede, at rigsdagens arbejde ikke blev taget helt højtideligt: »Fra Rigsdagskasernen« (efterfulgt af nogle hovedpunkter fra dagsordenen).

Et andet bemærkelsesværdigt element er ændringen i anvendelsen af, hvad der under ét kan kaldes regibemærkninger:

Beskrivelse af medlemmernes reaktioner under rigsdagsmøderne eller forklarende småafsnit om parallelle situationer o. lign. Ved århundredskiftet fandtes disse stort set ikke, mens de i 30'erne var blevet ganske almindelige, ofte i form af »latter« vendt mod politiske modstandere eller tilsvarende.²³ Grundlæggende er disse tendenser at betragte som en ændring henimod inddragelse af underholdende elementer i rigsdagsreferaterne, således at disse bliver tiltrækkende også for de læsere, der ikke interesserer sig voldsomt for politik. Sådanne tiltag blev ikke anset for nødvendige tidligere – politik blev da anset som interessant nok i sig selv. Også her dannede *Aftenbladet* ved århundredskiftet en undtagelse, idet ironiske sidebemærkninger og indledninger floredede.²⁴

Endnu mere væsentlig er forskydningen mellem de forskellige journalistiske hovedgenrer perioden igennem.²⁵ De genrer, der dominerede den indenrigspolitiske dækning, var ved århundredets begyndelse referatet og den mindre nyhedsartikel. Referaterne kunne stamme både fra Rigsdagen og andre politiske møder og var gerne ret omfangsrige. Den øvrige nyhedsdækning var stort set henvist til ret beskedne artikler – det var i flere tilfælde ikke helt let at finde andre landspolitiske artikler end referater af rimeligt omfang til brug i den kvalitative analyse. Den eneste undtagelse var artikler med gennemgang af lovforslag, efterhånden som de blev fremsat.²⁶

Efterhånden ændredes billedet, først i *Politiken* og middagsbladene, siden også i *Dagens Nyheder* og *Social-Demokraten*. Samtidig kom egentlig reportage til i større omfang og i skikkelse af stadig større artikler, eksempelvis om planlagte poli-

tiske initiativer. Sideløbende hermed blev referaterne fra Rigsdagen af mere ujævn størrelse. Det er tydeligt, at referaternes størrelse blev afhængig af, hvorvidt der var vigtige sager på dagsordenen eller ej. Endvidere undergik referatet som type en gennemgribende forandring under påvirkning fra reportagen, idet baggrundsinformation i form af forklarende sidebemærkninger holdt sit indtog, at ikke alle talere blev refereret, men netop i visse tilfælde af korte bemærkninger eller rutineredegørelser blev underlagt en sammenfattende kort bemærkning. Efter 2. Verdenskrig forsvandt rigsdagsreferatet som bekendt helt og aldeles som rutinedækning, men allerede før denne tid blev det nedvurderet noget.

Generelt overtog reportagen og den større nyhedsartikel gradvis flere af de funktioner, der hidtil blev varetaget af referat og nyhedsnotits. Dels blev mødedækningen, herunder referater fra rigsdagsmøderne, i første omgang mere reportageprægede for siden helt at blive afløst af reportageformen. Dels blev også en del af den dækning, der hidtil blev varetaget i næsten notitsform med en ret kortfattet behandling af den pågældende politiske begivenhed uden videre biomstændigheder, herunder især begivenheder relateret til rigsdagsudvalg, partier og øvrige politisk relevante organisationer, i stadig større omfang udvidet til reportager med interviews, udtalelser, redegørelser for konsekvenser etc.

Sammenfattet er disse forskellige tendenser blot særtræk ved en almen udvikling, der har gjort det politiske stof til ét, omend nok så væsentligt, blandt flere stofområder, der skal konkurrere om læsernes opmærksomhed.

Forskydningen fra referat til reportage

har også et andet aspekt, der har forbindelse til de journalistiske arbejdsvilkår på Rigsdagen.

Oprindeligt var journalisternes plads på Rigsdagen begrænset til referentlogen. Derudover var mulighederne med hensyn til at skaffe nyheder fra landets politiske magtcentrum kun to: Lovforslag og partifæller i salen.²⁷ Og mens det ved århundredskiftet var stort set helt utænkeligt for en journalist at henvende sig til en minister uden for dennes audienstid eller at skaffe sig oplysninger fra udvalg, blev efterhånden både ministre og udvalg accepterede kilder til oplysninger.

Det var under 1. Verdenskrig og under presset af denne tids mange reguleringsordninger og disses betydning for læsernes hverdag, at ministre og udvalg måtte åbne sig for pressen. I løbet af 20'erne blev udvalgsbetænkninger, herunder finansudvalget, gjort tilgængelige for Preseselogens medlemmer som rutine under forudsætning af diskretion indtil tidspunktet for officiel frigivelse.²⁸ På tilsvarende vis – i takt med ministrenes erkendelse af pressens berettigede krav på direkte information – blev også administrationen noget mere åben med hensyn til at give oplysninger.

Den omtalte forskydning af journalistisk interesse fra rigsdagsreferat til reportage hænger for en stor del sammen med ændringer i Rigsdagens arbejdsform. Endnu ved århundredskiftet og flere år frem foregik den væsentligste del af debatten i salene, men senere foregik der en forskydning til fordel for arbejdet i udvalgene. Som nævnt kom den første store strømknæntning til reportagens fordel under 1. Verdenskrig – netop samtidig med, at Rigsdagens udvalg fik overdraget væsentligt større dele af arbejdet.

Dette skyldtes umiddelbart krigstidens

mange reguleringsforanstaltninger med henblik på at sikre importen og fordelingen af nødvendige varer (brændstof og råvarer til industrien og gødning til landbruget). Efter krigstidens akutte behov var ophørt, sørgede lovgivningens og administrationens stadig højere grad af kompleksitet for, at udvalgenes betydning blev fastholdt: Den tiltagende kompleksitet medførte (og var til en vis grad igen en følge af) højere detailrigdom i det politiske beslutningsgrundlag, der igen medførte ekstra krav til sagkundskab og fordybelse. Hertil egner en talerstol sig væsentligt dårligere end et fredeligt udvalgsmøde med muligheder for at udveksle papir med statistiske oplysninger og andet informativt materiale.²⁹ Hertil kom den begyndende forskydning af det politiske vægtpunkt fra Rigsdagen til også at omfatte de store organisationer fra erhvervene og på arbejdsmarkedet som integrerede led. Såvidt det kan bedømmes på grundlag af det foreliggende materiale, fik organisationerne dog ikke direkte betydning i den daglige politiske dækning før 2. Verdenskrig undtagen for så vidt som partigrupperingerne også var udtryk for erhvervsinteresser etc., og for så vidt som organisationerne rettede henvendelser til udvalgene. Egentlige, fritstående politiske organisationsinitiativer er i hvert fald ikke fundet inden for den politiske journalistik i perioden.

En biomstændighed ved denne udvikling blev en forskydning mellem referent og reporter m.h.t. prestige inden for det journalistiske hierarki: Oprindeligt var referenten den fineste, sad på sin plads i logen og refererede, mens reporteren støvede rundt – siden blev det omvendt, og nu er referenten en uddød race.³⁰

Rigsdagsreferat i sort-hvid og farve

Som det blev nævnt i indledningen, kunne almindelige fremstillinger af almene pressetendenser fremkalde forventninger om, at rigsdagsreferaterne efter pressereformen ville blive stadig mere upartiske eller mindre farvede og polemiske.

Betragtes udviklingen, som den afspejler sig gennem dette materiale – og med den ovenstående gennemgang af de kvantitative udtryk for redaktionel prioritering in mente – tegner der sig et lidt anderledes billede.³¹

Gøres der status for år 1900, er *Dagens Nyheders*, *Soci-Demokratens* og *Politikens* referater stort set altid rene, neutrale referater, sobre i deres form og kun undtagelsesvis livet op af et direkte citat. Alle favoriserer de partifæller, især *Social-Demokraten*, hvis referent også en sjældent gang indskyder polemiske afsnit.

Ændringerne frem til år 1910 var meget små i morgenaviserne, og det samme var tilfældet i perioden op til omkring 1920; dog fremkom enkelte mere livlige indledninger med en sammenfatning af debatten i *Politiken* allerede omkring 1910, og samtidig begyndte *Social-Demokraten* på at foretage sammenfatninger af flere talere i ét, kort afsnit.

Omkring 1930 blev tendensen til at favorisere partifæller m.h.t. spalteplass først rigtig udtalt, samtidig med at overskrifter, indledninger og sammenfatninger blev stadig mere fortællende og farvede af partiinteresser. Selve referatets hovedmasse af tekst var dog endnu gennemgående sober, men allerede på denne tid så man en tendens til, at kun partifæller blev refereret egentligt, mens modstandere affærdigedes med en causerende bemærkning af lidet smigrende tilsnit. Denne tendens var slået yderligere

igennem o. 1937, da standarden var blevet et gennempolitisk referat.

Endnu en ret kraftigt markeret tendens er, at mens de behandlede sagers vigtighed ved periodens begyndelse primært afspejlede sig i referatets længde, slog betydningen sidenhen også igennem i selve formen. Den ovennævnte omkalfatring af referatet i polemiserende retning viste sig med særligt stor tydelighed i forbindelse med de enkelte blades/partiers hjertesager, mens rutinerreferaterne i langt højere grad fastholdt den tidligere sobert tørre stil.

For middagsbladernes vedkommende er referatmaterialet langt mindre omfattende – formen er her mindre agtet (læs: mindre salgbar). Men for så vidt det findes, fremgår det rimelig klart, at referaterne i denne del af pressen var mindre neutrale, mere causerende end i morgenpressen. Endvidere var referaterne her i langt højere grad differentierede, hvad størrelsen angår, således at de i redaktionens øjne vigtige sager fik en ret omfattende behandling, mens der blev taget helt anderledes let på rutinedækningen.³²

En kort, sammenlignende bemærkning om den sejrende reportage

Et kendetegnende træk ved den politiske reportage, sammenholdt med referaterne er, at den er væsentligt mindre neutral.

I periodens begyndelse var reportagerne og nyhedsartiklerne generelt for så vidt lige så sobre i formen som referaterne, men favoriseringen af partifæller var her langt mere udtalt. Sidenhen blev reportagerne ofte gennempolemiske både til fordel for partifæller og, især, til nedgøring af politiske modstandere. I særlig grad gjaldt dette *Social-Demokraten*, mens *Dagens Nyheder* og *Politiken* i

højere grad satsede på den egentlige konsekvens-reportage, d.v.s. gennemgang af forskellige politiske initiativers konsekvenser for befolkningen, personificeret ved bladets læsere.

Ligesom det gjaldt for referatets prioriterings vedkommende, var middagsbladene journalistisk set noget forud for morgenaviserne, når det gjaldt politiseringen af reportagen – og i endnu højere grad hvad de journalistiske virkemidler i reportagen angik, eksempelvis brug af interviews, billeder og konsekvensgennemgang (dette sidste dog væsentligt mindre systematisk end i morgenbladene). Her skal disse aspekter af pladshensyn dog ikke gennemgås i detaljer.

Det skal dog understreges, at netop de konsekvensrettede reportager og ditto nyhedsartikler langt hen ad vejen viser vejen frem mod efterkrigstidens journalistik, idet disse netop sjældent er egentligt polemiserende. I disse tilfælde er polemikken helt klart henvist til lederplads.

– hvori de foregående afsnit opsummeres

På grundlag af de foregående redegørelser og gennemgang af empirisk materiale kan det herefter konkluderes for hovedstadspressens vedkommende:

At nyhedsstoffets procentuelle andele af det redaktionelle stof under ét ikke voksede efter pressereformen, som det kunne ventes, så længe også liste- og underholdningsstoffet tages med i beregningerne. Tages dette stof ud, hvilket kan have sin rimelighed, idet meget af det knap nok kan betragtes som egentligt redaktionelt stof, steg nyhedsstoffets andele ret kraftigt.

At der generelt var en tendens til fald i andelen af politisk stof, men med nogle

udsving, der ligefremt proportionalt modsvarede intensiteten i det politiske begivenhedsunivers – og at det indenrigspolitiske stofs andele faldt kraftigere end det udenrigspolitiske.

At lederstoffets andele faldt kraftigt, mens tendensen for baggrundsstoffet er mere uklar.

At det politiske nyhedsstofs andele af den redaktionelle spalteplass faldt noget, mens det snarere optog let øgede andele af nyhedsstoffet alene. Dette er primært et udtryk for, at den politiske orientering blev flyttet fra opinionsstoffet over til nyhederne. Desuden fremviser tendensen for det politiske nyhedsstof nogle udsving, der ligesom for det samlede politiske stofs vedkommende modsvarede politiske kriseår. Hvad nyhedsstoffet alene angår, er tendensen dog snarest, at det er det udenrigspolitiske (og kommunalpolitiske!) stofs andele, faldet viser sig tydeligst i for morgenbladenes vedkommende, mens faldet især ramte indlandsstoffet, når man betragter middagsbladene. Disse tendenser viste sig generelt tydeligst inden for populæraviserne, hvilket førte til den konklusion, at det indenrigspolitiske stof ud fra en journalistiks nyhedsvurdering i højere grad end det udenrigspolitiske blev betragtet som pligtstof og mindre spændende.

At lederstoffets (og generelt: den politiske opinionsdannelse) nedprioritering demonstreres både ved fald i stoffets spalteandele og ved forvisning af lederen fra forsiden til en noget fjernere plads. Og modsvarende: at nyhedsstoffet erobrer denne prominente side som led i en almindelig redaktionel oprustning heraf.

At rigsdagsstoffet underlægges almindelige journalistiske nyhedskriterier – d.v.s. ikke længere sui generis betragtes som avisens vigtigste stof og eksistens-

berettigelse – herunder at referatet nedprioriteres i forhold til den mere alsidige og fleksible reportage-genre.

Og endelig, at referatet snarere blev mere end mindre polemisk og partisk op gennem perioden, men at denne tendens først blev rigtigt mærkbar o. 1930. I forlængelse heraf kan der måske forsigtigt uddrages den endnu lidt mere vidtgående konklusion, at den politiske krise i 1930'erne, der også var selve den parlamentarisk-demokratiske styreformers krise, virkede fremmede på de polemiske tendenser, især i forbindelse med nedbrydningen af referatet som relevant genre til fordel for andre og mere tidsvarende.

Summa summarum: Indledningens tese om et fald i andelene af det politiske stof i aviserne viste sig delvist holdbar, men fik et par korrektioner med på vejen og blev specificeret noget. Derimod måtte tesen om en afpolitisering forstået som en mindre grad af polemik i journalistikken revideres på afgørende punkter, hvad angik især det politiske referat, men langt hen ad vejen også for den politiske reportages vedkommende. Vel at mærke, når talen er om flertallet af hovedstadspresens førende aviser i perioden fra århundredskiftet til 2. Verdenskrig.

Noter

1. Jvf. Thorsen 1947, bd. 1, især p. 111 & 137, og bd. 2, især p. 196 ff, Thorsen 1942, p. 299 ff, Thorsen 1972, især p. 293 f og Lund p. 66-72.
2. Dette afsnit er baseret på de i note 1 nævnte værker, passim (jvf. indholdsfortegnelser etc. for relevante afsnit) samt Søllinge, 1982.
3. Cavling 1910, p. 16-24. Til oplysning: Cavling var da på *Politiken*, hvis observans var radikalt Venstre (det »europæiske« Venstre).

4. Jvf. Thomsen, 1972, især p. 274-455 passim for en detaljeret gennemgang af strukturudviklingens vilkår.
5. Ole Cavling, 1928, p. 74.
6. Ib.
7. Bladet, s. 100 ff, Thorsen 1950, især p. 589-97, *Journalisten og avisen* p. 22-34 og 169-74, N. P. Jensen p. 18-21.
8. Thorsen 1950, p. 596.
9. Forskningsprojektet er gennemført via bevillinger fra Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd og Statens Humanistiske Forskningsråd og nærmer sig sin afslutning. En mindre del af resultaterne er publiceret i Søllinge 1982.
10. *Dagens Nyheder* hed fra 12.7.1936 *Nationaltidende*. Generelt angående disse fem avisers historie henvises til Søllinge & Thomsen 1989, passim, og Thomsen, 1972, Passim.
11. *Ekstrabladet* startede som »*Ekstrablad til Politiken*« 12.2.1904 under den russisk-japanske krig med det formål at bringe de seneste nyheder; fra 1.1.05 hed det *Ekstrabladet*. EB er således ikke repræsenteret i undersøgelsens første årgang.
12. Undersøgelsens artikelkategorier er (inkl. en forkortet version af kategori-definitionen):
 Nyheder: artikler med fokus på aktuelle begivenheder.
 Baggrundsstof: artikler, der giver baggrund, tidligere udvikling og personportrætter til belysning af nyhedsstoffet.
 Opinion: Består af underkategorierne Ledere, Anmeldelser og Læserbreve - d.v.s. artikler med en eksplicit vurdering af nyheder og andet.
 Diverse (restkategori): Omfatter listestof, indholdsoversigter, servicemeddelelser, vittighedstegninger, feuilletonromaner, noveller, etc. Fælles for disse typer er den manglende redaktionelle bearbejdelse.
13. Emnekategorier anvendt i kodning af nyhedsstof, baggrundsstof og ledere: Politik, indland - Kommunalpolitik - Politik, udland - Økonomi - Socialt stof - Uddannelse og videnskab - Kultur - Kriminalitet og ulykker - Sport - Underholdning - Diverse.
14. Ang. *Dagens Nyheder*. Her er benyttet *Nationaltidendes* morgenudgave for 1930 (de to blade havde stoffællesskab fra 1926), da *Dagens Nyheder* ikke kunne stilles til rådighed. I kontroløjemed er også foretaget analyse af aften-

udgaven, der dog ikke inddrages her.

Ang. *Politiken*: Det delvist selvstændige »*Lytterbladet*« er ikke inddraget for årgang 1930. *Aftenbladets* tal er inklusive søndagsudgaven gennem hele perioden (denne udgave består udelukkende af fiktionsstof o.lign. i 1930 og 1937.

15. Jvf. note 12 og 13 ang. definitioner. I praksis omfatter »listestof« især børs- og valutakurser, skibs-, vare- og retslisters.
16. Jvf. Søllinge, 1982.
17. Her er pct.-sats i forhold til samlet redaktionel spaltmængde fastholdt med det formål gennem tallenes størrelse at visualisere, hvor små andele, det her drejer sig om.
18. *Politiken*, 24.11.1920.
19. *Social-Demokraten*, 19.11.20.
20. *Nationaltidende*, 18.11.1937.
21. *Dagens Nyheder*, 17.11.1900.
22. *Politiken*, 23.11.1937.
23. Eksempler: *Politiken* 21.11.30 (jordlovsdebat) eller *Nationaltidende* 18.11.37 (luftværnet).
24. Eksempel: *Aftenbladet* 15.11.1900, 17.11.1900, 23.11.1900 og 24.11.1900 (alle: »Fra Rigsdagskasernen«).
25. Ang. definition af journalistiske genrer, jvf. Asmussen & Meilby, p. 50ff (heraf anvendes dog kun hovedformer).
26. *Journalisten og Avisen*, p. 25 ff, *Bladet* p. 100 ff.
27. N. P. Jensen, p. 18 f, *Bladet*, p. 102.
28. Ib.
29. Jvf. Thorsen, 1950, p. 593 f.
30. *Journalisten og Avisen*, p. 169 f.
31. Det følgende er direkte baseret på den empiriske undersøgelses kvalitative råanalyse og er således en sammenfatning af de dele, der vedrører det landspolitiske indenrigsstof.
32. Eksempelvis *Aftenbladet*, der kun gør noget rigtigt ud af referaterne, når det gælder rigsdagsforhandlinger om bolig- og sociallovgivning, der må formodes i særlig grad at interessere netop dette blads læsere.

Litteraturliste

- Asmussen, Kaj, og Mogens Meilby: *Før deadline*. 3. udg. Århus 1980.
- Bladet. Festskrift til Niels Hasager*. Red. af Harald Mogensen, m.fl. København 1958.
- Cavling, Henrik: *Nogle Avisartikler*. København 1910.
- Cavling, Ole: *Journalistik*. København 1928.
- Jensen, N. P. (red.): *Rigsdagens Presseloge*. København 1943.
- Journalisten og Avisen*. Red.: Erik Hansen og Harald Landt Momborg. Udg. ved journalistforbundets 50 års jubilæum 1954.
- Lund, Erik: Danmark: Privilege-, parti- og populærpresse. I: E. Østgaard (red.): *Pressen i Norden*. Oslo 1978, p. 59-96.
- Søllinge, Jette D.: Politisk morgenpresse og populæraviser i København fra århundredskiftet til 2. Verdenskrig. *Pressens Årbog 1982*, p. 148-58.
- Søllinge, Jette D., og Niels Thomsen: *De danske aviser 1634-1989*. Bd. 2, 1848-1917. København og Odense 1989.
- Thomsen, Niels: *Dagbladskonkurrencen 1870-1970*. bd. 1-2. København 1972.
- Thorsen, Svend: *Pressen*. I: Svend Dahl (red.): *Danmarks Kultur ved Aar 1940*. Bd. VI, København 1942, p. 278-327.
- Thorsen, Svend: *Den danske Dagspresse*. Bd. 1-2. København 1947 & 1951.
- Thorsen, Svend: *Rigsdagen og pressen*. I: *Den danske Rigsdag 1849-1949*. Bd. 3, København 1950, p. 527-613.

Helhedsløsningen i 1963

Af Birgit Nüchel Thomsen

Helhedsløsningen i 1963 står i den offentlige bevidsthed som det måske mest vidtgående indkomstpolitiske indgreb, der er gennemført i Danmark siden Kanslergadeforliget. Med de vanskeligheder, der siden har været forbundet med at føre indkomstpolitik i Danmark, kan man undre sig over, hvad det egentlig var, der skete i 1963. Hvordan blev dette forlig til? Hvad var egentlig dets indhold? Og hvad var følgerne?

Helhedsløsningen var et stort lovgivningskompleks, hvis hovedsigte var at regulere indkomstdannelsen i en toårig periode nemlig lønningerne på det private og det offentlige arbejdsmarked, landbrugets indkomster, overførselsindkomsterne til folke- invalide- og enkepensionister samt det private erhvervslivs indkomster gennem love om pris-, avance- og udbyttestop. Hertil knyttedes love om arbejdsmarkedets tillægspension, sygeløn, forhøjet folkepensionsbidrag samt om et nyt pristal, der fjernede skatter og afgifter fra pristallet. Målsætningen var af hensyn til beskæftigelsen og valutabalancen at holde indkomsterne i almindelighed i ro, idet man dog hævdede de laveste lønninger og ydelserne til folke- invalide- og enkepensionister. Lovkomplekset sigtede mod at være en social afbalanceret løsning på landets økonomiske problemer.

Med helhedsløsningen i 1963 erstattede den socialdemokratisk- radikale regering i virkeligheden overenskomstfor-

handlingerne med en i sidste ende politisk dikteret indkomstpolitik. Det var en vigtig politisk nydannelse, der på sin vis kunne ses som en logisk konsekvens af udviklingen i de foregående år. Fra 1960erne blev staten en mere betydningsfuld arbejdsgiver, der også havde fået ansvaret for indkomstudviklingen for den stadigt voksende del af befolkningen, der modtog sociale ydelser; fra 1958 og især fra 1961 kom også landbrugets indkomster direkte under statens indflydelse. Sidst men mest betydningsfuldt var det dog, at de traditionelle midler i den økonomiske politik syntes at komme til kort over for virkningerne af en fri indkomstdannelse. I løbet af årene 1958 til 1962 steg pengeindkomsterne med ca. 40pct. eller dobbelt så meget som produktionen. Set i sammenhæng med en faretruende udvikling på betalingsbalancen var det nærliggende at forsøge at indskrænke risikoen ved forlængelse af denne tendens ved indkomstforhandlingerne i 1963 mest muligt.

Initiativtageren

Den politiske proces omkring helhedsløsningens tilblivelse er ikke et ubeskrivet blad i Danmarkshistorien. Helhedsløsningen er først, og til dato mest omfattende, blevet beskrevet af Socialdemokratiets nuværende formand Svend Auker i 1968 i specialeafhandlingen »Helhedsløsningen« i 1963. (En undersøgelse

af et offentligt indgreb i overenskomstforhandlingerne på det private arbejdsmarked med særlig vægt på tilrettelæggelsen af fagbevægelsens politik). Auken har foruden til de offentligt tilgængelige kilder haft adgang til internt materiale i LO's og i den socialdemokratiske folketingsgruppes arkiver samt til visse papirer fra forhenværende forbundsformand Hans Rasmussen. Han bygger endvidere på oplysninger fra et interview med Jens Otto Krag. Hans fremstilling er overvejende politologisk og procesorienteret, mens der ikke foretages nogen nærmere undersøgelse af helhedsløsningens økonomisk-politiske indhold og virkning.

Hovedkonklusionen i Aukens fremstilling er, at initiativet til helhedsløsningen kom fra Smedeforbundets daværende formand Hans Rasmussen, som af faglige og andre grunde så en interesse i en politisk løsning, og som fra eftersommeren 1962 begyndte at arbejde for ideens realisering. Hans Rasmussens grunde til dette lå i hans erfaringer fra overenskomstforhandlingerne i 1961, og de udsigter som den økonomiske udvikling syntes at vise for overenskomstsituationen i 1963.

Denne fremstilling bekræftes og udbygges for væsentlige forholds vedkommende af hoveddeltageren i den politiske proces på embedsmandssiden departementchef Erik Ib Schmidt i en artikel i Weekend Avisen den 4.3.1983.

Den følgende fremstilling er af pladsmæssige grunde begrænset til at omfatte den generelle politik omkring helhedsløsningen samt forholdene indenfor Dansk Arbejdsgiverforenings område.

Den økonomiske politik 1958-63

Den økonomiske baggrund for de poli-

tiske forhandlinger i 1962/63 var i store træk følgende:

Den kraftige ekspansion i dansk økonomi fra slutningen af 1957 frem til 1963 havde først og fremmest været betinget af den for Danmark gunstige internationale konjunkturudvikling, som skabte gode afsætningsvilkår for industrieksporten, samtidig med at råvarepriserne var faldende.¹

Arbejdsmarkedets parter havde i foråret 1958 indgået treårige overenskomster med lønstigninger, som sammenlignet med udlandets var moderate. Disse forhold førte sammen med en tilbageholdende finanspolitik i opgangsperiodens første år til en usædvanlig stor og hurtig forbedring af betalingsbalancen; det blev herved muligt at gennemføre en betydelig lettelse i penge- og renteforholdene, der gennem en stærk udvidelse af kreditgivningen bidrog til at forstærke det økonomiske opsving. I finansårene 1959/60 og 1960/61 skete der i kraft af stærkt voksende overskud på de offentlige budgetter på ny en vis stramning, men tiltrods herfor tiltog ekspansionen i en sådan grad, at der efterhånden opstod et stærkt indre efterspørgselspres. Dette blev kraftigt forstærket gennem den stigning, der i foråret og sommeren 1961 gennemførtes for hovedparten af pengeindkomsterne i byerhvervene. Stigningen i pengeindkomsterne var i løbet af 1961 10-15%, mens produktionen kun steg med 5%. Navnlig som følge af lønstigninger, stigninger i sociale ydelser m.v. samt tilskud til landbruget forøgedes statens udgifter i finansåret 1961/62 med 1½ milliard kr. eller knap 25%. -Statsfinanserne fik hermed en stærkt ekspansiv virkning på et tidspunkt, hvor hensynet til den økonomiske ligevægt krævede yderligere stramning. Endvidere skete der en betydelig forøgelse af

bygge- og anlægsvirksomheden. Også i 1962 steg pengeindkomsterne og den samlede efterspørgsel stærkere end produktionen omend misforholdet var mindre end i 1961.²

Departementschef Erik Ib Schmidt betegner i sin bog *Dansk økonomisk politik* (1964) den række af vigtige beslutninger, der blev truffet i foråret 1961 som det klassiske eksempel på, at koordineringen i den økonomiske politik gik i fisk. Beslutningerne fik den uheldigst mulige rækkefølge. Man begyndte med at fastlægge et højere niveau for byggeaktiviteten og vedtog i marts et statsbudget med udgiftstigninger på tæt ved 10% samtidig med at satserne i indkomstskatterne blev reduceret, således at overskuddet på statsbudgettet blev noget mindre end året før. Dette gjorde man uden klare forestillinger om størrelsen af de merudgifter for staten, som lønforhøjelserne til tjenestemændene og landbrugsstøtten ville medføre. Niveaulet herfor blev reelt sat af arbejdsmarkedets organisationer, idet tjenestemandslønningerne naturligt måtte sættes op i takt med andre lønninger, ligesom landbruget forståeligt nok satte deres krav væsentligt i vejret, da de så hvor store lønforhøjelser, der blev tale om.³ Statens traditionelle konjunkturpolitiske afgørelser – reguleringen af byggeriet og anlægsvirksomheden, af statens udgifter og af skatter og afgifter har en væsentlig betydning for lønudviklingen, og »havde man i 1961 ikke sluppet taget i finanspolitikken, men strammet i tide og endnu bedre gjort det klart for arbejdsmarkedets parter, at manglende tilbageholdenhed omgående ville blive besvaret med en yderligere finanspolitisk stramning, havde løninflationen næppe fået det omfang den fik«, skriver Erik Ib Schmidt.⁴

Det endelige resultat af den faktisk før-

te politik var den omtalte stigning i statsudgifterne på 25% og en nedgang i overskuddet på drifts- og anlægsbudgettet på 870 mill. kr. Med samtidig stigning i byggeaktiviteten og eksport og produktion, og lønstigninger på gennemsnitligt 13% måtte der fremkomme et voldsomt inflationspres og en stærk importstigning og forringelse af betalingsbalancen.⁵ Prisstigningerne var fra januar 1961 til oktober 1962 på ca. 15%, på årsbasis 6-7%, i årene forud havde de kun været 1%. Disse prisstigninger var stærkere end i de øvrige vestlige lande, og da import- og eksportpriserne ikke steg nævneværdigt, skyldtes stigningen udelukkende forhold på hjemmemarkedet.⁶ Udslagene var kontante. Underskuddet på betalingsbalancens løbende poster steg fra 450 mill.kr. i 1960 til 1½ milliard kr. i 1962 og valutabeholdningerne gik ned fra 1600 mill. kr. i efteråret 1959 til 660 mill. kr. ved udgangen af november 1962.⁷

Dette var det grundlag, hvorpå der skulle føres politik.

I foråret 1962 blev det fra alle sider erkendt, at det var nødvendigt at gribe ind og nedbringe efterspørgselspresset, og det middel, der søgtes taget i anvendelse af den socialdemokratisk-radikale regering under Kampmann, var fremlæggelsen af et forslag om indførelse af en merværdiafgift i detaildet på 5%, et forslag som det under Kampmanns sygdom kom til at påhvile den fg. statsminister Jens Otto Krag at føre igennem i form af omsen.

Omsforliget og fagbevægelsen

De socialdemokratiske ministre i regeringen var under et ganske stærkt pres i foråret og sommeren 1962 i forbindelse med

samlingens hovedproblemer: gennemførelsen af omsen og gennemførelsen af nye landbrugsordninger til støtte for landbruget. De var klemt på den ene side af fagbevægelsens ønsker og på den anden side af, at begge spørgsmål ville føre til valg, hvis man ikke kunne nå til politisk enighed.⁸

Det efter fagbevægelsens opfattelse uheldige udfald i disse spørgsmål kom til at påvirke dens holdninger og strategi i forbindelse med »helhedsløsningen« i 1963, og den politiske proces omkring omsen, landbrugsstøtten og helhedsløsningen bør ses i sammenhæng.

Synspunkterne i fagbevægelsen var i 1962-63 præget af erfaringerne fra overenskomstsituationen i 1960-61. Ved dennes afslutning havde arbejderne opnået betydelige overenskomstmæssige forbedringer, men det var samtidig en udbredt opfattelse i fagbevægelsen, at andre grupper, landbruget, tjenestemændene og de liberale erhverv efterfølgende opnåede betydelig større indtægtsstigninger, end arbejderne havde fået. Det var en ofte gentaget påstand i de faglige lederes argumentation. Det var derfor et vigtigt mål for fagbevægelsen, dels at beskytte arbejdernes realløn, dels at forhindre, at noget lignende ikke gentog sig ved overenskomstforhandlingerne i 1963.⁹

Da overophedningen af økonomien fremtvang økonomiske indgreb var man i princippet enig i, at indgreb skulle ske,¹⁰ men man opfattede i vid udstrækning situationen sådan, at problemerne var opstået som følge af andre gruppers ret umådelige indkomststigninger, og at der var fare for, at arbejderne nu fik forringet deres realløn gennem afgifter og stramninger. Man havde derfor ønsker om, at omsætningsafgiften skulle ledsages af

kompensationsordninger for de dårligst stillede befolkningsgrupper, af en bredere skattereform med skattefradragsrettens bortfald og kildeskat, en ny jordlovgivning m.v. Pristalsreguleringen skulle i hvert fald ikke røres, og der kunne ikke blive tale om skattelettelser til de større indkomster i forbindelse med det større skatteprovenu.¹¹ Man var endvidere urolig ved, hvad stramninger i den økonomiske politik kunne komme til at betyde for beskæftigelsen. »Den økonomiske politik, som regeringen hidtil har ført, har stimuleret en høj beskæftigelse og øget produktion, som fagbevægelsen må kræve opretholdt«, hed det i en udtalelse fra LO's repræsentantskab den 22. maj. »En regulering af statens finans- og pengepolitik skal kunne opretholde aktiviteten i erhvervslivet«.¹²

Og Smedeforbundets hovedbestyrelse advarede den 21. maj mod, at de påtænkte økonomiske foranstaltninger blev gjort så omfattende, at de kunne nedsætte aktiviteten på arbejdsmarkedet.¹³

Det kom jo imidlertid slet ikke til at gå, således som det skulle efter LO's kagebog. Jens Otto Krag og regeringen mistede deres flertal i folketinget ved forhandlingerne om momsforlaget, da en radikal og en socialdemokratisk folketingsmand sprang fra, og måtte i stedet indgå i besværlige firkantede forhandlinger med de to borgerlige partier. Krag havde til fagbevægelsens store fortrydelse ikke magt til at føre dennes ønsker gennem folketinget. Tværtimod fik man et omsforlig, der lagde afgiften i engrosledet, og som ledsagedes af en aftale om, at 670 mill. kr. af omsens fulde provenu på 900 mill. kr. skulle anvendes til nedsættelse af de direkte skatter. Kasseoverskuddet forventedes at blive på godt 500 mill. kr., som skulle bindes i National-

banken. Til forliget var der knyttet et udgiftsloft, der standsede statens udgifter for 1962-63 ved 8.550 mill. kr. »- et tal, der til mine dages ende nok vil stå prentet i min hukommelse«, skriver Krag på grund af den betydelige stramning som dette indebar bl.a. i form af standsning af mere udgiftskrævende love, igangsættelsesstop for offentlige bygge- og anlægsarbejder, reduktion af boligbyggeriet (og lempelse af huslejestoppet ved genudlejning og for mindre kommuner). Fra 1. april indførtes endvidere i tjenestemandsløven et særligt pristal uden skatter og afgifter. »Hvilket pristal, det private arbejdsmarked ville regulere efter, måtte blive et overenskomstspørgsmål«, skriver Krag. Sociale kompensationer i form af forhøjede tilskud til folke- og invalidepensionister var ikke tilstrækkeligt til, at dette forlig så godt ud set fra den socialdemokratiske folketingsgruppes og fra fagbevægelsens synspunkt.¹⁴ »Det bar igennem i den socialdemokratiske gruppe. Men jeg erindrere det som den vanskeligste forhandling, jeg har haft i gruppen«, skriver Krag.¹⁵ Og i LO var der naturligt nok, med de givne forventninger, megen utilfredshed. Hans Rasmussen forsøgte i sidste øjeblik den 31. maj hos Krag at udvirke, at forliget erstattedes af et andet forslag, der ikke omfattede omsen, og som kunne gennemføres med regeringens flertal i folketinget. Men Krag stod fast. Han anså dette forslag som utilstrækkeligt til at rette økonomien op. »Det ville betyde, at regeringen skulle opgive sin egen plan om en almindelig omsætningsafgift, som vi tillagde stor betydning - også for fremtiden«. ¹⁶ Den sidste tilføjelse var fuld af mening, som det senere vil fremgå af Det økonomiske Sekretariats analyse af omsforligets økonomiske virkninger på kort sigt.

Det var også ubehageligt for udsigterne for overenskomstforhandlingerne i 1963, at der kom udtalelser fra de fire forligspartier om, at nu måtte det være organisationernes ansvar, at den samfundsøkonomiske balance ikke igen forrykkes som følge af umådeholdne indkomststigninger, som det skete i 1961.¹⁷

I Arbejdsmands- og Specialarbejderforbundets gensvar til dette hed det, at fagbevægelsen ikke var sig nogen »fejltagelse fra overenskomstsituationen i 1961 bevidst. Overenskomstsituationen gav ialt 600-700 mill. kr. til de over 700.000 lønmodtagere under LO. Men den samlede stigning i indkomsterne er opgjort til næsten 3 milliarder kr. i samfundet som helhed«. ¹⁸ Det er et af de mange eksempler på den forståelse af sammenhænge, der eksisterede i fagbevægelsen.

Landbrugsordningerne og fagbevægelsen

Det andet hovedspørgsmål, som påvirkede fagbevægelsen med virkninger for overenskomstforhandlingerne i 1963, var det landbrugsforlig, der i maj 1962 blev truffet mellem landbrugsminister Karl Skytte og landbrugets ledere. Dette var fra slemt til værre. Man havde i fagbevægelsen i juni 1961 været harmfuld over den måde, hvorpå landbruget havde tiltvunget sig flere hundrede millioner kroner i statsstøtte.¹⁹ At der nu mindre end et år efter ved ændringer i kornordningen i den såkaldte bemyndigelseslov skulle iværksættes nye reguleringer, således at landbruget efter forhandling med monopoltilsynet fik mulighed for at pålægge hjemmemarkedsafgifter på salget af animalske landbrugsvarer, kunne man ikke acceptere.²⁰ Forliget vakte vrede i fagbevægelsen og uro i den socialdemokratiske

folketingsgruppe. I den socialdemokratiske folketingsgruppe kom »forliget chokerende overraskende«, og man følte sig her »ført bag lyset«. ²¹ Men Skytte var ifølge Krag i sin gode ret til at afslutte et forlig, da han i forvejen havde Kampmanns indforståelse. ²² Både i LO og hos arbejdsmændene og hos smedene var man modstandere af, at der i den givne økonomiske situation, hvor alle talte om sanering, skulle gives nye store tilskud til landbruget, og ikke mindst var man modstandere af, at landbruget fik forbedret de økonomiske støtteordninger »midt i overenskomstperioden«, eftersom de om foråret 1961 aftalte støtteordninger først udløb til juli 1963. ²³

Uroen var tilstrækkelig stor til at den satte Krag igang med at tænke. »Da jeg i pinsen arbejdede i min have ved sommerhuset i Bramsnæsvig, slog det mig pludseligt, at det måske var en udvej at udsætte hele landbrugshistorien til et særligt folketingsmøde i august, således at der blev tid for temperamenterne til at dampe af og tid til at få en god ide til kriteriet for monopoltilsynets afgørelse«, skriver Krag. ²⁴ Dette forslag blev fremlagt i et kontaktudvalgsmøde mellem regeringen og fagbevægelsen den 12. juni og derefter godkendt af regeringen på et ministermøde. I fagbevægelsen var man tilfreds med udskydelsen, men udtrykte samtidig store reservationer mod at gennemføre nogen form for støtte til landbruget. Eiler Jensen sagde således: »Vi var rystede over de millionbeløb, som der blev nævnt, at landbruget skulle have... Det er i alles interesse, at økonomien bringes i orden, men det ville give os store besværligheder, hvis der nu skulle ydes landbruget milliontilskud... - det er tilfredsstillende for os, at spørgsmålet er blevet udskudt til august, og at det forudsættes, at

der bliver tale om en billigere ordning, end vi har hørt skitseret.« I disse synspunkter støttedes Eiler Jensen af Hans Rasmussen og Viggo Wivel. ²⁵ Efterfølgende blev udskydelsen akcepteret i både den radikale og den socialdemokratiske folketingsgruppe og i den socialdemokratiske hovedbestyrelse. ²⁶ »Det betød samtidig at begge grupper i princippet havde akcepteret de nye ordninger med hjemmemarkedespriser for kød, flæsk, æg og fjerkræ. Opgaven ved ekstrasamlingen i august var alene at finde den rigtige metode« skrev Krag. ²⁷

Og det fandt han. »Jeg fik den tanke, at ligesom man løser en overenskomstsituation ved, at parterne enes om et beløb, som de prøver at fordele til forskellige formål med forligsmandens hjælp, sådan kunne lovgivningsmagten afstikke et bestemt totalbeløb som monopoltilsynet skulle fordele i form af prisforhøjelser, som forbrugerne skulle betale for de varer, der var under ordningen.« Man forhandlede sig herved frem til en ramme på 200 mill. kr. ²⁸ Der var herved sat grænser for, hvor langt man kunne gå. Ordningen, som var blevet godkendt ved et regeringsmøde den 14. august blev forelagt for LO's forretningsudvalg den 16. august. Viggo Kampmann, som netop havde genoptaget sit arbejde som statsminister efter sin sygdom understregede, at den ordning, man var nået frem til var den billigst mulige. »Kampmann bad ikke om LO's tilslutning eller varme anbefaling af det forslag, som forelå, idet der alene var tale om en politisk beslutning, som man havde fundet nødvendig, alle forhold taget i betragtning«. Eiler Jensen udtrykte i debatten efter Kampmanns redegørelse store betænkeligheder ved landbrugsforliget og henstillede til regeringen eventuelt under den ekstraordinære folketingsam-

ling »at give noget til lønmodtagerne – f.eks. efterløn.« Hans Rasmussen var imod forliget: Landbrugets aftaler burde ikke kunne ændres inden udløbet af deres aftale med regeringen. Store tilskud til landbruget i den nuværende situation ville endvidere være i klar modstrid med bestræbelserne for en økonomisk sanering, og dertil kom hensynet til overenskomstforhandlingerne i 1963. Meget interessante var Hans Rasmussens bemærkninger om de tanker han havde gjort sig om overenskomstforhandlingerne i 1963. Hans Rasmussen havde oprindeligt tænkt, at man måske kunne være kommet igennem med en uændret forlængelse af overenskomsterne i 1 år samt løsning af spørgsmål om efterløn og ligeløn, men dette var nu næsten utopisk. Landbrugsstøtten ville blive en opfordring til andre om at melde sig med krav.²⁹

Der udsendtes efter mødet en udtalelse til offentligheden, hvor det beklagedes, at landbrugsordningerne gennemførtes i den øjeblikkelige situation. LO's forretningsudvalg ville ikke undlade at gøre opmærksom på, at fagbevægelsen også ville tage de skete prisstigninger i betragtning under de overvejelser, der ville pågå til sin tid med henblik på den kommende overenskomstsituation. Det henstillede til regering og folketing snarest at skabe en avancekontrol gennem monopoltilsynet i forbindelse med prisstigninger i omslovens og landbrugsordningernes følge.³⁰

Hans Rasmussen

Efter omsforliget og politikernes udtalelser i den forbindelse var Hans Rasmussens forventninger til, hvad man kunne forvente ved de kommende overenskomstforhandlinger, tilsyneladende dystre. I efterårsmånederne 1962 begyndte

han indadtil i Dansk Smedeforbund og udadtil ved møder og artikler at arbejde for en politisk løsning af overenskomstforhandlingerne i 1963.³¹ Igangsættende for ham var her tilsyneladende såvel de økonomiske udsigter og hensynet til beskæftigelsen som erfaringerne fra overenskomstsituationerne i 1956 og 1961. Han fandt, at man meget nemt kunne ende i en konflikt, som politikerne ikke ville lade løbe, og som derved kunne føre til, at et utilfredsstillende mæglingsforslag blev ophøjet til lov og til, at der opstod kaotiske forhold på arbejdsmarkedet. Den 3. 11. sagde han direkte i en tale i Rønne, at man burde undgå et mæglingsforslag ved en evt. kommende konflikt.³²

Også de konkrete erfaringer fra landbrugets politisk tilvejebragte tilskudsordninger i 1961 og 1962 spillede ind. Ved et hovedbestyrelsesmøde den 11. september i DSFM fremsatte Hans Rasmussen den tanke, at skulle det ikke være muligt at nå frem til en forhandlingsløsning med arbejdsgiverne, så var det måske værd at overveje at benytte regeringsflertallet i folketinget til at gennemføre en tilfredsstillende ordning.³³ En sådan fremgangsmåde, sagde Hans Rasmussen, ville ikke være ny for folketinget. Både i 1961 og i 1962 havde folketinget vedtaget omfattende støtteordninger for landbruget.³⁴ Ved et møde i Rønne den 27. oktober sagde han: »Kan overenskomstforhandlingerne ikke løses ad fredelig vej ved forhandling mellem parterne – ja så må det blive et lovgivningsanliggende, ligesom det var et lovgivningsanliggende, da milliarder af kroner blev overført til det danske landbrug.«³⁵

Og de faglige erfaringer fra overenskomstsituationen i 1961 spillede ind. I en kronik i Berl. Tidende den 28. september

tog han direkte sit udgangspunkt i 1961-konflikten, da jernindustrien måtte tage en 4-5 ugers konflikt for at få forhøjet mindstebetalingen med 9 øre – en forbedring som reelt kun gav 3-4% af jernindustriens arbejdere en større fortjeneste, end de ville have opnået i henhold til det første mæglingforslag. Der var ikke mening i at etablere kostbare arbejdskonflikter blot for, at arbejderne blev delagtige i den automatiske velstandsstigning.³⁶ Strejken var kommet meget mod Hans Rasmussens vilje som følge af Dansk Arbejdsmands- og Specialarbejder Forbunds strategi og krav i 1961. DASF havde stået fast på kravet om en forhøjelse af mindstelønnen, og DSMF blev derved kastet ud i konflikt. Med erfaringerne fra 1961 måtte Hans Rasmussen i 1963 være forberedt på udsigten til konflikt på lignende lønkrav fra DASF's side, som hans medlemmer i DSFM overhovedet ingen interesse havde i.³⁷

Hans Rasmussens bange anelser med hensyn til vanskelighederne ved de kommende overenskomstforhandlinger bekræftedes af, at arbejdsgiverne allerede i slutningen af september bebudede, at overenskomsterne måtte forlænges uændrede i 1963.³⁸

Forhandlinger mellem Krag og fagbevægelsen

Risikoen for at økonomien igen ville løbe løbsk i 1963, hvis der ikke påny blev strammet til, var trådt klart frem i oktober 1962, da konturerne af finanslovsforslaget begyndte at tegne sig for regeringen. Der var klare advarsler fra Det økonomiske Sekretariat jfr. s. 11ff. Det satte gang i de interne overvejelser i inderkredsen omkring Krag.³⁹ Af folketingets åbningsdebat fremgik det, at partierne ikke kunne

akceptere en gentagelse af »indkomst-eksplosionen« i 1961 ved de kommende overenskomstforhandlinger. Advarslerne kom også fra Krag.⁴⁰

Der var således et vist sammenfald mellem Krag og Hans Rasmussens interesser i situationen. I slutningen af oktober havde Hans Rasmussen en række samtaler med Krag, hvorunder han ifølge Erik Ib Schmidt forelagde principperne for en samlet indkomstpolitisk løsning efter følgende principper:

- at alle de indkomstpolitiske løsninger blev truffet samtidig og ud fra et balanceret helhedssyn
- at indkomststigninger blev holdt på et lavt niveau og uden konflikt. Hvis dette skulle gøres acceptabelt for LO og Socialdemokratiet måtte der videre
- gennemføres ikke blot forhøjelser for de lavtlønnede, men også tilsvarende reguleringer af sociale ydelser.

Desuden gik Hans Rasmussen kraftigt ind for

- en efterløn eller tillægspension.⁴¹

I Det økonomiske Sekretariat udarbejdedes der efter en række drøftelser med Krag en »Skitse til et indkomstforlig« af 31. oktober 1962.⁴² Denne skitse havde et klart indkomstpolitisk indhold og lignede i hovedprincipperne helhedsløsningen, idet den rummede forslag til:

- en uændret forlængelse af arbejdernes, tjenestemændenes og andre lønmodtageres lønninger i et år
- uændret forlængelse af landbrugets tilskudsordninger
- et prisstop for et år
- genindførelse for et år af lejekontrol- len i nybyggeriet

De indeholdte forslag til sociale kompensationer var:

Arbejderne

- at arbejdsgiverne skulle betale 5 øre pr. time til en fond, der skulle anvendes til nedsættelse af bidrag til arbejdsløshedsforsikring for lavtlønnede

Folkepensionisterne

- at folkepensionister skulle have et midlertidigt tillæg indregnet i pensionen plus dyrtidsregulering

Til finansiering af statens merudgifter opereredes der med muligheder som:

- forhøjelse af forskellige statslige takster og afgifter
- forhøjet folkepensionsbidrag
- øget beskatning af parcelhuse
- en uændret udskrivningslov, dvs. at de skattelettelse, som man var enedes om ved omsforliget skulle bortfalde.

Det oprindelige af Hans Rasmussen for Krag fremlagte papir synes bortkommet og kan ikke analyseres nærmere, men i Kurt Hansens papir, der er det første kendte papir vedr. helhedsløsningen, opereredes der med et egentlig løn- og prisstop, med kompensationer til lavtlønnede på det private arbejdsmarked, men med status quo for pensionister og tjenestemænd. Om tjenestemændene stod der »Tjenestemændene får 0«.

Fra den 7. november blev de forskellige spørgsmål i forbindelse med overenskomstsituationen indgående diskuteret på møder mellem statsministeren og fagbevægelsens ledere Eiler Jensen, Alfred Petersen og Hans Rasmussen. De fandt regelmæssigt sted igennem alle overenskomstsituationens faser. Man søgte i dis-

se møder at forlige modsætningerne inden for fagbevægelsen og mellem partiet og fagbevægelsen. Samtidig søgte man at udforme en fælles linje i tilfælde af, at der ikke kunne indgås nye overenskomster på normal vis uden kamp. Imidlertid lykkedes det ikke i løbet af efteråret at tilvejebringe enighed mellem Hans Rasmussen og Alfred Petersen, skønt Krag og Eiler Jensen forsøgte at mægle.⁴³

Udgangen på disse forskellige initiativer var således, at sagen foreløbig stod uafklaret efteråret igennem, hvilket for så vidt også var en naturlig ting, som spørgsmålet jo var afhængig af udfaldet af forhandlinger, som først skulle til at sættes igang. I Det økonomiske Sekretariat findes der ikke flere papirer vedrørende forberedelse af helhedsløsningen før fra begyndelsen af januar 1963. På regeringsplan synes man tillige at have villet se tiden og udviklingen på arbejdsmarkedet an.⁴⁴

Baggrunden for disse møder har utvivlsomt også været, at der var en åbenlys modsætning mellem Krag og fagbevægelsens synspunkter om, hvad der skulle ske. Krags synspunkter var i nøje overensstemmelse med Det økonomiske Sekretariats. Hans udtalelser i forbindelse med fremlæggelsen af finanslovsforslaget i folketinget og hans artikler i pressen i oktober måned medførte irritation i LO. Eiler Jensen skrev direkte til Socialdemokratiets partisekretær Niels Matthiasen og udtrykte sin misbilligelse af, at politikerne – også de socialdemokratiske – blandede sig i, hvad der skulle ske ved overenskomsterne. Han ville anbefale, at man i stedet lod arbejdsmarkedets parter finde ud af, hvad der kunne udtales til arbejderne, og at politikerne efterpå koncentrerede sig om at holde andre indkomstgrupper inden for samme rammer.

Og han afviste, at fagbevægelsen med henvisninger til produktivitetsudviklingen skulle undlade at forsøge at erobre en større del af samfundskagen.⁴⁵

Hermed var han ikke i overensstemmelse med Krag, der ligesom i foråret åbentlyst havde en anden opfattelse end fagbevægelsen og klart og tydeligt gav udtryk derfor, især i en tale i Randers den 19.11.62, hvor han talte åbent ud i overensstemmelse med de advarsler han og regeringen havde fået fra Det økonomiske Sekretariat. Krag understregede her, at hvis januarpristallet udløste 3 dyrtidsportioner, så ville det være ensbetydende med en lønstigning på 5%. Da produktionsstigningen ikke forventedes at blive højere end 4-5%, ville indkomststigninger oven i de 3 dyrtidsportioner betyde, at man atter i 1963 ville se konkurrenceevnen forringet, hvilket igen ville betyde et endnu større svind i valutakassen, fordi det under disse betingelser ikke ville være muligt at fastholde den store industrieksport. Resultatet ville blive risiko for øget ledighed. Han gentog disse synspunkter i en udførlig omtale af sin Randerstale i folketinget den 6. 12. (sp. 1631).⁴⁶

Optakten til overenskomstforhandlingerne

I dagene 7.11 - 10.11. begyndte overenskomstkravene at indløbe til LO. Dansk Arbejdsmands- og Specialarbejderforbunds overenskomstkrav blev fremsat den 10.11. og Dansk Arbejdsgiverforenings oplæg den 14.11.1962. DASF forlangte en forhøjelse af de overenskomstmæssige satser til en mindsteløn på 275 kr. om ugen exclusive tillæg m.m.. At det skulle være exclusive tillæg, var et krav, som Arbejdsmændene stod alene med.⁴⁷ Dansk Arbejdsgiverforening forlangte

forlængelse af overenskomsterne uændrede og ophævelse af dyrtidsreguleringen.

På formandsmødet den 9. november afviste Eiler Jensen den megen tale om mådehold fra »visse politikere og store dele af modstanderpressens side« og tilføjede at »det som ofte er udenfor det store arbejdsmarked, at de uhæmmede indtægtsforhøjelser sker«. Hans opsummering af vejledningen til forbundene, som formandsmødet skulle resultere i, var bl.a., at man måtte samle sig om lønningen af lavtlønsproblemet, men også mindre løntillæg til de arbejdere, som lå over 275 kr. grænsen, måtte være berettigede.⁴⁸ I cirkulære af 10. november til forbundsformændene vedrørende overenskomstforhandlingerne hedder det »Hvad det lønmæssige angår er der en klar og tydelig tilkendegivelse fra alle... om at give lavtlønnede en absolut fortrinsstilling, men vi har konstateret i LO's forretningsudvalg, at mange løngrupper, der vel ikke tjener for meget, men ikke er decideret lavtlønnede, ønsker at fremsætte krav om lønforbedringer«. Dernæst nævntes DASF's lønkrav og i tilslutning hertil hed det: » - Nogle forbund vil stille generelt lønkrav, og tanken har været fremme, som formanden fremførte på formandsmødet, om man kunne kombinere et særligt tillæg til de laveste lønninger og et mindre til de øvrige«. Denne passus er værd at lægge mærke til, da det senere skulle vise sig, at dette synspunkt skulle få stor betydning.⁴⁹

Optakten til fremlæggelse af overenskomstkravene ledsagedes af en byge af udtalelser fra adskillige af regeringspartienes toppolitikere. Hilmar Baunsgaard var startet allerede den 6. 11. med advarsler om, at indtægtsstigninger som i 1961

ikke ville være mulige. På samme linje var Krag i sin tale i Randers den 19.11. Økonomiminister Kjeld Philip meddelte den 21.11 i folketinget, at regeringen ønskede, at det nyudnævnte økonomiske råd skulle udtale sig om indkomstudsigerne.⁵⁰ Den 24.11. var der indlæg om overenskomstforhandlingerne af Bertel Dahlgaard.⁵¹

Samtidig med at Hans Rasmussen talte for et regeringsindgreb, så afviste Alfred Petersen på et møde i Ringsted den 27. november enhver tanke om regeringsindgreb, i det omfang det skulle bruges til at hindre de lavtlønnede i at få rimelige levevilkår. Arbejdsmændene ville i stedet sikre en retfærdig samordning, hvor de øvrige samfundsgrupper ikke som i 1961 fik deres indtægter forhøjet med langt større beløb end arbejderne. Ved et møde i Ringe den 22.11. sagde Alfred Pedersen vedrørende problemet om lønglidning i forbindelse med ydelse af lavtlønstillæg, at han ikke kunne se, hvad der var til hinder for, at staten gik ind og forbød en sådan,⁵² og den 3. december sagde han i et interview, at det måtte være statens opgave at gennemføre et lønstop for andre end lavtlønnede LO medlemmer og lavtlønnede tjenestemænd, såfremt de øvrige samfundsgrupper ikke kunne finde et balancepunkt i deres krav.⁵³ Samtalerne hos Krag med Hans Rasmussen havde således på dette tidspunkt tilsyneladende dog haft en vis virkning.

Det forekommer ikke sandsynligt, at Krag på forhånd har indladt sig på en egentlig aftale med LO folkene om en indkomstpolitisk løsning. Hvorledes skulle han kunne gøre det? Han skulle jo under alle forhold have de radikales tilslutning til den udformning. De tidligere erfaringer fra 1962 havde været, at de socialdemokratiske politikere havde vist

en betydelig uafhængighed af fagbevægelsen, hvilket jo også hensynet til regeringspartneren måtte tilskynde til. Der var, som vi har set, opnået en vis forståelse mellem parterne i fagbevægelsen, og det har sikkert været nok for Krag. Krags egen forklaring på helhedsløsningen, som han fremsætter i forelæggelsestalen og så sent som i en omtale af denne i 1974 er, at Det økonomiske Råds henvendelse gav ham ideen til en samlet løsning. Det var en politisk bekvem forklaring for Krag; men den er ikke uden videre usand, fordi den er ufuldstændig. Den er formentlig rigtig i den forstand, at han med denne henvendelse fik den brik han manglede, og det middel han havde brug for for at kunne legitimere indgrebet over for offentligheden.

Henvendelsen var således det der udløste, at han gik i aktion. Men uden denne kunne også indholdet være blevet et andet. Regeringens egne økonomer var, som vi skal se, mere forsigtige, end Det økonomiske Råd.

Regeringens økonomer

I Det økonomiske Sekretariat forudså man allerede i juli 1962, at der i foråret 1963 ville komme nye økonomiske problemer. I et notat af 2. juli 1962, som i øvrigt handlede om noget helt andet, idet det nemlig var en kommentar til et notat af handelsministeriet om kreditpolitikken m.v., hedder det: »Den danske økonomi er uden tvivl i øjeblikket præget af et ikke ubetydeligt »overtryk« (der er p.t. under 5000 arbejdsløse!)...« »Det kan desværre, med al ønskelig tydelighed forudses, at det indre pres påny vil øges kraftigt i foråret 1963. Nye overenskomster (der vil være præget af de indrømmelser, landbruget får i næste måned) og

nye landbrugsordninger vil presse pengeindkomsterne op, de direkte skattesatser skal angiveligt nedsættes, og presset for at sætte statsudgifterne og byggeriet op efter neddæmpningen i år, vil være enormt«. Om landbruget hedder det, at dets »indstilling næppe kan være upåvirket af, at de nu har fået en plads i inflationskarusellen«. ⁵⁴

I et notat af 8. oktober 1962 blev udsigterne for økonomiens udvikling i 1962-63 behandlet. Der var tegn på, at den kraftige opgang i konjunkturerne var blevet mere tøvende. Der kunne forudses en stigning i realindkomsten i foråret 1963. Der ville komme to- tre nye dyrtidportioner i medfør af januarpristallet, hjemmemarkedserhvervene ville erfaringsmæssigt følge med op, for landbrugerne øvede nu de forskellige pris- og tilskudsordninger en så væsentlig indflydelse på denne gruppes indtægter, at en realistisk vurdering nødvendigvis fremtidig måtte tage disse ordningers fremtidige udformning i betragtning. Disse stigninger i pengeindkomsterne ville med den skattepolitik, der var blevet fastlagt med omsforliget, nærmest blive forstærket gennem skattnedsættelser; om nogen meget markant virkning ville der dog næppe blive tale, da de nye lavere satser for statsindkomsts-katten ville finde anvendelse på stærkt øgede skattepligtige indkomster. Disse stigninger i pengeindkomsterne ville dog stort set ligge indenfor, hvad der kunne dækkes gennem produktivitsfremgangen. Det samme gjaldt derimod ikke evt. lønforhøjelser eller en øget stigning i støtten til landbruget i foråret 1963. Videre hed det, at den fortsatte opgang i det danske pris- og omkostningsniveau måtte bringes til ophør. »Udviklingen i 1962 har vist, hvorledes indkomstopgøret i 1961 udløste en bølge

af pris- og omkostningsstigninger, der stadig ikke er bragt til standsning, og som endnu i foråret 1963 vil resultere i lønstigninger på 4-5%. Man kan formentlig nu regne med, at resultatet af denne inflationistiske bevægelse er blevet en *stigning i priseniveauet på ca. 15% og i lønniveauet på 25% i løbet af to år*, hvortil kommer, at de *i øvrigt ret moderate forskelle mellem de enkelte befolkningsgruppers indkomststigning*, som er indtruffet i denne periode, rummer kimen til nye forhøjelser. Alleerede de indtrufne stigninger i priser og lønninger *går væsentlig udover de pris- og lønstigninger, der i samme tidsrum er indtruffet i Vesteuropa og Nordamerika*, og en fortsat opgang her i landet på et tidspunkt, hvor lønstigningerne i udlandet efter alt at dømme vil være aftagende, vil uden tvivl belaste erhvervenes konkurrenceevne meget hårdt«. ⁵⁵

Disse vurderinger i Det økonomiske Sekretariat er interessante, dels fordi de foreligger lang tid før det samme bliver sagt af Det økonomiske Råd dels fordi de jo står i åbenlys modstrid med de forestillinger, der samtidig var fremherskende i fagbevægelsen om, hvorledes LO medlemmernes relative lønmæssige placering efter 1961 overenskomsterne havde været.

Det fremgik endvidere fuldstændig klart, at ubalancen var et hjemligt skabt problem.

Dette var oplæg til Det økonomiske Sekretariats ekstraordinære halvårsoversigt, og de advarsler med hensyn til den økonomiske situation, som kom heri. Dette fulgtes op den 16. 12. 1962 af et notat fra Handelsministeriets økonomiske kontor, som på lignende måde forudsagde, at der i 1963 kunne forventes et underskud på

betalingsbalancen på ca 1,5 milliarder kr.⁵⁶ De bestående lånemuligheder, herunder trækingsrettighederne i den internationale valutafond ville sammen med den eksisterende valutareserve ikke være tilstrækkelig til at dække dette underskud. Der var risiko for, at der i løbet af 1963 kunne opstå et underskud på betalingsbalancens løbende poster, som der ikke kunne anvises valutarisk dækning for. Det tilrådedes derfor allerede nu at overveje at træffe de nødvendige foranstaltninger for at styrke den valutariske likviditet gennem yderligere offentlig låntagning og gennem træk på valutafonden til støtte for valutastillingen. Den valutariske balance var på længere sigt næppe tilvejebragt gennem de allerede gennemførte foranstaltninger – og i skønnet var ikke regnet med den ekspansive virkning, der kunne blive resultatet af en mulig indkomst- og efterspørgselsforøgelse som følge af de forestående overenskomstforhandlinger. Den anspændte valutalikviditet gav ikke grundlag for lettelse af finanspolitikken, og man måtte understrege nødvendigheden af, at der konsekvent blev fulgt op på de allerede iværksatte valutasanerende foranstaltninger, selv om resultatet heraf måtte blive nogen nedgang i beskæftigelsen.

Det økonomiske Råd

Den imødesete rapport til regeringen fra Det nyoprettede økonomiske Råd bekræftede ganske vurderingerne i Det økonomiske Sekretariats årsoversigt. Vurderingerne var stort set de samme. Udviklingen var uholdbar, og der måtte gribes ind. Underskuddet på betalingsbalancen var stærkt stigende fra 450 mill. kr. i 1960 til 750 mill. kr. i 1961 til ca 1½ milliard kr i

1962. Nationalbankens og de private bankers nettovalutabeholdning gik ned fra c. 1,6 milliard kr. i efteråret 1959 til 660 mill. kr. ved udgangen af november 1962. Med de i udlandet eksisterende restriktioner måtte man antage, at der i 1963 kun ville være mulighed for at dække måske 300-400 mill. kr. ved optagelse af langfristede lån i udlandet.⁵⁷ Hvis en yderligere stærk nedgang i valutaresserverne skulle undgås ville det være nødvendigt at stigningen i importen blev kendeligt reduceret, og at der skabtes betingelser for en betydelig udvidelse af eksporten.

Den samlede efterspørgsel måtte ikke stige kraftigere end den samlede produktion.

I 1959 steg produktionen	ca 6-7%
I 1960 - - -	ca 6-7%
I 1961 - - -	ca 5%
I 1962 - - -	ca 3-4%

Det sidste svarede i 1962 til 2,4 milliarder kr.

Ifølge gældende overenskomster ville det lønregulerende pristal udløse 3 dyrtidsportioner. Dette betød en lønstigning for de 800.000 under LO området på mellem 500 og 600 mill. kr. pr. år. Lagdes hertil stigninger for tjenestemænd uden for LO området på mellem 500 og 600 mill. kr. pr. år plus lønmodtagere herudover ville der komme lønstigninger som følge af pristalsreguleringen på næppe under 1 milliard kr. på årsbasis. Hertil kom en yderligere automatisk lønstigning inden for akkordområderne og andre områder med aflønning efter arbejdspræstationer. Endvidere forøgelse af statens udgifter på omkring 500 mill. kr. udover den stigning, der fulgte af pristalsreguleringen af tjenestemandslønningerne og sociale ydelser

m.v. samt af prisstigninger på de af staten købte varer og tjenester. *Endelig* kom fortsættelse af direkte støtte til landbruget. Konklusionen var, at pristalsreguleringen, andre automatiske indkomststigninger samt forøgelse af statens udgifter tilsammen havde bevirket en sådan forøgelse af den samlede efterspørgsel i 1963, at der herved på forhånd var lagt beslag på hovedparten af den mulige produktions-tilvækst. Yderligere indkomststigninger måtte begrænses til de justeringer i indkomststrukturen, som ud fra fordelingsmæssige synspunkter måtte anses for absolut nødvendige. *Det drejede sig om de formentlig ikke særlig talstærke grupper blandt de dårligst stillede lønmodtagere, som ikke havde fået nogen realindkomststigning i 1962.*⁵⁸

Med denne sætning gik Det økonomiske Råd videre i indrømmelser til sociale hensyn end Det økonomiske Sekretariat og Handelsministeriet og legitime-

rede indirekte de forudsætninger, som lå i Hans Rasmussens oplæg.

Dette synes at være sket på et ret ufuldstændigt grundlag. Med udgangspunkt i fagbevægelsens forestillinger om uligheder i lønudviklingen blev der iværksat en undersøgelse af lønningernes relative stigning, som dog først fremkom den 25. februar, og som ikke fik indflydelse på helhedsløsningens udformning.

Undersøgelsen viste, således som det allerede var blevet påpeget i Det økonomiske Sekretariats notat af 8. oktober, at indkomststigningerne for de forskellige grupper havde været meget ensartede siden 1955, alene landbruget holdede klart bag efter med indkomststigninger for perioden som helhed, der kun lå på 27% mod indkomststigninger i byerhvervene for de selvstændige og lønmodtagergrupperne, der var langt højere. Hovedtrækene i indkomstudviklingen siden 1955 fremgår af tabel 1.

Tabel 1: Procentvis stigning 1955-62.

	1955-58 pct.	1958-60 pct.	1960-61 pct.	1961-62 pct.	1955-62 pct.
<i>Selvstændige i industri m.v.:</i>					
»Restsum« i alt	25	29	7	8	88
»Restsum« pr. arb. time	25	17	9	8	70
<i>Selvstændige i landbruget:</i>					
Bruttooverskud pr. ha	2	16	2	5	27
<i>Arbejdere i industri og håndv.:</i>					
Timeløn for faglærte	18	17	11	11	70
ufaglærte	18	14	13	10	66
kvinder	21	14	12	10	71
<i>Tjenestemænd:</i>					
Årsl. i finansåret	26	11	17	4	71
<i>Funktionærer:</i>					
Årsløn	18	11	9	9	55

For alle grupper – undtagen selvstændige i landbruget – var der tale om en meget kraftig stigning i pengeindkomsterne, og med en opgang i detailpristallet på kun 23 pct. var der opnået en meget betydelig realindkomststigning i perioden.

Som det ses var alle forestillinger om, at andre grupper havde tiltaget sig større indkomststigninger end LO arbejderne siden 1961 i hvert fald gale, og det karakteristiske ved udviklingen var derimod ligheden (når bortses fra landbruget) i de procentvise stigninger i indkomsterne over en lidt længere periode.⁵⁹

Krag går i aktion for en helhedsløsning

Ved nytår 1962/63 havde Krag besluttet sig til at forsøge med en helhedsløsning. I sin nytårstale i radio og fjernsyn pegede han på, at der forestod en række vigtige samfundsmæssige afgørelser af fordelingsmæssig karakter. Det var regeringens opfattelse, at man skulle stile mod en helhedsløsning indenfor økonomisk ansvarlige rammer.⁶⁰ På et ekstraordinært regeringsmøde den 2. januar blev en foreløbig slagplan godkendt.⁶¹ Statsministeren skulle indkalde til et møde med arbejdsmarkedets parter og med erhvervsorganisationerne. Senere skulle der indkaldes til møde med forligspartierne fra omsforliget.

Ved mødet den 4. januar fik Krag almindelig tilslutning til tanken om en økonomisk samordning af afgørelserne omkring indkomstspørgsmålene. Organisationerne var alle indstillet på, at indkomstspørgsmålene blev taget op samtidig.

Fra fagbevægelsens side fremførtes af LO's formand Eiler Jensen ønsket om at

få tilvejebragt en koordinering, for at undgå tidligere fejl, nemlig »at arbejderne kun fik 5% af lønsummen, og at alle andre derpå opnåede mere«. ⁶² Det samme blev fremført af Alfred Petersen. Andre befolkningsgrupper havde ikke vist samme tilbageholdenhed, som arbejderne inden for LO. »Dette har skabt skævheden i den danske økonomi, og hvis ikke dette ændres, vil det være svært at finde en løsning«. ⁶³

Også arbejdsgiverne var meget indstillede på en samordning, men Dansk Arbejdsgiverforening havde ofte nok prøvet på at rette op på de lavest lønnedes vilkår; hver gang havde det ført til afsmitning og lønglidning for højere lønnede. Svend Heinike troede ikke på, at det var muligt at drive socialpolitik over lønpolitikken.⁶⁴

Chr. Saugman fra grossererne kunne fortælle, at når man nævnte spørgsmålet om avancestop, så måtte man være klar over, at avancerne ikke var steget. Når priserne var steget skyldtes det oms og forskellige ordninger.⁶⁵ Dette var korrekt.

Fra Industrirådet var man indstillet på, at byrderne ikke skulle bæres af lønmodtagerne alene, og I. C. Thygesen havde henstillet til industrien, at man holdt igen med udbytte, men i øvrigt havde industrien ingen basis for øgede udbytter. Det kunne nemt undersøges. Et prisstop tvivlede han på kunne administreres.

Statsminister Jens Otto Krag kunne konkludere, at princippet om en helhedsløsning var tiltrådt fra alle sider.

Den 15. januar blev det planlagte møde med repræsentanter for forligspartierne afholdt.⁶⁶ Også her opnåede statsministeren en principiel tilslutning til tanken om en mulig helhedsløsning, idet man dog ikke hermed ville være bundet til noget.

Det fremhævedes, at det var vigtigt at få behandlet landbrugets strukturproblem, at huslejeproblemet blev taget med ind i overvejelserne, at der blev fremlagt forslag til, at skatterne blev taget ud af pristallet som aftalt ved omsforliget, og at der skete en effektiv begrænsning af byggeaktiviteten. Man ville forbeholde sig at kunne fremlægge andre forslag end de her omtalte ved sagens fremlæggelse i folketinget. Umiddelbart efter mødet afholdtes der pressemøde, hvor de politiske partier deltog.

Overenskomstforhandlingerne

Imens forhandlede der på arbejdsmarkedet. Der var lang afstand mellem parterne. Den 7. januar sprængtes forhandlingerne i jernindustrien af arbejderne, der ikke ville imødekomme arbejdsgivernes ønske om en revision af det bevægelige lønsystem. Den 10. januar indlededes forhandlinger mellem LO's og DA's forhandlingsudvalg. I LO's forretningsudvalg var man den 11.1. indstillet på »en koordineret løsning af indkomstspørgsmålene«. Det resultat man kom frem til på det private arbejdsmarked måtte være bestemmende for andre grupper.⁶⁷ Den 25.1. var man i LO's forretningsudvalg af den opfattelse, at det var begrænset, hvad der denne gang var til rådighed. Eiler Jensen udtrykte det således: »Vi må gøre op med os selv, at det er begrænset, hvad der denne gang er til rådighed, og om vi er parat til at forbeholde en stor del til tilgodeseeelse af de lavtlønnede. Det vil være umuligt at klemme en løsning ind i en lønramme på 1% – større mulighed vil der være ved 3%, men også dette kan blive vanskeligt. Der var på mødet enighed om disse synspunkter, og i de følgende forhandlinger lagde LO's forhand-

lere »den afgørende vægt på at få kravet om en lavtlønsordning gennemført«. ⁶⁸

DA's hovedbestyrelse stod imidlertid fast på kravet om en uændret to årig forlængelse af overenskomsterne med bortfald af den automatiske dyrtidsregulering.⁶⁹ Arbejdsgiverforeningen måtte med henvisning til erfaringerne fra tidligere lavtlønsordninger gøre gældende, at kravets opfyldelse ville føre til en almindelig lønstigning.⁷⁰

Den 31.1. besluttede det fælles forhandlingsudvalg at anmode forligsmanden om en mægling.⁷¹ Og fra 1. februar 1963 kom 1. strejkevarsel fra en række forbund.⁷²

Det økonomiske Sekretariats oplæg til en helhedsløsning

Imens havde Det økonomiske Sekretariat fra begyndelsen af januar arbejdet på forberedelse af en helhedsløsning. Departementschef Erik Ib Schmidt deltog ved mødet med organisationerne den 4. januar. Fra den 9. januar kan man i en række papirer følge opbygningen af helhedsløsningen, således som den er blevet til i et samspil mellem politikerne, først og fremmest Krag, og Det økonomiske Sekretariat ved departementschef Erik Ib Schmidt.⁷³

Det første papir, som opererer med de relevante politiske forudsætninger er et notat, som er dateret den 15. januar 1963, og som er udarbejdet efter et møde med Krag den 14. januar.

Papiret er en udbygning af Kurt Hansens mere summariske skitse af 31. 10. 1962. Det opererer med følgende:

1. Arbejdsmarkedet

En uændret forlængelse af de kollektive overenskomster i *et* år, med lavtlønstillæg i form af indbetaling fra arbejdsgiverne til en *fond på 250 mill. kr.*, hvoraf der kunne gives nedsættelse af *arbejdsløshedskontingenter til ledige og lavtlønnede*, samt *forhøjelse af timelønnen for afgrænsede grupper af lavtlønnede*, herunder kvinder.

Forslaget om hævelse af timelønnen for afgrænsede grupper af lavtlønnede var nyt.

2. Landbruget

Landbrugets indtægter ved samtlige ordninger skulle fastholdes på samme beløb som i 1962/63. Udgift ca 230 mill. kr. Herudover et beløb svarende til de dyrtidstillæg arbejderne havde fået – bortset fra det af landbrugsordninger betingede. Udgift ca (40) mill. kr.

Her var ikke de store ændringer.

3. Tjenestemændene

Tjenestemændene skulle have et beløb til lavtlønnede tjenestemænd svarende til det til lavtlønnede LO medlemmer. Udgift ca (40) mill. kr.

Dette var nyt i forhold til skitsen af 31.10, hvori tjenestemændene tildeltes 0 kr. Men siden da havde fagbevægelsens folk givet udtryk for, at lavtlønnede tjenestemænd måtte med under en lavtlønsordning.

4. Avancer og udbytter

Der opereredes endvidere med lovforslag om avancebegrænsning, fastlåsning af aktieselskabernes udbyttebetaling til samme beløb som i 1962 og genindførelse af lejekontrol i nybyggeriet.

If. skitsen af 31.10. forudsattes prisstop.

5. Finanserne

Der opereredes her med merudgifter til staten i forbindelse med udgifter til 2 og 3 samt lavtlønstillæg på 10 kr. pr. måned til folkepensionister, ialt ca 400 mill. kr. Disse merudgifter foresloges udlignet ved forhøjelse af visse takster, beskæring af tilskud, forhøjelse af folkepensionsbidrag og reduktion af den planlagte skattelettelse, ialt ca 500 mill. kr. Der forudsattes et udgiftsloft på øvrige udgifter.

Dette var stort set i forlængelse af skitsen af 31.10, idet der dog da forudsattes bortfald af hele skattelettelsen.

Der forudsattes maksimal optagelse af statslån i udlandet.

Løfteparagraffer

Hertil knyttedes forslag om visse løfteparagraffer

- en tillægspension for lønmodtagere til forelæggelse i 1963/64
- afskaffelse af fradragsregler for pensionister
- gennemførelse af skattelettelserne fuldtud i 1964.

Disse var nye i forhold til skitsen af 31.10.⁷⁴

Det økonomiske Sekretariats forslag er interessante derved, at de så vidt muligt søger at undgå udbetaling af de sociale kompensationer i form af egentlige lønforhøjelser, men i stedet foreslår dem givet som en omfordeling fra arbejdsgiverne via en social fond eller som en omfordeling via statsbudgettet. Sigtet hermed var at undgå lønglidning til de højere indkomstgrupper. Det økonomiske Sekretariats gentagne forslag om indkomstgraderede børnetilskud, lediges fritagelse for arbejdsløshedskontingent, gradvis fuld folkepension til alle osv. rummede et

breder socialt sigte og dækkede bredere lavindkomstgrupper end den senere helhedsløsning, der var knyttet snævrere til arbejdsmarkedets og til pensionisternes, herunder ikke mindst de fra arbejdsmarkedet afgående pensionisters interesser (arbejdsmarkedets tillægspension).

Omfordelingsvirkningen af de fremsatte forslag skønnedes at blive ca 650 mill. kr. nemlig 200 mill. kr. fra arbejdsgiverne til lavtlønnede og 400 via statsbudgettet. Nettoforbrugsvirkningen heraf skønnedes at være ca 100 mill. kr. og den samlede timelønsstigning i 1963 8% (med 4% til dyrtidstillæg, 2% til lavtlønnede og 2% til lønglidning), hvilket i øvrigt næsten svarede til den faktiske udvikling.⁷⁵

I et nyt notat af 23. januar: To skitser til en »helhedsløsning« forsøges det bredere sociale sigte fastholdt. Der fremlægges to alternative skitser, hvoraf den brede sociale løsning er den ene. Der er sat tal på, men der står tilføjet, at alle tal er foreløbige og rent skønsmæssige.

Der opereredes her med en toårig helhedsløsning.

Det påpeges, at afgørelsen af, hvorledes overenskomstssituationen skal klares er af central betydning, fordi den ville blive normgivende for, hvor meget tjenestemændene, pensionisterne og landbruget skulle have. De to anførte skitser starter med forskellige forudsætninger vedrørende arbejdsmarkedet, og resten er afledt deraf. I begge tilfælde er balancen på statsbudgettet strammet sammenlignet med finanslovforslaget for at neutralisere den ekspansive udvikling af lønforhøjelser eller øgede sociale udgifter.

Den bredere sociale model betegnet skit-

se 1 (billig) fordeler de afsatte midler med $\frac{2}{3}$ på børnetilskud, arbejdsløse, folke- og invalidepensionister og $\frac{1}{3}$ på lønforhøjelser til lavtlønnede.

Den anden model betegnet skitse 2 (dyrere) er bygget op på forudsætningen om direkte lønforhøjelser til bestemte grupper, nemlig: lavtlønnede generelt, ligeløn, skifteholdstillæg m.v. til arbejdere, funktionærer og tjenestemænd, samt reguleringer af ydelserne til folke- invalide- og tjenestemandspensionister.⁷⁶

Anbefalingerne går klart nok i retning af den første løsning. Skitse 2 var dyrere, fordi selv moderate generelle lønstigninger med dertil hørende lønglidning skønnedes at ville få virkninger gennem hele systemet.

Disse skitser og et Notat til statsministeren af 1.2. 1963,⁷⁷ som må ses som en kommentar til de to alternative skitser til helhedsløsning af 23. januar, var udarbejdet efter møder med Krag den 22.1. og den 24.1.1963.

Notatet er et meget oplysende papir.

En generel indkomst- og prisstabiliseringspolitik

Det økonomiske Sekretariat fremlagde her forslag til en generel indkomst- og prisstabiliseringspolitik.

Der opstilles heri 3 synspunkter som væsentlige for den økonomiske politik.

Målsætning

- a. at bremse den indenlandske efterspørgsel
- b. at undgå stigende omkostningsniveau
- c. at sikre en rimelig indkomstfordeling

Notatet var derefter en systematisk gennemgang af den økonomiske situation og foreliggende handlingsmuligheder. Det er interessant derved, at det ikke blot rummer en analyse af den økonomiske situation, men at det samtidig går ind i en egentlig politisk rådgivning med konkrete rekommendationer af, hvad der burde gøres. En sådan rådgivning forudsatte indlevelse i og kendskab til de politiske muligheder i situationen. Dette har utvivlsomt svaret til Krag's behov for en hurtig og relevant betjening og var rådgivning og betjening på et meget avanceret niveau. Det ikke explicit udtrykte udgangspunkt for rådgivningen var den forudsætning, at regeringen måtte finde en ordening i samarbejde med forligspartierne fra omsforliget – en forestilling, som også fandtes i offentligheden og hos politikerne selv, og de råd der blev givet må ses i dette perspektiv. (Der opereredes f.eks. s. 6 i notatet med, at en udskydelse nok ville være den form for afkortning af skattelettelsen, som ville vække mindst modstand hos oppositionen, og s. 7 hed det om et forslag: »Denne løsning er derfor egnet som forligsgrundlag«. Ligeledes s. 7 hedder det om et forslag om at bryde forligets skatteaftale og udforme en ny skatteskala, der gav visse begrænsede skattelettelser, men placerede dem længere nede på indkomstskaalen: »Dette er politisk set det hårdeste udspil«. Om det forhold, at man evt. blev nødt til at renoncere på skattelettelserne og måske endda til at hæve skatetrykket, hed det på s. 4: »Dette indebærer klart, at den politiske forhandlingssituation rives op«). Notatet var et righoldigt arsenal af velbelyste og velargumenterede handlingsalternativer, hvorfra Krag og regeringen kunne tage den pakkelse, som regeringens økonomer syntes var den bedste, men hvor-

fra de også ud fra deres egne politiske prioriteringer kunne hente- og hentede- en række af de elementer, der senere kom til at indgå i helhedsløsningen. Notatet tjener samtidig til at belyse, hvilke valg Krag traf ud fra politiske motiver – med åbne øjne og med fuld viden om, hvilke konsekvenser de kunne indebære.

Kritik af omsforliget

Notatet starter med at analysere virkningerne af omsforliget fra juni 1962. Ved omsforliget havde man klart lagt hovedvægten på den opstillede målsætnings pkt. a. bremsningen af den samlede indenlandske efterspørgsel, mens pkt. b hensynet til at undgå et stigende omkostningsniveau var blevet negligeret. Hensynet til pkt. c en rimelig indkomstfordeling havde i høj grad vanskeliggjort forhandlingerne; resultatet var blevet nogenlunde »status quo« (dog med løfte om skattelettelser til fordel for især den højere middelstand).

Derefter følger en kritik af omsforliget, som klart nok sigtede mod, at der skulle gøres noget ved sagen.

Omsforligets største svaghed var ifølge dette papir, at dets virkninger på efterspørgselen var begrænset til en periode på mindre end et år, og at dets virkninger derefter reelt kun ville blive en stigning i omkostningsniveauet. Denne svaghed beroede især på løftebestemmelserne:

1. vedrørende pristalsregulering
2. vedrørende skattelettelser

Pristalsreguleringen og skattelettelserne

Ifølge forliget skulle skatter og afgifter

først fjernes fra pristallet efter 1. april, altså lige efter at lønmodtagerne havde fået kompensation for oms'en, og før skattelettelse ville have reduceret det lønregulerende pristal (med 4,8 points).

1. betød, at der pr. 1. marts henholdsvis 1. april skulle gives pristalsregulering til lønmodtagere, pensionister m.fl. for hovedparten af omsen. Endvidere skulle der i juli kvartal ikke gives pristalsreduktion for skattelettelse.
2. betød, at alle lønmodtagere samt alle selvstændige – og især grupperne med indtægter fra 18-40.000 kr. fik fuld dækning for omsen. I kraft af disse løftebestemmelser ville omsen medføre en lønstigning på 2-3% i 1963 samtidig med, at dens efterspørgselsbremsende virkninger herved neutraliseredes.

Disse bestemmelser i omsforliget ville medføre, at omsforliget ikke begrænsede forbruget på kort sigt. Pristalsreguleringen på januarpristallet indebar på årsbasis en forøgelse af pengeindkomsterne på omkring 600 mill. kr. og skattelettelse for statsindkomstskatten – ligeledes på årsbasis – en mindrebeskatning på om-

kring 675 mill. kr. Det samlede statsskatteprovenu ville dog kun gå ned med ca 100 mill. kr., fordi indtægtsgrundlaget steg fra 1961-62.

Dette var tungtvejende indvendinger mod omsforligets virkninger på kort sigt. Krag har næppe været ukendt med svaghederne i det forlig, han havde indgået. (jfr. hans udtalelser s. 5 om omsens virkninger »også for fremtiden«).

Det var vel imidlertid typisk for Krag, at han tog, hvad den konkrete situation kunne give, for så på længere sigt, når lejlighed bød sig, at søge at gå videre i den retning, han havde tænkt sig. I denne sammenhæng betød dette, at der ved helhedsløsningen fremsattes forslag ikke blot til lov om et nyt pristal for tjenestemænd, hvor skatter og afgifter var taget ud af pristallet, men at Krag, der havde udskudt problemet om, hvad der skulle ske på det private arbejdsmarked nu benyttede lejligheden til også at få fjernet skatterne i pristallet på det private arbejdsmarked.

En anden fundamental svaghed ved omsforliget var set fra en socialdemokratisk

Tabel: 2. De fordelingsmæssige virkninger af alternative indkomstpolitiske ændringer.

ansat indkomst	2 dyrtidsportioner	2½% lønstigning	skattelettelse ^x
10.000 kr.	400 kr.	ca. 300 kr.	330 kr.
15.000 -	400 -	- 470 -	480 -
25.000 -	400 -	- 800 -	2050 -
30.000 -	xx) -	- 1050 -	1725 -

^x Ved 7% indkomststigning fra 1960-1961.
 xx) formentlig ikke realistisk at regne med almindelig dyrtidsregulering, fri de højeste lønninger.

synsvinkel de lovede skattelettelsers fordelingsmæssige konsekvenser.

Der var en klar fordelingsmæssig forskel på pristalsreguleringen af 1. marts og skattelettelserne, som det fremgår af tabel 2.

»Det er let at se«, skrives der i Det økonomiske Sekretariats notat, »hvorfor man fra visse hold lægger afgørende vægt på skattelettelsen og fra anden side foretrækker dyrtidsportionerne og generelle lønforhøjelser«.

Skattelettelsen betød således ikke blot en pengeudpumpning til private, men ramte tillige fordelingsmæssigt skævt set fra en socialdemokratisk synsvinkel. Der var gode grunde for socialdemokraterne til igen at søge denne del af omsforliget ophævet, hvilket da også, som vi skal se, delvis lykkedes.

Den borgerlige synsvinkel var en anden. Set fra denne side var det et mål at nedbringe de direkte skatter samtidig med omsens indførelse.

Det indkomstpolitiske alternativ

Det økonomiske Sekretariat opstillede herefter to indkomstpolitiske alternativer

1. en status quo løsning og
2. en løsning med en vis generel stigning i indkomsterne

Det økonomiske Sekretariat fandt, at det ville være det mest konstruktive generelt at dekretere »status quo«: d.v.s. ingen overenskomstændringer, ingen udbytteforhøjelser, ingen merydelser til landbruget, intet nyt til pensionister o.s.v.«.

Fra alle sider var det imidlertid erkendt, siges det, at indgreb i pristalsregu-

leringen pr. 1. marts (og 1. april) ikke kunne gennemføres, da den fulgte af gældende overenskomster eller gældende lov. Endvidere syntes det at være almindeligt akcepteret, at der skulle »gøres noget« for de lavtlønnede. Også på dette grundlag syntes der imidlertid at være mulighed for at sikre en stabilisering af pris- og omkostningsniveauet; de 2 dyrtidsportioner – d.v.s. 2-3% lønstigning – skulle kunne neutraliseres ved produktivitetsfremgang. Det økonomiske Sekretariat forudsatte derfor, at dyrtidstillæggene kom til udbetaling, men til gengæld forudsattes *maximal tilbageholdenhed* på alle andre punkter.

Det der fremlagdes var en *skitse til en generel indkomst- og prisstabiliseringspolitik*, hvor lønninger, udbytter og priser blev lagt fast for eet år. (En to-årig løsning på dette grundlag ville ikke være realistisk, siges det. I skitsen fra 23. januar opereredes dog med uændret forlængelse i 2 år mod bidrag fra arbejdsgiverne på 150 mill. kr. i 1963-64 og 300 mill. kr. i 1964/65, hvoraf 150 mill. kr. – oveni de sociale ydelser og lavtlønstillæggene – til en efterlønsordning).

Det indkomstpolitiske alternativ var da, om man skulle stile mod en *status quo* løsning (heri dog indbefattet visse forhøjelser af meget lave indtægter), eller om man kunne tillade en *vis generel stigning i indkomsterne* ud over de dyrtidsportioner, som ville blive udløst af januarpristallet.

Den sidste løsning måtte formentlig tilvejebringes på den måde, hed det, at man startede ved overenskomstforhandlingerne om arbejdslønnen og fra politisk side tilkendegav parterne og forligsmanden,

at der kunne forhandles om lønforhøjelser inden for en samlet ramme på x millioner kr. eller en maximal lønstigning på y %. Medens status quo løsningen ville give et fast ståsted i forhandlingerne hele vejen, ville et udspil fra regeringen på x % indebære, at der skulle forhandles med samtlige organiserede grupper, hvorunder alle opsparede krav og fortolkninger af de x % ville komme på bordet. Det var ikke realistisk at tro, at man ad denne vej kunne komme igennem med generelle indkomststigninger på under 4%.

Det økonomiske Sekretariats råd var klart, at man skulle holde sig til status quo løsningen, fordi - kort fortalt - den anden løsning ikke var til at styre. Status quo løsningen ville give mulighed for at inddrage prispolitikken som et nogenlunde effektivt instrument; medens den ellers kun ville blive en skueret. Det ville være muligt, og uden tvivl også acceptabelt - i et status quo forlig at indbygge bestemmelser, der sikrede de lavest lønnede en reel indkomstforbedring, som de ikke ville opnå i den almindelige (inflation) karusel.

Som det endelige argument for status quo løsningen fremførtes dog, at udsigterne for *valutaudviklingen* tegnede sig så alvorligt, at man ikke kunne tage ansvaret for en indkomstpøolitik, der i realiteten indebar en generel løn- og indtægtsstigning i 1963 på 7-10% (heri indbefattet dyrtidsportioner og en moderat lønglidning).

Der fulgt herefter en teknisk gennemgang af konsekvenserne af forskellige handlingsalternativer med hensyn til pristallet (hvis skatterne ikke fjernes fra pristallet m.v.) og med hensyn til de aftalte skattelettelser.

Ville man gennemføre skattelettelsen fuldt ud og tilvejebringe de fornødne statsindtægter på anden måde, ville der foreligge talrige muligheder herfor, hed det - og forslag hertil, som ikke påvirkede det lønregulerende pristal, og som fordelingspolitisk virkede som en proportional skat, var man også i stand til at producere.

Særydelser til de lavtlønnede

Om særydelserne til de lavtlønnede hed det, at de krav der var stillet fra Arbejdsmandsforbundet om lavtlønsforhøjelser gik langt ud over det realistiske. Enhver generel hævnning af de laveste lønninger op til en vis grænse (6,10 kr. i timen var nævnt) ville starte en almindelig lønglidning. Fordelingspolitisk eller socialpolitisk forekom en *generel* forhøjelse af de laveste lønsatser ikke velbegrundet. Vigtigere forekom det at være, at familieforsørgere blandt de lavtlønnede trængte til en håndsækning, hvorimod det ikke var indlysende, at de yngre - og enlige - aldersgrupper blandt de lavtlønnede var således stillet, at socialpolitiske foranstaltninger var påkrævet.

Ud fra dette synspunkt forekom det nærliggende at yde *indkomstgraderede børnetilskud*, dette ville også komme ikke-lønmodtagere (f.eks. husmænd og mindre gårdmænd) til gode, men gør det måske derfor mere rimeligt og politisk acceptabelt. Et beløb på 60-75 mill. kr. ville muliggøre 80 kr. pr. barn og ville betyde reelle lettelser for familier med 3-4 eller flere børn. *Her lå begrundelsen for Det økonomiske Sekretariats brede sociale løsningsforslag, som gik ud over arbejdsmarkets grænser.*

Der kunne også fastsættes et rammebeløb – f.eks. 50-75 mill. kr. – der skulle anvendes til forhøjelse af de laveste lønsatser. – Beløbets fordeling på de forskellige grupper af lavtlønnede kunne overlades til arbejdsmarkedets parter. Den indvending, der ville komme mod dette, ville være, at forhøjelserne til de lavest lønnede ville »smitte af« på det øvrige lønniveau.

Og det var tydeligvis også Det økonomiske Sekretariats opfattelse, at dette ville ske, for til erstatning for denne fremgangsmåde argumenteredes der virkningsfuldt for en række andre former for lavtlønsudligning via puljer, arbejdsløshedskasserne, eller statsbudgettet, kombineret med kriterier for udbetaling af tillæg, der gjorde disses udbetaling afhængig af alder, forsørgerstilling, antal børn osv.

Det blev, som vi skal se, imidlertid det alternative forslag om 50-75 mill. kr til lavtlønstillæg, der blev valgt (og inden for den af Det økonomiske Sekretariat fastlagte ramme).

Tjenestemændene

For tjenestemændene kunne der blive tale om at yde tillæg til grupper af tjenestemænd med særligt lave lønninger. Det måtte endvidere erkendes, at tjenestemændene var sakket noget bagud og således havde noget til gode. I betragtning af, at der også for andre grupper fastholdtes status quo kunne tjenestemændene dog ikke få generelle forhøjelser (overenskomstportioner) i 1963, men nye forhandlinger kunne stilles i udsigt i 1964. Og spørgsmålet om overgangen til det nye pristal og om evt. hermed at ændre basis-

år og portionernes størrelse kunne gøres til genstand for nærmere forhandlinger under hensyn til, hvad der skete med pristalsreguleringen på arbejdsmarkedet.

Denne løsning indgik i det endelige valg.

Folke-, invalide- og enkepensionisterne

Da det var hensigten at lade det særlige tillæg, der kompenserede disse grupper for omsen løbe videre i 1963-64 samtidig med, at den almindelige pristalsregulering trådte i funktion med 2 portioner på grundlag af januarpristallet, var der i realiteten tale om en dobbeltdækning for omsen for denne gruppe. »En yderligere forbedring kan derfor vanskeligt motiveres i øjeblikket«, hedder det.

Da lavtlønsløsningen blev valgt, fik pensionisterne på trods af den manglede mulighed for motivering ud fra en kompensationsvinkel, lavindkomstillæg på linje med de øvrige lavtlønsgrupper.

Landbruget

For landbrugets vedkommende måtte sigtes mod samme totale merindtægt i 1964-65 som i 1962-63, hvilket blev opgjort som en merudgift på statsbudgettet på ca 275 mill. kr.

Dette var i overensstemmelse med de tidligere fremsatte forslag.

Statens merudgifter

Statens merudgifter blev i billigste tilfælde anslået af Det økonomiske Sekretariat til 300 a 325 mill. kr., hvorved der forudsattes 25 mill. kr. til lavtlønstillæg til stats-tjenestemænd, 275 mill. kr. til landbruget,

ligesom der i øvrigt sattes tal på lavtlønstillæggene på arbejdsmarkedet på ialt 75 mill. kr., som skulle finansieres af arbejdsgiverbidrag.

Til folke- og invalidepensionister var der i overensstemmelse med den tidligere argumentation afsat kr. 0.

Da det var ønskeligt at forøge overskuddet på statsbudgettet med mindst 100 mill. kr. var der behov for merindtægter på ca 400-500 mill. kr., hvortil der fremlagdes en række forslag til dækning: bortfald af skattelettelse ville alene kunne løse alle problemer. Ville man ikke det, fremlagde Det økonomiske Sekretariat forslag til nye afgifter i overensstemmelse med de tidligere foreslåede, som ikke ville belaste pristallet, og som virkede fordelingsmæssigt neutrale. Notatet regnede ikke med, at man kunne komme væsentligt længere ned med besparelser, hvorimod det måske var muligt »ved en hårdhændet besparelspolitik at holde udgifterne inden for de rammer finanslovsforslaget satte«. »Det kræver stor politisk fasthed at komme igennem uden overskridelser«, hedder det.

I øvrigt forudsattes det, at de i efteråret fastlagte rammer for den samlede byggevirksomhed nøje blev overholdt.

Det blev, som vi skal se, de radikale i regeringen, der bragte den bundne opsparring ind i helhedsløsningen i stedet for forslaget om eliminering af skattelettelse.

Prisstop

Notatet skønnede, at de to dyrtidsportioner fra 1. marts normalt ville kunne bæres af arbejdsgiverne, idet de ville modsvare produktivetsforbedringer, og et bidrag på 5 øre til pulje for lavtlønstillæg kunne der nok ligeledes være plads til. Dette vil

le formentlig være toppen af, hvad der kunne blive plads til uden prisændringer. Med lønstigninger derudover kunne et generelt prisstop vanskeligt opretholdes.

Andre spørgsmål

- a. Udtalelse om kildeskat
- b. Udtalelse om sambeskatning
- c. Reform af byrdefordeling med kommunerne

Krags valg af løsning

Den 5.2. 1963 ligger der en skitse til helhedsløsningen i Det økonomiske Sekretariat, som er udformet af Erik Ib Schmidt, efter at han havde haft samtaler med statsministeren om notatet af 1. februar.⁸⁰ Dette var Det økonomiske Sekretariats udspil til regeringen og fagbevægelsen. Skitsen er ret summarisk, men lægger en række fundamentale forhold fast. Den ligger meget nær op ad Det økonomiske Sekretariats forslag 1, men er forskellig fra det derved, at det generelle sociale sigte er skåret fra og erstattet af lavtlønstillæg på arbejdsmarkedet. Skitsen er således i stedet nøje knyttet til arbejdsmarkedets interesser og det forhold, at helhedsløsningen griber ind i en overenskomstsituation. Den bekræfter, at skatter og afgifter skal ud af pristallet, og den begrænser rammen til lavtlønstillæg til 35 mill. kr. inden for LO-DA området og til i alt 75 mill. kr. på det private arbejdsmarked; til lavtlønnede inden for staten afsættes 25 mill. kr. (mens alt vedrørende den sociale fond, børnetilskud og tilskud til arbejdsløse er skåret bort).

Principperne havde været forelagt Alfred Petersen og Hans Rasmussen. »A. P. imod arbejdsgiverpulje« hedder det i Erik

Ib Schmidts punktreferat af hans møde med Krag den 4.2.63. Hans Rasmussen var ifølge referatet imod en generel hævnning af lønningerne (forslag 2) og ville have »lavtløn« og »efterlønsordning«. Smedenes hovedbestyrelse havde 4.2. tiltrådt Krags oplæg.

Det var således fagbevægelsens topfolk, der afviste den brede sociale løsning. Der var derimod på tværs af anbefalingen i notat til statsministeren af 1.2. forudsat et (lavtløns)tillæg til folke- og invalidepensionister (til afløsning af det tillæg, der var givet i kompensation i forbindelse med omsen).

Erik Ib Schmidt havde meddelt Krag, at Det økonomiske Sekretariat måtte tilråde, at man begrænsede sig til lavtlønstillæg inden for den foreslåede ramme, og at man samtidig holdt tilbage med yderligere sociale udgifter.

Krag var ikke sikker på, at han kunne få fagbevægelsen til at nøjes med de 35 mill. kr. og mente, at beløbet snarere ville blive det dobbelte.

Skitsen rummede følgende forslag, som blev ændret under de videre forhandlinger i februar:

Ifølge Skitsen af 5.2. skulle den aftalte *skattelettelse* bortfalde i 1963. Det skete ikke, idet de radikale ifølge Krag modsatte sig dette i regeringen; til gengæld fik man så en tvungen opsparring til neutralisering af skattelettelserne.

I skitsen af 5.2. forudsættes det endvidere, at helhedsløsningen og indgrebet i *overenskomsterne* skulle være etårig. Dette blev ikke tilfældet. Som det ses af den senere omtale af forhandlingerne, greb organisationerne ind her med virkninger i helhedsløsningens bestemmelser for, hvad der skulle ske også i 1964.⁸¹

I detaljer så skitsen således ud:

Målet var en *stabilisering af pris- og indkomstniveauet*. Bortset fra de lavestlønnede grupper og pensionisterne, der skulle sikres visse mindre forbedringer, skulle alle indkomster søges fastholdt på det daværende niveau.

Det skulle opnåes ved:

- et pris- og udbyttestop
- uændret forlængelse af alle arbejdsoverenskomster m.v. for et år
- samme støtte til landbruget i høståret 1963-64 som i 1962-63
- ingen reduktioner i statsindkomsts-katten
- fastholdelse af bygge- og anlægsaktiviteten

Det nærmere indhold heraf skulle fremgå af følgende punkter:

Pris- og udbyttestop

- lov om *prisstop* for resten af 1963
- lov om *udbyttestop* for aktieselskaber
- lov om genindførelse af *huslejestop* med nybyggede boliger

Arbejdsmarkedets overenskomster

- lov om forlængelse af arbejdsmarkedets *overenskomster* til 1. marts 1964
- *pristalsreguleringen* bevares, men pristalsberegningen ændres, således at skatter og afgifter udgår af beregningen
- Ved forhandling mellem hovedorganisationerne under forligsmandens for-sæde fordeles et beløb på 35 mill. kr. til *lavtlønnede* arbejdere beskæftiget hos arbejdsgiverforeningens medlemmer
- til *stats tjenestemændene* disponeres ligeledes til de lavestlønnede grupper over et beløb på 25 mill. kr.

Sociale ordninger

- forhandlinger om en generel *efterlønsordning* med henblik på at forslag herom kan forelægges i 1963-64
- til afløsning af det tillæg, der blev ydet til *folke- og invalidepensionisterne* til dækning for oms'en ydes i finansåret 1963-64 et månedligt tillæg på kr.

Landbruget

- statens *kontanttilskud til landbruget* fastsættes i høståret 1963-64 således, at landbruget ved samtlige »ordninger« for høståret 1963-64 får samme totale merindtægt som i høståret 1962-63 (evt. + tillæg for omkostningsstigninger).

Finanserne

- *statsindkomstkatten* for skatteåret 1963-64 opkræves efter de i indeværende år gældende udskrivningsregler. Herved indvindes for finansåret 1963-64 en forbedring på 535 mill. kr.
- bortset fra de nævnte ydelser til landbruget, pensionisterne og tjenestemændene fastholdes *statens samlede udgifter* i finansåret 1963-64 inden for de af finanslovsforslaget fastlagte rammer.
- kasseoverskuddet i 1963-64 hensættes på en særlig konto til disposition for skattelettelser i 1964-65.
- der optages forhandlinger om hele *byrdefordelingen mellem staten og kommunerne*

Byggeriet

- den samlede påbegyndelse af byggeri fastholdes inden for det fastlagte rammebudget

Slutforhandlingerne

Mens det økonomiske Sekretariat var i færd med at færdiggøre sine oplæg til en helhedsløsning, gik der en mæglingsfase i gang efter anmodning fra parterne den 31. 1. Der blev holdt mæglingsmøder fra den 6.2., men næppe mange har troet, at mæglingerne kunne føre til noget. I fagbevægelsen forberedte man sig på kommende forhandlinger med regeringen. Fagbevægelsens økonomiske konsulenter Holger Jensen og Henry Grünbaum blev den 8.2. anmodet om sammen med Arbejdernes Erhvervsråd at arbejde med forslag til »helhedsløsninger«.⁸²

Og så sent som den 14. februar rettede Hans Rasmussen på DSMF's vegne en fortrolig henvendelse til Erhvervsrådet om udarbejdelse af et forslag til en helhedsløsning. Forslaget skulle tjene som Centralorganisationens oplæg til forhandlingerne med regeringen, når forhandlingerne på arbejdsmarkedet brød sammen. I forslaget skulle bl.a. indgå en lavtlønsordning, efterløn, uændret landbrugsstøtte og pris- og avancement.⁸³

Mandag den 18.2. måtte forligsmanden Sigurd Wechelmann meddele statsministeren, at mæglingen var indstillet.

I ugen fra den 12. februar til torsdag den 21. februar om aftenen foregik en række møder i regeringen og mellem statsministeren og topfolkene i LO og DA. Den 18. og den 19. forhandlede Krag med LO og den 20.2. med DA. Sent torsdag aften den 21. 2. nåede man til enighed mellem fagbevægelsen og regeringen om det nøjagtige indhold af helhedsløsningen. Den 22.2. 63 tilsluttede fagbevægelsen sig helhedsløsningen i et forretningsudvalgs-møde i LO.⁸⁴

Forhandlingerne om det store lovgivningskompleks skete ved en række forhandlinger på de involverede ministerieområder, som Krag fik bemyndigelse til at iværksætte på et regeringsmøde den 18.2. (Forelæggelsestalen i folketinget s. 6). Under disse forhandlede Krag og arbejdsminister Bundvad med fagbevægelsen, landbrugsminister Karl Skytte med landbruget og finansminister Poul Hansen med tjenestemandorganisationerne. Men herudover var også en række andre ministerier involveret.⁸⁵ LO's topfolk fra det snævre forhandlingsudvalg blev inddraget i udformningen af hovedprinciperne i helhedsløsningen, således som vi har set, men der findes så at sige ikke regeringspapirer i LO's forretningsudvalgs arkiv før 15.2.1963. Kendskabet til helhedsløsningen i dens bredde findes først dokumenteret fra det møde i LO's forretningsudvalg den 22. februar, hvor resultatet af forhandlingerne med Krag fra dagen før godkendtes. Der ligger på det tidspunkt en skitse til en »helhedsløsning« underskrevet af Hans Rasmussen samt en let omarbejdet udgave af denne signeret HR/IB (Hans Rasmussen og Johannes Berg fra DSMF), som må være indgået i slutforhandlingerne mellem regeringen og LO, og som er næsten identisk med helhedsløsningen. Den sidste er stemplet som fremlagt i LO's forretningsudvalg den 22. 2. 1963, dvs. ved den endelige godkendelse af helhedsløsningen og indgrebet i overenskomsterne.⁸⁶

Det forslag til løsning af overenskomst-situationen gennem lovgivning, som statsministeren præsenterede for Dansk Arbejdsgiverforening i møder den 20. og 21. februar 1963 med Svend Heinike og Arne Lund opererede med opretholdelse

af pristalsreguleringen og indeholdt en beløbsramme for lønforhøjelser på 70 mill. kr. i det første år og yderligere 140 mill. kr. i det andet år. Disse beløb skulle (i det første år) gives som lønforhøjelser, der koncentreredes på de lavest lønnede. Det fremgik desuden af statsministerens redegørelse for skitsen over for DA's repræsentanter, at lønforhøjelserne skulle bringe alle timelønninger så højt op i nærheden af det af Dansk Arbejdsmands- og Specialarbejderforbund rejste krav om 275 kr. pr. uge, henholdsvis 6,11 kr. pr. time, som det ville være muligt inden for den givne beløbsramme.⁸⁷

Ved de videre forhandlinger med LO den 21.2. blev der således givet beløb til lavtlønsforhøjelser, der var dobbelt så store som dem Det økonomiske Sekretariat havde anbefalet nemlig 68 mill. kr. til fordeling under DA og SALA (landbruget) alene. Regeringen havde oven i købet givet Krag bemyndigelse til at godkende forhøjelser så høje som 80 og 15 mill. kr. til henholdsvis DA-området og SALA, hvilket Krag dog fik forhandlet ned til 60 og 8 mill. kr.

Skitsen af 5.2. havde kun opereret med en etårig helhedsløsning. Under forhandlingerne med organisationerne blev det, som det er fremgået, en helhedsløsning til overenskomsternes udløb, altså for de fleste i 2 år. Og til det andet år knyttedes generelle lønforhøjelser på 139 mill. kr. ud over det allerede givne. Hertil kom tillægspensionsordningen, som dog også var indgået i de tidligere skitser sammen med forhøjet folkepensionsbidrag.

Lavtlønstillægene udgjorde i virkeligheden kun en mindre del af, hvad der blev uddelt ved helhedsløsningen. I 1964

var det især udgifter til generelle tillæg og til forhøjelser af feriepenge til alle, der vejede til.

Folkepensionisterne og invalide- og enkepensionister fik både i pose og sæk, da de fik lavtlønstillæg på linje med arbejdsmarkedet, selv om de i forvejen havde fået dobbeltdækning i form af at prisregulering og omskompensation. Det var valgklokker, der her klang.

Kravene om sygelønsordning, efterløn og forhøjet folkepensionsbidrag blev båret frem af sektorpolitikeren, arbejds- og socialminister Kai Bundvad.⁸⁸

Samtidig godkendte fagbevægelsen, at skatter og afgifter nu også toges ud af pristallet på det private arbejdsmarked, hvilket dog må forudsættes at have været en konsekvens af omsforligets aftaler om det samme for tjenestemænd.

Det blev således en ordning, der blev meget dyrere end det. Det økonomiske Sekretariat havde ønsket, som jo primært var status quo evt. suppleret med lavtlønstillæg i meget begrænset omfang.

Arbejdsgiverforeningen, der havde krævet ophævelse af pristalsreguleringen og uændret forlængelse af overenskomsterne, kunne på ingen måde godkende Krag og regeringens skitse. På grundlag af erfaringerne vedrørende virkninger af lavtlønstillæg siden krigen, måtte Dansk Arbejdsgiverforening fremhæve, at en ordning, hvorefter lønforhøjelserne skulle koncentreres på de lavestlønnede, ville få en betydelig afsmitning i form af lønglidning, der ville flerdoble den lønsum, der var forudsat i skitsen. De lønforskelle, der dannede sig på arbejdsmarkedet, afspejlede de forskelligheder i kvalifikationer,

faglige uddannelse, anvendelighed m.v., som gjorde sig gældende mellem forskellige kategorier af arbejdskraft. En lavtlønsordning ville gribe forstyrrende ind i denne af markedet skabte lønstruktur og ville udløse såvel hos højere lønnede arbejdere som hos arbejdsgiverne reaktioner, der gennem lønkrav og imødekomme af disse skabte lønglidning, hvis resultat var, at de relative lønforskelle efter en kortere tilpasningsperiode stort set ville være genoprettet, blot på et højere niveau. I et medfølgende bilag dokumenteredes, at der i de fire foregående overenskomstperioder havde fundet en lønglidning sted, der i omfang udgjorde 2-3 gange de ydelser, der var givet direkte i de pågældende overenskomster. Arbejdsgiverne måtte derfor afvise det fremsatte forslag, som man beregnede til at ville medføre lønstigninger på op til 10%, hvilket ikke kunne forenes med den stabilisering af landets økonomi, som var sigtet med helhedsløsninger.⁸⁹

Krag og Bundvad fortsatte derefter forhandlingerne med LO og nåede til et resultat den 21. om aftenen, som opererede med de allerede nævnte betingelser og beløb.

Og man gik derefter den 22. til regering og partierne og den 25. februar til folketinget med de opnåede resultater efter også at have haft forhandlinger med tjenestemændene, der fulgte samme norm, som det private arbejdsmarked, og med landbruget, der fik tilskud på grundlag af status quo.

Erhvervslivet, hvis organisationer var ret konsternerede over den skærpelse af prislovgivningen, de nu blev underkastede, fik pris- og avancestop, udbyttebegrænsning og blev varigt underlagt tilsyn med deres priser ved lov om indseende med

priser som led i den bredere indkomstpolitiske målsætning.

Helhedsløsningen blev gennemført i folketinget af socialdemokrater og radikale, mens de borgerlige partier stemte imod. Forliget måtte stort set akcepteres eller forkastes som en helhed, og behandlingen i folketinget og det nedsatte folketingsudvalg blev ret summarisk. Såvel de borgerlige partier som Dansk Arbejdsgiverforening og Sammenslutningen af Landbrugets Arbejdsgiverforeninger oplevede helhedsløsningen som et LO inspireret diktat.⁹⁰

Var det en helhedsløsning?

Spørgsmålet er, om helhedsløsningen var det, som den senere er blevet fremstillet som, nemlig en løsning, hvor løntilbageholdenhed og solidaritet med de lavtlønnede på arbejdsmarkedet førte til en løsning af landets valuta- og inflationsproblemer. Der blev jo nemlig slet ikke noget lønstop inden for LO området. Helhedsløsningen opererede med aftalte lønforhøjelser, der ifølge Hans Rasmussen ikke var væsentlig mindre end det normale.⁹¹ Og som vi har set var beløbene til lavtløn kun en mindre del af den samlede lønramme i overenskomstperioden.

Ser man imidlertid helhedsløsningen i et længere perspektiv, er det klart nok, at man trods visse bristende forudsætninger må sige ja til, at det var en egentlig helhedsløsning. Der skete noget i 1963, som adskiller dette år fra år, der kom før og efter. Arbejdernes totale lønstigninger inklusive lønglidning og pristalsregulering var i 1963 og 1964 kun på 8% d.v.s. betydelig lavere end i årene før og efter.⁹² Funktionærernes og tjenestemændenes lønudvikling holdtes i modsætning til i

1961 lavere end arbejdernes; og det lykkedes at holde den totale indkomstudvikling nogenlunde i ro.⁹³ I 1963 opnåedes en radikal, skønt ikke tilstrækkelig, forbedring af valutasituationen. Et underskud på 1,5 milliard kr. ændredes til et overskud på et par hundrede millioner kr., dvs. en forbedring på 1³/₄ milliard kr. Dette var resultatet af en fortsat stærkt stigende eksport og en opbremsning i den hjemlige efterspørgsel og i importen.⁹⁴

Efter de foregående års stigning i priserne indtrådte der en mærkbar stabilisering. Detailpriserne lå i januar 1964 et par procent højere end året før, medens der gennem 1962 havde været en opgang på 8-9%.⁹⁵ Opbremsningen i det hjemlige forbrug skyldtes for en del lønudviklingen. Men mere betydningsfuldt har det formentlig været, at omsforliget medførte en stærk forøgelse af statens indtægter og et stærkt stigende skattetryk. Da omsforliget fik lov til at slå igennem sammen med opkrævningen af den bundne opsparring, medførte dette en forøgelse i statens indtægter på 13-14%, (korrigeret for prisstigninger ca 8%). Samtidig formåede man at holde tilbage med byggeriet og de offentlige udgifter.⁹⁶

I helhedsløsningens andet år 1964 gik det direkte galt. Opgangen i de indlandske omkostninger og avancer var ifølge Det økonomiske Sekretariat ikke nævneværdigt kraftigere end i 1963, men med de fastsatte fornyede generelle lønstigninger ifølge helhedsløsningen steg de samlede lønomkostninger (incl. dyrtidsregulering) med 5¹/₂% pr. time i marts-april. Da de offentlige udgifter samtidig øgedes stærkt fra forsommeren 1964 ved et nogenlunde uændret beskatningsniveau, så virkede de offentlige finanser påny efterspørgselsfremmende, og der

opstod et efterspørgselspres af betydelig styrke til årets udgang. Med en betydelig lønglidning steg lønniveauet i industri og håndværk da med 8%. I landbruget steg medhjælpere med 10% og selvstændige med godt 20%. I byerhvervene steg de selvstændiges bruttoomkostninger i kraft af en øget omsætning med 13%. Stigningen i de samlede indkomster var på 11-12%, og betalingsbalancen viste nu påny et stort underskud – for året som helhed på 1,3 milliard kr., d.v.s. man var nu tilbage i situationen før helhedsløsningen.⁹⁷

Den politiske kraft til handling syntes imidlertid nu udtømt. Det store underskud på betalingsbalancen blev mere end dækket af en betydelig nettokapitalimport. Vilkårene for emissioner af offentlige danske dollarobligationer i udlandet blev fra 1964 gunstigere end på noget tidligere tidspunkt siden krigen, og man stod nu ikke som tidligere over for akutte valutakriser.⁹⁸

Den stærke stigning i det offentlige forbrug og i løn- og prisinflationen fik herfter lov til at tage fart.

Noter

1. Det økonomiske Råd. Redegørelse til regeringen 18.12.1962 s. 1. Departementschef Kurt Hansens embedsarkiv (RA) pk. 161 Økonomisk politik, notater m.v.
2. Samme. Det økonomiske Råd 18.12. 62 s. 2. Økonomisk Årsoversigt. Marts 1962, s. 28-29.
3. Erik Ib Schmidt: *Dansk økonomisk politik* 1964, 199.
4. Schmidt 1964, 201.
5. Schmidt 1964, 199.
6. Det økonomiske Råd 18.12. 62, 2.
7. Det økonomiske Råd 18.12. 62, 3.
8. Erik Ib Schmidt i *Weekend Avisen* 4.3. 1983. »Hvordan Danmark fik sin første indkomst-

politiske løsning«. Jens Otto Krag: *Kamp og fornyelse* 1971, 210. Svend Auken »*Helhedsløsningen i 1963*«. En undersøgelse af et offentligt indgreb i overenskomstforhandlingerne på det private arbejdsmarked med særlig vægt på tilrettelæggelse af fagbevægelsens politik. 1968, 58 ff, 62 ff.

9. Auken 1968,134ff.
10. Auken 1968,58.
11. Auken 1968,59.
12. LO's beretning 1962, 86-87.
13. Smedeforbundets hovedbestyrelse, forhandlingsprotokollen 21.5. 1962. Aktuelt 22.5. 62.
14. Krag 1971, 207f.
15. Krag 1971, 209.
16. Krag 1971, 208.
17. Auken 1968, 61. *Politikens* og *Berlingskes* reporter 6.6.62 af Poul Sørensen, Erik Eriksens og J. O. Krags grundlovstaler om forliget.
18. Arbejdsmands- og Specialarbejderforbundets blad 1962 nr. 11.
19. Krag 1971, 176ff.
20. Auken 1968, 62f.
21. LO's forretningsudvalgs forhandlingsprotokol 1.5. 62.
22. Krag 1971, 203.
23. Auken 1968, 63.
24. Krag 1971,210.
25. LO's forretningsudvalgs forhandlingsprotokol 12.6. 62 og 15.6. 62 Auken 1968, 64.
26. Socialdemokratiets partiprotokol 13.6. 62.
27. Krag 1971, 210.
28. Krag 1971 211.
29. LO's forretningsudvalgs forhandlingsprotokol 16.8.62.
30. LO's forretningsudvalgs forhandlingsprotokol 16.8. 1962.
31. Schmidt 83 4.3.
32. *Aktuelt* 4.11.62 om Hans Rasmussens tale i Rønne 3.11.62.
33. Dansk Smede- og Maskinarbejderforbunds hovedbestyrelses forhandlingsprotokol 11.9.62.
34. *Berlingske Tid.* 28.9.62.
35. *Aktuelt* 28.10.62.
36. *Berlingske Tid.* 28.9.62.
37. Auken 1968 135f.
38. Auken 1968 94f.
39. Schmidt 1983 4.3.
40. Folketingstid. 1962-63 sp. 13-14, 106f., 163f., 264-69. Krag i *Politiken* 7.10.62 og Hilmar Baunsgaard i *Berl. Tid.* 9.10.62.
41. Schmidt 1983 4.3.

42. Departementschef Kurt Hansens embedsarkiv pk. 161.
43. Auken 1968, 108. Oplysningerne stammer fra en samtale med Krag den 29.5. 68.
44. Samme. Harald Westergaard Andersen: *Dansk politik i går og i dag*, 1967, 190.
45. LO's forretningsudvalg j. nr. 28/1963 »Helhedsløsningen«. Skr. af 8.10 62 fra Ejler Jensen til Niels Matthiassen.
46. *Berl. Tid.* 20.1.62 og *Politiken* 20.11. 62. Ft. 6.12. 62 sp. 1631.
47. Auken 1968, 83ff.
48. LO's forhandlingsprotokol 1962 9.11.
49. Økonomisk Årsoversigt. Moms 1962 s. 28-29.
50. Baunsgaard i *Politiken* 7.11.62. Krag i Randers 19.11. 62, refereret i *Pol. og Berlinske* 20.11.62. Se Kjeld Philips forelæggelse af den ekstraordinære økonomiske halvårsoversigt 30.11. 1962. Ft. 1962/63 sp. 1366-74.
51. Auken 1968, 106.
52. *Aktuelt* 27.11. 62 Alfred Petersen.
53. Auken 1968, 102.
54. Kurt Hansens embedsarkiv pk. 161. Notat af 2.7. 62.
55. Samme. Notat af 8.10. 62 »Den økonomiske problemstilling«.
56. Samme pk. 161. Handelsministeriets notat af 16.12. 1962.
57. Kurt Hansens embedsarkiv pk. 161. Redegørelse fra Det økonomiske Råd af 18.12. 1962, 4.
58. Samme s. 4.
59. Samme. Det økonomiske Råd. Notat til statsminister Jens Otto Krag 25.2. 1963 s. 3.
60. Auken 1968, 122. *Aktuelt* 2.1.63.
61. Schmidt 1983 4.3.
62. LO's forretningsudvalg j.nr. 28/1963. Referat af møde mellem Krag og organisationerne, 12.
63. Samme s. 15-16.
64. Samme s. 13.
65. Samme s. 18.
66. LO's forretningsudvalg j. nr. 28./1963. Referat af Krag's møde med de politiske partier den 15.1.62.
67. LO's forretningsudvalgs forhandlingsprotokol 11.1.63.
68. LO's forretningsudvalgs forhandlingsprotokol 25.1. 1963.
69. Auken 1968, 115. DA beretning 1962/63, 33.
70. Samme.
71. Samme.
72. Samme. DA beretning 1962/63, 63. *Aktuelt* og *Berl. Tid.* 1.2.63.
73. Dep.ch. Kurt Hansens embedsarkiv pk. 162. Økonomisk politik, notater m.v. januar 1963 - november 1963. Dep. ch. Erik Ib Schmidts arkiv: Helhedsløsningen Punkt notat 14.1.63.
74. Samme. Notat af 15.1. 63.
75. Samme. Notat af 15.1. 63.
76. Samme. Notat af 15.1. 63. Håndskrevet notat, udat.jan. 1963 i Erik Ib Schmidt arkiv Ams »Helhedsløsningen 1963«.
77. Samme. Notat af 15.1. 63.
78. Samme. Notat af 15.1. 63.
79. Samme. Notat til statsministeren 1.2.63. Håndskrevne punktnotater af 22.1. og 24.1.1963 i Erik Ib Schmidts arkiv: Helhedsløsningen.
80. Dep.ch. Kurt Hansens embedsarkiv pk. 162. Økonomisk politik, notater m.v. januar - november 1963. Skitse til en helhedsløsning af 5.2. 63. Erik Ib Schmidts arkiv: Helhedsløsningen. Punktnotat af 4.2.63 og notat af 6.2.1963.
81. Ifølge Venstres gruppemødeprotokol 1962/63 23.2. var det et ønske fra Dansk Arbejdsgiverforening, at en helhedsløsning skulle være to-årig.
82. LO's forretningsudvalg forhandlingsprotokol 8.2. 63.
83. Auken 164 note 307. Kopi af skrivelse fra Hans Rasmussen til kontorchef Jørgen Paldam den 14.2.63.
84. Auken 130. LO's forretningsudvalgs forhandlingsprotokol 22.2. 63. Schmidt 1983 4.3.
85. *Folketingsårbog* 1962-63 s. 231.
86. LO's forretningsudvalg j. nr. 28/63. »Helhedsløsning«. Maskinskrevet underskrift: Hans Rasmussen. Udateret. Endvidere et eksemplar »Helhedsløsning« signeret HR/JB med påtegninger. Dette eksemplar er i renskrevet stand stemplet som indgået i LO's forretningsudvalg den 22. febr. 1963.
87. Memorandum vedr. det af statsministeren den 20.2. 1963 skitserede forslag til løsning af overenskomstsituationen 1962-63. LO's forretningsudvalg j. nr. 28/1963. Thomas Nielsen i *BT* 18.1.63. »LO-sekretær peger på en lønordning til 225 mill. kr.«.
88. LO's forretningsudvalg j. nr. 28/1963. Forslag til lov om kollektive overenskomster dat. 21.2. 1963. De endelige beløb var i oplægget betegnet x, y og z, men de er i sidste udgave, dateret 21.2. 1963 kl. 21, med blæk udfyldt med de i lovforslaget fastsatte endelige beløb. Notat om

loven om forlængelse af de kollektive overenskomster på arbejdsmarkedet. Monopoltilsynet 17. april 1963. J.nr. 3.751. Jeb. Bilag 2: Diverse oplysninger om bonus og lavtlønstillæg m.v.: Oplysningerne om de af regeringen godkendte rammer samt om de sociale krav, der fremføres af Kai Bundvad er fra Erik Ib Schmidts optegnelser.

89. Se note 87.

90. *Folketingsårbog* 1962-63 226ff.

91. Memorandum vedr. det af statsministeren den 20.2. 63 skitserede forslag til løsning af overenskomstforhandlingerne 1962/63. LO's forretningsudvalg j. nr. 28/1963. *Folketingsårbog* 1962/63 s. 235. DA til folketingsudvalget vedr.

lovforslag om forhøjelse af de kollektive overenskomster 28.2.1963. Dansk Smede og Maskinarbejderforbund. Hovedbestyrelsesmøde 1.3.1963 s. 270 og 277.

92. Beregnet af mig på grundlag af oplysninger om lønudviklingen i Danmarks Statistiske tiårsoversigter 1964 og 1973.

93. Økonomisk Årsoversigt. Marts 1962 s. 28-29 og Økonomisk Årsoversigt. Marts 1964 s. 25 f.

94. Økonomisk Årsoversigt. Marts 1964 s. 8 ff.

95. Samme. Marts 1964 s. 9-10.

96. Samme. Marts 1964 s. 25 ff.

97. Samme. Marts 1965 s. 5 ff.

98. Samme. Marts 1965 s. 25.

De største danske industrifirmaer 1904-1987

Af Steen Thomsen

De store industrivirksomheder er i Danmark blevet genstand for stigende offentlig opmærksomhed gennem de seneste år. Institutet for Fremtidsforskning (1986), Det Økonomiske Råd (1987), Budgetdepartementet (1988), Forum for Industriel Udvikling (1988), Industrirådet (1988) og andre har udpeget manglen på store virksomheder som et centralt strukturproblem i dansk økonomi. Samtidig tyder den seneste fusionsbølge på, at også dansk erhvervsliv ser et behov for større enheder (Thomsen 1989). De store industrivirksomheder er altså blevet et diskussionsemne af både nationaløkonomisk og erhvervsøkonomisk betydning.

Der er dog ikke i Danmark den samme tradition for at føre denne diskussion som for eksempel i de øvrige nordiske lande, hvor der er etableret industriøkonomiske institutter og gennemført omfattende studier af de store industrivirksomheders samfundsøkonomiske funktioner. Formålet med denne artikel er at tage et første skridt i denne retning, idet den søger at beskrive og forklare vækstmønstre blandt de 30 største industrifirmaer gennem dette århundrede. I sagens natur søger artiklen derfor at udvikle hypoteser, snarere end at eftervise dem.

Teoretisk er arbejdet inspireret af det samspil, der har udviklet sig mellem økonomisk historie og institutionel

økonomisk teori. I økonomisk historie har Alfred Chandlers analyser af den amerikanske storindustri været banebrydende (Chandler 1962, 1977, 1988). I økonomisk teori har Williamson og andre udviklet en generel teori om økonomisk organisering med focus på den moderne erhvervsvirksomhed (Williamson 1975, 1985), (Hess 1983), (Barney and Ouchi 1986), (Raaschou-Nielsen 1988).

Artiklen gennemgår først udviklingen firma for firma i industriens hovedsektorer.

Dernæst analyseres de gennemgående vækstmønstre - tilgang og afgang, koncentration, internationalisering.

Til slut sammenfattes resultaterne i en konklusion.

I et særligt appendiks er redegjort for usikkerheder i materialet.

Firmahistorier

Nedenfor er vist en tabel over de 30 største danske industrifirmaer i 1904, 1938, 1970 og 1987. Rangordningen er baseret på aktivernes og aktiekapitalens størrelse i de forskellige år.

Tabel 1. Data for aktiver og egenkapital

De 30 største industrifirmaer 1904		
	Aktiver mio kroner	Aktiekapital mio kroner
1. Det store nordiske Telegrafsekskab	84.1	27.0
2. De danske Sukkerfabrikker	36.3	10.0
3. De forenede Bryggerier	21.4	7.0
4. Burmeister & Wain	14.7	5.0
5. De forenede Papirfabrikker	8.1	4.4
6. Fakse Kalk	6.1	1.5
7. De danske Spritfabrikker	5.7	3.0
8. Aarhus Oliefabrik	-	2.0
9. Østjyske Bryggerier	5.1	1.9
10. Crome & Goldsmidts Fabrikker	4.5	1.6
11. Danske Dampmøller	4.4	1.0
12. Frederiksholm Tegl	3.9	0.9
13. Københavns Dampmøller	3.9	1.2
14. Helsingør Jernskibsbyggeri	3.9	1.6
15. St. Croix	3.5	3.0
16. Dansk Cikorie	3.5	1.9
17. Glud & Marstrand	3.3	1.0
18. Titan	3.3	1.0
19. Vejle Bomuldsspinderi	3.2	1.5
20. Modeweg & Søn	3.1	1.5
21. Superfoss	2.7	1.2
22. Københavns Bryggerier	2.6	0.9
23. J. M. Ballin	2.5	1.0
24. Københavns Spritfabrikker	2.5	1.0
25. Gosch & co.	2.5	1.6
26. Forenede Snedkerier	2.4	1.3
27. Fortuna	2.4	1.0
28. Københavns Flydedok	2.4	1.0
29. Mogensen og Dessaus Væveri	2.4	1.0
30. L. Lange, H. P. Jensen & co.	2.3	0.9

De 30 største industrifirmaer 1938		
	Aktiekapital mio kr.	Aktiver
1. Det store nordiske Telegrafsekskab	36.0	163.0
2. De danske Sukkerfabrikker	22.5	107.1
3. De forenede Bryggerier	19.0	103.0
4. Nordisk Kabel og Traad	15.0	44.2
5. Burmeister & Wain	14.3	76.3
6. Ålborg Portland	13.6	41.2
7. De forenede Papirfabrikker	15.8	39.5
8. Aarhus Oliefabrik	10.0	39.4
9. Superfoss	15.0	37.9
10. F.L. Smidth & co.	10.0	-
11. Carl Aller	8.0	-
12. De danske Spritfabrikker	7.0	23.8
13. Dansk Cicorie	2.0	18.9
14. Nordisk Fjer	5.0	17.9
15. Helsingør Skibs- og Maskinbyggeri	4.2	17.0
16. Kryolith Mine og Handel	3.0	15.6
17. Fisker & Nielsen	4.0	15.2
18. Gyldendal	3.6	12.7
19. Glud & Marstrands fabrikker	6.0	12.1
20. Ballin & Hertz	6.0	11.9
21. Stjernen	0.2	11.9
22. Titan	4.5	11.4
23. Kastrup Glasværk	4.5	10.8
24. Henriques & Løvgren trikotage	4.6	10.5
25. Dansk Medicinal- og Kemi	3.0	9.4
26. Københavns Brødfabrik	6.0	8.4
27. Kongelig Porcellain	4.0	8.2
28. Vølund	2.7	8.1
29. Laurids Knudsen	2.0	7.5
30. Brandts Klædefabrik	1.4	7.5

De 30 største industrifirmaer i 1970		
	Aktiekapital mio kroner	Aktiver
1. Danfoss	200.000	-
2. F.L. Smidth & Co.	150.000	1515.731
3. Burmeister & Wain	70.000	1049.216
4. Carlsberg-Tuborg	171.000	946.608
5. Superfoss	100.000	841.175
6. De danske Sukkerfabrikker	120.000	555.348
7. Odense Staalskibsværft	100.000	-
8. Aalborg Portland-cement-fabrik	87.108	486.855
9. Plumrose	50.000	446.765
10. Nordiske Kabel og Traadfabrikker	100.000	434.089
11. Nakskov Skibsværft	30.000	394.033
12. Det store nordiske Telegrafsekskab	72.000	302.264
13. De Forenede Papirfabrikker	60.000	294.000
14. LK-NES	53.000	229.068
15. Thrige Titan	76.500	252.914
16. Skandinavisk Tobakskompagni	48.000	-
17. Kryolitselskabet Øresund	45.000	-
18. Novo Industri	42.000	-
19. Det danske Staalvalseværk	17.000	228.196
20. Aalborg Værft	10.000	250.193
21. Helsingør Skibsværft og Mask.byggeri	12.600	220.184
22. Atlas	12.000	207.419
23. C. Schous Fabrikker	5.000	161.100
24. Aarhus Oliefabrik	45.000	156.031
25. Junckers Savværk	5.760	149.191
26. Vølund	-	140.800
27. Dansk Eternitfabrik	30.000	137.967
28. Sadolin & Holmblad	34.181	125.332
29. Kastrup & Holmegaards Glasværker	20.600	120.656
30. Thomas Sabroe & Co.	18.000	118.000

De 30 største industrifirmaer 1987		
	Aktiver mio. kroner	Egenkapital mio. kroner
1. F.L. Smidth & Co.	12401.0	2186.0
2. Carlsberg	10905.5	4657.7
3. Novo	8207.8	5154.9
4. De danske Sukkerfabrikker	8188.6	3138.0
5. Skandinavisk Holding	6449.3	1728.7
6. Danfoss	5485.0	3370.7
7. Aalborg Portland-cement-fabrik	4444.1	2009.4
8. Superfoss	3798.1	1180.8
9. Grundfoss	3697.5	1060.1
10. Burmeister & Wain Skibsværft	3641.4	200.7
11. Mejeriselskabet Danmark	3413.1	986.5
12. Nordisk Fjer	3146.3	605.1
13. Rockwool	2874.1	1389.2
14. Tulip Slagterierne	2783.8	507.3
15. Aarhus Oliefabrik	2760.0	678.4
16. Odense Stålskibsværft	2456.4	420.8
17. Gutenberghus gruppen	2383.1	840.1
18. GN-Store Nord	2317.6	1025.6
19. Nordiske Kabel og Traadfabrikker	2136.4	1085.3
20. V. Kann Rasmussen Industri	2080.1	1510.6
21. Danisco	2005.0	838.3
22. Jens Villadsens Fabrikker	1856.3	746.4
23. Sadolin & Holmblad	1682.7	614.1
24. Kryolitselskabet Øresund	1668.2	586.9
25. Løvens Kemiske Fabrik	1590.9	863.2
26. Lego	1572.0	849.8
27. Nordisk Gentofte	1510.4	772.9
28. De danske Spritfabrikker	1400.8	690.4
29. Det danske Staalvalseværk	1400.6	219.0
30. Steff Houlberg	1393.4	222.4

1) Der er ikke sammenlignelighed mellem egenkapital og de foregående tal for aktiekapitalen.

Det fremgår, at der ikke mindst blandt de allerstørste selskaber er en vis kontinuitet over tiden, men at der tillige er en betydelig udskiftning over de mere end 80 år. Mange af de største virksomheder i 1904 indtager stadig en fremtrædende rolle i dansk erhvervsliv. Det gælder Store Nordiske, Sukkerfabrikkerne, De Forenede Bryggerier, B&W, Superfoss og andre.

Blandt de øvrige er der mange, som stadig videreføres i den ene eller anden form – som selvstændige produktionsvirksomheder, som dele af en større koncern eller måske som rene finansieringsselskaber. Faxe Kalk indgår eksempelvis som en del af F. L. Smidth koncernen, og Crome & Goldsmidth er blevet til C&G Banken.

Der er dog også adskillige, som er ophørt. Dampmøllerne, sukkerfabrikken St. Croix, spritfabrikken Fortuna eller reparationsværftet Københavns Flydedok er eksempler.

I dette kapitel skitseres de enkelte virksomheders historie sektor for sektor.

Nærings- og nydelsesmidler

Nærings- og nydelsesmiddelindustrien er som bekendt af særlig stor betydning i Danmark, og en betydelig del af landets største firmaer stammer da også fra denne sektor.

Karakteristisk for denne industrigren – hvad enten det gælder sukkerfabrikker, spritfabrikker, slagterier, mejerier, tobaksfabrikker, brødfabrikker eller bryggerier – har været en betydelig koncentration, der ofte som endemål har givet et enkelt selskab en dominerende stilling. Gennemgående har produktionen i forrige århundrede været håndværksmæssig og baseret på en lang række uafhængige, lokale producenter.

Et særkende for næringsmiddelindustrien er også de primære producenters andelsejede virksomheder, der i 1978 spiller en dominerende rolle inden for den animalske landbrugsproduktion. Plumrose, et konkurrerende aktieselskab overtaget af ØK, har således valgt at lægge størstedelen af sin produktion i udlandet.

Mellem andelsselskaberne og aktieselskaberne er ikke mindst den forskel, at aktieselskaberne har gennemført en betydelig mere vidtgående diversifikation ud fra deres oprindelig produktområde.

Iøvrigt har de store supermarkedskæder, Brugsen og Irma, startet en betydelig egenproduktion af forskellige produkter, der har gjort dem til nogle af landets største industrivirksomheder, men som ikke behandles i denne artikel. I 1989 er en række af disse virksomheder blevet afhændet til fødevarerkonglomeratet Danisco.

Sukker

De Danske Sukkerfabrikker blev under medvirken af C. F. Tietgen stiftet i 1872 som de første af deres slags i Danmark, men flere fulgte efter. Over tiden er branchen imidlertid igen blevet koncentreret, idet DDS har fulgt en aktiv akkvisitions politik, senest med erhvervelsen af Sukkerfabrikken Nykøbing, der giver virksomheden et fuldstændigt monopol. I begyndelsen blev sukkerproduktionen beskattet, da den medførte at den danske stat gik glip af væsentlige toldindtægter, og da DDS iøvrigt konkurrerede med statens sukkerproduktion på St. Croix. Men DDS erhvervede hurtigt en vis toldbeskyttelse, og da sukkerpriserne faldt i 1920'erne, trådte staten i 1932 ind med en toldbeskyttelse, der kom til at vare frem til 1972 og idag stadig fortsættes gennem forskellige kvoteordninger i EF-regi.

Prisen for toldbeskyttelse var en omfattende offentlig regulering af priser og dividender m.v., der dog lempedes af den offentlige regulering, ikke mindst ved Danmarks indtræden i EF. Herefter har selskabet gennemført en aktiv akkvisitionspolitik med blandede resultater. Her skal blot nævnes de allerstørste transaktioner. De Forenede Papirfabriker blev erhvervet 1979-84¹⁾ afhændet 1990. Pasi-lac-Danish Turnkey Dairies, der producerer nøglefærdige mejerier, erhvervedes 1975-77, men måtte afhændes i 1986. Senest har DDS fusioneret med Danisco og De danske Spritfabrikker til et stort konglomerat med interesser i fødevarer og andre industrigrene. Selv om der også er investeret i emballage, produktion af maskiner til sukkerproduktion og andre aktiviteter, der er beslægtede med kerneområdet, må Sukkerfabrikkernes akkvisitioner gennem 1970'erne overvejende henføres til den ubeslægtede kategori.

Sukkerfabrikken St. Croix blev med deltagelse af Den danske Stat stiftet i 1876. Sukkerproduktion på basis af koloniens sukkerrør havde været profitabel ved 1800-tallets begyndelse, men blev derefter udsat for stigende konkurrence fra sukkerroer. Som et led i en restrukturering af selskabet gik De danske Sukkerfabrikker ind som medejere omkring århundredeskiftet, men efter en årrækkes store tab måtte driften opgives i 1922.

Bryggerier

Carlsberg, grundlagt 1847 af J. C. Jacobsen, og Tuborg, grundlagt 1873 af Phillip W. Heyman, har været genstand for betydelig interesse blandt historikere. Ved at anvende ny gæringsteknologi kunne Jacobsen væsentlig forbedre øllets kvalitet, og en betydelig indsats i fortsat pro-

duktudvikling har siden været væsentlig for bryggeriets fortsatte succes. I 1903 blev indgået en samarbejdsaftale med De forenede Bryggerier, der var en sammenslutning af fortrinsvis Københavnske Bryggerier, med Tuborg som væsentligste led. Siden da har Carlsberg-Tuborg haft en dominerende stilling på det danske ølmarked, i 1969 blev aftalen effektueret ved en fusion, og i 1987 indgik hele koncernen under fællesnavnet Carlsberg.

Carlsberg fremtræder mere fokuseret inden for sit produktområde end de fleste andre danske storindustrier. Selskabet har fulgt væksten på hjemmemarkedet, helt eller delvis overtaget flere andre danske bryggerier, men også ekspanderet internationalt gennem firmakøb og eksport, ikke mindst siden 1970.

Der er dog blevet integreret vertikalt ved overtagelse af glasproducenten Kastrup og Holmegaard, og med udgangspunkt heri er gennem fusioner og opkøb opbygget Royal Copenhagen, der blandt andet omfatter den Kongelige Porcelainsfabrik. Royal Copenhagen må betegnes som et eksempel på ubeslægtet diversifikation.

Østjydske Bryggerier blev stiftet i 1898 som en sammenslutning af bryggerier i Horsens, Fredericia og Aarhus. I 1966 tog selskabet navn efter det vigtigste bryggeri, Ceres. I 1976 blev en fusion indgået med blandt andre bryggeriet Thor til »Jyske Bryggerier«.

Virksomheden har vedvarende haft en marginal position i forhold til Carlsberg-Tuborg, der også gennem ejerforbindelser har kunnet øve en vis indflydelse på udviklingen i Ceres. Vækstprocessen har været markedsbestemt, men der er dog foregået en beskedent international ekspansion og en marginal diversifikation.

Københavns Bryggerier blev stiftet 1898 ved sammenslutningen mellem tidligere bryggerier. Selskabet drev Glostrup Bryggeri og bryggeriet Stefan og forpagtede yderligere et bryggeri til »Stjernen«. Selskabet nåede aldrig nogen dominerende position og blev likvideret lige før 2. Verdenskrig.

Bryggeriet Stjernen blev grundlagt i 1902 som en del af arbejderkooperationens virksomheder. Trods Carlsberg-Turborgs dominerende markedsposition, lykkedes det Stjernen at erobre en markedsandel på knap 10% af det danske ølmarked omkring 1930, men virksomheden klarede sig dårligt efter krigen, tabte markedsandele og måtte lukke i 1964.¹

Sprit

De Danske Spritfabriker (DDSF) blev under medvirken af Tietgen grundlagt i 1881 som led i en koncentration af branchen på et tidspunkt, hvor der var mere end 200 uafhængige brænderier. Selskabet etablerede sig som branchens største virksomhed, og da en tidobling af spirituspriserne som følge af afgifter reducerede forbruget 95%, blev DDSF af regeringen bedt om at lede branchens restrukturering. DDSF fik som resultat et koncessioneret monopol, der først blev ophævet i 1973 ved Danmarks indtræden i EF. Selv efter 1973 har afgiftsforskelle betydet en vis beskyttelse mod udenlandsk konkurrence.

En række opkøbte selskaber og DDSF's eksport blev fra 1934 udsondret i et særligt selskab, DANISCO, der i sig selv blev et af Danmarks største industrifirmaer.

Vækstprocessen i DDSF har altså været præget af horisontal integration sluttende med etablering af et fuldstæn-

digt monopol frem til 1973. Siden koncessionens ophævelse har DDSF diversificeret gennem opkøb i fødevarer- og nydelsesmiddelindustrien.

Københavns Spritfabriker blev stiftet i 1896 som fusion mellem flere Københavnske selskaber, der var et led i branchens koncentration. Efter de store afgiftsstigninger i 1917 blev dette firma sammen med andre fusioneret med De Danske Spritfabrikker.

Spritfabrikken Fortuna blev grundlagt i 1891 og beskæftigede ved århundredeskiftet godt 50 arbejdere. Efter afgiftshøjelserne 1917 fusioneredes den med De Danske Spritfabrikker.

Tobak

Skandinavisk tobakskompagni blev dannet i 1962 som en fusion mellem 3 store danske tobaksfirmaer. I 1971 kom også BAT med i selskabet og en række mindre firmaer blev overtaget i 1970'erne. Vækstmønstret har bestået i en gennemført horisontal integration til et næsten fuldstændigt monopol og derefter med udgangspunkt i en rigelig indtjening diversifikation ind i møbler, landbrugsmaskiner og handel med dagligvarer (Dagrofa). Senere er landbrugsdivisionen afhændet. Sideløbende har eksporten været hurtigt voksende.

Mejerier

Mejeriselskabet Danmark, grundlagt 1970, er et resultat af en langvarig horisontal integration blandt de mange mejerier, som blev grundlagt i slutningen af forrige århundrede. Selskabet har en stor eksport af smør, ost og andre mejerivarer. Vækstprocessen har først og fremmest bestået i horisontal integration, hvorigennem der er etableret en dominerende markedsstilling. Der er dog også foregået

en vis produktudvikling til nye mejeriprodukter. Med henblik på nyorientering mod internationalisering og nye aktiviteter er i 1988 skiftet navn til »MD-Foods«. Forretningsmæssigt har MD været stærkt afhængigt af landbrugspolitikken, i 1989 ikke mindst af EFs landbrugspolitik.

Slagterier

Plumrose blev grundlagt i 1934 som et selvstændigt handelsselskab, men diversificerede til produktion af forskellige slags fødevarer, dåsemad, fryseretter m.v. I 1965 blev selskabet købt af ØK og tegner sig for en stor del af dette selskabs industrielle aktiviteter. Væksten er dels foregået gennem horisontale fusioner, blandt andet med P. S. Plum og Det sibiriske Kompagni af 1930, dels gennem vertikal integration som overtagelsen af Beauvais samt forskellige slagterier og mejerier. Størstedelen af selskabets produktion foregår i 1987 i udlandet.

I stedet er andelsselskaberne blevet dominerende på den danske spillebane.

Tulip blev grundlagt i 1910 under navnet »Vejle og Omegns Andelssvineslagteri« og er idag et resultat af den vedvarende koncentration blandt de andelsjede slagterier. Selskabet har en betydelig eksport, men har ikke nået et nationalt monopol. Tulip er ligesom andre slagterier stærkt afhængig af landbrugets situation, herunder udviklingen i EFs landbrugspolitik.

Steff-Houlberg slagterierne blev grundlagt i 1968, også som led i koncentrationen. Det er denne fortsatte integration samt en vis begrænset vertikal integration i salgsleddet – shipping, emballage m.v., der sammen med rationalisering og omstrukturering under hård pris-

konkurrence har kendetegnet branchens vækstforløb.

Brød

Københavns Brødfabrik, stiftet i 1917 som en sammenslutning af 9 hidtil adskilte brødfabrikker, producerede helt overvejende rugbrød, til dels dog også knækbrød, mens franskbrød, kager m.m. forblev i decentral produktion hos de enkelte bagerier. Virksomheden fik en fremtrædende stilling på markedet i København og fortsættes idag gennem Schulstad-gruppen.

Dampmøller

De danske Dampmøller blev stiftet i 1987 som en sammenslutning af flere møller, herunder 2, som tidligere var indgået under Københavns Dampmøller. Herefter drev Københavns Dampmøller kun en mølle i Malmø, der imidlertid afhændes til Svenska Finansinstituttet i 1917. De danske Dampmøller trådte i likvidation i 1910. Blandt årsagerne nævner selskabet selv stærk konkurrence fra danske og tyske møller samt tab på kredit. Forud var gået en række dårlige år og en stagnation i mængden af formalet korn.

Cicorie

De danske Cicoriefabrikker blev stiftet i 1872 ved sammenslutning af flere fabrikker. Ved yderligere sammenslutninger skabtes De Forenede Kaffesurrogat og Cicoriefabrikker, som fik en meget stærk markedspostion. Driften omfattede både tørring af cicorierødder og fremstilling af kaffeerstatning. Virksomheden er med 30 medarbejdere endnu aktiv i 1987 under navnet Rich & Sønner. Vækstforløbet er i høj grad præget af markedets udvikling, idet virksomheden oplever en blomst-

ringstid under krigen, men med adgang til billigere import af »rigtig« kaffe stagnerer den i efterkrigstiden.

Råstofbaseret industri

Normalt karakteriseres Danmark som et råstoffattigt land. Men det er dog bemærkelsesværdigt, at landets forholdsvis beskudne naturressourcer har dannet baggrund for en række store industrivirksomheder.

Fakse Kalk blev grundlagt i sin nuværende form i 1889, men udnyttelse af kalkbruddet går tilbage til middelalderen. Virksomheden har opnået en stærk markedsstilling, men ikke noget monopol. Virksomhedens vækst er foruden markedsvæksten blandt andet foregået gennem forhandling af kalk og kalksten samt opkøb af teglværker. Selskabet blev senere overtaget af Aalborg Portland og er således en del af F. L. Smidth koncernen.

Frederiksholm Tegl blev grundlagt i 1873 og blev landets største teglværk gennem opkøb og fusioner. På grund af høje transportomkostninger lå teglproduktionen i forrige århundrede meget spredt og gevinsten ved integration bestod først og fremmest i en koordination mellem disse adskilte produktioner. Frederiksholm Tegl blev i slutningen af 1960'erne endelig overtaget af firmaet Carl Nielsen (senere Calkas), en storproducent af kalk, mørtel, sand, sten og grus, der havde holdt halvdelen af aktiekapitalen siden 1930'erne. I 1987 fusioneredes med Wewers Teglværker (et andet stort teglværk), og overtagelsen blev begrundet med rationaliseringsgevinster. Selskabet skiftede herefter navn til Wewers Teglværk. Virksomhedens vækst har altså først og fremmest bestået i horisontal integration, men en

vis diversifikation foregik også gennem udvinding og forhandling af andre produkter, fortrinsvis kalk.

Tændstikfabrikken Gosch, stiftet i 1882, fusionerede i 1902 med tændstikfabrikken Godthaab, og blev på denne måde den dominerende danske producent. Virksomheden, der blev købt af Swedish Match, fusioneredes bl.a. med blyantfabrikken Viking. Den fortsatte frem til midten af 1970'erne og videreføres i 1987 som varemærke under navnet Star Mark København.

De Forenede Snedker- og Tømrermestres Maskinsnedkeri i København blev stiftet i 1897 som en fusion mellem to snedkerier og opkøbte i de følgende år en yderligere række fabrikker, herunder i 1909 Silvan, der dog senere udgik af koncernen og blev videreført udenfor denne. Virksomheden, der er et eksempel på en løst koblet føderation mellem ret uafhængige producerende enheder, trådte i likvidation i 1919.

Aalborg Portland-cementfabrik blev grundlagt i 1889 af F. L. Smidth, der producerer cementmaskiner og -anlæg. Selskabets udvikling har været præget af den betydelig vækst i efterspørgslen gennem dette århundrede. I 1975 opkøbtes Dansk AndelsceMENT, selskabets eneste virkelige konkurrent på det danske marked. Der er desuden foregået en betydelig diversifikation og produktudvikling på materialeområdet til eternit (Dansk Eternitfabrik stiftet 1927), klinker, kalk (44% af Faxekalk) samt ubeslægtet diversifikation til områder, der ikke er aktivitetsmæssigt beslægtede med Aalborg Portlands hovedaktiviteter (for eksempel erhvervelse af 30% af Nordisk Kabel og Traadfabrik). Selv om virksomheden må karakteriseres som en af institutionerne i dansk

industri, har den ikke udviklet sig i nogen speciel tilknytning til den offentlige sektor, men har dog erhvervet et nationalt monopol og kunne anvende sine rigelige midler til ekspansion ud fra denne basis. Den forretningsmæssige diversifikation synes at være gennemført heldigere end i de fleste andre selskaber.

Kryolitselskabet Øresund blev stiftet i 1939 gennem en fusion mellem flere eksisterende selskaber, som den danske stat tog aktiv del i gennem et ejerskab på 50%. Selskabet har beskæftiget sig med udvikling af de eksisterende kryolitforekomster, men i bevidstheden om begrænsede kryolitressourcer diversificeret til fødevarer, elektronik og andre produkter, bl.a. ejes Dansk Fancy Food. I 1987 blev kryolitproduktionen på Grønland afsluttet, og den danske stat privatiserede selskabet ved at sælge sin ejerandel. Kryolitselskabet er herefter fortrinsvis et dansk fødevarerkonglomerat, idet der er diversificeret på basis af tidligere indtægter.²

Kastrup og Holmegaards glasværker blev stiftet i 1965, da Holmegaards Glasværker, producent af fint glas, glasprodukter og emballage grundlagt 1825, fusionerede med Kastrup Glasværker. Dette selskab havde længe været storleverandør af flasker til Carlsberg-Tuborg, som senere overtog Kastrup & Holmegaard. Senere fusioneredes med Georg Jensen, Den Kgl. Porcellainsfabrik, Illums Bolighus samt Bing og Grøndal til »Royal Copenhagen«. KHs vækstforløb har i væsentligt omfang været bestemt af virksomhedens rolle som en storleverandør til Carlsberg, hvilket har givet en høj og stabil afsætning. Dernæst har selskabet, mødt med voksende priskonkurrence, forsøgt at specialisere sig i kvalitetsglas og senere at indgå i et markedsførings- og distribu-

tionssamarbejde med andre producenter af kunstprodukter.

Junkers Savværk, grundlagt i 1930, havde som sin første store opgave produktion af jernbanesveller til DSB. Siden udvidedes produktsortimentet blandt andet med parketgulve, og virksomheden begyndte at eksperimentere med genanvendelse og cellulosefremstilling. Væksten er fortrinsvis foregået gennem markedsvækst, dels gennem vertikal integration, idet både en vigtig leverandør er blevet erhvervet, og virksomheden ejer sine egne salgskontorer.

Dansk Eternitfabrik blev grundlagt i 1927 af F. L. Smidth koncernen til produktion af eternitlofter. Af samme grund er virksomhedens aktiver allerede medregnet hos Aalborg Portland. Der er altså i dette tilfælde tale om en dobbeltregning, som ellers er søgt undgået. Virksomheden har oplevet en ret betydelig ekspansion, men er i de senere år blevet hæmmet af asbestproblemerne.

Rockwool blev grundlagt i 1936. Virksomheden begyndte produktion af stenuld på amerikansk licens og er gennem tidlig international ekspansion blevet international markedsleder på dette område. Selskabet har også diversificeret til en anseelig produktion af mineraluld samt til anvendelse af stenuldsprodukter på en lang række områder.

V. Kann Rasmussen Industri blev grundlagt i 1941 og havde succes med produktion af Velux ovenlysvinduer. Siden har koncernen spredt sine aktiviteter til metal- og plastindustri, bygningsindustri og andet. Med sine over 2000 medarbejdere i 1987 har virksomheden oplevet en meget hurtig national og international ekspansion.

Jens Villadsens fabrikker blev grundlagt i 1882 som producent af tjærefri tag-

beskyttelse. På grund af sin holdbarhed blev produktet en succes, og tagmaterialer udgør stadig $\frac{2}{3}$ af selskabets omsætning, men gennem opkøb og produktudvikling er desuden diversificeret til vejmaterialer og plastikvarer. Mere fremtrædende er dog de internationale opkøb, dels vertikalt til skifferudvinding i Norge og Sverige, dels international produktion i mange europæiske lande, som forekommer nødvendige på grund af høje transportomkostninger i materialerne. En række mislykkede diversifikationsforsøg (tæpper, linolium, isolering) er senere afviklet.

Tekstiler, beklædning og fodtøj

Ved dette århundredes begyndelse var en række store tekstilvirksomheder blandt landets største, men med stigende international konkurrence, særligt efter 2. Verdenskrig, havde disse virksomheder vanskeligt ved at bevare deres førende position. Dertil kommer naturligvis, at efterspørgsel og teknologisk udvikling i højere grad stimulerede andre industrigrene. I 1987 er der kun en af disse virksomheder blandt de 30 største industrivirksomheder, nemlig Nordisk Fjer, og denne må siges at have en ret perifer tilknytning til området.

Sektoren er et eksempel på et område, hvor de økonomiske vilkår trods mange forsøg ikke har været befordrende for skabelsen af store enheder. Crome & Goldsmidth opgav således produktionen og koncentrerede sig om butiksdrift. Skotøjsfusionen Ballin og Hertz pådrog initiativtagerne store tab. Herrekonfektionsfusionen »Boss of Scanddinavia«, som i 1960erne inddrog De danske Bomuldsspindier, mislykkedes. I det følgende

omtales de enkelte virksomheder nærmere.

Bomuldsvæveriet Crome & Goldsmidts Fabrikker blev grundlagt i 1860 og nåede at blive landets største omkring århundredeskiftet. Efter en række dårlige år blev fabrikkerne opgivet i 1929 og driften koncentrereres om varehuset, som imidlertid også blev afviklet. C&G blev da et investeringsselskab, som senere udviklede sig til den nok så omtalte C&G bank. Vækstprocessen er foregået gennem vertikal integration og divesting, ligesom i en række andre beklædningsvirksomheder.

Vejle Bomuldsspinderi blev grundlagt i 1892 som en fusion af 3 ældre spindier og voksede til at blive landets største spinderi omkring 1. Verdenskrig. Selskabet skiftede som udtryk for fortsatte fusioner i branchen navn til De Danske Bomuldsspindier og senere i 1978 Gredana. Med 1960ernes internationalisering oplevede virksomheden en række dårlige år og efter 1970ernes talrige ejerskifter og restruktureringen er driften i 1987 overladt til B. W. Vernerfelt. Væksten er dels foregået gennem horisontal integration, dels i form af vertikal integration med dampvæverier. Endelig har virksomheden været led i et mislykket forsøg på en storfusion inden for herrekonfektion.

Væveriet og klædefabrikken Modeweg & Søn blev grundlagt i 1832 og etablerede sig i den skarpe konkurrence ved slutningen af århundredeskiftet som en af de få store, overlevende selskaber. Branchen oplevede gode år under 1930ernes og 1940ernes beskyttede konkurrenceforhold, men som følge af omstillingsproblemer i efterkrigsårene blev virksomheden lukket i 1953.

Den ene halvdel af Ballin og Hetz, I. M. Ballin, blev stiftet i 1828. Skotøjs- og

læderfusionen mellem I. M. Ballins sønner og Hertz garverier, der i alt omfattede 15 fabrikker, blev foretaget på Landmandsbankens foranledning i 1917. Firmaet og banken led efterfølgende store tab og selskabet måtte gentagne gange restruktureres. Selskabet er imidlertid fortsat med produktion af sko under mere beskedne former foruden som ejendoms- og finansieringsselskab, idag med tilknytning til finansieringsselskabet Commercial Holding.

Mogensen & Dessaus væverier blev grundlagt i 1902 og voksede til 363 medarbejdere i 1914 gennem markedsvækst og fusioner. Virksomheden oplevede dog i 1930erne en række dårlige år, den blev købt af Nordisk Fjer 1946 og forsøgt moderniseret, men måtte alligevel lukke i 1953.

Nordisk Fjerfabrik blev grundlagt i 1901 som producent af råfjer og forarbejdede fjer. Siden produceres også fjerdyner, puder, dynejakker, sengetøj og madrasser samt forskellige tekstiler. Selskabet er ekspanderet vertikalt og produktmæssigt gennem overtagelse af Mogensen & Dessaus Væverier (1946), hvis produktionsanlæg efter likvidation (1953) blev videreført under navnet Nordisk Tekstilvæveri, samt gennem overtagelse af Straus og Cie, et tysk-jødisk firma under ekspropriation (1935) og i nyere tid Chatham Manufacturing Company (1988).

Trikotagevirksomheden Henriques og Løvgren blev grundlagt i 1897. Den danske produktion blev indstillet i 1968, men virksomheden fortsatte som H&L finans og senere som H&L banken. Virksomheden, der blandt andet baserede sin produktion på syntetiske fibre, nød godt af en betydelig efterspørgsel i 1930ernes beskyttede år, men blev efter krigen udsat

for skærpet international konkurrence og måtte lukke produktionen.

Brandts Klædefabrik blev grundlagt i 1869, oprindeligt som et farveri, og videreføres i 1987 alene som investerings- og ejendomsselskab, som forvalter selskabets ret store fondsbeholdning. Selskabet voksede bestemt af markedets udvikling og havde blandt andet en række gode år i 1930ernes beskyttede marked, men kunne ikke klare 1960ernes internationale konkurrence.

Papir og grafisk industri

Papirindustrien har i Danmark gennem dette århundrede været domineret af en stor virksomhed, De forenede Papirfabrikker. I den grafiske industri er mange store forlag – Aller, Gutenberghus, Gyldendal. Foruden de her omtalte virksomheder har også bladhusene – Politiken, Berlingske Tidende, Den Socialdemokratiske Presse i Danmark – med hensyn til medarbejdere været blandt landets største.

Afgørende for væksten i de to store forlagshuse, Aller og Gutenberghus, var anvendelse af forbedret litografisk teknik til at betjene et voksende marked for underholdning. Begge firmaer har integreret vertikalt ved erhvervelse af deres egne trykkerier, ligesom det iøvrigt var almindeligt for dagbladene.

Papir

De forenede Papirfabrikker blev under medvirken af Landmandsbanken grundlagt i 1889 som en sammenslutning af de fleste store danske papirfabrikker, der på dette tidspunkt havde udviklet en væsentlig overkapacitet. Den sidste store uafhængige producent blev overtaget i 1930

og siden har selskabet indtaget en dominerende stilling på det danske hjemmemarked. I 1970erne oplevede DFP en række vanskelige år som følge af oliekrisen og blev i 1979 overtaget af De Danske Sukkerfabrikker, som man tidligere havde samarbejdet med.

Virksomhedens vækst er i første række foregået gennem markedsvækst og en vis beslægtet diversifikation (pap, emballage). En vis begrænset vertikal vækst kan siges at være foregået gennem en udstrakt genanvendelse af papiraffald.

Selskabet blev i 1989 overtaget af Stora AB.

Forlagshuse

Carl Aller grundlagde sit etablissement som trykker i 1873. Virksomheden kom hurtigt ind på at producere kulørte blade som Familiejournalen m.fl. Virksomheden er fortrinsvis ekspanderet gennem markedsvækst og produktudvikling, allerede tidligt ekspanderede den tillige til de øvrige skandinaviske lande. Vertikalt blev Bianco Lunos Bogtrykkeri overtaget i 1911. Produktdiversificeringen har været begrænset til etablering af et bogforlag.

Gyldendal har fungeret som boghandel i København siden 1970, men voksede gennem forlagsvirksomhed og trykkeri til en storindustri. Allerede ved århundredeskiftet havde selskabet 200 medarbejdere. Den kraftige ekspansion har dog ikke kunnet fortsættes, og Gyldendal har idag mindre end 400 medarbejdere.

Gutenberghus blev grundlagt i 1878 og begyndte hurtigt at producere kulørte blade, men udviklede produktet til at omfatte tegneserier (Anders And) og etablere også et reklamebureau, et filmselskab og diversificerede også til mange andre aktiviteter. Med energikrisen i be-

gyndelsen af 1970erne fik virksomheden imidlertid store problemer og måtte gennemføre en kraftig omstrukturering. Vækstprocessen er dels foregået gennem diversifikation, dels gennem overtagelse af flere forlag undervejs. Samtidig har Gutenberghus allerede tidligt kunnet etablere sig i Norge og Sverige og virksomheden har i 1987 et udenlandsk salg på $\frac{2}{3}$ af den samlede omsætning.

Kemisk industri

I forhold til den kemiske industri begrænsede størrelse har denne industrigren over tiden fostret overraskende mange af de største danske industrivirksomheder. Blandt de sandsynligste årsager hertil er, at den kemiske industri som følge af blandt andet en betydelig forskningsintensitet er præget af markante stordriftsfordele. Hertil kommer, at Danmark ikke på dette område på samme måde som i jern- og metalindustrien har manglet primære råstoffer.

Det synes karakteristisk for de egentlige undergrupper – den traditionelle kemiske industri og medicinalvirksomhederne.

Det synes karakteristisk for de egentlige kemiske industrivirksomheder som Superfoss, Danisco, Schous Fabrikker og Aarhus Oliefabrik, at væksten i høj grad har været baseret på diversifikation, dels gennem intern produktudvikling, dels gennem aktive virksomhedsoptagelser. International markedsudvikling har naturligvis også spillet en rolle – eksempelvis for Sadolin og Holmblad og Aarhus Oliefabrik.

For medicinalvirksomhederne har internationalisering derimod været det dominerende udviklingstræk. Novo, Leo og Nordisk Gentofte har langt hovedparten

af deres afsætning i udlandet. Medicinalco er derimod et eksempel på et diversificeret medicinalkonglomerat, der dog ikke beholdt sin fremtrædende stilling. Medicinalvirksomhederne gør sig først gældende forholdsvis sent i den danske industrihistorie, men oplever til gengæld en meget hurtig vækst.

En tænkelig forklaring på de forskellige vækstmønstre er, at medicinalvirksomhedernes ekspansion i væsentligt omfang er baseret på nye og unikke produkter, der følgelig ikke møder afsætningsproblemer i udlandet. Den traditionelle kemiske industri har derimod i langt højere grad måttet udvikle sig i konkurrence med allerede eksisterende udenlandske industriforetagender.

Traditionel kemisk industri

Aarhus Oliefabrik blev stiftet i 1871 af firmaet Adler, Wulf og Meyer. Væksten har fortrinsvis bestået i udvikling af nye produkter og processer. Produkterne har udviklet sig fra foderkager på basis af palme-kerner til margarine, vegetabiliske olier, proteiner og kemikalier, produkter med et meget betydeligt eksportindhold. Der har dog også været tale om en vis vertikal og horisontal integration, bl.a. sammenlutning med Københavns Oliefabrik.

Superfoss blev stiftet i 1892 af Leopold Dam, tidligere direktør på Tuborg, der ikke havde haft held til der at gennemføre sine planer om gødningsproduktion. Der blev hurtigt gennemført en række fusioner med eksisterende fabrikker i branchen og en horisontal ekspansionspolitik er fortsat op gennem århundredet. Parallelt hermed er foregået en betydelig diversificering til emballage, byggekomponenter, vejbygning, kemiske produkter, handel m.v. En stor del af ekspansionen fore-

gik dog indenfor grovvarer til landbruget. I 1987 måtte Superfoss efter et mislykket internationaliseringsforsøg med overtagelsen af den amerikanske gødningskoncern Royster også frasælge sin egen gødningsdivision. Væksten er først og fremmest foregået gennem diversificering.

C. Schous Fabrikker blev grundlagt 1859 som en producent af sæbe. Virksomheden udviklede sig til en konglomerat af forskellige former for produktion og handel. For eksempel produceredes ved slutningen af 1960erne sæbe, parfumer, tøj, sko, toiletartikler og plastikvarer, og de samme varer forhandlede i selskabets varehuse (Schou og Schou-Epas varehuse). I tilgift ejedes også restauranter. Schous Fabrikker voksede dels ved vertikal integration, dels ved horisontale fusioner. Denne planløse ekspansion har formentlig svækket virksomhedens konkurrence- og tilpasningsevne, og den blev da også ramt hårdt af energikrisens første konjunkturtilbageslag og måtte træde i likvidation i 1974.

Sadolin og Holmblad blev dannet, da Holmblad, grundlagt 1777, fusionerede i 1914 med Sadolin, grundlagt 1907. Begge producerede maling og farver. Etableringen af et centrallaboratorium har givet anledning til udvikling af mange nye produkter, for eksempel på det af virksomheden etablerede Kemisk Værk Køge. Selskabet har diversificeret (klæbestoffer) og integreret i begrænset omfang, men først og fremmest ekspanderet internationalt. Efter et fjendtligt overtagelsesforsøg blev selskabet i 1987 solgt til Casco Nobel.

Danisco blev stiftet i 1934 som et samlet holdingselskab for de af De danske Spritfabrikkers aktiviteter, der ikke var omfattet af koncessionen, herunder eksport og diversificerede selskaber. I starten fulgte selskabet en bred diversifikation

md erhvervelse af selskaber i produktområder lige fra gærproduktion til sprængstoffer, gelatine og fødevarer. Ved begyndelsen af 1980'erne ændredes denne strategi dog, og koncernen søgte herefter at fokusere på biokemiske produkter og har frasolgt eller omstruktureret en del af sine aktiviteter. Senest har koncernen fusioneret med De danske Sukkerfabrikker og De Danske Spritfabrikker til et stort fødevarekonglomerat, Danisco.

Medicinalvirksomheder

De største danske medicinalvirksomheder stammer i væsentligt omfang fra samme basis, idet der er en tydelig historisk forbindelse mellem Novo, Nordisk Gentoft og Løvens Kemiske Fabrikker. Med unikke produkter og gode udenlandske afsætningsmuligheder er medicinalvirksomhederne først og fremmest vokset gennem eksport.

Dansk Medicinal og Kemikaliekompagni blev oprettet i 1917 som en fusion mellem flere medicinalfirmaer. Selskabet producerede blandt andet insulin, men havde også en betydelig grossistvirksomhed samt produktion af kemiske produkter, f.eks. ejedes Dansk Stearinlysfabrik. Virksomheder blev overtaget af ØK og fortsatte op i 1870'erne, hvor den ophørte som led i ØKs restrukturering. Medicinalcos grossistdivision blev i 1959 fusioneret med og senere afhændet til Alfred Benzon og fortsættes under navnet »Mecobenzon«.

Novo blev stiftet i 1925 som insulinproducent. Med et unikt produkt kunne selskabet gennemføre en hurtig international ekspansion, selv om man ikke nåede et monopol på hjemmemarkedet, men måtte konkurrere med Nordisk Gentoft her såvel som på de internationale marke-

der. Siden er selskabet ekspanderet gennem markedsvækst, udvikling af nye produkter og processer (enzymmer, forbedret insulin). I de seneste år er i beskedent omfang diversificeret gennem overtagelse af Ferrosan, mens der er gennemført en horisontal fusion med Nordisk Gentoft.

Løvens Kemiske Fabrik blev grundlagt i 1908 af Leo-apoteket i København til produktion af hjertemedicin. Fra selskabets eget laboratorium er udviklet adskillige nye produkter og imitationer, som har dannet kernen i den internationale ekspansion (85% af produktionen eksporteres).

Nordisk Gentoft (dengang Nordisk Insulin) blev i 1924 udskilt fra Løvens Kemiske Fabrikker som producent af insulin, og gennem forskning har man fortsat forbedret dette produkt. Ligesom Novo har Nordisk Gentoft gennemført en betydelig international ekspansion, men ikke foretaget nogen nævneværdig diversifikation. Det er ikke utænkeligt, at den stærke konkurrence mellem de to selskaber har medvirket til at forbedre deres internationale konkurrencekraft.

Jern- og metalindustri

Trods landets mangel på jern og andre metaller har jern- og metalindustrien gennem dette århundrede været Danmarks mest ekspansive industri, og der er tale om langt den største af de beskrevne sektorer. Det forekommer derfor ikke overraskende, at en meget stor del af landets store virksomheder over tiden er kommet fra denne sektor.

Flere andre faktorer har imidlertid bidraget til særligt positive vækstvilkår på jern- og metalområdet. Først og fremmest synes produktionsteknologien i

nogle tunge jernindustrielle brancher – skibsværfter, stålvalseværker – at stille særlige krav om store enheder. Dernæst har samfundets elektrificering betydet et hurtigt voksende hjemmemarked og store muligheder for de relativt få virksomheder, der besad den nødvendige indsigt – virksomheder som Laurids Knudsens Mekaniske Etablissement, Nordisk Kabel og Traadfabrik og Thomas B. Thrige. Endelig fremstilles i nogle virksomheder for eksempel Danfoss, Grundfoss, Thomas Sabroe specialiseret udstyr, hvor unik teknologi giver en stærk position på bestemte nichemarkeder.

Jern- og metalindustrien opdeles her i 5 områder – skibsværfter, jernstøberier m.v., elektrisk udstyr, specialiserede maskiner og husholdningsmaskiner m.v. Store Nordiske omtales for sig.

Skibsværfter

Et særkende ved skibsværfternes udvikling er den vertikale integration med de store rederier.

Burmeister & Wain blev grundlagt i 1843 og udviklede sig til en af Danmarks største arbejdspladser. En vigtig del af selskabets tidlige succes bestod i tæt vertikal forbindelse til DFDS, der lod mange af sine skibe bygge her. Senere erhvervedes en vigtig international konkurrencefordel gennem kendskab til dieselmotorer, og en væsentlig del af selskabets senere vækst er netop foregået gennem eksport.

Selskabets vækst har dels haft rod i et voksende dansk og internationalt marked, dels i horisontal integration (Københavns Flydedok) og dels i en vis, begrænset diversifikation. Vertikal overtog værftet sin egen værftsindustri og havde længe en ejermæssig forbindelse til DFDS, der dog senere blev opgivet.

B&W har været igennem mange kriser, først i 1930erne, hvor selskabet blev omstruktureret med offentlig støtte, senere i 1960erne, 1970erne og til sidst i 1980erne, hvor Dieselafladelingen måtte frasælges til MAN-koncernen. I 1987 beskæftiges således ca 1300 personer mod 8000 i begyndelsen af 1970erne. Bag de periodiske kriser har formentlig foruden skiftende konjunkturer ligget et mere basalt konkurrenceproblem med hensyn til løn, aftagende teknologisk forspring og andre forhold.

Helsingør Værft blev grundlagt i 1882 og oplevede en hurtig ekspansion til landets næststørste værft efter B&W. Det blev i 1930erne overtaget af DFDS og kom med dette selskab i 1964 til at indgå i Lauritzen koncernen.

I 1987 blev Helsingør Værft lukket som et led i restruktureringen af Lauritzen-Koncernen og den internationale værftskrise. Værftet havde gennem flere år været hæmmet af manglende muligheder for at udvide kapaciteten til bygning af helt store skibe. Vækstforløbet har gennemgående været markeds- og konjunkturbestemt. Af større akquisitioner blev dog Titan overtaget i 1937 og solgt til Thomas B. Thriges Fond i 1965.

Københavns Flydedok og Skibsværft blev grundlagt i 1897 som et reparationsværft af Flensburger Schifsbau og nåede en anseelig position i den danske værftindustri med en beskæftigelse på 6-700 arbejdere ved århundredeskiftet, i 1914 mere end 1000. Efter en meget betydelig aktivitetsstigning under 1. Verdenskrig, oplevede virksomheden en økonomisk krise i 1920erne og blev i 1927 overtaget af B&W.

Odense Staalskibsværft blev grundlagt af A. P. Møller rederierne i 1917 og be-

skæftigede allerede i 1930erne 1500 arbejdere, i 1972 6000 arbejdere. Ligesom andre værfter blev Odense ramt af den internationale værftskrise, og i 1987 beskæftiges under 2000 medarbejdere. Værftet er dog kommet relativt bedre igennem krisen end andre danske værfter, hvilket ikke mindst skyldes rederiet som den væsentligste opdragsgiver.

Nakskov Skibsværft blev grundlagt i 1917 af ØK, og den tætte forbindelse til rederiet var formentlig baggrunden for, at værftet kunne gennemleve 1930ernes krise. I 1972 beskæftigede det ca 2500 medarbejdere. I løbet af 1970erne blev dog også dette værft ramt af værftskrisen og måtte lukke ved midten af 1980erne.

Aalborg Værft, grundlagt 1927, oplevede svære år i 1930erne og blev overtaget af Lauritzen koncernen i 1937 og havde som andre store værfter væsentlig fordel af et samarbejde med rederiet. Fra 1200 ansatte i 1930erne øgedes beskæftigelsen til 2700 i 1972. I 1987 blev værftet lukket som følge af værftskrisen og en restrukturering af aktiviteterne i Lauritzen, idet en del af driften blev fortsat på Frederikshavn Værft. (Danyard).

Stålværker, støberier og emballage

Det danske Stålvalseværk blev grundlagt i 1940 med den danske stat som en væsentlig interessent. Formålet var at stabilisere stålpriserne for den danske jern- og metalindustri. Stålvalseværket har siden haft en monopolstilling som national producent, men har været udsat for stærk international konkurrence, og staten har flere gange måttet træde til i redningsaktioner, først og fremmest af hensyn til beskæftigelsen i regionen (Frederiksværk).

Jernstøberiet L. Lange, H. P. Jensen og

Co blev dannet 1898 ved fusion mellem de to fabrikker i henholdsvis Svendborg og Aarhus. Senere, efter flere fusioner, blev virksomheden omdøbt til De forenede Jernstøberier, hvoraf udskiltes Svendborg Jernstøberi, der efter en likvidation i 1927 fortsatte som producent af bl.a. brændeovne op i 1980erne. Virksomheden havde endnu i 1981 66 ansatte, men standsede produktionen helt i 1982.

Glud og Marstrand, der nu som før fremstiller blikemballage, blev grundlagt i 1879. Virksomheden, der idag er en del af Lego-koncernen, oplevede en fortsat ekspansion frem til 2. Verdenskrig og fusionerede blandt andet med Carl Lunds fabrikker i 1931. Med internationaliseringen af hjemmemarkedet i 1960erne oplevede virksomheden en række dårlige år og medarbejdertallet ligger med 353 i 1987 væsentligt lavere end i begyndelsen af 1970erne, hvor det oversteg 1000. Væksten har været markedsbestemt og horisontalt.

Elektrisk udstyr

Thrige Titans ene halvdel, Thomas B. Thrige (elektriske maskiner) blev grundlagt i 1894, Titan (elektrisk transportudstyr) blev grundlagt i 1897. Thomas B. Thrige udviklede sig primært ved markedsvækst fra produktion af dynamoer ved århundredets begyndelse til et industrikonglomerat med interesser i blandt andet produktion af biler og tog. Titan blev grundlagt ved fusion mellem en række selskaber og specialiserede sig i kraner, elevatorer, dynamoer. Selskabet oplevede vækst og konsolidering frem til 1920erne, men stagnerede under 1930erne vanskelige krisear. Begge virksomheder havde opnået en stærk position på hjemmemarkedet, men blev efter 2. Verdenskrig ud-

sat for en stigende international konkurrence og måtte gennemføre en betydelig restrukturering af deres aktiviteter. I 1968 fusionerede de to dels konkurrerende dels samarbejdende selskaber under indtryk af det stigende konkurrencepres.

NKT blev grundlagt i 1891 som producent af elektriske ledninger i skarp konkurrence med udenlandske, specielt tyske virksomheder. Før århundredeskiftet opnåedes en markedsandel på det danske marked på 10-20 procent, mens forsøg på at eksportere til de øvrige nordiske lande blev standset af protektionistiske tiltag. En væsentlig vækststimulus kom med afbrydelse af importen under 1. Verdenskrig. Virksomheden har siden overvejende begrænset sig til hjemmemarkedet, som dog i stigende grad er blevet truet som led i internationaliseringen efter 2. Verdenskrig. Selskabet har reageret ved at restrukturere aktiviteterne mod højteknologiske produkter med høj værditilvækst, for eksempel lyslederkabler. Vækstmønsteret er præget af markedsvækst og en vis horisontal integration samt efter 1970 forsøg på at diversificere ved opkøb. I 1989 erhvervedes således Fisker & Nielsen. NKT er vokset i tæt tilknytning til den offentlige sektor (telefonselskaberne), og man har kunnet diversificere ud fra en national monopolstilling, samt en gunstig finansiel situation.

LK-NES, Laurids Knudsens Mekaniske Etablissement blev stiftet i 1897 som producent af ure og senere elektrisk udstyr. Virksomheden blev i 1968 fusioneret med det konkurrerende Nordisk Elektricitets-Selskab, grundlagt 1908. Herved opnåedes en dominerende stilling på hjemmemarkedet. LK-NES blev i 1977 overtaget af Store Nordiske og omdøbt til GN Laurids Knudsen. Vækstmønsteret har været spredt, idet der både

er foregået fusioner, vertikal integration til forhandlere og installatører samt diversificering til forskellige elektriske produkter.

Specialiserede maskiner

F. L. Smidth, grundlagt 1882, er i 1987 det største danske industriselskab, målt på aktivernes størrelse. Virksomheden voksede sig til verdens førende producent af cementmaskiner og størstedelen af aktiviteterne har fra begyndelsen ligget i udlandet. På baggrund heraf er ud fra rådgivende ingeniørvirksomhed diversificeret til ventil sække, maskiner, beton, handel, transport m.v., hvoraf meget dog har direkte eller indirekte tilknytning til byggeri og cement. Vækstmønsteret har altså været præget af markedsvækst og en betydelig mere eller mindre beslægtet diversifikation.

Danfoss blev stiftet i 1933 som producent af automatiske ekspansionsventiler, senere hermetiske kompressorer og hydrauliske komponenter m.v. Siden da har virksomheden oplevet en meget hurtig ekspansion, først og fremmest på de internationale markeder og så godt som ikke gennem horisontal integration, hvorimod forhandlernettet systematisk er blevet opkøbt siden slutningen af 1960'erne. Selskabet har søgt at diversificere gennem intern produktudvikling i mekatronik (elektronisk mekanik).

Thomas Sabroe & co blev etableret i 1897 som en leverandør af køleanlæg til den voksende mejeriindustri, men begyndte snart at producere specialiseret udstyr (kompressorer, reservedele) til fiskeindustrien og andre erhverv. Selskabet fik hurtigt en stor eksport (65% af produktionen eksporteredes allerede i 1910), og det har etableret en betydelig produktion i

udlandet (Brasilien). Selskabet blev erhvervet af Lauritzen-Koncernen i 1976. Trods etablering af et eget støberi har vækstmønsteret først og fremmest været præget af international ekspansion.

Grundfoss blev grundlagt i 1944 og har siden produceret pumper til det internationale marked, hvor efterspørgslen efter virksomhedens produkter er vokset meget hurtigt. Selskabet ejer sine egne salgskontorer og har etableret produktion i Tyskland, Storbritannien og USA foruden i Danmark. Der har ikke været nogen væsentlig diversifikation, væksten har været markedsdrevet og først fornylig er en tysk pumpefabrik blevet overtaget.

Husholdningsmaskiner og andre produkter

Tre virksomheder på dette område har foruden fremstillingen af mere specialiseret udstyr haft en betydelig afsætning direkte til forbrugerne. Det gælder køleskabe hos Atlas, vaskemaskiner hos Vølund og støvsugere hos Fisker & Nielsen. I 1989 er det dog kun Fisker & Nielsen, der har bevaret hovedparten af sin afsætning på dette område.

Vølund blev stiftet i 1898 specialiseret i varme anlæg, men diversificerede hurtigt til maskiner, kraner m.v. Vækstforløbet har i det væsentlige været præget af denne diversificering og efterfølgende restrukturering.

Atlas blev grundlagt i 1897, og virksomheden udviklede sig til en producent af køleudstyr. Den blev købt af den ekspanderende Lauritzen gruppe i 1936. Virksomheden havde allerede før 2. Verdenskrig en anseelig eksport (mere end 50% af omsætningen), men efter krigen blev det stadig sværere at fastholde konkurrenceevnen. Køleskabsdivisionen, Scan At-

las, blev solgt fra i 1967 og overtaget af Electrolux. Vækstmønsteret er dels præget af markedets ekspansion og efterfølgende kontraktion, dels af forsøg på horisontal integration, idet fusionen med Thomas Sabroe i 1968 senere blev opgivet og Sabroe blev skilt ud som en selvstændig virksomhed.

Støvsugerproducenten Fisker & Nielsen blev grundlagt i 1906. Vækstforløbet har været præget af en dominerende stilling på hjemmemarkedet, men afsætningen har kun i et vist omfang kunnet følge markedets udvikling. Desuden er foregået en betydelig international ekspansion. Diversificering i form af motorcykelproduktion (Nimbus) blev senere afviklet for at selskabet kunne specialisere sig på et produkt. Efter et fjendtligt overtagelsesforsøg blev virksomheden solgt til NKT i 1989.

Store Nordiske

Det Store Nordiske Telegrafskab, grundlagt i 1869 af C. F. Tietgen, har gennem en større del af sin eksistens først og fremmest fungeret som en servicevirksomhed, der betjente de telegrafiske forbindelser. I kraft af sine kabler opnåede selskabet en imponerende aktivmasse, mens en tilsvarende stor arbejdsstyrke ikke var nødvendig, når de engang var lagt. Selskabet udviklede sig over tiden i kraft af sine offentlige koncessioner nærmest til en officiel institution, der var underlagt politisk regulering. Men med den stadig stigende anvendelse af trådløs kommunikation, er dets traditionelle grundlag idag uden betydning. Selskabet reagerede ved en omfattende diversifikationsstrategi, fortrinsvis inden for elektrisk udstyr – en strategi, der var muliggjort af selskabets stærke finansielle posi-

tion. Idag er Store Nord derfor interesseret i mange former for industriel produktion og forhandling af elektrisk udstyr, hvorfor virksomheden er behandlet som en jern- og metalvirksomhed. Blandt andet ejes LK'NES, der i sig selv er en af Danmarks store industrivirksomheder. Derudover stiftedes blandt andet i 1947 det store radiokommunikationsselskab Storno, der dog blev afhændet i 1969.

Anden industri

I denne kategori er indordnet to forbrugsgodeproducenter, som det forekommer mindre hensigtsmæssigt at karakterisere ved produktets materialer.

Lego blev grundlagt i 1932 som producent af trælegetøj og først efter 2. Verdenskrig udvikledes legoklodser af plastik, der har udgjort kernen i virksomhedens succes. Diversifikationen har været stærkt begrænset i forhold til selskabets internationale ekspansion. Mere end 50% af omsætningen og næsten 50% af beskæftigelsen er international.

Den Kgl. Porcellainsfabrik blev grundlagt 1774. I 1882 fusioneredes med Alumina, men virksomheden blev igen afhændet i 1968. I 1987 indgik den endelig i Royal Copenhagen under Carlsberg. Virksomheden har bevidst stræbt efter et håndværksmæssigt kvalitetsprodukt, men har ikke haft ressourcer til at gennemføre nogen videre diversifikation eller integration.

Vækstmønstre

I dette afsnit forsøges det at dokumentere generelle træk i de individuelle vækstforløb, der er skildret i forrige afsnit. Disse hypotetiske vækstmønstre, der er inspireret af nyere økonomiske virksomhedsteo-

rier, sammenholdes med Chandlers studier af den amerikanske og europæiske storindustris historiske udvikling.

Inspireret af evolutionær virksomhedsteori betragtes udviklingen i de største virksomheder som et udtryk for en selektionsproces, hvorunder markedsmekanismen udvælger de mest konkurrencedygtige enheder. Der konstateres dog en vis tendens til stationaritet blandt de allerstørste enheder, som underbygger hypotesen om industriel struktur og trægheder i markedstilpasningen.

Herefter vises på danske data en tendens til aggregeret industriel koncentration, der også synes at gælde i andre industrilande. Blandt de traditionelle forklaringer på dette aspekt af »det moderne samfunds tiltagende organisering« fremhæves stordriftsfordele i produktionen og den enkelte virksomheds monopolitiske fordele af øget koncentration. Disse faktorer må imidlertid vejes mod et tredje nyinstitutionalistisk synspunkt, hvorefter hierraket har vist sig som en mere økonomisk styringsform end markedsmekanismen.

Den aggregerede industrielle koncentration synes iøvrigt mindre i Danmark end i de fleste andre industrilande. En medvirkende årsag kan være forskelle i landenes faktorudrustning.

Med hensyn til branchefordelingen af de største virksomheder følger Danmark dog det internationale mønster, idet hovedparten af de største industrivirksomheder findes indenfor fødevarer, kemisk industri og grene af jern- og metalindustrien. Tendensen til koncentration inden for bestemte brancher synes knyttet til mindst tre forskellige forhold. Først og fremmest har der i nogle sektorer været tale om betydelige stordriftsfordele, der giver den største producent en voksende

konkurrencefordel. Dernæst er det for nogle nyudviklede og specialiserede produkter lykkedes at fastholde et teknologisk betinget monopol. Endelig har flere store industrivirksomheder baggrund i en offentlig koncession.

Skelnes mellem 4 forskellige vækstveje - horisontal integration, vertikal integration, internationalisering og diversifikation - synes de fleste store virksomheder i et vist omfang at have orienteret sig i alle disse retninger. Det er dog oftest muligt at finde dominerende vækstveje for den enkelte virksomhed.

I almindelighed har vertikal integration i Danmark betydet mindre end horisontal integration og synes også at spille en mindre fremtrædende rolle end i de store industrilande. Som forklaring fremhæves igen det mindre hjemmemarked, der har reduceret de potentielle styringsfordele ved en integreret værdikæde.

Gennemgående for ekspansionen har derimod været voksende horisontal koncentration i flere traditionelle industrigrene samt en meget kraftig internationalisering op igennem århundredet. Også her synes det begrænsende hjemmemarked at have spillet en betydelig rolle, idet virksomheder med særlige produktmæssige fortrin hurtigt har ønsket at udnytte disse på et større marked. En tidligere internationalisering end i de store industrilande har således været naturlig.

Diversifikation gennem produktudvik-

ling eller fusioner og virksomhedskøb har været en ekspansionsvej for virksomheder, hvis teknologiske viden har kunnet udnyttes på flere forskellige områder. Det er dog også tydeligt, at mange traditionelle virksomheder, som har nået grænserne for ekspansion på hjemmemarkedet, og som ikke har haft samme produktmæssige fortrin som de hurtigt internationaliserede virksomheder, har valgt dette alternativ.

Endelig undersøges to vigtige determinanter for virksomhedens valg af vækst, nemlig ejerskabsstruktur og graden af offentlig engagement.

Dynamik og selektion

Et iøjnefaldende træk ved udviklingen i de største industrivirksomheder er den betydelige udskiftning over tid, der er et resultat dels af nye virksomheders fremvækst, dels af ældre virksomheders forsvinden eller relative stagnation.

Af de 30 største virksomheder i 1904 er 7 stadig blandt de største i 1987, mens 14 er trådt i likvidation. 6 er gennem fusioner eller opkøb blevet fortsat under et større selskab. Kun 3 er videreført under mere beskedne former, heraf 2 som rent finansielle selskaber hvilket jo reelt svarer til en likvidation.

Betragtes de største industrivirksomheder i 1938 har 12 bevaret deres stilling

Tabel 2: 1987-status for de 30 største industrivirksomheder 1904, 1938 og 1970.

Blandt de største i:	Status 1987				
	fortsat stor	fortsat	fusioneret	likvideret	I alt
1904	7	1	6	16	30
1938	12	4	7	7	30
1970	15	4	7	4	30

blandt de største i 1987, og kun 7 er likvideret. Det er åbenbart sådan, at sandsynligheden for likvidation eller relativ stagnation vokser, jo længere en tidsperiode der betragtes. Omvendt har de største virksomheder bedre chancer for at bevare deres førende stilling på kort end på lang sigt.

Udskiftningen kan gives forskelligt teoretisk perspektiv.

Udskiftningen kan ses som en konsekvens af schumpetersk konkurrence (Schumpeter 1934, 1950), hvorefter innovationer, specielt nye produkter, vedvarende forandrer industriens struktur. Det er for eksempel ret tydeligt, at virksomheder som Store Nordiske, Carlsberg, Novo, Danfoss, Grundfoss, Rockwool i vidt omfang har været bærere af en teknologisk udvikling. Også virksomheder som Carl Aller eller B&W har i sin tid baseret meget af deres vækst på teknologiske nyudviklinger.

Ud fra evolutionær teori kan man betragte udskiftningen som udtryk for »survival of the fittest« – en fortløbende selektion af visse virksomheder med særligt konkurrencedygtige kendetegn (Nelson og Winther 1983). En betydelig udskiftning kan da ses som tegn på skarp konkurrence og et stærkt pres i retning af en effektiv ressourceallokering. Det er for eksempel næppe tilfældigt, at de største overlevende værfter gennem en lang

periode var tilknyttet de store redere, Lauritzen, ØK og A. P. Møller.

Der er ikke i data tegn på en mindre intensiv konkurrence over tiden, som det blandt andet fremgår af følgende »overlevelsestavle«. For eksempel er der kun 18 gengangere blandt de 30 største industrivirksomheder fra 1970 til 1987.

Der er dog markant større stationaritet blandt de allerstørste selskaber, for eksempel de 10 største. 6 ud af de 10 største selskaber i 1904 er stadig blandt de 30 største i 1987, og 9 ud af de 10 største i 1938 er stadig blandt de 30 største i 1987. Mens størrelse ikke er nogen garanti for virksomhedens fortsatte vækst, er der altså i disse tal tegn på, at store virksomheder har en relativt større sandsynlighed for at fortsætte som store end mindre virksomheder har for at vokse sig store.

Der er med andre ord en vis historisk betinget stabilitet i de store industrivirksomheders udvikling, som gør det rimeligt at tale om en industriel struktur. Det betyder blandt andet, at bevægelser i industristrukturen må ses i et samspil mellem økonomi og historie, hvorfor de er et oplagt genstandsområde for økonomisk-historiske studier.

Chandler (1988) og Williamson (1975) forklarer denne stabilitet som udtryk for begynderfordele (»first-mover advantages«). Virksomheder, der som De danske Sukkerfabrikker, De forenede Bryggerier,

Tabel 3: »Overlevelsestavle« for de 30 største industrivirksomheder.

	1904	1937	1970	1987
1904	30	13	9	7
1937		30	16	12
1970			30	18

Anm.: Tabellen viser, hvor mange af de 30 største virksomheder i et bestemt år, der stadig er blandt de 30 største i et følgende år.

Tabel 4: generationsopdelt overlevelsestavle.

	1904	1938	1970	1897
1904	30	13	9	7
1937		17	7	5
1970			14	6
1987				12
	30	30	30	30

Anm.: Tabellen viser, hvordan de 30 største virksomheder i et givet år fordeler sig efter, i hvilket af de 4 årstal de første gang optrådte blandt de 30 største.

Superfoss eller De Forenede Papirfabriker på et tidligt tidspunkt har opnået en dominerende markedsposition i en branche med betydelige stordriftsfordele, får dermed forøget deres overlevelseschancer væsentligt. Vedvarende indlæring og en gunstig finansiel situation kan betyde, at deres konkurrencefordel i forhold til mindre og nyetablerede virksomheder styrkes yderligere.

Mens der ikke er noget tegn på, at udskiftningen blandt de største selskaber reduceres, er der dog en tydelig tendens til stigende gennemsnitsalder blandt de største selskaber. Mellem 1904 og 1938 dukkede 17 nye selskaber op blandt de 30 største, fra 1938 til 1970 14 og fra 1970 til 1987 12 nye selskaber.

Der er endelig en del variation i materialet, der ud fra en strukturel synsvinkel må vurderes som tilfældig. Personspørgsmål, uheld, internationale konjunkturer og andre forhold har for de fleste virksomheder haft stor betydning. For eksempel er der mange industrivirksomheder, hvis produktionsanlæg på et tidspunkt er brændt. Tilsvarende har mange virksomheder været påvirket af internationale begivenheder som verdenskrigene eller energikrisen. Det er naturligvis vanskeligt at udskille tilfældigheder fra

strukturelle udviklingstræk, og muligheden for tilfældigheder betyder en advarsel mod overfortolkning.

Blandt de begivenheder, som gennem dette århundrede får betydning for næsten alle virksomheder, kan nævnes følgende.

Første Verdenskrig er for mange danske virksomheder en god tid, specielt i første del af perioden, hvor det endnu var muligt at skaffe tilstrækkelige råvarer. Årsagen er først og fremmest, at hjemmemarkedet i høj grad overlades til danske virksomheder, der herigennem kan forbedre deres markedsposition markant. Derudover betyder krigen en stærkt forøget efterspørgsel på visse områder, hvilket blandt andet kommer rederier og værftsindustrien til gode.

1930ernes depression betød naturligvis alvorlig modgang for mange virksomheder, men der er alligevel overraskende mange, som klarer sig godt efter de krisefyldte år i 1920erne.

Det efterfølgende protektionistiske forretningsklima betød en chance for mange industrivirksomheder, der kunne producere til hjemmemarkedet, mens der omvendt var tale om et alvorligt afbræk i de eksporterende virksomheders aktiviteter. Virksomheder inden for teks-

til og beklædning fik forbedret deres vilkår. En virksomhed som Danfoss gennemførte sin første vækst betinget af det ret lukkede hjemmemarked. Derimod havde for eksempel F.L. Smidth store problemer.

Som følge af Danmarks deltagelse i 2. Verdenskrig betød denne ikke de samme erhvervsmæssige muligheder som den første. En del af de store virksomheder fortsatte aktiviteterne på et mere begrænset niveau, nogle også i udlandet, men andre lå stille og i det store hele var der tale om en erhvervsmæssig stagnation.

Karakteristisk for perioden efter 2. Verdenskrig, 1950-1970, er, at de fleste virksomheder oplever relativt gode år i takt med øget handel og forbedrede konjunkturer. Den stigende internationalisering forværrer dog forretningsklimaet for mange hjemmemarkedsproducenter, herunder ikke mindst virksomheder inden for tekstil, beklædning, læder og fodtøj.

Perioden 1970-87 er mærket af den økonomiske og energimæssige krise efter 1973, der betød afslutningen på en histo-

risk set stabil 20-årig vækst. Konjunkturtilbageslaget ramte ikke mindst investeringsgode-producenterne og den tunge industri, først og fremmest skibsværfterne, der yderligere blev udsat for skærpet international konkurrence. Blandt fødevareproducenterne viser krisen sig derimod gennem strukturtilpasning og koncentration, hvorved flere andelselskaber når samme størrelse som de største industrielle aktieselskaber.

Aggregeret koncentration

I alle industrialiserede lande synes der at være en tendens til, at de største industrivirksomheder over tiden tegner sig for en voksende andel af industriens samlede beskæftigelse, værditilvækst, omsætning og aktiver (Curry & George 1983, Brozen 1982). Denne tendens til aggregeret industriel koncentration synes stærkere end den gennemsnitlige koncentration inden for de enkelte brancher, idet en væsentlig del af de største virksomheders vækst er foregået ved spredning af aktivi-

Tabel 5: Aggregeret industriel koncentration (skøn)

	ca. 1900	ca. 1930	ca. 1970	ca. 1987
tusinde personer				
A. 30 største industrifirmaer	15	43	89	135
B. Beskæftigede i industrien	100	200	404	405
Aggregeret koncentration (%)	15	22	22	33
Kilde: Appendiks 2 og 3, Johansen (1988). Amn.: Tabellen angiver et skøn for beskæftigelsen i de 30 industrivirksomheder med den største aktivmasse i de angivne år (for år 1900 de i appendiks 2 angivne 1904-virksomheder, for år 1930 de i appendiks 2 angivne 1938-virksomheder. Skønnet er baseret på beskæftigelsestallene i appendiks 3, i 1904 23 virksomheder, i 1930 14 virksomheder. I 1970 og 1987 findes tal for alle 30 virksomheder. Industribeskæftigelsen, der søger at tælle både arbejdere og funktionærer, er skønnet ud fra Johansen (1988) og tal fra Danmarks Statistik.				

teterne mellem brancher (Curry & George 1983).

Der er ikke tale om nogen tendens, idet for eksempel de største amerikanske selskaber siden 1970'erne har oplevet både absolut og relativ tilbagegang i beskæftigelsen, når der sammenlignes med mindre virksomheder. Dertil kommer, at en del af koncentrationen simpelthen kan henføres til effekterne af en voksende økonomi.

Også i Danmark kan iagttages en tendens til aggregeret industriel koncentration (omend det talmæssige materiale i denne sammenhæng må tages med særligt store forbehold – jævnfør appendiks. 1)

Grundet usikkerheden i datamaterialet er hermed blot givet et indicium for, at dansk industri er kendetegnet ved fortsat aggregeret koncentration.

Aggregeret koncentration er blevet bedømt højest forskelligt i økonomisk teori. Berle og Means, som i sin tid opdagede tendensen på amerikanske data, pegede på risikoen for, at økonomien efterhånden skulle blive domineret af nogle få store selskaber. Det forekommer der at være mindre risiko for, idet den aggregerede koncentration synes at være begrænset til industrien (Brozen 1982).

Andre forskere, heriblandt traditionelle industriøkonomer har understreget de konkurrencebegrænsende virkninger af stigende markedsmagt. Det er denne tankegang, der ligger bag det såkaldte »structure-conduct-performance«, hvorefter en branches struktur bestemmer konkurrenceforholdene. Voksende internationalisering og en gradvis revurdering af oligopolitisk konkurrence har imidlertid svækket dette argument. Og koncentrationen på aggregeret niveau siger ikke noget om strukturen i den enkelte branche. Aggregeret industriel koncen-

tration er derfor blevet kaldt: »a phenomenon in search of significance« (Brozen 1982).

En alternativ synsvinkel, som er blevet almindelig i nyinstitutionel økonomisk teori, er at vurdere aggregeret koncentration som et udtryk for hierarkisk organisering.

Hvis organisationsform har betydning for industriens omkostningsstruktur, er hermed givet et incitament til at vælge den bedst mulige (omkostningsminimerende) organisering, idet en sådan kalkule må tage hensyn til både produktions- og organisationsomkostninger (»transaktionsomkostninger«). Koncentrationen kan således ses som udfaldet af en intens konkurrence, hvor markedsmekanismerne har udvalgt de mest effektive organisationsformer. Denne synsvinkel er kendetegnende for Chandlers arbejder.

I forhold til tidligere teorier synes institutionel økonomisk teori specielt velegnet som grundlag for en beskrivelse af de store virksomheders udvikling. Disse virksomheder omfatter jo typisk mere end et produktionsanlæg og synes altså at vokse sig større end hensynet til stor-driftsfordele i produktionen betinger. Hvis derimod de store virksomheders konkurrencefordel beror på markeds-koncentration, synes det uafklaret, hvorfor økonomien ikke allerede domineres af nogle få selskaber, og hvorfor der selv blandt de største virksomheder foregår en betydelig udskiftning.

Den forskningsmæssige interesse retter sig derfor først og fremmest mod, hvorfor sådanne store hierarkier synes at organisere relationerne mellem de produktive enheder bedre end markedsme-kanismen. Specielt må det forklares, hvorfor de store hierarkiers konkurrencefordel på en række områder synes at være

vokset over tiden.

Markedets forøgede omfang (svarende til en stigende hyppighed for en række transaktioner) synes at være blandt de væsentligste forklarende faktorer (Chandler 1988, Williamson 1985).

Dertil kommer, at den moderne industriproduktion på mange områder kræver voksende investeringer i specialiserede aktiver (Williamson 1985) og måske først og fremmest stærkt forøgede investeringer i viden - forskning, uddannelse, produktionsteknologi og markedskendskab (Arrow 1969). Begge typer investering synes vanskeligt at kunne forrente sig for juridisk uafhængige producenter. For eksempel fører investeringer i specialiserede aktiver til afhængighedssituationer, men gennem integration og fælles ejerskab kan tabene ved forhandling og monopolistisk adfærd reduceres. I markedet for viden er der på grund af produktets uåndgribelige karakter tilsvarende fejl, for eksempel fordi køber kan genbruge produktet omkostningsfrit, og disse fejl gør det mere hensigtsmæssigt for den enkelte virksomhed at bruge sin konkurrencefordel direkte - gennem integration eller egenproduktion.

Det internationale perspektiv

Sammenlignes med de øvrige nordiske lande fremgår det, at koncentrationen synes betydelig mindre i Danmark. Den lave koncentration er specielt bemærkelsesværdig, når der tages højde for, at den aggregerede koncentration gennemgående er højere i de små lande.

Også når der sammenlignes med de øvrige industrialiserede lande, er det markant, at industrivirksomheder med mere end f.eks. 500 ansatte i Danmark tegner sig for en markant mindre andel af den samlede beskæftigelse (Thomsen 1988). Chandler (1988) efterviser, at verdens største industrivirksomheder først og fremmest er hjemmehørende i USA, i de senere år også i Japan. De øvrige store industrilande Storbritannien, Vesttyskland, Frankrig tegner sig for langt hovedparten af resten.

Der synes altså at være en tendens til, at de store virksomheder også udvikler sig på de største markeder. Den producerede volumen (transaktionernes frekvens, populationens størrelse) kan altså være en vigtig forklarende faktor for fremvæksten af store virksomheder.

Tabel 6: Aggregeret industriel koncentration i de nordiske lande 1987. 30 største industrikoncerners andel af den samlede indenlandske industribeskæftigelse.

	Incl. udenlandsk Beskæftigelse	Excl. udenlandsk Beskæftigelse
Danmark	26	(20)
Finland	62	51
Norge	44	34
Sverige	85	43

Anm.: tabellen viser de 30 beskæftigelsesmæssigt største industrielle koncerners andel af den samlede indenlandske industribeskæftigelse. 2. Sammenligningsgrundlaget er nationalregnskabstal for beskæftigelsen, hvorfor koncentrationsgraden her forekommer lavere end i den foregående tabel.

Kilde: The Nordic Institutes, egne skøn (1989).

Markedets størrelse er dog ikke den eneste årsagsfaktor, hvilket blandt andet den forholdsvis store hyppighed af store virksomheder i mindre lande som Sverige og Schweiz kan vidne om (Forum for Industriel Udvikling 1988a). I tilknytning hertil synes det derfor værd også at betragte betydningen af virksomhedernes branchetilknytning.

Sektor og branchetilknytning

Blandt verdens største industrivirksomheder findes hovedparten i fødevarer, kemiske produkter, primære metaller og tre undergrupper inden for jern- og metalindustri – elektrisk og ikke-elektrisk maskineri samt transportudstyr (Chandler 1988). Blandt de øvrige industrigrene er en tydelig tendens til koncentration på særlige områder, f. eks. produktion af cigaretter, gummidæk eller kameraer. Disse industrigrene kan blandt andet karakteriseres som særligt kapitalintensive.

Derimod findes kun få store virksomheder i beklædning og fodtøj, træ- og møbelindustri, papir- og grafisk industri, læder, instrumenter m.v., der kan karakteriseres som relativt arbejdskraftintensive.

Grundlaget for de største industrivirksomheder var ifølge Chandler (1988), at der i slutningen af forrige århundrede fremkom en række tekniske innovationer, som befordrede stordrift. Det gjaldt raffinering og destillation af sukker, sprit samt mineralsk og vegetabilsk olie foruden mekanisk forarbejdning af korn, tobak og andre landbrugsprodukter. Hertil kommer forøget kendskab til kemiske og mekaniske produktionsprocesser, for eksempel samlebandet. I disse industrigrene blev det nødvendigt at producere en vis minimumsmængde (i en minimumseffektiv-størrelse) for at høste det

fulde udbytte af stordriftsfordelene. Tilsvarende krævede hensynet til produktionsomkostningerne, at virksomhedens produktionsortiment udnyttede vigtige samdriftsfordele mellem forskellige produkter.

Stordriftsfordele i produktionen kan imidlertid langtfra have været den eneste drivkraft. Først og fremmest foregik produktionen i de store firmaer typisk på mere end en fabrik. Dernæst er det karakteristisk, at de store industrivirksomheders fremvækst i høj grad foregik som en funktionseksponation, idet nye funktioner som afsætning, indkøb, forskning, finansiering, logistik og personale blev integreret (Chandler 1988).

således grund til at hæfte sig ved de betydelige investeringer i specialiserede aktiver, som er foregået i de kapitalintensive sektorer, ligesom udnyttelsen af immaterielle aktiver (teknologi, know-how m.v.) formentlig har befordret ekspansion i de største selskaber.

I de kapitalintensive industrier foregik fortsat vækst ifølge Chandler først gennem horisontal og vertikal integration, senere ved internationalisering og diversificering. Horisontal integration, foregik både som løse sammenslutninger af ret uafhængige producerede enheder (føderationer) og som et egentlig forsøg på at centralisere og rationalisere produktionen.

I de arbejdskraftintensive industrigrene foregik vækstforløbet derimod anderledes. De store dagligvareforhandlere overtog afsætningen og kunne således udnytte stordrifts- og samdriftsfordele på dette led i produktets værdikæde.

Nedenfor er de 30 danske virksomheder søgt fordelt på industrigrene. Blandt andet på grund af skift i virksomhedernes aktivitetsområde er inddelingen ikke

fuldstændig sammenfaldende med den tidligere i artiklen anvendte.

Det fremgår, at også blandt de 30 største udgør virksomheder i de 3 sektorer – fødevarer, kemisk industri og jern- og metalindustri – en dominerende andel.

Over tiden har det været karakteristisk, at flere af de største virksomheder kommer fra jern- og metalområdet samt den kemiske industri. Jern- og metalindustrien vinder navnlig frem til 1970, hvorefter tilbagegangen først og fremmest skyldes værfkrisen og voksende konkurrence i den tunge industri.

Nærings- og nydelsesmiddelindustriens andel er aftagende frem til 1970, hvorefter ikke mindst koncentration blandt mejerier og slagterier bringer nogle af disse virksomheder frem blandt landets største.

En tilsvarende tendens kan iagttages på data fra Danmarks Statistik, idet de tre nævnte sektorer tegner sig for op mod 80 procent af industribeskæftigelse i virksomheder med mere end 500 ansatte. En del af forklaringen er dog, at der i det hele taget er tale om store sektorer (omkring 70 procent af industriens samlede beskæftigelse), således at vækstpotentialet har været betydeligt.

Horisontal integration

Ligesom i de store industrilande (Chandler 1988) er horisontal integration et markant træk ved den danske industristrukturs udvikling. Blandt 30 af de største i 1987 har 16 nået et helt eller delvist nationalt monopol, heraf 6 gennem en langvarig horisontal koncentration: Carlsberg, De danske Sukkerfabrikker, Skandinavisk Holding, Aalborg Portland, Mejeriselskabet Danmark, De danske Spritfabrikker. Hertil kommer tre virksomheder som Kryolitselskabet Øresund, Store Nordiske og Superfos, der tidligere besad et nationalt monopol. I 1989 har NOVO-Nordisk, den store Danisco-fusion og NKT-Fisker og Nielsen fortsat koncentrationstendenserne, de to sidste dog mindre som en koncentration inden for samme branche.

Også i brancher, hvor der endnu ikke findes nogen enkelt dominerende virksomhed, for eksempel slagterier eller forlagshuse har der været klare koncentrationstendenser, men på disse områder hersker stadig mere jævnbyrdige konkurrencevilkår.

Der er flere eksempler på, at koncentrationen udenfor de kapitalinten-

Tabel 7: Sektorfordeling af de 30 største industrivirksomheder 1904-87.

	1904	1938	1970	1987
Nærings- og nydelsesmidler	11	6	4	8
Tekstil, beklædning, læder	5	4	0	1
Papir og grafik	1	3	2	1
Kemisk industri	2	3	4	7
Råstofbaseret industri	3	3	5	3
Jern- og metal	8	10	15	8
Andet	0	1	0	2
I alt	30	30	30	30

Tabel 8: Internationalisering blandt de 30 største industrivirksomheder.

	1904	1938	1970	1987
Antal internationaliserede virksomheder ud af de 30	3	7	15	21

sive brancher ikke sikrer virksomheden en dominerende stilling. Ballin & Hertz betragtes for eksempel som en mislykket fusion. Den teknologiske udvikling fjernede det naturlige monopol for Store Nord. De Forenede Papirfabrikker fik alligevel problemer i løbet af 1970'erne og måtte fusionere. Dansk Cicorie kunne ikke overleve skift i forbrugernes adfærd og i den danske importpolitik.

Internationalisering

Der er dog også adskillige eksempler på virksomheder, hvis vækst kun i meget begrænset omfang er foregået gennem integration. Det gælder primært de internationalt orienterede selskaber, som har kunnet vokse gennem forøget eksport – for eksempel Grundfoss, Danfos, Novo, Nordisk Gentoft, Lego, Løvens Kemiske Fabrik, Thomas Sabroe. Disse selskaber producerer typisk et unikt produkt, som på forhånd giver dem en stærk stilling på markedet.

Internationaliseringsprocessen illustreres måske tydeligst gennem ovenstående tabel. Det fremgår, at en støt stigende andel af de største industrivirksomheder karakteriseres som internationale.

International ekspansion synes således at have været en af de væsentligste vækstveje for de store danske industrivirksomheder.

Internationalisering er her forstået i vid forstand, idet en internationaliseret virksomhed defineres som en virksom-

hed, der har hovedparten af sine aktiviteter i udlandet – fortrinsvis gennem eksport eller international produktion. Der er naturligvis tale om en vis grad af skøn, men tendensen synes meget klar.

I 1904 er kun 3 virksomheder vurderet som internationale. Det store Nordiske Telegraf-selskab var ifølge sin natur en international virksomhed. B&W havde allerede på dette tidspunkt en betydelig eksport baseret på anvendelse af dieselmotorer i skibe. Aarhus Oliefabrik havde international produktion og indkøb siden 1880'erne og en hurtigt voksende eksport. Man kan diskutere om ikke også St. Croix og Københavns Flydedok kunne regnes som internationaliserede. Sukkerfabriken St. Croix var baseret på en af de få danske kolonier. Københavns Flydedok var en del af en større international koncern. De er dog ikke klassificeret som sådan, idet den væsentlige del af deres omsætning formentlig fandtes i indlandet.

I 1938 er 7 virksomheder blandt de 30 regnet som internationale. Det gælder, foruden de førnævnte 3, F.L. Smidth, Nordisk Fjer, Fisker & Nielsen og Kryolitselskabet. Fisker & Niensens internationale afsætning svingede på grund af den internationale protektionisme betydeligt gennem 1930'erne, men selskabet var dog overvejende internationalt orienteret. Carl Aller havde allerede tidligt etableret produktion i Norge og Sverige, men det kan dog diskuteres, om de internationale aktiviteter kan siges at være dominerende.

I 1970 er tallet steget til 15. Foruden tidligere nævnte virksomheder har Danfoss, Plumrose, Novo, Atlas, Sadolin og Holmblad samt Thomas Sabroe vokset sig store siden 1930'erne, fortrinsvis gennem international ekspansion. Også virksomheder som skibsværfterne, LK-NES og Thrige-Titan kunne tælles med som internationale, hvilket dog ikke er gjort her.

I 1987 er 21 – eller 2/3 – af de 30 største virksomheder internationaliserede. Virksomheder som Grundfoss, Rockwool, Gutenberghus, Danisco, Jens Villadsens Fabrikker, Løvens kemiske Fabrik, Lego, Nordisk Gentofte har ekspanderet internationalt, mens Tulip og Steff-Houlberg er vokset gennem integration af enheder, der allerede var meget internationalt orienterede. Carlsberg og De danske Sukkerfabrikker har gennem århundredet haft meget betydelige nationale aktiviteter og først i løbet af 1970'erne gennemført en ekspansion, som har gjort dem til fortrinsvis internationale virksomheder. Hertil kommer Odense Staal-skibsværft, der som andre skibsværfter, har betydelige internationale aktiviteter, men som dog ikke er talt som internationaliseret i denne sammanhæng.

Selv om internationalisering er et gennemgående træk blandt de største selskaber, er der dog adskillige, som fortrinsvis er vokset på anden måde. Ud af de 30 største industrivirksomheder i 1987 gælder dette for de 10. Skandinavisk Tobakskompagni og De Danske Spritfabrikker har en hurtigt voksende eksport, men er dog fortrinsvis vokset gennem først koncentration og senere diversificering. Også Mejeriselskabet Danmark (i 1988 omdøbt til MD-Foods) er vokset gennem national koncentration. Den varige vækst i Superfoss er trods et fejlslagent internationali-

seringsforsøg i 1980'erne foregået gennem diversificering. Også NKT har fra begyndelsen været en hjemmemarkedsvirksomhed (i skarp konkurrence med import fra Tyskland og Sverige). Og Det danske Staalvalseværk har formentlig kun kunnet overleve på det nationale marked gennem offentligt engagement.

Med hensyn til internationalisering stemmer de danske erfaringer ikke overens med Chandlers fremstilling af amerikansk og vesteuropæisk storindustri, hvorefter virksomhederne først ekspanderer internationalt efter betydelige investeringer i hjemmemarkedet. Karakteristisk for den danske storindustri er derimod, at der fra et meget tidligt tidspunkt ekspanderes internationalt parallelt med væksten på hjemmemarkedet. Derimod er det også i Danmark meget tydeligt, at internationaliseringen er stærkest i industrigrene med væsentlige stordriftfordele: fødevarer, kemisk industri og dele af jern- og metalindustrien.

Vertikal integration

Vertikal integration har spillet en langt ringere rolle for udviklingen af den danske storindustri end den horisontale.

Inden for fødevarer har Brugsen og Irma som nævnt søgt selvforsyning gennem etablering af egne fabrikker.

Carlsberg har sikret leverancer af flasker gennem erhvervelse af Kastrop og Holmegaard. Derudover kan de producerende andelsvirksomheder også ses som udtryk for en vertikal integration fra de primære producenter.

Inden for beklædning har der med skrædderhvervet traditionelt været integration mellem produktion og salg. Både i Danmark og i udlandet har udviklingen gennem dette århundrede været karakter-

riseret af voksende adskillelse, idet forhandling i stigende omfang varetages af store forhandlere (varehuse).

Flere forsøg i den modsatte retning har ikke vist sig overlevelsedygtige. Det gælder Crome & Goldsmidths integration ind i butikslæddet, ligesom flere beklædningsforhandlere – Wessel & Vett, Brødrene Andersen – har etableret og igen opgivet egen produktion. Derimod synes der at være muligheder for en ressourcebesparelse gennem integration af selve produktionsprocessen, jævnfør De danske Bomuldsspinderiers integration med væverierne, som var vigtige aftagere.

Også i den råstofbaserede industri er der flere eksempler på, at virksomheden ønsker at beskytte sine forsyningskilder. Jens Villadsen har opkøbt skifferminer i Norge og Sverige. Junckers Savværk har opkøbt en stor fransk leverandør af træmasse. F. L. Smidth koncernens stiftelse af cementfabrikken Ålborg Portland har dog tilsyneladende mere karakter af diversificering til et nyt produktområde end et egentlig forsøg på at sikre afsætningskanaler.

Endelig har de internationalt specialiserede virksomheder- medicinalvirksomheder og fremstillere af specialiserede maskiner – oftest valgt af overtage deres udenlandske forhandlere, når produktionen nåede et tilstrækkeligt omfang.

Det klareste eksempel på vertikal integration er dog foregået mellem rederier og skibsværfter, hvor usikkerhed om leveringsvilkårene (Williamson 1985) og en defensiv sikring af forsyningskilderne formentlig var et væsentlig integrationsmotiv for de store rederier.

Den trods alt ret beskedne vertikale integration står i modsætning til de udviklingstræk, som Chandler (1977) beskriver i den amerikanske storindustri. Chandler

forklarer selv denne forskel mellem europæisk og amerikanske virksomhedshistorie ved de begrænsede europæiske markeder, hvorfor rationaliseringsgevinsterne ved vertikal integration ikke var tilstrækkelig til at opveje ulemperne. Er denne hypotese sand, har specielt det beskedne danske hjemmemarked sat snævre grænser for rentabel vertikal integration.

Diversifikation

Et vækstmæssigt alternativ til koncentration eller international ekspansion er diversifikation til nye produkter, der kan gennemføres gennem intern udvikling og produktion af nye produkter eller gennem opkøb af virksomheder i andre brancher.

Sædvanligvis skelnes mellem diversifikation til beslægtede og ikke-beslægtede områder.

Koncerndannelsen er tydelig i mindst halvdelen af de 30 største industrivirksomheder i 1987. F. L. Smidth-Ålborg Portland har diversificeret til beton, eternit og mange andre områder. Superfoss, der i 1987 har frasolgt sit oprindelige forretningsområde (kunstgødning), men diversificeret til blandt andet andre grovvarer. De danske Sukkerfabrikker har købt sig ind i papirfremstilling, mejerier (fraselgt), ventilation og mange andre produkter. Skandinavisk Holding har diversificeret bort fra tobak og ind i møbler, landbrugsmaskiner (fraselgt) og engroshandel. Gutenberghus omfatter i 1987 reklame, film, bogforlag og meget andet. Danisco er først i løbet af 1980'erne begyndt at fokusere sine aktiviteter på bioteknologi. Store Nord har ekspanderet bort fra telegrafi og ind i kommunikationsudstyr. De Danske Spritfabrikker har diversificeret

ret til snacks og fast food. Kryolitselskabet Øresund har afviklet sin minedrift, men i stedet opbygget en betydelig fødevarer-virksomhed. Nordisk Kabel og Traadfabrik har diversificeret bort fra kabel og tråd ind i elektronik og senest erhvervet Fisker & Nielsen.

Også mere fokuserede virksomheder som Carlsberg, Jens Villadsen og Rockwool har i dag en væsentlig del af deres aktiviteter uden for deres oprindelige forretningsområde. Carlsberg har stiftet Royal Copenhagen. Jens Villadsen producerer udover tagpap også vejmaterialer og flere andre produkter. Rockwool har spredt sine aktiviteter til fiskenet og plantevækstmedier. Hertil kommer iøvrigt de store rederier, der også har en betydelig industriel aktivitet.

Derimod er virksomheder som Novo, Danfoss, Grundfos og Nordisk Gentofte i langt højere grad forblevet i deres oprindelige forretningsområde. Som før nævnt har flere af disse i stedet foretrukket en international markedseksponering. Heller ikke andelsvirksomhederne – Tulip, Mejeriselskabet Danmark, Steff-Houlberg – har diversificeret synderligt, hvilket kan skyldes, at de særlige ejerskabsforhold har begrænset mulighederne for kapitaltilførsel.

Diversifikationsstrategien har ikke i alle tilfælde sikret virksomhedens overlevelse. C. Schous Fabrikker og Medicinalco er måske eksempler på virksomheder, hvis brede produktionsortiment har hæmmet deres konkurrenceevne. Sukkerfabrikkerne, Skandinavisk Tobakskompagni og Jens Villadsens Fabrikker har måttet opgive diversifikationsforsøg med økonomiske tab.

En parallel til diversifikation er koncernoptagelse, når en stor virksomhed selv bliver købt op af en større koncern.

Som det fremgår af en tidligere tabel er mange af de store virksomheder med tiden blevet overtaget og videreført af andre som dele af en større koncern. Det gælder for eksempel Fakse Kalk, der blev overtaget af Ålborg Portland, eller Glud & Marstrand, der blev overtaget af Lego. Frederiksholm Tegl kunne videreføres som del af den senere Calcas koncern. Carlsberg dannede Royal Copenhagen gennem fusionering af flere producenter af kunstprodukter. NKT købte i 1989 Fisker & Nielsen med henblik på en fortsættelse af dette selskab.

Motiverne til diversifikation har været forskellige.

I mange tilfælde har det nye produktområde været beslægtet med de eksisterende aktiviteter og således kunnet bygge på væsentlige samdriftsfordele. Det har formentlig været tilfældet i Aarhus Oliefabriks teknologiske produktudvikling, i F.L. Smidts stiftelse af Ålborg Portland, Novos opkøb af Ferrosan, Rockwools udnyttelse af stenuld ud over isolering.

I andre tilfælde har det oprindelige marked været mættet, og virksomheden har derfor ønsket at fortsætte aktiviteterne på andre områder. Ligeledes har der været et ønske om at sprede virksomhedens risiko gennem en spredning af produktporteføljen. Kryolitselskabet Øresund, Skandinavisk Tobakskompagni, Ålborg Portland, Superfoss og F.L. Smidth-koncernen er eksempler på virksomheder, som har diversificeret til aktiviteter, der ikke var beslægtede med det oprindelige forretningsområde.

At kunne trække på uudnyttede ressourcer, for eksempel adgang til et internationalt distributionssystem, har været baggrunden for integration mellem ubeslægtede forretningsområder, som dog skulle have væsentlige samdriftsfordele.

Det har angiveligt været tilfældet i integrationen af Carlsberg og Royal Copenhagen eller mellem NKT og Fisker & Nielsen.

Der ses altså en vis, men ikke entydig tendens til diversificering på baggrund af overkapacitet og uudnyttede ressourcer, som understreget af Chandler (1988). Derimod genfindes i den danske udvikling tendensen til, at diversificering førte til en ny divisionaliseret struktur, hvor efter de enkelte produktbaserede divisioner, i Danmark typisk forskellige selskaber, selv varetog de forskellige forretningsfunktioner.

Nogle virksomheder har bevidst begrænset sig til det oprindelige forretningsområde. Det er for eksempel sigende, at Superfos blev stiftet af en afgående direktør fra Tuborg, hvor den øvrige ledelse ikke ønskede at udvide aktiviteterne til

også at omfatte produktion af gødning.

Likvidation

En nøjagtig definition af, hvornår et industriselskab ophører er vanskelig. En række tekstilvirksomheder er for eksempel fortsat som finansieringsselskaber, mens skibsværfter kan drive alternativ forretningsvirksomhed på de gamle arealer. Hertil kommer, at fusioner og overtagelse ofte dækker over delvis eller fuldstændig nedlæggelse af det fusionerede eller overtagne selskab. Med disse afgrænsningsproblemer in mente er det alligevel ovenfor forsøgt at give en opstilling over 20 likviderede virksomheder blandt de betragtede 73.

En stor del af disse likvidationer falder i særligt udsatte sektorer som tekstilfabrikker og skibsværfter.

Tabel 9: Likviderede virksomheder.

Skibsværfter	
Helsingør værft	1882-1986
Nakskov Skibsværft	1917-1983
Aalborg Værft	1937-1987
Tekstilvirksomheder	
Crome & Goldsmidth	1860-(1929)
Modeweg & Søn	1832-1956
Mogensen & Dessau	1902-1953
Henriques & Løvgren	1897-1968
Bryggerier	
Københavns Bryggerier	1898-1939
Stjernen	1902-1964
Spritfabrikker	
Københavns Spritfabrikker	1896-1917
Fortuna	1891-1917
Møller	
Danske Dampmøller	1897-1910
Københavns Dampmøller	1897-1917

Tabel 10: Andre likviderede virksomheder.

St. Croix	1976-1922
Gosch & co.	1882-(1979)
Forenede Snedkerier	1897-1919
Lange m.f.	1898-1981 (?)
Dansk medicinal og Kemi	1917-1979 (?)
C. Schous Fabrikker	1859-1974

For det andet forsvinder firmaer i sektorer, der som bryggerier og spritfabrikker, har gennemgået en kraftig koncentration. Hertil kommer en række tilfælde, hvor det forekommer mere vanskeligt at afklare årsagerne.

Iværksættere og ejere

Der er ud fra økonomisk teori flere gode grunde til at udpege ejerforhold som en af de mest sandsynlige determinanter for de betragtede vækstmønstre.

Tidlig virksomhedsteori betonede den rolle, som driftsherrens evner spillede for virksomhedens ekspansionsmuligheder. Dette synspunkt blev udbygget af Schumpeter (1934, 1950), som i iværksætteren så en bærer af teknologisk og social innovation.

I institutionel økonomisk teori tages udgangspunkt i adskillelsen af ledelse og ejerskab, der analyseres som et forhold mellem en foresat (principal) og en undergoven (agent) (Jensen and Meckling 1977, Arrow 1985). De to parter kan ofte have forskellige interesser. Ledelsen vil måske være interesseret i ekspansion, hierarkisk magtudøvelse, frynsegoder og minimal risiko for at miste sit arbejde. Ejere vil formentlig interessere sig mere for afkast og de vil måske være mere risikovillige i kraft af en større og mere spredt formue. Hvor ejerskabet er spredt og svagt repræsenteret, er der grund til at

forvente, at ledelsens præferencer for vækst og risikospredning får en større vægt. Hvor omvendt ejerinteressen er stærkt repræsenteret er incitamentet til at vurdere aktiviteterne efter nutidig og fremtidig rentabilitet stærkere.

Om de tidlige ejerforhold i dansk storindustri foreligger kun spredte oplysninger, men to tidlige ejergrupper skal dog omtales nærmere – iværksætterne og den finansielle sektor.

Bag hovedparten af de største virksomheder står selvstændige iværksættere – håndværkere, handels- og finansfolk, men navnlig mange ingeniører. Der står for eksempel ingeniører bag F.L. Smidth-koncernen (incl. Aalborg Portland), Danfoss, Grundfoss eller B&W. Også i andre tilfælde er det tydeligt, at der bag virksomhedens udvikling står enkeltpersoner, hvis særlige tekniske indsigt har spillet en stor rolle for virksomhedens udvikling – det gælder for eksempel i Carlsberg, Novo, NKT, Nordiske Gøtøfte, Thrige Titan, LK-NES eller Fisker og Nielsen. Adskillige af dem trækker på udenlandsk inspiration, og i nogle tilfælde – som for Lego, B&W, Rockwool – bygges virksomheden direkte på et udenlandsk patent.

Den tidlige vækst er ofte selvfinansieret, og selv efter en introduktion på Børsen bevares kontrollen gennemgående hos de oprindelige ejere. Der er en tendens til, at ejerskabet efter den oprindeli-

ge iværksætter overlades til efterkommere, og familieejerskab er derfor selv i dansk storindustri en dominerende ejerform.

Der er dog også eksempler på store virksomheder, bag hvilke der ikke har stået nogen dominerende enkeltperson. Stålvalseværket, Kryolitselskabet, Andelselskaberne, Skandinavisk Tobakskompagni, Plumrose og Danisco er eksempler. Hertil kommer, at mange stiftes af større koncerner.

I den tidlige industrialisering, er det slående, at så mange store selskaber er blevet grundlagt under medvirken af Privatbanken og C. F. Tietgen i 1870'erne. Ligeledes har Landmandsbanken med vekslende held spillet en rolle for skabelsen af nogle store industrivirksomheder, herunder De forenede Papirfabrikker samt Ballin & Hertz. En nærliggende forklaring er det uudviklede danske kapitalmarked ved industrialiseringens begyndelse. Omkring 1. verdenskrig belærte store finansielle kriser imidlertid bankverdenen om det ufornuftige i at spille en mere aktiv rolle i dansk industri.

Nedenfor er givet et skøn over ejerformerne i de største industrivirksomheder 1970 og 1987.

Til de familieejede virksomheder tæles i 1987 F. L. Smidth, Ålborg Portland og NKT, der kontrolleres fra Potagua-fonden (NKT med ca. 30 procent); Danfoss, i hvis fond stadig sidder medlemmer af Clausen-familien; Grundfoss; Rockwool, Aarhus Oliefabrik, Kann Rasmussen Industri og Lego. Også Odense Staalskibsværft regnes som en del af A. P. Møller Gruppen for et familieejet selskab. Karakteristisk for disse selskaber (med undtagelse af NKT og Aarhus Oliefabrik) er, at efterkommerne efter en iværksætter stadig kontrollerer selskabet. Der er tale

om en forskelligartet gruppe med hensyn til vækstveje.

Det er vurderet, at kategorien »spredt ejerskab« i 1987 karakteriserer Sukkerfabrikkerne; Skandinavisk Holding, der ejes af 2 familier, en fond og et udenlandsk selskab; Superfos; Store Nordiske, hvor ledelsen gennem en holdingkonstruktion synes at have fuldstændig kontrol; B&W, Danisco, Jens Villadsens Fabrikker, Kryolitselskabet Øresund, De danske Spritfabrikker. Karakteristisk for disse selskaber (med undtagelse af B&W og i mindre grad Jens Villadsens fabrikker) er en betydelig diversifikation.

Carlsberg, Novo, Nordisk Fjer, Gutenberghus, Løvens Kemiske Fabrik og Nordisk Gentofte er i 1987 kontrolleret af fonde, hvis væsentligste formål er en almennyttig videreførelse af aktiviteterne. De har alle gennemført en meget betydelig internationalisering, men (med undtagelse af Gutenberghus) hovedsagelig afgrænset deres aktiviteter inden for det oprindelige produktområde. Det er bemærkelsesværdigt og vanskeligt at forklare ud fra de gældende teorier om ejerformer, at disse selskaber har klarer sig så godt. Ganske vist er deres succes etableret før overgangen til fondseje, men fondskonstruktionen synes dog at have virket effektivt i en længere periode derefter, selvom der naturligvis også er eksempler på, at store fondsejede industrivirksomheder har fået problemer, jævnfør Thrige-Titan.

Tulip, Steff-Houlberg og Mejeriselskabet Danmark er andelsejede. De har oparbejdet en betydelig eksport, men kun i begrænset omfang diversificeret og udviklet nye produkter. Her er det tænkeligt, at landmændenes begrænsede indkomster har ført til krav om højere afregningspriser for de primære produkter og

Tabel 11: Ejerformer blandt de 30 største industrivirksomheder 1970 og 1997.

	1970	1987
Familieeje	13	10
Spredt ejerskab	11	9
Fondseje	4	6
Andelseje	0	3
Anden ejerform	2	2
I alt	30	30

dermed et ringere kapitalgrundlag end tilfældet ville have været for almindelige aktieselskaber. Andelsvirksomhederne havde måske i højere grad diversificeret og produktudviklet, hvis de ikke havde været underlagt de særlige begrænsninger i form af høje afregningspriser.

Sadolin og Holmblad ejes siden 1987 af den svenske koncern Casco-Nobel. Det danske Stålvalseværk betragtes som offentligt ejet.

Offentligt engagement

Et sidste, men væsentligt led i den danske storindustri vækst, er politiske indgreb og reguleringer.

Den offentlige sektor har gennem koncessioner og andre aftaler været afgørende for Det store nordiske Telegraf-selskab. Man har gennem toldbestedelser og EF-kvoter sikret De Danske Sukkerfabrikker og gennem forskellige re-struktureringer understøttet B&W i vanskelige perioder. I en længere periode garanterede man De danske Spritfabrikker et monopol, som dog var betinget af, at afgiftforhøjelserne forinden havde fjernet grundlaget for Københavns Spritfabrikker, Spritfabrikken Fortuna med flere. Kryolitfabrikken Øresund, Sukkerfabrikken St. Croix og Det Danske Stålvalse-

værk er eksempler på et direkte offentligt engagement i produktionen.

Dertil kommer, at den offentlige sektor har fungeret som hovedaftager for mange industrivirksomheder. Det gælder for eksempel NKT og skibsværfterne, der desuden er blevet støttet gennem billig finansiering og andre tilskud. For Junc-kers Savværk var DSB i starten den største kunde.

En meget almindelig vækstproces har således været, at likvide midler tilveje-bragt på baggrund af en offentlig sikret markedsposition efterfølgende med veks-lende succes er blevet anvendt til diversi-fikation på nye forretnings-områder.

Den offentlige sektors indflydelse på den danske storindustri formindskes ikke af den førnævnte tendens til stationari-tet i blandt de allerstørste virksomheder. Blandt de 30 største - privatejede - selska-ber i 1987 er der således omkring 1/4, hvis vækst er foregået i direkte tilknytning til den offentlige sektor. Der er således næp-pe tvivl om, at de store danske virksomhe-der i fravær af disse indgreb i markedsme-kanismen havde udviklet sig væsentligt anderledes. Ikke mindst har den danske storindustri af denne grund haft udvik-lingsbetingelser, som adskiller sig fra situationen i mere markedsorienterede lande som USA.

Konklusion

I denne artikel er skitseret udviklingsmønstre for de største danske industrivirksomheder gennem dette århundrede. Artiklens konklusioner kan opsummeres i form af stiliserede fakta.

1. Der foregår en betydelig udskiftning blandt de store industrivirksomheder – en udskiftning, der kan fortolkes som udtryk for intens konkurrence og for skiftende markedsvilkår i form af teknologisk udvikling og forretningsklima.

2. Alligevel synes der at have været en markant tendens til aggregeret industriel koncentration, således at de største virksomheder over tiden har spillet en stigende rolle i dansk industri. Dette kan skyldes dels voksende stordriftsfordele, dels at hierraket som styringsform for en række aktiviteter er mere velegnet end markedsmekanismen.

3. Denne tendens synes mindre udpræget i Danmark end i de øvrige industrilande, hvilket blandt andet kan forklares af det begrænsede hjemmemarked.

4. Med hensyn til de store industrivirksomheders branchetilknytning følger Danmark det internationale mønster. Langt hovedparten af de store danske industrivirksomheder findes indenfor fødevarer, kemiske produkter samt grene af jern- og metal-industrien.

5. Selv om de fleste store selskaber vokser på flere måder kan dog erkendes dominerende vækstmønstre. Horisontal integration har navnlig karakteriseret den tidlige industrialisering, og en betydelig del af de store industrivirksomheder har nået et tilnærmelsesvis nationalt monopol. Horisontal integration synes ofte, men dog ikke altid, at have fremmet firmaets overlevelsessevne.

6. International ekspansion er gennem århundredet blevet stadig mere almindelig og må i 1987 siges at være den dominerende vækstvej i den danske storindustri. I sammenligning med de udenlandske erfaringer foregår dansk internationalisering tidligt, hvilket også forekommer naturligt i lyset af det begrænsede hjemmemarked.

7. Vertikal integration har ikke for den danske storindustri spillet samme rolle som horisontal integration. Tydeligst er integration mellem skibsværfter og rederier samt integration mellem produktion og forhandling af specialiserede produkter.

8. Diversifikation er også en almindelig ekspansionsvej. Hvor virksomhedens videngrundlag har kunnet anvendes ud over det oprindelige produktområde, er der i flere tilfælde tale om en tidlig diversifikation. I andre tilfælde, hvor motivet er et mættet marked for virksomhedens kerneprodukt, diversificeres senere til ubeslægtede produkter. Der er adskillige eksempler både på fejlslagne og vellykkede fusioner i den danske storindustri historie. Virksomheder, der ubesværet har kunnet ekspandere internationalt, har gennemgående ikke diversificeret i noget videre omfang.

9. Efter konkurrenceforholdene på produktmarkedet er ejerforholdene blandt de vigtigste determinanter for vækstmønstrene i den danske storindustri. Spredt ejerskab synes i en række tilfælde at have befordret diversifikation ud fra ledelsens præferencer snarere end ud fra rentabilitetshensyn. Omvendt har en stærk ejerinteresse i de andelsejede virksomheder måske blokeret for tilførelse af tilstrækkelig risikovillig kapital. Som et paradoks i forhold til institutionel økonomisk teori har de fondsejede virksomheder

der udviklet sig særlig gunstigt.

10. I sammenligning med for eksempel USA synes den offentlige sektor at have spillet en betydelig større rolle for dansk storindustri. Konkurrencedygtighed og økonomisk effektivitet har således ikke været enerådende determinanter for udviklingen af de store danske industrivirksomheder.

Hvad angår den økonomisk-politiske diskussion af de store industrivirksomheders samfundsøkonomiske rolle, forekommer det relevant at henlede opmærksomheden på forskelle i industripolitikens muligheder på kort og lang sigt.

Det øvrige samfunds økonomiske struktur over gennem lovgivningen og markedsforholdene en afgørende langsigtet indflydelse på industriens struktur og vækstmønstre. De beslutningstagere, som bestemmer vækstmønstrene blandt de store virksomheder, er undergivet to sæt kontrolmekanismer – markedets og ejernes kontrol. I det omfang disse kontrolmaskiner tilsidesættes, reduceres også incitamenterne til økonomisk effektivitet. Tilrettelægges de grundlæggende spilleregler efter markedsøkonomiske principper – konkurrence, gennemsigtighed, ensartede vilkår – gives incitamener til skabelse af en konkurrencedygtig industristruktur.

Derimod forekommer direkte indgreb i industristrukturen at være et tvivlsomt middel for den økonomiske politik.

For det første kan det konstateres, at skabelse af store industrivirksomheder gennemgående er en langvarig proces, som ikke er et velegnet instrument for en politisk tidshorison på maksimalt 5-10 år. Omvendt er der gode indicier for, at industriens vækstmønstre i høj grad er indirekte påvirkelige gennem den generelle

økonomiske politik, specielt konjunktur- og handels-politik.

Hertil kommer, at vækst og øget virksomhedsstørrelse langt fra altid kan betragtes som et gode. I den danske storindustris historie er der adskillige eksempler på ekspansion, fusioner og opkøb, der hverken ud fra virksomhedsøkonomiske eller samfunds-økonomiske overvejelser kan betragtes som vellykkede. Der er ligeledes grund til at understrege, at de store virksomheder normalt har vokset sig store, fordi de er konkurrencedygtige, snarere end at være blevet konkurrencedygtige i kraft af deres størrelse.

Der synes altså at være god grund til en nuanceret bedømmelse af de store virksomheders rolle under forskellige omstændigheder – en bedømmelse, der formentlig bedst kan foretages af markedsdeltagerne selv. Specielt kan der ud fra de historiske erfaringer være grund til skepsis med hensyn til den finansielle sektors eller politiske beslutningstagers mulighed for at foretage samfundsøkonomisk hensigtsmæssige beslutninger på dette område.

Alt i alt taler de historiske erfaringer for, at de politiske beslutningstagere indretter den økonomiske politik på at skabe gunstige betingelser for industriel vækst snarere end at forsøge en mere detaljeret styring af industriens struktur.

Noter

1. Ifølge den daværende marketingschef var det ikke mindst tilknytningen til kooperationen, som i forbrugernes bevidsthed hæmmede afsætningen.
2. Sidst i 1989 er dog vedtaget en omlægning af selskabets struktur.

Litteratur

- Andersen, Helge: *Hvem ejer Danmark?*, Fremad 1966.
- Arrow, Kenneth (1969): *The Organization of Economic Activity*, Collected papers 2, Brasil Blackwell 1983.
- Arrow, K. J. (1985): *The Economics of Agency*, Harvard Business School Press.
- Barney & Ouchi (1986) J. B. and Ouchi W. G.: *Organizational Economics*, San Fransisco, California, Jossey Bass Publishers.
- Bernhard, Bertel, red. (1988): *Sådan skabtes Danmarks store Virksomheder*, Erhvervsbladets forlag 1988.
- Brozen (1982): *Concentration, Mergers and Public Policy*, Macmillan publishing company.
- Chandler (1962): *Strategy and Structure*, MIT Press.
- Chandler (1977): *The Visible hand. The Managerial Revolution in American Business*, Belknap Press, Harvard 1977.
- Chandler (1988): *The Essential Alfred Chandler: Essays towards a Historical Theory of Big Business including Scale and Scope*, Chapter 1., Harvard Business School Press 1988.
- Curry B. and George K. D. (1983): *Industrial Concentration: A Survey*, The Journal of Industrial Economics no. 3, march.
- Finansministeriet, Budgetdepartementet (1988): *Budgetredegørelse* 1988.
- Forum for Industriel Udvikling (1988a): *foranalyse*, McKinsey & Company, Inc.
- Forum for Industriel Udvikling (1988b): *Har Danmark en fremtid som industrination?*
- Greens Danske Fonds og Aktier 1905, 1939, 1971, 1988 og diverse år.
- Hess (1983): *The Economics of Organization*, North Holland.
- Industrirådet: *Køb og Salg af Virksomheder*, 1988.
- Instituttet for Fremtidforskning (1986): *Virksomhedernes Fremtid*, Fremtidsorientering nr. 6.
- Jensen, Michael C. and Meckling, William H.: *Theory of the Firm: Managerial Behaviour, Agency Costs and Ownership structure*, published in Barney & Ouchi (1986).
- Johansen, Hans Christian (1988): *Industriens Vækst og Vilkår 1870-1973*, Odense Universitetsforlag.
- Kompas Danmark* 1970/71, 1986/87 og diverse år.
- Nelson, Richard R. and Winther, Sidney G. (1982): *An Evolutionary Theory of Economic Change*, Harvard University Press.
- The Nordic Institutes v./ Pekka Ulla Anttila, Klaus Walderhaug, Steen Thomsen m.fl. (1989, forthcoming): *Firm Dynamics in a Nordic Perspective*, Industriens Utretningsinstitut, Stockholm; Industriøkonomisk Institut, Bergen; ETLA, Helsinki; Institutet for Fremtidforskning, København.
- Porter, Michael (1985): *Competitive Advantage*, Free Press.
- Raaschou-Nielsen, Agnete (1988): *Institutionel ændring og økonomisk teori*, Licentiatafhandling, Økonomisk Institut, Københavns Universitet. Rød serie nr. 18.
- Schumpeter, J. A. (1934): *The Theory of Economic Development*, Harvard University Press.
- Schumpeter, J. A. (1950): *Capitalism, Socialism and Democracy* 3rd ed., New York, harper.
- Thomsen, Steen (1989): *Fusion og firmastørrelse i dansk industri*, Fremtidsorientering nr. 2.
- Thomsen, Steen (1989): *Recent M&A Experience in a Small European Economy - Strategic Considerations behind the Danish 1989 Mergers*, Paper Presented at the Strategic Management Society Conference on »The Wave of Mergers, Acquisitions and Alliances: Towards a European or Global Firm«, Grand Hotel, Paris, June 22-23rd.
- Trustkommissionen (1960) *Konkurrencebegrænsninger i dansk erhvervsliv*, Trustkommissionens betænkninger nr. 8, Betænkning nr. 249.
- Weber, Lennart: *Hvem Ejer Danmark*, Fremad 1988.
- Williamson (1975): *Markets and Hierarchies*, Free Press.
- Williamson (1985): *The Economic Institutions of Capitalism*, Free Press.
- Det Økonomiske Råd (1987): *Diskussionsoplæg til mødet den 26. maj 1987 i Det Økonomiske Råd.*

Appendiks 1. Data, informationer og klassifikationer

Der er flere problemer og usikkerhedsmomenter i de anvendte data.

Data stammer fra:

- Greens danske fonds og aktier, diverse år.
- Danmarks største virksomheder, Børsens forlag, diverse år.
- J. P. Trap, Kongeriget Danmark, diverse år.

Der er ikke fuld sikkerhed for, at datagrundlaget er dækkende, således at der faktisk er valgt de største danske virksomheder, specielt ikke i de første år, hvor store ikke-børsnoterede selskaber ikke er repræsenteret. Der er i udvælgelsen lagt vægt på først og fremmest at repræsentere danske virksomheder, og en række internationale selskaber i Danmark er ikke medtaget. Omvendt er danske selskaber som Sadolin og Holmblad eller Aarhus Oliefabrik, der er kommet under international kontrol, alligevel medtaget.

Der er som udgangspunkt valgt et klassifikationskriterium, aktivernes størrelse, som er følsomt over for regnskabsmæssige konventioner og praksis i det enkelte selskab. Valget af netop dette kriterium skyldes først og fremmest datas tilgængelighed.

Dertil kommer, at klassifikationskriterierne skifter over tid og ikke altid er konsistente fra virksomhed til virksomhed. Det er således tydeligt, at det regnskabsmæssige materiale ofte forbedres over tiden, idet der tages højde for eksempelvis beskæftigelse i udlandet eller i andre af koncernen ejede virksomheder, egenkapitalen snarere end aktiekapitalen, en mere reel vurdering af aktivernes værdi m.v.

Dermed påvirkes ikke mindst de anførte koncentrationsmål, idet en forbedret regnskabsaflægelse typisk tenderer mod at optage flere af de faktiske aktiviteter i opgørelsen, hvorved kan forekomme et overvurderet billede af koncentrationstendensen over tiden. Der er således først gradvis – i takt med forbedret regnskabsinformation – nået et reelt billede af omfanget af F. L. Smidth koncernens udenlandske og danske datterselskaber. I tolk-

ningen af det aggregerede koncentrationsmål må det desuden huskes, at tal for de store koncerners serviceenheder og udenlandske datterselskaber her sættes i forhold til den indenlandske industri-beskæftigelse (Brozen 1982). Koncentrationsgraden kunne altså i princippet overstige 100%.

Det værste problem er dog måske substantielt. Det kan forekomme, at en virksomhed over tiden har forandret sig så meget, at det fælles navn synes direkte misvisende. Hvilket fællestræk er der for eksempel mellem Crome & Goldsmidts tekstilfabrikker anno 1900, Crome & Goldsmidts varehus 1950, C&G invest 1978. og C&G banken 1985 andet end navnet?

Et andet væsentligt spørgsmål er, om det overhovedet er analytisk meningsfyldt at behandle et stort konglomerat som for eksempel F. L. Smidth som en enhed?

Hvad angår verbale informationer stammer også disse fra flere forskellige kilder:

- Greens danske fonds og aktier 1904-1987
 - Kompas Danmark 1970-87
 - Årsberetninger
 - Sådan skabtes Danmarks store virksomheder (1988)
 - Dansk Industrieretning 1908-1960
 - Industriens vækst og vilkår 1870-1973
 - Trustkommisionens betænkning nr. 8 (1960)
- Disse kilder er specielt for virksomhedshistorien ret ufuldstændige og navnlig er der en tydelig tendens til at videregive ret fyldige informationer om succes og vækst, men meget mindre om tilbagegang og fiasko. For eksempel har det været vanskeligt at indkredse den nærmere årsag til tilbagegangen i C. Schous Fabrikker.

Appendiks 2: Beskæftigede

	ca. 1900	ca. 1930	ca. 1960	ca. 1970	ca. 1987
1. Store Nordiske			770+	4500	4062
2. Sukkerfabrikkerne	1400	1846	1552	1500	7107
3. Forenede Bryggerier	2550	400	6050	8167+	14141
4. Burmeister & Wain	3000	8500	8300	7200	1680
5. For. Papirfabrikker	450		3450	2480	1368
6. Fakse Kalk	531	200?	600	262	398
7. Danske Spritfabrikker	120		228	665	1634
8. Aarhus Oliefabrik	40?	1000	975	900	1411
9. Østjydske Bryggerier	150	100	405	600	660
10. Crome & Goldsmidt	970	800	+	+	+
11. Danske Dampmøller	110	+	+	+	+
12. Frederiksholm tegl	500			260	277
13. Københavns Dampmøller		+	+	+	+
14. Helsingør værft	750	1200		2688	+
15. St. Croix		+	+	+	+
16. Dansk Cikorie	180		200	175	30
17. Glud og Marstrand	568		1415	1100	353
18. Titan	400	750	1900	3320	2254
19. Vejle Bomuldsspinderi	500	650	1600	135	
20. Modeweg & Søn	250	100		+	+
21. Superfoss			2700	5030	3698
22. Københavns Bryggerier			+	+	+
23. I. M. Ballin	150		600		10
24. Københavns Spritfab.	135	+	+	+	+
25. Gosch & co.	257			172	+
26. Forenede Snedkerier		+	+	+	+
27. Fortuna	55	+	+	+	+
28. Københavns Flydedok	600	+	+	+	+
29. Mogensen & Dessau	300	370	+	+	+
30. Lange m.fl.	500	250	300	148	(+)
31. NKT	300	795	3665	3800	3554
32. Ålborg Portland	450	1120	1200	1928	2825
33. F.L. Smidth	150+	600+	2700+	2760+	9801
34. Carl Aller	140	380	720	1000	1578
35. Nordisk Fjer	30			1800	4532
36. Kryolitselskabet	80		230	225	2056
37. Fisker & Nielsen		350	725	674+	1467
38. Gyldendal	200			600	390
39. Stjernen	80	357	460	+	+
40. Kastrup Glasværk			820	1700	

	ca. 1900	ca. 1930	ca. 1960	ca. 1970	ca. 1987
41. Henriques & Løvgren	125		230	+	+
42. Dansk Medicinal			510	360	(+)
43. Københavns Brødfabrik			578	326	396
44. Kongelig Porcellain	400	800	1000	1500	()
45. Vølund	120	720	600	750	1435
46. Laurids Knudsen			2730	3800	1367
47. Brandts Klædefabrik	215	225	214	200	+
48. Danfoss	.	.	6900	10400	13125
49. Odense værft			1500	4626	1932
50. Plumrose			100	4402	(4000)
51. Nakskov Skibsværft		320	1500	1850	+
52. Skandinavisk Tobak				2600	5810
53. Novo Industri			685	1850	5816
54. Dansk Stålvalseværk			1000	1652	1599
55. Aalborg Værft		400	2330	3000	+
56. Atlas	350	420	1475	720	279
57. C. Schous Fabrikker		2000?	3700	200	+
58. Junckers Savværk			400	900	1172
59. Dansk Eternitfabrik	.		610	1300	721
60. Sadolin & Holmblad	30	200	725	860	2177
61. Thomas Sabroe & Co.	90		900	1750	2193
62. Grundfoss	.	.		1100	5798
63. Mejeriselskabet Danmark		.			4694
64. Rockwool		.		670	4965
65. Tulip Slagterierne		.	.	1800	5357
66. Gutenberghus gruppen		490	1250	2287	3187
67. V. Kann Rasmussen		.	.		2070
68. Danisco		.		1782	2753
69. Jens Villadsen				2850	2920
70. Løvens Kemiske			812	1100	1083
71. Lego	.	.	800	1000	3728
72. Nordisk Gentofte	.	.		220	1122
73. Steff-Houlberg	.	.	505		2412

Da spejderne kom til Danmark

Spejderkorpset og de frivillige forbund fra 1910 til ca. 1915

Af Aage Trommer

Jeg har tidligere skildret oprettelsen af Frivilligt Drenges Forbund (FDF) og De unges Idræt (DUI) i dette århundredes første årti og gjort rede for konfrontationen mellem dem – mellem det kristelige FDF, hvis formål var »Kristi riges udbredelse blandt drenge«, og arbejderbevægelsens DUI, der skulle hindre »missionen« i at »stjæle vore drenge«. Ved årtiets slutning kunne status gøres således op, at FDF med ca. 5.000 drenge i omkring 60 kredse havde formået at stå sig over for konkurrencen fra DUI og en række forbund af først og fremmest nationalt tilsnit i København og ud over landet. DUI forblev foreløbig et københavnsk tiltag og var efter en flyvende start gledet tilbage til et medlemstal på nogle få hundede.¹

Med spejderbevægelsens ankomst til Danmark i 1910 indtrådte en helt ny situation i den danske drengeverden – i pigeverdenen med for øvrigt. I tidens løb vandt spejderkorpset, hvoraf der efterhånden blev fire store samt nogle små, stadig større udbredelse, og det blev en næsten obligatorisk del af danske børns fritidsmønster at »gå til spejder« i en kortere eller længere periode. Man skal ikke undervurdere den effekt, spejderidealerne fik for holdningsmønsteret og vel undertiden også for adfærdsmønsteret hos

mange af dem, der i deres tidlige år lærte spejderlov og aflagde spejderløfte, og som i deres spejdertid var genstand for national, moralsk og/eller kristelig opbyggelse. Derudover blev de to ældre konkurrenter, FDF og DUI, påvirket af spejdersporten og optog spejdernes arbejdsmetoder i en sådan grad, at de i den almindelige bevidsthed blev opfattet som spejdere lige så meget som de »rigtige« spejdere. Det tør måske siges, at de overlevede ved at efterligne.

Som en videreførelse af historien om FDF og DUI i de første pionerår skal jeg her behandle spejderbevægelsens opståen her i landet og dens første år, indtil den i januar 1916 definitivt splittedes i to korps. Reaktionen i de gamle organisationer vil også blive berørt. Spejder-»oldtiden« foreligger for Det danske Spejderkorps' vedkommende summarisk beskrevet i et jubilæumsskrift fra 1935 og af Svend Ranvig i 1988, mens KFUM-spejderne er bedre belyst i fremstillinger af Gunnar Ipsen fra 1935 og Benny Harthøj fra 1985.²

Den engelske »scouting«

Spejderbevægelsen opstod i England, da generaløjntant Sir Robert Baden-Powell

(1857-1941) fra januar 1908 udsendte sin »Scouting for Boys« i hefter hver fjortende dag.³ Baden-Powells militære løbebane foregik i imperiet, dels i Indien, dels i Afrika, og toppede med hans deltagelse i Boerkrigen 1899-1902. Ledelsen af forsvaret af den lille by Mafeking under boernes belejring fra oktober 1899 til maj 1900 skaffede ham berømmelse som »helten fra Mafeking«, omend realiteterne ikke ganske stod mål med myterne. Hans overordnede var ikke tilfreds med ham – »he certainly is not a general« – og hans udnævnelse til generalinspektør for rytteriet i 1903 opfattes bedst som en forfremmelse ud i de militære sidekulisser.⁴ Da hans turnus var udløbet, blev han sat på halv løn og fik en divisionskommando, til han i 1910 tog sin afsked fra hæren for at blive fuldtids spejder.

Bag »Scouting for Boys« lå adskillige års tanker og tilløb. Som mange andre englændere var Baden-Powell fyldt med bekymring for imperiets fremtid. Boerkrigen, hvor til sidst næsten 1/2 mill. tropper måtte til for at få has på mindre end 50.000 beredne og bevæbnede bønder, afslørede imperiets militære skrøbelighed, og bekymringen herover skærpedes af følelsen af at befinde sig i en stadig mere fjendtlig verden. Hovedfjenden var Tyskland, denne industrialiserede og militariserede højeffektive stormagt på vej mod en plads i solen. Fornemmelsen af, at der var krig i luften var udtalt. Var England beredt? »Man kan ikke holde et A-1 imperium oppe med C-3 mænd«, havde Lloyd George sagt, og Baden-Powell gentog det tit og ofte. Der måtte skabes mænd med en patriotisk indstilling, med samfundssind, offervilje, uselviskhed og disciplin, mænd, som var beredte »to keep up our Empire« i fred og krig. Heraf fulgte, at socialisme og klassekamp var

ham en vederstyggelighed. »A house divided against itself cannot stand. If a strong enemy wants our rich commerce and Colonies, and sees us in Britain against each other, he would pounce in and capture them. For this you must begin, as boys, not to think of other classes of boys to be your enemies. Remember, whether rich or poor, from castle or from slum, we are all Britons in the first place, and you've to keep Britain up against outside enemies. You have to stand shoulder to shoulder to do it.«⁵

Baden-Powell så også en fjende i den moderne tid med dens komfort og behagelighed, i bylivet med dets fristelser og dekadence, der gjorde mænd bløde og ødelagde deres fysik med drikkeri, rygning og det, der værre var. Det forringede racen og ødelagde karakteren. Skulle imperiet have en fremtid, måtte der sættes ind over for den nye generation. »Bad citizenship, which ruined the Roman Empire, is creeping in among us to-day... Peace scouting is suggested as an attractive means towards developing character and good citizenship.«⁶

»Scouting« var Baden-Powells svar på de uhyggelige fremtidsudsigter for den britiske race og imperiet. Et liv ude i naturen borte fra byens slum, et sæt øvelser, der lærte drenge at klare sig hinsides civilisationen, at holde liv i sig selv, at slå lejre, spore og snige sig, at holde sig i form og holde ud, at klare ulykker – kort sagt, en oplæring til at blive »peace scouts« ville skabe de fysiske forudsætninger for Englands fremtid. Når dertil blev føjet oplæringen i patriotisme, pligtfølelse, disciplin og ridderlighed – når man kort sagt overførte kostskolernes ethos på drenge fra de klasser, der aldrig ville komme på disse – var også de åndelige forudsætninger for landets fremtid til stede.

Religionen havde Baden-Powell også en plads til, men – tør det siges – en religion i forenklet form. »Religion is a very simple thing: 1st. To believe in God. 2nd. To do good for other people«. De forskellige religioner som katolicisme, protestantisme, jødedom og muhammedanisme blev sammenlignet med våbenarterne i en hær. »The main point about them is that they all worship God, although in different ways«. ⁷ Det var holdt i så generelle vendinger, at det kun kunne vække anstød hos dem, der tog det religiøse alvorligt.

Baden-Powells pædagogiske håndgrib var den selvstyrende drengebande, patruljesystemet, »small permanent groups, each under responsible charge of a leading boy«. ⁸ Patruljeførerne svarede til kostskolernes præfekter. Som disse var ansvarlige over for »the housemaster«, var patruljeførerne ansvarlige over for »the scoutmaster«. Hos ham lå tyngdepunktet. Han udnævnte og afsatte sine patruljeførere og kunne optage og udstøde spejdere, men skulle ellers kun bistå med råd og dåd, yde hjælp til selvhjælp.

Spejdersporten blev præsenteret som et program, der kunne tages op af eksisterende organisationer, Boys' Brigade, skoler, fodboldklubber etc. »It is not intended that boy scouts should necessarily form a new corps separated from all others«. ⁹ Der er imidlertid al grund til at formode, at Baden-Powell fra et tidligt tidspunkt havde oprettelsen af sit eget korps i tankerne. ¹⁰ Under alle omstændigheder blev succes'en overvældende. Patruljer og troppe skød frem uden om alle bestående organisationer i et så stort tal, at dette i sig selv gjorde organiseringen af et spejderkorps nødvendig, og de oprindelige intentioner kunne derved sløres til

benefice for spontaniteten. »Scouting for Boys«, der først blev udsendt i seks hefter, udkom i bogform i maj 1908. I de følgende elleve måneder blev den genoptrykt seks gange – samlet oplag 50.000 eksemplarer – for derpå at komme i anden, reviderede udgave i juni 1909. Denne nåede sit tredje oplag i december samme år. Bevægelsen slog rod i hjemlandet og bredte sig ikke blot som tilsigtet ud over imperiet, men også til det europæiske kontinent, USA og Sydamerika.

Nyheden kommer til Danmark

Nyheden nåede også Danmark, og man kunne læse om de engelske »scouts« i både dags- og ugepressen. ¹¹ I sommeren 1909 skrev cand.theol. Gunnar Engberg, der var sekretær i KFUM's Centralforening i København, en artikel til sit julehefte, »Juleklokken«, en meget positiv artikel om de engelske »stifindere«. »Sådan noget lignende skulle vi have herhjemme i de civiliserede lande!... Alle drenge og piger skulle træne til »stifindere«, og det skulle de slå sig sammen om, for så er det morsommere og går lettere«. ¹² Og den 7. november 1909 holdt han foredrag om stifinderne i Centralforeningens Ungdomsafdeling. ¹³ Men han gjorde ikke noget ud af sin opfordring, og hans omtale af den engelske bevægelse fik ingen umiddelbare følger.

Det gjorde derimod det foredrag, som docent, dr.phil. Oscar Hansen, en af datidens pædagogiske sværvægttere, den 19. november 1909 holdt på Hellerup Gymnasium om »den nye 'spejdersport', der har vundet stor tilslutning i England«. ¹⁴ Nogle af eleverne bad skolens bestyrer, cand.theol. & mag. Hartvig Møller, om tilladelse til at danne en patrulje på skolen, hvilket formentlig også har været

bagtanken bag foredraget.¹⁵ Denne patrulje er i Det danske Spejderkorps' selvforståelse oprindelsen til spejderbevægelsen i Danmark, hvilket er korrekt for så vidt, som denne ældst kendte patrulje automatisk gled ind i Spejderkorpset, da det blev oprettet. Men der lå ikke i Hartvig Møllers ja – for ikke at sige ja tak – til en patrulje noget landsomfattende perspektiv. »Jeg havde tænkt mig spejderiet som en lille privatsport her ved skolen«.¹⁶ Det skulle blot være en aktivitet på linie med alle de øvrige, han udstyrede sin skole med, og hvormed han gjorde den til en eftertragtet eliteskole. Diskussionsklub, skoleorkester, fodbold- og idrætsklub, klassebiblioteker, foredragsaftener, skolerejser, elevråd, forældreudvalg og altså også spejderi var alt sammen midler til fremme af det pædagogiske grundsyn, han under påvirkning af sin »gode ven og vejleder«, Oscar Hansen, søgte at virkeliggøre, karakterdannelse fremfor kundskabsindlæring efter bedste engelske kostskolemønster.

Hen over sommeren 1910 blev der taget flere initiativer til fremme af »scoutingen«. Formentlig i sensommeren eller efteråret stiftedes i København foreningen »Dansk Boy Scout« med det formål »at skærpe elevernes sanser ved spejdersport i naturen samt udvikle deres leger til friluftssport og gymnastik«.¹⁷ Dens tilværelse er lidet oplyst. Den eksisterede endnu i foråret 1911, men senere spor er ikke fundet.¹⁸

I maj og juni 1910 stod der i FDF's medlemsblad, »*Danske Dreng*«, en artikelserie om »Boy scout bevægelsen«, formentlig skrevet af redaktøren, forbundets stifter Holger Tornøe. »Lad os stifte bekendtskab med den engelske generals »spejdersystem«; her er også noget at lære for danske drenge, og hvem er nær-

mere til det end vi FDF'ere, som netop har taget fat på en alsidig uddannelse i vort øvelsesprogram«.¹⁹ Den kreds, der var tilknyttet KFUM's Centralforening, K. 1, tog tråden op og bekendtgjorde, at den »som den første FDF-kreds i Danmark« ville »prøve at lade 3die klasse (13-14 årige) gennemgå et kursus i »scouting«.
Programmet var udarbejdet efter Baden-Powells bog, »men lempet efter de forhold, hvorunder vi arbejder i København«. Beslutningen herom var truffet i løbet af sommeren.²⁰

I Centralforeningen var der også andre overvejelser i gang. En række drøftelser mellem en lille kreds af medlemmer i sommeren 1910 om indførelse af »scouting« som arbejdsmiddel udkrystalliseredes i, at en af lederne, Jens Grane, påtog sig at gå i gang med spejderarbejde som alternativ eller snarere som supplement til gymnastikken i Yngsteafdelingen (11-14-årige). Beslutningen blev truffet den 23. september 1910, og mandag den 3. oktober lagde man ud med et øvelsesmøde for 28 drenge. I medlemsbladet for november 1910 læser man under gymnastikafdelingen den lakoniske meddelelse: »På yngsteafdelingsholdet er indført øvelser i 'scouting'«.²¹

Lembckes spejderbog

Det afgørende initiativ var dog hverken privatsporten på Hellerup Gymnasium, døgnfluen Danske Boy Scouts, K.1's kursus i »scouting« eller Granes øvelser i Centralforeningen. Æren herfor må tilfalde premierløjtnant Cay Lembcke²² for hans bearbejdning til dansk af Baden-Powells »*Scouting for Boys*«.

»Jeg skulle uddanne mine dragoner i spejdertjeneste og fandt så general Powells lille røde bog. Der var så mange ud-

mærkede ting i den, og da jeg hørte, at han havde skrevet en lignende bog for drenge, skyndte jeg mig at få fat i den. Jeg fandt den endnu bedre og ærgrede mig i fjorten dage grøn og blå over ikke at være dreng længere. Så oversatte jeg den«. Tre forlæggere afviste den. »Så blev jeg gal i hovedet og smed den hen i en krog, og der lå den, til jeg en dag fik brev fra en af de nævnte forlæggere, hvori det meddeltes mig, at nu ville han nok have den. Der havde været en meget lærd herre oppe hos ham og givet ham sort på hvidt på, at det var så storartet opdragende for drenge. Det kunne han ikke stå for«. ²³

Man tager næppe fejl i at identificere »den lærde mand« med Oscar Hansen. Takket være hans anbefaling af sagen over for forlæggeren Ernst Bojesen kunne »Spejderbogen. Patrouilleøvelser for drenge« den 24. august 1910 udkomme hos Gyldendal i et oplag på 3.000 eksemplarer (plus 200 frieksemplarer) til en pris af 1,50 kr. Bogen gik som varmt brød, og et andet, let revideret oplag udkom den 22. februar 1911 i andre 3.000 eksemplarer. ²⁴

»Så oversatte jeg den«, skrev Lembcke små fire år senere. Det turde være alt for

stor beskedenhed. Han forholdt sig særdeles selvstændigt til sit forlæg, forkortede den danske udgave ned til mindre end halvdelen af den engelske, skrev en række af afsnittene om eller formulerede dem selvstændigt fra grunden og ændrede endeligt dispositionen fuldstændigt, som det fremgår af nedenstående oversigt.

Lembckes kap. II, »Iagttagelse og slutning«, har stof fra Baden-Powells kap. IV. Hans ganske korte kap. VIII, »Opvisninger«, er hentet fra forskellige steder hos Baden-Powell. Lembckes »Anmærkninger« er helt selvstændige i forhold til forlæggets »Notes«, og de talrige anmærkninger til instruktøren, der findes i samtlige de engelske kapitler er strøget. I særdeleshed bemærker man, at Baden-Powells kapitler om ridderlighed og patriotisme ikke har nogen pendant hos Lembcke. Ridderligheden fik klare sig med, hvad der tilfaldt den i spejderloven, og kapitlets underafsnit om »Duty to God« forsvandt helt og fuldt. Vorherre leder man forgæves efter hos Lembcke.

Patriotismen derimod overlevede an-

Baden-Powell	Lembcke
I. Scoutcraft	Indledning
II. Campaigning	V. Patruljetjeneste
III. Camp Life	IV. Lejrliv
IV. Tracking	III. Sporing
V. Woodcraft	I. I naturen
VI. Endurance for scouts	VI. Sundhedslære
VII. Chivalry of the knights	
VIII. Saving life	VII. Den første hjælp. Livredning
IX. Patriotism	
X. Notes for instructors	IX. Anmærkninger til instruktøren

detsteds i bedste velgående. I sin indledning, hvis første deloverskrift hedder »Hvorledes drenge kan tjene deres land«, slog Lembcke med en parafrase af Baden-Powell fast, at »Vi også herhjemme (må) være forberedt på, at fjenden en dag kommer. – Det er meget mere sandsynligt, end det var i Mafeking – og kommer han, skulle hver dansk dreng være lige så rede til at tage sin del af forsvaret, som de engelske drenge var det i Mafeking«. ²⁵ For Lembcke var der ingen tvivl om, at en dag kom fjenden – og hvem andre kunne det være end tyskerne? Så gjaldt det om at være beredt.

Lembckes friheder over for det engelske forlæg gik igen i hans udformning af kravene til spejderne og af spejderløftet og spejderloven.

For at blive rigtig spejder skulle den nye »rekruit« dygtiggøre sig, først til at blive spejder af 2. klasse, derpå af 1. klasse, hvorefter han kunne erhverve sig en række »udmærkelsestegn« (fra foråret 1911 kaldet »duelighedstegn«). Lembcke rokede rundt på nogle af bestemmelserne herom, strammede nogle af de fysiske forandringer, føjede tre udmærkelsestegn til Baden-Powells otte, udskiftede hans spejderhilsen med en tilnærmelse til den danske militære hilsen og skærpede reglerne for tildeling af hæderstegn.

1. A SCOUT'S HONOUR IS TO BE TRUSTED.

If a scout says »On my honour it is so«, that means that it *is* so, just as if he had taken a most solemn oath.

Similarly, if a scout officer says to a scout, »I trust you on your honour to do this«, the scout is bound to carry out the

Nok så interessant er imidlertid Lembckes udformning af spejderløftet. Baden-Powells »scout's oath« lød: »On my honour I promise that I will do my best. 1. To do my duty to God and the King, 2. To help other people at all times, 3. To obey the Scout Law«. Hos Lembcke skulle rekrutten »på sin ære (afgive) løfte om, at han vil lyde sine foresatte i korpset i et og alt, og at han vil overholde spejderlovens bestemmelser«. ²⁶ Det var på én gang en forenkling og en stramning. Borte var hjælpen til andre og pligten over for Gud og kongen. Både hjælpen og kongen dukkede op i spejderloven, men Gud var og blev borte – et forhold, der skulle volde spejderbevægelsen store stridigheder fra så godt som første færd. Til gengæld var lydighed mod de foresatte i korpset kommet ind. Den var vigtigere end både Gud og kongen og blev oven i købet cementeret med æren.

Lembckes selvstændighed kom udpræget frem i hans version af spejderloven. Den engelske og den danske ordlyd skal her gengives parallelt. Man skal bemærke, at Baden-Powell på visse punkter ændrede sin tekst fra førsteudgaven af »Scouting for Boys« i 1908 til andenudgaven i 1909. Ændringerne er markeret med kursiv. ²⁷

1. *En spejders ord står til troende.* Når en spejder siger »på min ære«, er det ham det samme som at aflægge den højtideligste ed. Det er derfor heller ikke noget, han skal gøre i flæng.

Hvis en spejderofficer (patrouillefører, tropsfører o.s.v.) siger til en spejder: »Du står mig med din ære inde for, at dette bli-

order to the very best of his ability, and let nothing interfere with his doing so.

If a scout were to break his honour by telling a lie, or by not carrying out an order exactly when trusted on his honour to do so, /he would cease to be a scout, and must hand over his scout badge, and never be allowed to wear it again – he loses his life/ *he may be directed to hand over his scout badge, and never to wear it again. He may also be directed to cease to be a scout.*

2. A SCOUT IS LOYAL / to the King, and to his officers, and to his country, and to his employers / *to the King, to his officers, and to his parents, his country and his employers. / He must stick to them through thick and thin against anyone who is their enemy, or who even talks badly of them.*

3. A SCOUT'S DUTY IS TO BE USEFUL AND TO HELP OTHERS.

And he is to do his duty before anything else, even though he gives up his own pleasure, or comfort, or safety to do it. When in difficulty to know which of two things to do, he must ask himself, »Which is my duty?« that is, »Which is best for other people?« – and do that one. He must be prepared at any time to save life, or to help injured persons. / And he must do / *And he must try his best to do / a good turn to somebody every day.*

4. A SCOUT IS A FRIEND TO ALL, AND A BROTHER TO EVERY OTHER SCOUT, NO MATTER TO WHAT SOCIAL CLASS THE OTHER BELONGS. Thus if a scout meets another scout, even though a stranger to him, he must speak to him, and help him in any way what he can, either to carry out

ver gjort« – må spejderen anstrenge sig til sit yderste for at efterkomme ordren så godt som muligt, uden at lade sig aflede derfra af nogetsomhelst.

Hvis en spejder vanærer sig ved at lyve eller ved ikke at udføre en ordre til punkt og prikke, når der er appelleret til hans ære, udstødes han af patrouillen, mister sit spejdermærke og kan ikke optages igen.

2. *En spejder er tro mod sin konge, sit land, sine forældre og sine officerer. Han følger dem i tykt og tyndt mod deres fjender og mod dem, der måtte vove at tale ondt om dem.*

3. *Det er en af spejderens hovedpligter at gøre sig nyttig og hjælpe andre. Han gør sin pligt frem for alt andet – uden hensyn til, om han måske herved går glip af nogle personlige fornøjelser – ja, om det så gælder hans liv.*

4. *En spejder er venlig mod alle og kammerat med alle andre spejdere – ligegyldigt om de er fattige eller rige.*

Når to spejdere mødes, søger de altid at hjælpe hinanden. Lider den ene nød, deler den anden med ham som med en broder.

En spejder må aldrig være snobbet.

the duty he is then doing, or by giving him food, or, as far as possible, anything that he may be in want of. A scout must never be a SNOB.

A snob is one who looks down upon another because he is poorer, or who is poor and resents another because he is rich. A scout accepts the other man as he finds him, and makes the best of him.

»Kim«, the boy scout, was called by the Indians »Little friend of all the world«, and that is the name every scout should earn for himself.

5. A SCOUT IS COURTEOUS: That is, he is polite to all – but especially to women and children, and old people and invalids, cripples, etc. And he must not take reward for being helpful or courteous.

6. A SCOUT IS A FRIEND TO ANIMALS. He should save them as far as possible from pain, and should not kill any animal unnecessarily, even if it is only a fly – for it is one of God's creatures. / *Killing an animal for food is allowable.*

7. A SCOUT OBEYS ORDERS of his / parents²⁸ / patrol leader, or scoutmaster without question.

Even if he gets an order he does not like he must carry it out all the same because it is his duty; and after he has done it he can come and state any reasons against it: but he must carry out the order at once. That is discipline.

8. A SCOUT SMILES AND WHISTLES under all circumstances. When he gets an order he should obey it cheerily and readily, not in a slow, hang-dog sort of way.

En snob er en fyr, der ser ned på den anden, fordi denne er fattigere og dårligere stillet, eller en fattig, der foragter en anden, fordi han er rigere og mere begunstiget.

En spejder tager forholdene, som de er, og søger at lære sin kammerat at kende fra hans bedste side.

5. *En spejder er ridderlig mod kvinder og høflig mod alle ældre – særlig mod gamle folk og invalider. Han tager aldrig mod belønning for at være opmærksom og hjælpsom.*

6. *Spejderen er dyrenes ven.* Ser han et dyr, der pines, hjælper han det. Han dræber aldrig et dyr, når det ikke er for at stille sin sult.

7. *Spejderens første pligt er at adlyde.* Får han en ordre, han ikke synes om, må han ligesom en soldat udføre den, fordi det er hans pligt – og uden den mindste rynke på næsen. Bagefter – når han har udført befalingen – kan han sige det til sin patrullefører, hvis han har følt sig forurettet. Fastholder denne sin mening, klapper man hælene sammen, og så tænker man ikke mere på det. Det er disciplin.

8. *Spejderen er altid i godt humør.* Har han fået en ordre, udfører han den med liv og lyst.

Han bliver aldrig gnaven, fordi det går

Scouts never grouse at hardships, nor whine at each other, nor swear when put out.

When you miss a train, or someone treads on your favourite corn – not that scouts ought to have such things as corns – or under any annoying circumstances, you should force yourself to smile at once, then whistle a tune, and you will be all right.

A scout goes about with a smile on and whistling. It cheers him and other people, especially in time of danger, for he keeps it up then all the same.

The punishment for swearing or using bad language is for each offence a mug of cold water to be poured down the offender's sleeve by the other scouts. It was the punishment invented by the old British scout, Captain John Smith, three hundred years ago.

9. A SCOUT IS THRIFTY, that is, he saves every penny he can, and puts it into the bank, so that he may have money to keep himself when out of work, and thus not make himself a burden to others; or that he may have money to give away to others when they need it.

I det væsentlige var Lembckes spejderlov identisk med Baden-Powells engelske, men havde dog i detaljen visse særtræk. Han har kendt både første- og andenudgavens versioner og har i paragraf 1 beholdt førsteudgavens kategoriske udstødelse af den spejder, der sveg sit ord. Han har i paragraf 2 ikke set nogen grund til at gengive originalens »employers«, men nok til at medtage »forældrene« fra andenudgaven, ligesom dennes tilladelse

ham galt. – Han tvinger sig til at smile, fløjter i det højeste en stump af den sidste populære melodi – så er han klar igen.

Du skal i det hele taget vænne dig til altid at gå med et smil på læben.²⁹

Det liver både dig selv og andre op, og er der fare på færde, virker det beroligende på omgivelserne. En spejder er altid den samme.

9. Når en spejder bander eller på anden måde bruger grov mund, straffes han af kammeraterne med »buksevand«.

2 spejdere løfter ham op med benene i vejret, og en 3die hælder et glas vand i hvert bukseben.

Det hjælper.

10. *En spejder er sparsommelig.* Hver øre, han kan afse, lægger han til side.

Kommer han så engang i nød, kan han klare sig selv uden at falde andre til byrde, og han vil altid kunne hjælpe en kammerat, som trænger til det.

til at dræbe dyr for fødens skyld er taget med i paragraf 6.

Hans eksegese er generelt mere kortfattet. Den i spejderlivet så fremtrædende »good turn« er gledet ud i forkortelsen af paragraf 3,³⁰ begreberne rig og fattig i paragraf 4 er blevet relativiseret, høfligheden mod alle i paragraf 5 er blevet til høflighed mod alle ældre, og børn er ikke længere blandt dem, der skal tages særlige hensyn til.

Baden-Powell talte om pligt både i paragraf 3 (til at gøre sig nyttig og hjælpe andre) og i paragraf 7 (i forbindelse med lydighed mod givne ordrer). Lembcke trak den sidste lydighed op i spidsen af paragraffen og gjorde den til den »første«, mens han reducerede hjælpsomheden til »en af hovedpligterne«. Selv således reduceret skulle den udvises selv med fare for livet, hvor Baden-Powell nøjedes med at tale om behagelighed eller sikkerhed. Disciplin (i paragraf 7) er hos Baden-Powell identisk med at udføre en ordre med det samme. Hos Lembcke er disciplin såvel dette – »uden den mindste rynken på næsen« – som at klappe hælene sammen og ikke tænke mere på det, når forurettetheden ikke har ført til noget resultat. Disciplin skal ikke blot være ydre adfærd, men sidde fast helt inde i sjælens dyb.

Straffen for en beskidt mund ændrede Lembcke fra den John Smith'ske metode til det gode danske buksevand og ophøjede den samtidig til selvstændig status. Han nåede derved det for bud ikke ukendte antal af ti.³¹

Spejderlovens nøglebegreber var de samme på engelsk og på dansk – disciplin, pligt, lydighed, pålidelighed. Lembckes streg under pligten og disciplinen var en anelse tykkere end hans engelske forbi-
lede.³²

Lembcke ville fra første færd lave spejderkorps. »Det er hensigten, efterhånden som bevægelsen bredte sig, at søge oprettet et spejderkorps«, skrev han i forordet, der er dateret juli 1910.³³ Det var ganske vist ikke meningen at konkurrere med allerede bestående »drengeforbund, skolekorps og sportsklubber«, »men hvorsomhelst der findes drenge, der ikke er medlem af et korps – og dem er der jo uhyre mange af – kan de slutte sig sammen i

patrouiller og troppe og give sig ind under spejderkorpsset«. Anmeldelsen herom kunne indtil videre sendes til Lembcke via Gyldendal.

Han vidste også, hvordan korpsset skulle indrettes. Der skulle være et hovedkvarter, der »vist nok helst (må) være i København«, og landet skulle deles i distrikter under en distriktschef, der skulle »hverve tropsførere og have opsyn med uddannelsen i distrikter«. Tropsførerne måtte ikke være for unge, men skulle først og fremmest være »folk, der med lyst og energi vil drive på uddannelsen. Patruljeførerne skulle være mellem 15 og 18 år. »Det er omtrent ham, det hele kommer an på, og det er derfor af yderste vigtighed, at han er besjælet af den rette *korpsånd* og forstår at bibringe drengene denne«. De andre drenge i patruljen skulle helst være mellem 13 og 16 år.

Lembcke var i forordet ikke i tvivl om, at bevægelsen ville få samme rivende succes i Danmark som i England og andetsteds. »Der findes sikkert ingen undervisningsmetode, der har udsigt til at tage drengenes interesse fangen i så høj grad som denne«, og han opfordrede sin voksne læser til at uddanne nogle drenge, »således som De altid har ønsket selv at kunne være«. Metoden skulle »udvikle drengenes karakter og gøre dem til mænd«. »Bevægelsen tager særlig sigte på at udvikle drengenes fædrelandssind samt lære dem *sanddrøhed, ridderlighed og disciplin*«, Den voksne, der tog fat herpå, ville gøre sit land en tjeneste, for – som Lembcke skrev andetsteds – »den stat, der forsømmer at disciplinere sin ungdom, skaber ikke alene dårlige soldater, men hvad værre er, dårlige borgere«. ³⁴

Lembcke ville som sit engelske forlæg sætte udviklingen af de rette karakter-

egenskaber op som et forsvar mod alle sin moderne samtids dekadente tendenser og dermed skabe, hvad han forstod som »mænd«. Det var at gøre landet en tjeneste. Som imperiets fremtid lå Baden-Powell på sinde, gjaldt det for Lembcke om at tjene Danmark. I fred som i krig.

Bogens modtagelse

Bogen blev den 25. september 1910 anmeldt i »*Politiken*« af Johannes V. Jensen, der markerede sine bange anelser. Han konstaterede, at Baden-Powell løste »det for England så vitale spørgsmål at skabe en armé« ved at begynde »en latent agitation blandt drengene, halvt som en leg«. Men de tilsvarende forudsætninger manglede i Danmark, »hvor vi har en hær«, og han kunne ikke se, »at vi nu pludselig, fordi en anden nation med vældige udenrigs interesser ser sig nødsaget til at indkalde reserveerne i en hidtil ukendt forstand – *børnene!* – at vi skulle blæse med i den trompet, det tror jeg ikke, vi gør! Vi har det ikke nødig«. Han lugtede politik i dette. »Det skulle ikke undre mig, om den hjemlige nationalistiske parasitpresse tog sig med særlig varme af dette fremmede produkt, til landets frelse naturligvis, men også velegnet til brug i partiagitationen«. Vi var ganske vist nødt til at holde os væbnede, så længe krig ikke var afskaffet andetsteds, men krig var for voksne, ikke for børn.

Også af en anden grund var Johannes V. Jensen imod. »Drenge skal være drenge, ikke foreningslemmer«. Det gjaldt generelt. Heller ikke »de kristelige« drengekorps, der vandrer i Kjøbenhavns gader«, var Johs. V.'s kop the. »Militærtjeneste for sig, skole for sig og fritid for sig!«. Det var synd at gribe regulerende ind i drenges

leg. Uden for skolen måtte man overlade dem en smule til sig selv.

Over for bogens øvelser viste han en vis ambivalens. På den ene side forekom »tanken om at sende *scouts* ud for at bane sig vej gennem det idylliske Sjælland fra Hedehusene til Sengeløse« ham så farceagtig, at »der hurtigt ville blive grint for meget, og med god grund«. På den anden side rummer bogen »mange fortræffelige vink«, og anmeldelsen sluttede med en opfordring til »danske unge læsere til at... sørge for, at den falder i deres hænder, til lige med forældrenes, og ikke i andres«. Man fornemmer, at hovedårsagen til Johannes V. Jensens distance snarere end grinagtigheden og hensynet til drengenes fritid har været frygten for, at de fortræffelige vink skulle blive organiseret og administreret af folk med kristelige og forkerte politiske hensigter.

»*Berlingske Tidende*«s anonyme anmeldelse den 28. september 1910 var anderledes positiv. Ganske vist fandt den »det hele vel meget systematiseret«, og den anmærkede, at »hele den religiøse side af den engelske generals bog« ikke kom frem. »Den er dog karakteristisk, og det havde ikke skadet at medtage den«. Men ellers lød der lovord. »Giv blot drengene bogen i hænde, de vil nok forstå den og hos deres ældre venner med sans for sagen få den hjælp, der kræves... De, der har sans for en ungdom, og i dens dygtiggørelse og åndelige og legemlige hærdning ser garantien for bevarelse af vor nationalitet og vort gode navn og rygte, vil ikke kunne være ligegyldige over for »spejder-sporten««.

Udelt positiv var »*Nationaltidende*« den 24. september. »Der findes næppe det hjem, som kan have noget imod, at en søn bliver oplært med de love (d.v.s. spejderloven) som rettesnor. Tværtimod«.

Anmeldelsen knyttede an til soldatertjenesten og slog fast, »at hvis der er den nødvendige alvor i sagen, og hvis disciplinen virkelig kan opretholdes selv under vanskelige forhold, ja, så er der ingen tvivl om, at spejdersport og patrouilleøvelser kan blive til gavn som forskole også for vort værn« uden dog at kunne træde »selv delvis« i stedet for en militær uddannelse. Anmeldelsen sluttede med forhåbningen om, at »spejdersporten (vil) indgå som et nyttigt led i bestræbelserne for at gøre vor ungdom stærkere, sundere og mere mandig«.

Det var vel næsten forudsigeligt, hvordan modtagelsen ville falde ud, og Lembcke kan næppe have ventet andet. Den ene fløj af det politiske spektrum lagde distance, den anden nikkede billigende. Enige var de om, at det grundlæggende i bogen var forsvarssagen, holdningen hertil bestemte reaktionen.

Bogen blev også anmeldt i FDF's »Førerbladet« af kredsfører, cand.theol. Erik Schmidt, der i det store og hele var afvisende. Baden-Powells »berømte drengekorps« kunne måske have betydning for England, »men det forekommer mig, at den absolut ikke kan eller bør overføres på danske forhold«, og de fleste af bogens tanker var »i Danmark ... ganske simpelt uigennemførlige«. Det gjaldt både lejligheden, der var »hysteriske forsøg på at bilde sig selv og drengene ind, at de kan være til nogen som helst nytte for deres land i militær henseende«, og patruljetjenesten, som »lugter alt for fælt af krudt«. I det hele taget efterlod »det krigsriske, der går igennem bogen ... en ubehagelig afsmag«. Vist kunne der læres noget af den, men den skulle anvendes »med stor varsomhed«, og en konkurrence med FDF tog anmelderen på med stor sindsro. »Overs. siger i sit forord, at han

ikke vil konkurrere med de bestående drengeforbund; faren er sikkert heller ikke stor; det lader sig næppe omplante på dansk«.³⁵

Det er bemærkelsesværdigt, at Johannes V. Jensen og Erik Schmidt ud fra totalt forskellige præmisser var enige om deres diagnosticering af Baden-Powell og hans danske bearbejder og om deres afstandtagen derfra. De var også enige om, at denne engelske bevægelse næppe havde en større fremtid for sig på dansk grund. De skulle hurtigt opdage, at de tog fejl i denne vurdering.

Spejderkorpsets oprettelse

Lembcke ville som nævnt lave spejderkorps. Man tør formode, at intentionen om at omplante succes'en i England, som han selv var en tur ovre for at se på, til Danmark lå bag bearbejdningen af Baden-Powells bog. Han fik også sit spejderkorps, der blev stiftet den 16. december 1910. Desværre svigter kildematerialet, når det gælder om at udrede de forhandlinger og overvejelser, der førte frem til det grundlæggende møde. Det er som nævnt efter alt at dømme Oscar Hansen, der har skaffet Lembcke grønt lys for hans bog hos Gyldendal. Det kan derfor formodes, at det også var ham, der formidlede kontakten mellem Lembcke og Hartvig Møller. »Så kom bogen ud«, beretter Lembcke. »Jeg kom selv til København og aflagde snarest vore første spejdere i Hellerup et besøg«.³⁶ Hvilket Hartvig Møller kan supplere med, at »det var mig i alt fald alt andet end behageligt, da premierløjtnant Lembcke om efteråret 1910 foreslog mig at være med til at danne et spejderkorps ... Men naturligvis gik vi med, som det jo var vor spejderpligt«.³⁷ Man kan spekulere på, om det var Oscar

Hansen snarere end spejderpligten, der fik Hartvig Møller til at gå med, eller om det måske snarest var Lembckes person, der charmerede skolebestyreren. Under alle omstændigheder var Lembcke en drivende kraft i efteråret 1910. Han modtog de henvendelser om sagen, der kom ind via Gyldendal. Vi kender ikke deres omfang og indhold, men de har givet reflekteret interesse for et spejderkorps. Han indtrådte som tropsfører for den ene af de to troppe, der blev formeret på Hellerup Gymnasium i efteråret 1910, mens Hartvig Møller overtog den anden. Hellerup-spejderne var pionererne og skulle være mønstertroppene for alle de spejdere, der allerede var begyndt at dukke op. Og Lembcke stod endeligt centralt i den aktivitet, der resulterede i korpsdannelse og bladudgivelse.³⁸ Skal nogen enkelt mand udpeges som stifter, er det Lembcke.

Ved det stiftende møde fredag den 16. december 1910 blev der dannet »en organisation, der kan retlede og udvikle spejdersporten i hele landet. I spidsen stod et korpsråd som den højeste myndighed og en af dette valgt bestyrelse som den udøvende myndighed. I denne indgik den af korpsrådet udpegede korpschef, der – naturligvis – blev Lembcke, »der allerede med så megen iver har kastet sig over denne sag ved indøvelsen af patrouiller«. ³⁹ Formand for bestyrelsen blev Oscar Hansen, kasserer blev konsul Poul Nørgaard, svineslagteridirektør og smør-eksportør (der havde en dreng blandt Hellerup-spejderne), sekretær blev Hartvig Møller, mens reservelæge E. Bøcher sad som sanitær konsulent. Korpsrådet bestod af en række af byens bedste navne: Ernst Bojesen fra Gyldendal; greve Ludvig Brockenhuus-Schack; Daniel Bruun, kaptajn i reserven og velkendt forfatter;

kommunelæge, dr. med. Johan Carlsen, fremtrædende medlem af Børnehjælpsdagens komite; Asmus Diemer, cand. theol. og sportsjournalist; professor H. C. Frederiksen, Ordrup; læge Louis Fränkel, formand for Dansk Zionistforening og for Københavns Samariterforening; ingeniør Johan Hansen; professor, læge C. C. Jessen, der sad i hovedbestyrelsen for Røde Kors; professor Axel Hertel, der indtil 1910 havde været kommunelæge i København; direktør Fr. Johannsen fra K.T.A.S.; konsul Valdemar Ludvigsen, der ejede Hellesens Enke & V. Ludvigsen; kaptajn R. C. Schøler; sognepræst A. V. Storm, Citadelskirken, der tilhørte Kirkeligt Centrum; og mag.art. Holger Trautner. Dertil skolebestyrerne Vilh. laCour fra Lyngby højere Almen-skole; H. P. Hansen fra Efterslægten, H. Otterstrøm fra Frederiksberg Gymnasium og E. Skovgaard Petersen fra Rungsted Kostskole. Endelig var der Jens Grane og sprøjtefører P. L. Jacobsen. Grane var forbindelsen til spejderarbejdet i KFUM (Holger Tornøe fra FDF var også blevet spurgt, men havde sagt nej), kun Grane og sprøjteføreren var de eneste uden navn, titel og bekendthed i staden. 14 ud af 26 medlemmer kan findes i *Kraks Blaa Bog* for 1911. Der har været nogen, der har haft travlt med at finde og overtale så mange fremtrædende repræsentanter for samfund og skole i hovedstaden som vel muligt.

Det nye korps præsenterede sig den følgende søndag for offentligheden ved, at Hellerup-troppene blev inspiceret af kronprins Christian under pressens bevågenhed. Kronprinsen »fulgte med den største interesse alle øvelserne. Prins Frederik og prins Knud var begge indtrådt i en patrouille og lod til fuldstændig at gå op i deres spejdgerning«. ⁴⁰

I hælene på oprettelsen af korpset kom udsendelsen af et blad. Den 4. januar 1911 udkom første nummer af »*Spejderen. Illustreret Ugeblad for Drengene*«, redigeret af Hartvig Møller og Lembcke. Det indeholdt spejderstof og historier fra drenge, hentet fra det tilsvarende engelske blad, »*The Scout*«, som det var en tro kopi af.⁴¹

»Man håber nu, at bevægelsen vil tage flugt, så der kan blive dannet en mængde troppe og patrouiller rundt om i landet, hvilke samles i lokale divisioner«, hed det ved starten.⁴² Forhåbningen blev til fulde opfyldt, ja, flugten var forlængst i gang. Den var begyndt allerede i efteråret 1910, og fortsatte med uformindsket styrke frem gennem vinteren og foråret 1911. Hen på foråret kunne der offentliggøres en liste over ikke mindre end 105 troppe, der var »indregistrerede« under korpset, kort efter suppleret med yderligere ni troppe.⁴³ En trop betød, at der var en voksen, der tog hånd i hanke med sagen – eller i hvert fald lagde navn til. Dertil kom et ukendt antal patruljer, der skød frem overalt i landet, og som man i hvert fald i den første tid optog i korpset, selv om der ingen voksen »instruktør« var.⁴⁴ »Spejderen« bragte i de første måneder oplysning om oprettelsen af enkeltpatruljer flere steder i København, i Roskilde, Storehedinge, Køge, Slagelse, Stege, Hvalsø, Svendborg, Assens, Ryslinge, Esbjerg, Horsens, Grenaa, Lyngby, Ribe, Give, Herning, Havdrup, Skanderborg, Hadsund, Hjørring, Silkeborg, Frederikshavn, Vejle, Maribo, Gjern, Ejby (Fyn), Lemvig, Tommerup, og Ørsted – og så kan man dertil lægge alle de steder, hvor ivrige drenge fulgte opfordringen til at danne en patrulje, men aldrig fik skrevet ind til Spejderkorpset. Der var også byer, hvor der blev dannet en trop, uden at den

blev tilmeldt korpset.⁴⁵

Lembcke anslog i marts 1911, at der var omkring 3-4.000 spejdere.⁴⁶ Siden blev der nævnt et tal på 5.000 pr. midsommer 1911, og det er senere blevet stående i litteraturen.⁴⁷ Men tallet skal næppe tages for andet end et greb i luften, et rundt tal; der skulle udtrykke, at der var helt ustyrligt mange drenge, der fulgte opfordringen – mindst lige så mange, som der var FDF'ere. Succes'en var lige så overvældende, som den var ukontrollabel.

Lembcke havde selv lagt op dertil ved sin direkte appel til drengenes eget initiativ. Det stod både i »*Spejderbogen*« – »Har du lyst til at blive spejder, søger du ... at blive medlem af en patrulje – eller du kan selv oprette en« – og i »*Spejderen*«. »Der vil ikke komme noget spejderkorps og tage eder under armen ... Nu er det eder selv, der skal tage fat og vise, at I duer til noget. I skal selv skabe landet et korps af raske drenge – først da vil Spejderkorpset eksistere«. Ganske vist »gælder (det) nu for eder at få en voksen til at hjælpe eder lidt med øvelserne«, men »skulle det vise sig umuligt at få en voksen til tropsfører, må patruljeføreren selv tage affære og ordne alt med øvelserne. Der er ingen grund til at tabe modet i den anledning«. ⁴⁸ Denne opskrift var i fuld overensstemmelse med den måde, hvorpå spejdernes genesis på Hellerup Gymnasium blev fremstillet. Nogle raske drenge fra 3. mellem havde fået en voksen til at hjælpe sig lidt med øvelserne.

Den samme voldsomme ekspansion havde man oplevet i England, hvor der i den første fase meldtes om både en kvart og en halv million spejdere. Her var begrebet »monkey scouts« blevet dannet om »drenge, der trækker i spejderuniform uden på nogen måde at opføre sig som spejdere«. Lembcke håbede, at »vi

ikke får mange af den slags herhjemme. Det vil kun skade os«. ⁴⁹ Men der kom også »abespejdere« i Danmark, og pressen kunne melde om brande, som spejderne fik skylden for, og om vrede skovrideres lukning af deres skove.

Spørgsmålet er imidlertid, om en bevægelse, der i sit pædagogiske grundsyn byggede på drenges bandeinstinkt; som gjorde patruljeføreren – flokkens førerhund – til centrum i den pædagogiske virksomhed, og som appellerede til drengene om at vise, hvad de duede til og selv skabe et korps af raske drenge, kunne vente andet. »Småfolk, der endnu ikke kunne knappe deres bukser, endsige tørre næsen, blev udrustet med kosteskaft, fløjte og skuldersløjfe. De var karle for deres hat, de fyre, og ikke et øjeblik tvivlede de om, at de skulle erobre verden«, skrev Lembcke bitter-ironisk, da kontraktionen var sat ind. ⁵⁰ Men at erobre verden var kun, hvad han selv havde opfordret dem til, og hvad appellen til eget initiativ kombineret med spændende anvisninger måtte føre dem frem til.

Spejderbevægelsens pædagogiske syn var det stik modsatte af det, som FDF – DUI med – byggede på. Her var det de voksne førere, der arrangerede og bestemte, og sektionsførerne, der svarede til patruljeførerne, var kun assistenter og hjælpere og netop ikke førere. Lembcke, Hartvig Møller og Oscar Hansen var naturligvis ikke så naive at mene, at de kunne bygge deres bevægelse op uden voksne instruktører over 20 år, og kun enheder med en tropsfører blev optaget i korpset. Men tropsføreren »giver (patruljeføreren) så stor selvstændighed som muligt og indskrænker sig så vidt muligt til at optræde rådgivende, idet det gælder om at få drengene til at lære sig selv«. ⁵¹ Hvordan man end vil vurdere og forholde

sig til det pædagogiske grundsyn, er det uomtvisteligt, at i det »vilde« år 1910-11 havde Lembcke stampet alt for mange spejdere og alt for få instruktører lig tropsførere op af jorden – helt bortset fra, at mange af disse hurtigt tabte gejsten eller ikke var af den nødvendige kvalitet. ⁵²

Kontraktion

Kontraktionen kom hurtigt. »Efter sommerferien er en masse troppe afgået ved en blid og rolig død«. ⁵³ Op mod halvdelen af de københavnske troppe gik ind, Nørresundby, der havde meldt sig som en hel division, forsvandt som dug for solen, og syd for Limfjorden var de to Aalborg-troppe med 12 patruljer og ca. 75 drenge »svundet ind til 3 patruljer med 23 drenge; det er småt, men det er kærnetropperne, der er igen«. ⁵⁴ I Krstrup ved Randers havde to drenge efter julen 1910 dannet en patrulje. De »satte vor lærer ind i sagerne, og han begyndte at agitere i skolen, således at vi blev en hel trop med 6 patruljer ..., men der var dog en fejl, og det var, at seks drenge, der aldrig har hørt noget, kan give sig til at være patruljeførere... Det blev vor ulykke; thi førerne kunne ingen disciplin få over spejderne, og følgen blev, at de løb deres vej lidt efter lidt«. Kun én patrulje overlevede. ⁵⁵ Erfaringerne fra Krstrup var der mange andre, der også gjorde. Som Lembcke skrev i foråret 1912: »Ud af dette kaos og virvar kæmpede ideens kernetropper sig frem... I øjeblikket er der omtrent 2.000 spejdere i landet. Det er allesammen folk, der har stået brændingen igennem... Denne lille armé er det, fremtidens spejderkorps skal bygges op på. ⁵⁶

Tallet 2.000 var endda nok for højt. I efteråret 1912 lå det på ca. halvandet tu-

sinde, og dette niveau kom Spejderkorpset ikke op over i de følgende år, som det kan ses af styrketallene i tabel 1.

Tallene for 1912 dækker 50 troppe med 1.283 spejdere. Dertil skal lægges 10-12 troppe uden for divisionerne. Det samlede tal kan anslås til ca. 1.500 plus små hundrede tropsførere og -assistenter.

Tallene for 1913 omfatter 65 troppe med 1.415 spejdere. Med de manglende tal for Østerbros fem troppe kan man anslå et facit på 1.500-1.550 spejdere plus ca. 100 førere.

I 1914 opgives 152 førere og ca. 75 troppe.

De smalle tider for Spejderkorpset fik følger for bladet »Spejderen«. Det måtte efter sommerferien 1911 erstattes af »Fri«, et blad for drenge i almindelighed med stof for spejdere. Det holdt sig imidlertid kun gående til september 1912. Lembcke måtte »erkende, at vi foreløbig er for små til at kunne tillade os en sådan luksus«, og fik fra oktober en aftale med »Sportsbladet« om en sektion for spejdersport med tre sider pr. gang.⁵⁸ Det blev ingen succes og varede kun nogle få måneder.⁵⁹ Til gengæld indførte det nationale og forsvarsvenlige dagblad »Hovedstaden« fra januar 1913 »en serie artikler ... om spej-

Tabel 1: Antal spejdere.⁵⁷

Division	Efterår 1912	Efterår 1913	Efterår 1914
By	110	88	98
Frederiksberg	274	280	260
Østerbro	144	-	109
KFUM	50	127	163
Hellerup	-	-	88
Lyngby	199	274	145
Frederiksborg	93	134	141
3. sjællandske	-	-	168
Lolland-Falster	-	-	34
Fyenske	-	42	67
Østjyske	192	145	132
Nørrejyske	121	170	167
Søspejder	-	-	32
Pigespejder	-	-	74
Uden for div.	?	155	- - -
I alt			1.678

dersport..., således at »Hovedstaden efterhånden kan blive det organ, som spejderne så længe har savnet«. ⁶⁰ Officiel status fik »Hovedstaden«s spejderrubrik ikke. Den blev overtaget af det førerblad, »Spejderliljen«, som korpsets tropsførerforening startede i januar 1913, og som eksisterede til februar 1916. Samtidig dukkede en række divisionsblade og et enkelt tropsblad op. Det første var KFUM-divisionens »Viben« fra 1. november 1912, og det blev også det eneste med et langt liv. Omdøbt til »Væbneren« endte det som KFUM-spejdernes korpssblad.

Spejderkorpsets tyngdepunkt lå på Frederiksberg og Østerbro i København og i byens nordlige forstæder. I Jylland lå tallet konstant på ca. 300, og arbejdet bed sig kun for alvor fast i Viborg, Aalborg, Aarhus og Randers. På Fyn var der hold i Odense og Nyborg, på Sjælland i Helsingør og Hillerød, Næstved og Taastrup. Overalt i provinsen var tallene små – enkelttrope med 20, 30 eller, når det kom højt, 40 spejdere.

Antallet af troppe lå konstant mellem 60 og 70. Kom nye til, var der andre, der forsvandt. Mange troppe levede en usikker tilværelse med nedlæggelse og genoprettelse. 1. Stubbekøbing trop var oprettet i april 1911, men blev senere opløst for at blive genoprettet i februar 1914. ⁶¹ 1. Horsens trop var egentlig startet i foråret 1911, men blev »nyoprettet« i foråret 1913 og var i foråret 1914 »våget til nyt liv«. ⁶² Vejle trop var fra foråret 1911, men blev lige som Horsens »nyoprettet« i foråret 1912. ⁶³ 2. Aarhus trop, der som de foregående stammede fra den »vilde« tid, eksisterede endnu i sommeren 1912, men »vil blive reorganiseret« efter sommerferien 1913 for sluttelig i foråret 1914 at blive slået sammen med 1. Aarhus. ⁶⁴

Disse og en lang række andre nedlæg-

gelser, genoprettelser og sammenlægninger hang nøje sammen med, om der på stedet fandtes den rette voksne. Gang på gang kan man i beretningerne fra 1911-12 læse, at »nu har vi fået en tropsfører«, så »nu går det godt igen«. »Den største vanskelighed, vi har mødt, er at skaffe korpset en rask, duelig og energisk leder, og vi ser kun alt for godt, at bevægelsen vil være uhjælpelig lammet, såfremt en sådan ikke kan skaffes«, lød det i et nødråb fra Nykøbing F. ⁶⁵ De troppe, der levede, var dem, der havde »en rask, duelig og energisk leder«, folk som Klaus Vedel i 5. Bytrop, Torry Gredsted i Viborg og Palm Greisen i 1. Nørrebro – for slet ikke at tale om elitetroppene i Hellerup, hvor Lembcke og senere hans oplærte elever drev mandskabet frem.

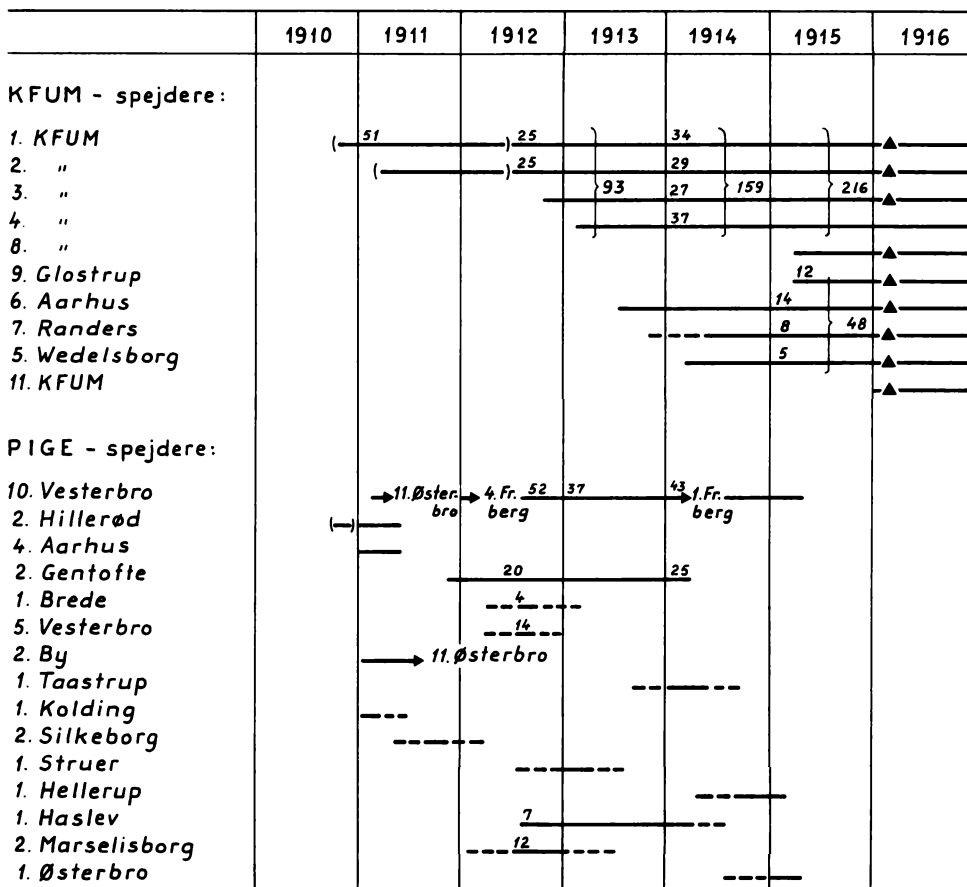
Et andet forhold, der virkede stabiliserende på mange troppes eksistens, var deres tilknytning til en bestemt skole, således at skolen gav den husly eller ligefrem adopterede den. Hellerup Gymnasium er eksemplet par excellence, men der var adskillige andre tilfælde. 2. Frederiksberg trop hentede sine spejdere fra Schneekloths skole, 3. Bytrop fra Efterslægtens Skole, 5. By fra Det danske Selskabs Skole og 12. Østerbro fra Østersøgades Gymnasium. Viborg-spejderne rekrutteredes fra Katedralskolen, Hillerød fra Frederiksborg Statsskole, Lyngby fra Lyngby højere Almenskole, 1. Marselisborg i Aarhus fra gymnasiet af samme navn, mens realskolerne i Nyborg og Tranekær var leverandører til de der-værende troppe. I særdeleshed blev spejderarbejdet optaget ved en række kostskoler – Nærum, Bagsværd, Birkerød, Rungsted, Stenhus, Bogø og Hesselager. ⁶⁶ Ikke for intet sad flere af lederne for de nævnte skoler i korpssrådet.

Det var skoler, der kun i de sjældne til-

	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916
1. Østerbro			19			33	
2. "		8	30			21	
3. "				→ 2. Hellerup			
4. "							
5. "			27 40			45	
6. "							
7. "			15				
8. "							
9. "							
10. "							
1. Vesterbro					28	40	
2. "			18		17		
3. "			42		26	22	
4. "			11				
6. "			8		→ 5. Frederiksberg		
7. "					13		
8. "							
9. "							
1. By							
3. "			39		25	22	
4. "							
5. "			26		27	24	
1. Nørrebro	(-)	47	30 37	20-30	36	30	45
2. "			8				
3. "							
4. "							
1. Frederiksberg			36		39		▲
2. "			23		25		
3. "			37	27	31		▲
4. "							
1. Valby	(-)					11	
1. Amager	(-)					18	
2. "	(-)						
3. "							
5. Frederiksberg	(-)		11		22	27	48 ▲
12. Østerbro		15	40			35	
1. Solbjerg			22				
6. Frederiksberg					16		
Søspejder					15		
6. By					16		
1. Brønshøj						20	
1. Hellerup						19	
1. Hellerup	(-)				36		
2. "	(-)	90	45		23		
3. "					26		
1. Lyngby			18		18		
1. Gentofte			30		34		
1. Nærum			12		21		
1. Rungsted	(-)		24	28		25	
1. Hillerød	(-)		29	35		33	
3. "							
1. Fredensborg			10	19		25	
1. Helsingør			16	15		30	

	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916
2. Helsingør							
1. Bagsværd			18		25		
1. Holbæk / Stenhus	(-)				35 25		▲
2. Holbæk							
1. Hedehusene							
1. Frederiksværk							
1. Nykøbing S.							
1. Korsør							
1. Havdrup							
1. Næstved					16		
2. "							
3. "							
1. Præstø							
1. Faxe							
1. Lillerød				15		8	
1. Birkerød				22		24	
1. Charlottenlund			30		22		
1. Ordrup	(-)		14		21		
1. Brede			8		23		
1. Klampenborg							
1. Store Heddinge	(-)		7		10		
1. Rønede				12	12		
1. Ringsted							
1. Taastrup	8 30		9		20		▲
1. Glostrup							
1. Borup					15		
1. Roskilde					16		
1. Haslev							
1. Kalundborg			35				
1. Nr. Alslev							
1. Nykøbing F.					17		
1. Stubbekøbing				8	21		
1. Bogø				28	23		
1. Maribo							
2. Nykøbing F.							
1. Tranekær							
1. Støense			8				
1. Marstal							
1. Nyborg					26		
1. Kjerteminde							
1. Bogense							
1. Odense					16		
2. "							
3. "							
4. "							
5. "							
1. Middelfart							
1. Skaarup							
2. Middelfart							
Hesselager							
1. Assens							
1. Svendborg					5		

	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916
1. Kolding		-----	-----				
1. Bramminge		-----					
1. Fredericia		-----	-----	8	25		
1. Stenderup		-----					
1. Hinnerup		-----					
1. Aarhus	(-)		33	33			
2. "			20	26	→ 1. Aarhus		
3. "		-----					
5. "		-----					
6. " / Marselisborg		38	28	22			
1. Randers		-----					
2. "		-----					
1. Hobro		-----					
1. Løgstør		-----					
2. "		-----					
1. Bjerringbro			8	13	3		
1. Viborg	(-)	40	36	33	40		
2. "		-----					
1. Holstebro		-----					
1. Ranum		-----					
1. Vemb		-----					
1. Aars		-----					
1. Aalborg		23	30	30	53		
2. "		75	-----				
1. Samsø		-----					
Nørresundby Div.	(-)	-----					
2. Hobro		-----					
1. Silkeborg		-----	13		11		
1. Horsens		-----		20	30		
1. Vejle		-----		16	22	16	
1. Hadsund				12	14		
1. Frederikshavn					24	37	
1. Esbjerg		-----					
1. Kjærlille		-----					
1. Tarm		-----					
3. Randers			22	22	19		
1. Krstrup		-----					
1. Thisted			8	-----			
1. Struer			13		9	8	
1. Skødstrup			6		11		
1. Rønde				9	5		
1. Sindal				8			
1. Skive							
1. Harboøre			-----				
1. Mørke				12	-----		
1. Hjørring							
1. Sæby		-----					
1. Rønne		-----					
2. "		-----					
1. Thorshavn		-----					
2. "		-----					

Spejderkorpsets udvikling 1911-16.

Medlemstallene er hentet fra korpsets blade (jf. note 57). Tallene omfatter kun drenge og patruljeførere.

Tegnforklaring:

— — — Nøjagtigt oprettelse-, henholdsvis nedlæggelsestidspunkt usikkert.

(———) Eksistens som trop inden indmeldelse i Spejderkorpset. (andre troppe »kan« være oprettet inden Korpsets grundlæggelse).

▲ Udmeldelse af Spejderkorpset med henblik på oprettelse af eget korpset - KFUM-spejderne.

NB. Pigetroppenes eksistens er ikke markeret efter primo 1915.

fælde blev frekventeret af »almindelige menneskers« børn, og dermed er også markeret, at Spejderkorpset fra første færd havde social slagside. Det var man da heller ikke blind for i samtiden selv. »*Folkets Avis*«, der absolut ikke var spejdervenlig, formulerede sig i sin kommentar til korpsets oprettelse bramfrit om »udklækningen af en rå bølleskare og en overspændt, indbilsk ungdom inden for bourgeoisiets drengeverden«. ⁶⁷ Det unge korps kunne straks konstatere, at »spejderne fra de lærde skoler er endnu i over-tal, men kommuneskolerne kommer godt med«. ⁶⁸ Det første var korrekt, det sidste en forhåbning, der ikke kom til at gå i opfyldelse. I begyndelsen af 1913 konstaterede stud. med. Poul Thomsen, tropsfører for 1. Gentofte trop, at siden Oscar Hansens foredrag »har bevægelsen holdt sig inden for de højere skolars rammer. Kommuneskolernes børn er kun begyndt at komme med«. ⁶⁹ – hvilket de også havde været to år tidligere – og kort efter kunne han skrive om »disse ikke engang 2.000 danske overklassespejdere i sammenligning med Sveriges 20.000 og Englands 300.000 »demokratiske« spejdere. ⁷⁰ Det var ikke blevet anderledes i 1914, da kommunelærer Thorkild Svendsen fra 2. Aarhus trop skrev, »at det er vel næppe urigtigt at antage, at kommuneskolerne kun leverer et meget ringe kontingent til korpset ... Det er sagt så tit, at denne bevægelse herhjemme er blevet en overklassebevægelse, og det er sandt, selv om den velstillede middelstand er godt repræsenteret; man bør ikke stoppe her, man bør kræve mere endnu, selv om man nødes til at bryde nye baner«. ⁷¹ I 1915 måtte Klaus Vedel inddrømme, »at vore fleste spejdere er overklassens børn«. Han trøstede sig med, dels at det nok blev bedre, dels »at vi står side om side med

FDF, der i de sidste år har nærmet sig til os både i arbejdsmåde og i kollegialt samarbejde. De har nemlig et sikkert tag i dem, vi har så svært ved at få fat på«. ⁷²

Det var og blev bedre folks børn, der rekrutteredes til spejderpatruljerne. I et »opbyggeligt« stykke om spejderbogens ånd læser man om sanddruhed: »Jeg har aldrig fået så mange usandheder som i min tid som spejder; der kom den ene spejder efter den anden og fortalte, at han ikke kom til den og den øvelse, fordi han havde hovedpine, eller han skulle have fremmede hjemme, pigen glemte at kalde på ham o.s.v.; det sidste var næsten det værste«. ⁷³ Det var for spejderføreren og hans spejdere en sådan selvfølge, at der var ung pige i huset, at hun helt automatisk gled med ind i rækken af dårlige undskyldninger.

Den kunne man næppe have fundet på i 1. Nørrebro trop, der var en af de markante undtagelser på generelle regler. Her var de fleste drenge »kommuneskoleelever, der, når skoletiden er forbi, er optaget af pladser o.l.«, og her var det »i mange tilfælde såre vanskeligt at komme i virkelig kontakt med forældrene«. ⁷⁴ – en erfaring, mangan FDF- eller DUI-fører utvivlsomt kunne nikke bifaldende til. En anden undtagelse var KFUM-spejder troppene.

Der var økonomi med i billedet. Det var den almindelige opfattelse, at det var dyrt at være spejder, og den dreng, der skulle have uniform, rygsæk, kniv, fløjte, kokekedel, spisegrej, stav, redningsreb, økse, kompas, ur, kort, cykel, kikkert, spritapparat og termoflaske samt penge til sporvogn eller jernbane, når han skulle ud af byen på øvelse, plus endelig emblemer og mærker, kunne nok blive en belastning for forældrene, hvortil kunne lægges troppens behov for telte, fane og

musikinstrumenter.⁷⁵ Man tør tro, at der i mangt et lille hjem er blevet slået i bordet og sagt nej, når lille Peter ville være spejder. Så var det billigere at blive »delle-dreng«. Ved siden heraf har den mekanisme gjort sig gældende, som udtrykkes i ordsproget »Krage søger mage«.

Når korpset slog bedst an i de bedre kredse, var det formentlig ikke uden forbindelse med, at det fra sine første dage nød den allerhøjeste bevågenhed. Det var ganske korrekt, når ifølge »Politiken« »kronprins Christian siges at være en særlig ven af spejderne«.⁷⁶ I december 1910 havde han som nævnt overværet Hellerup-spejdernes øvelse fra Sorgenfri til Frederiksdal, og i oktober 1911 lod han oven på en spejderopvisning sønnerne Frederik og Knud blive spejdere. De kom i 3. Østerbro trop, der promte overførtes til eliten i Hellerup.⁷⁷ Tronskiftet i 1912 ændrede intet heri. Da de to prinser i december 1912 blev udnævnt til 2. klasses spejdere, skænkede dronningen egenhændigt chokolade op for ca. 700 spejdere, »assisteret af en halv snes lakajer og jægere ... og kongen hjalp med« efter forinden at have udtalt sin sympati for bevægelsen.⁷⁸ Da spejderkorpset i sommeren 1913 holdt sin første store, landsomfattende lejr ved Kalø, fik den besøg af kongeparret.

Militarisme

Al denne bevågenhed var imidlertid også en belastning for korpset ved, at den kun kunne bestyrke de på forhånd skeptiske i deres afvisning af bevægelsen. Positiv holdning til korpset og dets aktiviteter fulgte ganske de samme linier som i efteråret 1910 reaktionen på Lembckes bog. Da det første nummer af »Spejderen« kom,

fandt »Berlingske Tidende«, at det gjorde »et særdeles tiltalende indtryk med friske og fornøjelige og virkeligt interessante fortællinger«, og mente, at det »fikse blad« sikkert ville finde mange læsere. Den socialdemokratiske presse så helt anderledes på det blad, som »premierløjtnant Lembcke og en forsvarsgal skolemand i Hellerup« var begyndt at udgive. »Det er altså et nyt led i den militaristiske agitation blandt skolebørnene, et nyt forsøg på at smugle den rå militærånd ind i det modtagelige børnesind«. Og mens »Berlingerer« mente, at den nye bevægelse ville være »til stor glæde og adskillig gavn for de drenge, der deltager i det raske friluftsliv«, og i det synspunkt blev fulgt af blade som »Dagens Nyheder«, »Nationaltidende«, »Riget«, »Hovedstaden« og »København«, var »Socialen« ikke i tvivl om, at »spejderbevægelsen er lige så militaristisk som den bevægelse, på hvilken Frivillig Drengeforbund hviler, og den bør derfor modtages med samme antiparti af enhver fa'r og mo'r, der ønsker, at deres børns tankeliv skal holdes sundt og rent længst muligt.⁷⁹

Den københavnske populærpresse sluttede som venteligt op bag arbejderpressen. For så vidt var det godt, at spejderne »i en stor fart (tog) luven fra al anden spekulation i børn« – FDF forstår sig – men »nymodens abekattestregere til at opløse hjem med og fordærve børn med« var det immervæk. Det var at »stjæle børnene fra hjemmene« og udlevere dem til »en skolebestyrer eller en afskediget kaptajn, der trænger til et levebrød«,⁸⁰ og så lod »Ekstrabladet« i øvrigt ironien spille, harcellerede over »spejderpræsten« Storms spejdergudstjenester tidligt søndag morgen og lod forfatteren Aage Hermann digte: »på gaden spejdes der ved nat og dag / af spejdere –

hvis barneøjne brænder – / bevæbnede til deres mælketænder«. ⁸¹

Det eneste overraskende var, at »*Politiken*« nok anslog en let ironisk tone, men alt i alt dog lagde sig på en positiv holdning. »Måske tegnede de i begyndelsen til at blive (små soldater), men siden vore Indremissionsfolk nu har begyndt at skælde på dem, fordi de under marchen synger viser og ikke salmer, så har man mere og mere indtryk af, at de er raske drenge«, skrev »Ibald«, d.v.s. Henrik Cavling i en helsides reportage. Når bare de var antiklerikale, kunne alt andet tilgives. Han var endda overbevist om, at korpsets »liberale regler bevirkede, at spejderne ikke kommer til at udgå af en særlig klasse. Kommuneskole drenge færdes side om side med grevebørn« ⁸² – men den forventning var en kende for optimistisk.

Fronten var trukket op, og den blev ikke flyttet. A. C. Meyer, DUI's stifter, konstaterede i en polemik med Hartvig Møller, at »for arbejderklassens børn passer spejderkorpset sikkert ikke. De har lettere ved at indtræde i »De unges Idræt«, som står under »Dansk Idræts Forbund« og under ingen omstændigheder har »militære mål«, hverken åbenlyse eller skjulte«. For Meyer at se blev Spejderkorpset »i alt for høj grad tage(t) til indtægt af dem, der ønsker ungdommen som fodstyrke for dansk militarisme«. ⁸³ Det »skifte i mening«, Hartvig Møller håbede på, fandt ikke sted, og spejdersporten fandt i de første mange år ingen velvilje som helst i arbejderbevægelsen. Spejderiet blev slået i hartkorn med de frivillige drengeforbund, som man havde bekæmpet siden 1905.

Var det korrekt, at Spejderkorpset var ude i et »militaristisk« ærinde? Diagnosen militarisme var blevet stillet både for Baden-Powells og for Lembckes vedkom-

mende, da Lembckes bearbejdelse af »*Scouting for Boys*« udkom i sensommeren 1910. Både ven og fjende havde ret beset været enige derom, og som det tidligere er blevet påvist, er der ingen tvivl om, at dette var Lembckes fundamentale ærinde. Hvordan forholdt det sig hermed, efter at Spejderkorpset var blevet stiftet, og en lang række navne ud over Lembckes tegnede det nye foretagende? Var der fortsat basis for at gentage diagnosen?

Da Spejderkorpset blev oprettet i december 1910, blev dets mål beskrevet som »fremkaldelse af fædrelandsfølelse og udvikling af alle gode egenskaber gennem et friluftsliv, der kan skærpe drengenes energi, bibringe dem disciplin og æresbegreber og give dem legemlig modstandskraft. Man håber på denne måde at kunne modvirke en alt for boglig og teoretisk opdragelse og gøre ungdommen mere praktisk ved en række fritidssysler, der vælges således, at de fører til anvendelse af de erhvervede teoretiske kundskaber og til skærpelse af sanserne i højere grad, end det moderne kulturliv medfører«. ⁸⁴ En formulering fra december 1911, at højnelsen af ungdommens æresbegreber skulle ske »under hævde af enhver frihed i politisk og religiøs henseende«, går formentlig tilbage til december 1910. ⁸⁵ Man fornemmer Oscar Hansens og Hartvig Møllers pædagogiske syn bag formuleringen.

Lembcke trak på samme hammel, da han skrev et nyt forord til andenudgaven af sin bog, der udkom i februar 1911. »Spejdersporten tilsigter at bibringe de egenskaber og færdigheder, der kendetegner den opdagelsesrejsende, nybyggeren og kolonisten i Vestens urskove ... Den fører drengene ud til et rask og sundt friluftsliv. Den opdrager til energi, resolutthed, opfindsomhed og praktisk hån-

lag. Den lærer drengene sanddruhed, ridderlighed, disciplin og fædrelandskærlighed. – Kort sagt, den udvikler karakteren. Set fra et nationalt synspunkt er formålet udelukkende at gøre den opvoksede ungdom til gode borgere«. Det er ikke soldaten, der holdes op til efterligning, men den opdagelsesrejsende, nybyggeren og kolonisten. Modarbejdelse af den moderne dekadence og fremkaldelse af fædrelandssind – det var meningen med sagen, således som Spejderkorpsets fædre lagde formålet frem.

Det nye spejderkorps kom hurtigt ud i en prøve på, hvor langt det kunne eller ville strække sig i retning af fædrelandssind. Den 30. januar 1911 læste Hartvig Møller i dagbladet »*Riget*« en notits om, at realskolelærer, løjtnant H. C. Langmarck i Kolding ville oprette et spejderkorps i det sydlige Jylland. »I den anledning har han andraget byrådet om at måtte benytte skolernes gymnastiksal til afholdelse af øvelser, idet han betonedede, at korpset skulle stilles til Krigsministeriets disposition«. Nu havde Langmarck tilmeldt sit »korps« til Spejderkorpsen, og Hartvig Møller måtte mene, at »vi er ikke tjent med et så fantastisk præg som det med »at være til Krigsministeriets disposition«, og det vil kunne skade os meget. Vi må slå kraftigt fast, at vi er en rent pædagogisk bevægelse«. ⁸⁶ Oscar Hansen kunne kun være enig, Lembcke var det også, dette gik »fuldstændig uden for korpsets rammer«, ⁸⁷ og Langmarck blev rystet på plads og afgav en passende erklæring i »*Riget*«. ⁸⁸

Men affæren var ikke slut dermed. Rektor Georg Bruun fra Kolding Latin- og Realskole fandt anledning til at skrive et langt indlæg mod spejderbevægelsen i »*Kolding Folkeblad*«. For det første understregede han, at »den engelske spej-

derbevægelse er et led i den engelske militære imperialisme«, men Danmark var intet koloniland og skulle ikke »skabe en ungdom, der er en tredjedel soldater, en tredjedel eventyrere og en tredjedel nybyggere«. For det andet var spejderbevægelsens form for friluftsliv tidrøvende uden at »tilføre rigt, åndelig udbytte«. »Drengene har fået indpodet i praksis den tankegang, at spejderliv er den bedste form for legemligt arbejde, og at andet legemligt arbejde er dem uvedkommende«. Og for det tredje angreb Bruun bevægelsens »nye evangelium for moralsk opdragelse«. »Hvilken mistillidserklæring er det ... ikke for hjem og skole, at tilfældige tropsførere skulle kunne opnå noget væsentligt med hensyn til moralsk udvikling, udover hvad hjem og skole i forening magter«. »Hundredressur« kaldte han spejderlovens æresord, og han sluttede med at angribe »Spejderen«s tarvellige, overspændte fortællinger«.

Bruuns angreb vakte opsigt, ikke mindst, da »*Social-Demokraten*« hentedede det til København og offentliggjorde det den 18. og 19. februar 1911. ⁸⁹ Lembcke havde taget sig af Langmarck, men nu måtte både Oscar Hansen og Hartvig Møller rykke ud. »Han er jo alle dage en pædagog, og han venter at tages alvorligt«. ⁹⁰

Oscar Hansen svarede i »*Berlingske Tidende*« den 24. februar. Han satte Bruun på rette plads ved at konstatere, at denne nu advarede mod spejdersporten »med samme gravalvor og højtidelighed som den, hvormed andre udmærkede mænd i sin tid advarede mod cykelsport og fodbold«, og distancerede sig derpå fra, hvad spejdersporten måtte være i England. I Danmark var den »en sportsbevægelse, der tilsigter at gøre vore drenge til praktisk dygtige, fædrelandssindede

unge mennesker i besiddelse af en usnobbet moralitet. Til dette formåls fremme mener vi at kunne bruge meget af det, som Baden-Powell har skabt. Adskilligt andet har vi ikke brug for, og det lader vi ligge«. Oscar Hansen nævnte den række fremtrædende skolefolk, der var med til at organisere bevægelsen. Bruun burde have givet dem tid til »at finde den rette form« i stedet for »med voldsomme midler« at søge at ødelægge gerningen for dem, deriblandt ved at »hamre skiltet »militarisme« fast til bevægelsen«.

Hartvig Møller fortsatte den følgende dag med en kronik i »Politiken«. ⁹¹ Han lod her Baden-Powell tale, som han formodede, at denne »vist« ville have udtrykt sig. »Bacher (sic!) Powell har forstået det. Han har sagt til drengene: »I tager en stav i hånden og hæfter en sløjfe på skulderen. Og så har I et riddersamfund. En ridder holder sit ord i ære. En ridder hjælper alle svage, hvor han får lejlighed dertil. En ridder er høflig og disciplineret. En ridder driver ikke om og ryger cigaretter, han øver ridderdåd med andre riddere i mark og skov, han følger vildtets spor og kender dets lyde, han tør gå ud i mørke og kan finde vej efter solen og efter stjernerne. En ridder foretrækker kartofler, stegte i gløder, for konditor-kager, og han elsker at ligge i telt og ved vagtild«. ... Men når den lærde pædagog kom til ham og spurgte : »Hvad er alt dette her for noget. Hvad skal de dumheder betyde?«, så ville han vist slå over i sat, pædagogisk tale og sige: »Højagtede pædagog og fader. Dette er spejdersport. Formålet er ikke, som De og andre dybt spekulative lærde kunne fristes til at tro, militaristisk med tilsætning af imperialismen i overensstemmelse med Chamberlains kolonipolitik og holdning mod beskyttelsestold i henhold til det konserva-

tive partis tarifforslag. Jeg begyndte selv med noget i den retning. Men som De vil se af mine skrifter og af spejderbevægelsens blade, har bevægelsen været stærkere end jeg. Den har vist mig, som jeg har udtrykt det: at det er vigtigere at skabe gode borgere end gode soldater. Derfor har vi efterhånden afskaffet så meget som muligt af, hvad der smagte af militærtjeneste... Vort hovedformål er ...: at stille den fysiske uddannelse ganske direkte i hjælpe- og redningsvirksomhedens tjeneste... Kan vi opnå, at (drene) til en vis grad føres bort fra, hvad de har skade af, og hist og her så lempelig føres ind på noget godt, så vil vi være særdeles tilfredse. Især hvis de samtidig får nogle glade barndomstimer og nogle farverige minder«.

Oscar Hansen og Hartvig Møller havde ikke fået samstemt deres fremlæggelse af spejderbevægelsens engelske situation, men de var enige om at gøre den militære konneks til en allerede nu i februar 1911 overstået fortid. Den hørte til det, de havde ladet ligge eller afskaffet. Hvad de fremhævede, var den moralske opdragelse af drengene til gode samfundsborgere, hvortil naturligt hørte det rette fædrelandssind. Livet i naturen ville trække dem bort fra byens lediggang og cigaretrygning, modvirke tidens dekadente tendenser. Deres syn på spejderarbejdet kan samles i formelordet karakteropdragelse. »Al sympati for den elskværdige, let styrbare ungdom, vi opdrager – jeg frygter, at vi skaber en veg, tyndhudet, energisvag slægt, som vil klare sig dårligt i konkurrencen med de andre nationer. De gamle kampe mellem skole og elev fostrede sine gode karakteregenskaber. Det er godt for begge parter, at de er forbi, men der må noget andet til for at erstatte det gode, de bragte«, skrev Hartvig Møller til sin men-

tor.⁹² Dette noget andet, der skulle fremelske de karakteregenskaber, skolen ikke længere kunne, var spejdersporten.

Måske var det et divergerende syn på skolens og spejdersportens opgaver, måske var det også foranlediget af »abespejdernes« excesser også inden for det unge korps' rækker – i hvert fald løb Oscar Hansen og Hartvig Møller i marts 1911 ind i nye problemer, som måske kunne blive farligere end de, som Bruun havde forvoldt. Tre skoleledere – Ernst Kaper fra Ordrup højere Almenskole, T. Bonnesen fra Borgerdydskolen i København og Poul Branth fra Plockross' Skole i Hellerup, støttet af korpsrådsmedlemmet H. P. Hansen fra Efterslægtsselskabets Skole – ønskede »en forhandling med korpsråd og bestyrelse angående forholdet mellem skolernes og Spejderkorpsets virksomhed«. De så en konflikt opstå »mellem de kulturidealer, som det er skolernes opgave at arbejde for blandt ungdommen, og de udefra indførte bestemmelser, som føres frem af Spejderkorpsset, ligesom skolerne ikke føler den fornødne tryghed over for Spejderkorpsets nuværende organisation«.⁹³

Dette kunne i forbindelse med ønsket om at få inddraget det hidtil hvilende korpsråd⁹⁴ kun opfattes som et angreb på den daglige ledelse. Oscar Hansen så først den socialdemokratiske rådmand i København og folketingsmand K. M. Klausen som den egentlige bagmand bag denne attack,⁹⁵ siden blev Kaper opfattet som hovedfjenden. Risikoen var, at bestyrelserforeningen for De forenede Skoler, der omfattede de fleste af hovedstadens højere skoler, eller dens ledelse, ville udtale sig imod spejderbevægelsen. Det kunne være fatalt i betragtning af troppenens stærke skoletilknytning. Oscar Hansen og Hartvig Møller trænede henvendel-

sen efter bedste evne. Korpsrådet ville de ikke have inddraget.⁹⁶ Men de mobiliserede to af medlemmerne, Daniel Bruun og konsul Nørgaard, for at disse i givet fald kunne påvirke »*Nationaltidende*«, henh.v. »*Politiken*«, »således at dr. Kaper fik et lille vink om, at hans optræden let kunne kaste et uheldigt skær af konkurrence over ham«.⁹⁷

Sagens udfald er ikke oplyst, men den synes at være gået i sig selv igen. Omkring 1. maj kunne Hartvig Møller skrive til Oscar Hansen, at »Kapers »spejderkorps« siges at arbejde flinkt og ivrigt under tropsfører Rafns ledelse, så jeg skulle tro, at han er blevet noget beroliget med hensyn til sine skruler«.⁹⁸ Havde Kaper & Co. gået i udbrudstanker med deres »spejderkorps«, undlod de at gøre alvor af det, for samme Rafn er at finde i korpsoversigten pr. 15. maj som tropsfører for 3. Vesterbro.⁹⁹ Attacken på Hansens og Møllers karakteropdragelse, hvis det var det, den var, var afværget.

For de to var spejderbevægelsen med Hartvig Møllers udtryk rent pædagogisk. Ingen tvivl om det. De var ikke ude i noget militaristisk – forsvarsvenligt, om man vil – ærinde, heller ikke i noget religiøst. Måske snarest tværtimod. Men de var villige til at give lang line – havde måske også været nødt til det, hvis de ville have afgørende indflydelse på spejderbevægelsens udvikling i landet, når Lembecke kom både med korpstanken og med de første interesserede tilkendegivelser, og når de kristelige også var i gang med initiativer i den retning.

»Når en trop anerkender korpsets vedtægter, da godkendes den som hørende under korpset. Tilføjes der yderligere bestemmelser, da betragtes disse som kun havende lokal betydning, og de er korpset som sådan uvedkommende«, for,

som Oscar Hansen forklarede Hartvig Møller, »vi bør holde os klare af såvel militaristisk som af politisk som af religiøs agitation, men lige klare af enhver af dem. Skal det tillades en religiøs agitation at sende deres unge mennesker til os med bibeholdelse af deres religiøse hovedformål, når blot de godkender spejdereden, da må de andre agitationsformer have samme ret, derom må vi på forhånd være enige«. ¹⁰⁰

Lembcke var imidlertid også med på vognen, og ganske vist var han det unge menneske på 25 over for en Oscar Hansen i midten af 50'erne og den knapt 40-årige Hartvig Møller, men han var også det begejstrede og inspirerende arbejdsjern med lederevner og drengetække. Han var nok med på at holde den martialske Langmarck i Kolding i tømme i februar 1911, men det er givet, at han så mere i spejdersporten end blot udvikling af gode samfundsborgere og karakteropdragelse. Hvad han så, fremgår af hans »opbyggelige« stykke i »*Spejderen*« om, »Hvad tropsføreren for Ravnby kostskoles 1. spejdertrop fortalte rekrutterne«:

»I skal forstå, at der er en dybere grund til, at I er spejdere, og at det er enhver dansk drengs pligt at blive spejder – ikke af hensyn til sig selv, men af kærlighed til sit land. I ved alle, hvorledes vort prægtige gamle land er blevet sønderlemmet, og hvorledes den mægtige nabo mod syd sidst har ranet hele det smukke Sønderjylland fra os. I har selv været vidne til, hvorledes en forsagthedens og opgivelssens ånd i de senere år har bemægtiget sig det danske folk, og hvorledes vi på anden måde har lidt moralske nederlag. Bliver det ved på denne måde, vil Danmark en skønne dag være udslettet af nationernes tal. Men vi vil ikke være slaver af et andet folk. Vi vil ikke finde os i at se fremmede

magthavere dér, hvor vore forfædre i årtusinder har siddet ved roret. Vi vil ikke med hænderne i lommen se på, at fjenden tager det bedste, vi har, og håner vore dyreste minder. Vi vil kæmpe til sidste mand for at bevare vor frihed – vort sprog, vor fane og vor jord – ligegyldigt, hvor håbløst det så kan synes«. ¹⁰¹

Lembcke var ingenlunde den eneste premierløjtnant i Spejderkorpset. Blandt hans officerskammerater finder man Torry Gredsted i Viborg, Poul Gjellerup i Helsingør, T. Marcher-Korup i l. Bytrop, J. Lind i Odense, G. Norrie i Aalborg og V. K. Høyer hos søspejderne. Flere af »civilisterne« brugte ikke den civile titel, men deres militære grad. F. Zeemann fra Østerbro 12. var ikke skolebestyrer, men ritmester, H. C. Langmarck i Kolding ikke skolebestyrer, men løjtnant, Oscar Packness fra 3. Bytrop ikke revisor, men løjtnant, og divisionschef på Frederiksberg, G. Svendsen, ikke bogholder i Nationalbanken, men også løjtnant. Da man fra efteråret 1911 begyndte at oprette divisioner i korpset, ¹⁰² var det altovervejende officerer, der sad som divisionschefer, oberstløjtnant V. Dalhoff-Nielsen for Bydivisionen, oberstløjtnant E. Wenck for Lyngby division, oberstløjtnant F. C. E. Mørch for Fyenske Division, korpslæge E. Hartvig Møller for Nørrejske Division, oberstløjtnant H. M. Hedemann for 3. sjællandske Division. Chef for Frederiksborg Division var Danmarks forsvarsivrigste mand, direktør Aage Westenholz, der i 1908 for egen regning havde oprettet »Korps Westenholz« bestående af 53 mand på motorcykler som sit bidrag til de frivillige rekykorpser, der i de år skød frem i landet. ¹⁰³ I toppen af Spejderkorpset sad oberst Axel Liljefalk som spejderchef fra 1912 til 1914 og efter ham frem til 1916 oberstløjtnant

C. Th. Wegener, mens kontreadmiral Chr. Middelboe, marineminister i det sidste Højre-ministerium 1900-01, var formand fra 1914 til 1916. (Fra 1912 til 1914 havde man klaret sig uden formand).

Det er højst troligt, at alle disse og andre nu- og forhenværende officerer helt og fuldt kunne skrive under på Oscar Hansens og Hartvig Møllers argumenter for spejdersportens fortræffelighed. Men det tør også antages som en selvfølge, at de i den har set et bidrag til den sag, der først og fremmest lå dem på sinde, forsvarssagen.

Nogle af dem sagde det i klart sprog. »Mit valgsprog har i mange år været: *For de svages ret*. Derfor har jeg måttet gøre mit bedste for vort lille svage lands værn, for frihed og værdighed mod de store røvere, der omgiver det. Det vil I jo alle være med til«, var Aage Westenholz' besked til spejderne i Frederiksborg Division.¹⁰⁴ Ved markeringen af 50-året for krigen 1864 havde den nys tiltrådte korpsinstruktør, premierløjtnant R. Thygesen-Nim dette budskab til spejderne: »Lad den ungdom, der i 1864 med uendelig nøjsomhed og uden at kny tålte modgang, kulde og hån, være eders forbilleder på offervilligheden mod vort land, hvis dette engang før eller senere kalder på eder; - dette var ægte danske spejderegenskaber«. ¹⁰⁵

For en Thygesen-Nim, en Westenholz, en Lembcke var hovedanliggendet at skabe en ungdom, der ville »være beredt« den dag, da de store røvere, de fremmede magthavere, fjenden, den mægtige nabo mod syd kom igen, som han var kommet i 1864.

Krigs- og forsvarsspejdere

Westenholz lod det ikke blive ved snakken. Han lagde i november 1913 en plan

frem for korpsrådet om »ældre spejders eventuelle deltagelse i krig som »krigsspejdere«. Korpsset skulle tillade spejdere enkeltvis eller i patruljer, troppe eller hele divisioner at »indtegne sig til samvirke som spejdere med landets væbnede magt, både under krigsforhold og i fredstid«. Westenholz tænkte på de 16-18-årige, der kunne deltage »som anerkendt led i forsvaret under folkeretten« ved at »virke som hærens øjne og øren, måske også ved anden tjeneste (lejrslagning, madlavning, sygehjælp etc.)«. Det kunne korpsset også have gavn af. »Her i Danmark kan kun under krigsforhold så godt som alle en spejders færdigheder komme ham og andre til nytte; til det brug er der fuld mening for ham i at lære dem; med tanken derpå hævnes spejdergerningen fra leg til alvor«. ¹⁰⁶

Westenholz turde ikke være sikker på udfaldet af sin henvendelse. Den ville vække røre. »Jeg frygter, at også en del af førerne (intolerante radikale) vil true med at træde ud«. På den anden side hastede det. »Hvis der, som jeg tror, er fare for krig i 1914, kan vi ikke vente længere«. ¹⁰⁷ Han kunne imidlertid være rolig. Korpsrådet udtalte, at lovene »intet indeholder, som vil kunne hindre spejderne i... at uddanne sig i retninger, der mere end den sædvanlige spejderuddannelse stiler imod uddannelsen for forsvaret..., idet dog øvelser i våbenbrug kun må afholdes under absolut betryggende, sagkyndig ledelse«. Korpsrådet var udmærket klar over, at der skulle trædes varsomt. Det ønskede både forslaget og sit eget grønne lys holdt »fortrolige«. Det var Westenholz indforstået med. ¹⁰⁸

Den krig, Westenholz frygtede, kom som bekendt, og han fik brug for sine »krigsspejdere«. Et korpsrådsmøde den 4. august 1914 »anmode(de) bestyrelsen om

uførtøvet at træde sammen for at overveje, på hvilken måde Spejderkorpsset bedst kan imødekomme ønsker fra krigsbestyrelsen eller andre offentlige myndigheder om assistance ved eventuel mobilisering eller i andre indtræffende tilfælde«, og bestyrelsen vedtog samme dag »at opfordre divisionerne til at stille spejderne til rådighed for de militære og civile myndigheder indtil sommerferiens ophør.¹⁰⁹

Westenholz var klar med et opråb. Spejdere kunne melde sig på korpskontoret til »tjeneste som cykleordonnanser for de militære myndigheder«, hvis de var 14 år og havde cykel samt forældrenes skriftlige tilladelse. »Ubetinget og villig lydighed må vises den militær, som spejderne bliver underlagt ... I ledige timer forventes det, at spejderne øver sig f.eks. i Morse's signalsystem, engelsk, tysk eller i andet, der kan gavne tjenesten«. Indmeldelsen gjaldt kun til sommerferiens slutning, d.v.s. til den 21. august, »hvor efter nye aftaler kan træffes for fred eller krig. Den hele tjeneste bliver en prøve, der gerne skulle overbevise hæren om spejdernes brugelighed og føre til videre anvendelse også under alvorlige forhold«. ¹¹⁰

Det lykkedes i løbet af en halv snes dage at stille 65 spejdere til rådighed som ordonnanser,¹¹¹ nok til, at Westenholz gik skridtet videre til en permanent ordning. I et nyt opråb opfordredes spejdere, »der ønsker i tilfælde af mobilisering at gøre tjeneste for hær eller flåde«, at melde sig. »Tjenesten for hær eller flåde kan bestå i arbejde som cykleordonnanser, telefonvagt eller anden vagt e.l. efter forsvarets behov. Den særlige tjeneste fastsættes for hver spejder under hensyn til hans ønsker og evner, bopæl m.m., og spejderen undertegner derefter et løfte om at møde

ved mobilisering og gøre tjeneste, til han fritages derfor«. Westenholz har åbenbart ikke fået spurgt først, om han måtte, for opråbet blev »billiget« på et bestyrelsesmøde den 25. august, der gjorde hans initiativ til den militære side af en ordning, der også fik en civil pendant. Ved siden af de spejdere, der under mobilisering ville stille sig til disposition for militæret, oprettedes der en afdeling for dem, der ville stille sig til rådighed for »civile myndigheder og institutioner, derunder Det røde Kors eller lignende«. Her kunne også pigespejdere melde sig.¹¹²

I løbet af efteråret 1914 blev de tilmeldte mønstret og formeret, og en søndag i november kunne de præsenteres for generalerne Gørtz og Palle Bertelsen, chefen for 1. Generalkommando og chefen for Generalstabens. Der var på det tidspunkt op mod 200 »forsvarsspejdere« (som Westenholz' »krigsspejdere« var blevet omdøbt til) og ca. 75 lægeordonnanser (populært kaldet »ligbærere«).¹¹³ Det var altovervejende et københavnsk fænomen, men i Aarhus oprettedes et ordonnanskorps på ca. 25 mand.¹¹⁴

Pigespejdere

Baden-Powell tænkte ikke på pigerne, da han skrev sin »*Scouting for Boys*«, men fra første færd var der engelske piger, der også ville være »scouts«. Det blev de nu ikke, men fra maj 1909 fik de deres egen organisation som »Girl Guides«. Det er næsten utænkeligt, at Lembcke ikke skulle have haft kendskab til disse, da han skrev sin spejderbog. Desuagtet skrev han ikke en linie om pigerne og spejdersporten. Som Baden-Powell slap han imidlertid ikke uden om dem.

Allerede i oktober 1910 dannede piger på statsskolen i Hillerød to patruljer. Da

de bad om optagelse i det nystiftede spejderkorps, fik de tilsendt de engelske Girl Guides' uddannelsesprogram til selvstudium.¹¹⁵ Nogenlunde samtidig dukkede der pigepatuljer op i Kolding, Aarhus (på Marselisborg Gymnasium) og København (på Ingrid Jespersens Skole). Drengeskorpset måtte autorisere en uniform for pigerne. Den blev som drengenes bortset fra et mørkeblåt skørt.¹¹⁶

I København var også et andet initiativ i gang. Frøknerne Dana de Bretteville og U. E. Brosbøll bekendtgjorde i pressen, at de agtede at oprette et »Spejderkorps for Piger« med særlig vægt på gymnastikøvelser og samaritergerning.¹¹⁷ Det kom imidlertid aldrig ud i livet »af mangel på tilslutning«, og otte piger fra Milos Skole, der havde »fået blod på tanden«, blev i stedet til 2. Bytrop under drengeskorpset sammen med en patrulje fra Frøken Kruses Skole.¹¹⁸ Man bemærker skoletilknytningen ligesom for drengenes vedkommende og dermed den tilsvarende sociale forankring.

FDF havde aldrig drømt om at lave en pendant for piger. I arbejderbevægelsen var der som pendant til DUI oprettet et »Sportsligt Pigeforbund«, men det sygnede hen i løbet af ret kort tid. Pigespejderne blev heller ikke nogen succes. Uniformeret arbejde for piger var ikke velanskrevet i tiden. Det blev anset for ukvindeligt.

»Nu er det omsider lykkedes at lære københavnerinderne at gå fikst og smagfuldt påklædt, så at man kan være bekendt at vise sig med dem, ikke alene på vort hjemlige Strøg, men også på udlandets boulevarder. Og så kommer Gud hjælpe mig spejderbevægelsen og forsøger at få fremtidens københavnerinder til at trække rundt i hæsle diarrhoe-farvede bluser, der er en gru for et øje, der

blot har en smule farvesans. Forhåbentlig har småpigerne efter deres mødre arvet så megen forfængelighed, at de protesterer mod at trække i spejderdragten. Så meget Evanatur er der vel i de 12-14 års pigebørn!«¹¹⁹

Om det var »*Ekstrabladet*«s mand-schauvinisme, pigernes Evanatur eller bekymrede forældres tilbageholdenhed, får stå hen. Pigepatuljerne forsvandt igen, for de flestes vedkommende lige så hurtigt, som de var blevet oprettet, og kun to troppe fik en længerevarende eksistens, en i København og en i Gentofte. »Patrouiller af piger kan også optages i korpset«, hed det lakonisk i korpsvedtægterne fra december 1911. Mere var der øjensynligt ikke at sige om den ting. Hvad de få piger måtte have af særinteresser, ansås formentlig varetaget af de tre kvinder, der i efteråret 1911 var blevet ko-opteret ind i korpsrådet.¹²⁰ I foråret 1912 synes der at have været et vist – relativt – opsving i pigespejderarbejdet, og de blev i juni udstyret med en særlig bestyrelse sideordnet med drengenes, men med fælles formand, spejderchef og korpsråd. »Præsident« for bestyrelsen blev grevinde Agnete Brockenhuus-Schack. Formålet med »pigespejderne« blev ved denne lejlighed defineret som »at skabe praktisk dygtighed, karakterfasthed og levende fædrelandsfølelse hos sine udøvere«. ¹²¹ Dette arrangement varede kun et halvt år. I januar 1913 blev pigernes særlige bestyrelse ophævet, og pigerne repræsenteret i den fælles bestyrelse af to medlemmer, deriblandt grevinde Brockenhuus-Schack.¹²² I maj 1914 oprettedes en særlig »pigespejdersektion« under grevindens ledelse, »og hele arbejdet blev lagt om, således at pigebørnene lærte nogle flere kvindelige færdigheder, såsom syning, madlavning og samaritergerning,

»som de jo har langt større udbytte af«. ¹²³ Samtidig oprettedes en særlig pigespejderdivision, hvilket skyldes uoverensstemmelser mellem pigetroppen på Frederiksberg og divisionschefen. ¹²⁴

Noget kvantitativt gennembrud kom der ikke for pigespejderne. I januar 1913 blev tallet ca. 100 nævnt, ¹²⁵ i efteråret 1913 var der 73 spejdere i to pigetropper foruden nogle enkeltstående patruljer. Kun de to tropper var tilbage, da pigespejderdivisionen oprettedes, og endnu i februar 1915 kunne grevinde Brockenhuus-Schack udsætte et sølvbæger til den, der skaffede pigespejder nr. 100. ¹²⁶ Det afgørende gennembrud var på det tidspunkt endnu ikke kommet.

KFUM-spejdere

Spejderarbejdet i KFUM's Centralforening i København begyndte som en aktivitet inden for foreningens Yngsteafdeling (de 11-14-årige) i efteråret 1910 under ledelse af Jens Grane. Det var muligvis kun tænkt som en midlertidighed, mens »spejderraseriet« huserede i byen. »Det var dengang meningen at nedlægge det igen, når den første begejstring havde lagt sig«, skrev Grane tre år senere. ¹²⁷ Forståelsen i foreningen for den nye arbejdsform var begrænset. Da det kom til stykket, ønskede Ungdomsafdelingen (de 14-17-årige) ikke at lukke op for rekruttering inden for sine rækker, ¹²⁸ og Grane og hans lille håndfuld spejderledere måtte foreløbig affinde sig med at virke inden for Yngsteafdelingens rammer. Dermed er også sagt, at de ikke fik status af en selvstændig afdeling inden for Centralforeningen. Medvirkende til den beskedne stilling var formentlig den lige så beskedne tilslutning. Granes spejdere nåede ikke foreløbig op over et halvt hundrede

mand, mens Yngsteafdelingen samlede flere hundrede medlemmer. ¹²⁹ Dertil kom, at den til Centralforeningen knyttede FDF-kreds, K.1. allerede forinden havde taget spejderøvelser på programmet.

Grane ville godt i forbindelse med det nye spejderkorps, der var under opsejling. I december 1910 skrev han til Hartvig Møller: »Vi har i KFUM en spejderafdeling på ca. 50 drenge, og vi kunne godt tænke os at træde i forbindelse med de andre i byen værende afdelinger, om vi derigennem kunne gavne sagen«. ¹³⁰ Det blev der nu ikke noget ud af, ikke fordi det nye korps under stiftelse ikke ville have ham og hans spejdere, men fordi han ikke fik lov hjemmefra. ¹³¹ I første omgang blev det kun til en plads i korpsrådet for Grane, vel at mærke som privatmand. ¹³² Der gik halvandet år, før det lykkedes at presse en tilladelse til at gå ind i spejderkorpsset igennem, et pres, der nok så meget kom fra de unge førere, blandt hvilke der var »afgjort stemning« for at komme ind, som fra Grane, »idet han jo mener, at korpsset til næste år går over til et gymnastikhold under Gymnastikafdelingen. ¹³³ Omsider lykkedes det at få lov den 1. juli 1912. »Pastor Poulsen (d.v.s. Yngsteafdelingens formand) presseses hårdt for at gå med til, at vi indmeldte os i Spejderkorpsset som division, hvorpå alle førerne holdt – sluttelig gav han sig«. ¹³⁴

Grane afsendte derpå et forslag til Spejderkorpsset om optagelse som division. »I divisionen kan ordinært optages enhver af en af KFUM's afdelinger oprettet spejdertrop, som i øvrigt vil underordne sig de af Spejderkorpsset givne regler« – og ekstraordinært andre tropper på anmodning fra korpschefen, når de ellers ville underkaste sig KFUM-divisionens særlige regler, nemlig obligatorisk andagt på ture og

totalt forbud mod tobaksrygning såvel i som uden for tjenesten. Alle førere skulle anerkendes af KFUM.¹³⁵ Om konditionerne har været forhandlet under hånden med Spejderkorpset, vides ikke, men det forekommer troligt. I slutningen af august 1912 kunne Grane meddele sine førere, at indmeldelsen var en realitet. Man skred derefter til at lave love for divisionen. Dens formål defineredes som »i tilslutning til KFUM's yngsteeafdeling at øve »scouting« efter general Baden-Powells system til fremme af den kristne drengs frejdighed, udholdenhed og hjælpsomhed«. Alle spejdere skulle være medlemmer af KFUM.¹³⁶

Noget lykkeligt samliv kom der ikke ud af indmeldelsen. De »grønne« forblev fremmede fugle blandt alle de »brune«. Det skyldes selvfølgelig i et vist omfang deres specielt kristelige proveniens, omend man nok ikke skal overvurdere dette moment. De kunne i den henseende finde sympatisører og fæller rundt om i Spejderkorpset. Lige så meget eller mere har en række andre forhold gjort sig gældende. Det kan formodes, at KFUM'erne hentede deres drenge fra andre sociale lag end korpset som helhed, omend beviset ikke kan føres på grund af manglen på materiale. Sikkert er det, at de lagde langt større vægt på de voksnes føreres centrale placering i arbejdet. »Fra første færd valgte jeg at have voksne patrulieførere«, og da man gik over til at bruge store drenge, blev de ikke valgt nedefra, men udpeget oppefra. »Tropsførerne vælges naturligvis ikke af patrulieførerne, men af divisionsrådet«. ¹³⁷

Dertil kom, at de »grønne« under deres enegang havde lagt andre accenter i spejderuddannelsen end korpset, og at de teknisk ikke var så dygtige som deres nye kammerater. Poul Thomsen fra 1. Gen-

tofte trop, der hørte til dem, der beklagede, at man havde »berøvet« spejderbevægelsen »sin retmæssige fædrearnv, det religiøse grundlag«, ¹³⁸ og derfor næppe kunne være de nye kammerater uvenlig stemt, bebrejdede dem, at de var »usynlige«. »Vi mærker ikke noget til jer. Hvorfor skal I absolut holde til i et separatkabinet i hjørnet af korpset?«. ¹³⁹ Han fik et forsonligt svar af Jens Engberg: »Da vi ... kom derind, var vi i flere spejderfærdigheder afgjort bagefter ... Kommer tid, kommer råd« – men også et med bid fra Ralf Buch, en anden af KFUM-tropsførerne. »Ingen aktiv fører i korpset kan tænke sig muligheden af at være frivilligt offer for alle bestyrelsens fikse ideer, hvis han da blot nogenlunde er i stand til selv at beskæftige sine spejdere«. I øvrigt reflekterede de andre ikke på KFUM'ernes indbydelser og sendte heller ikke selv indbydelser. Og endelig havde »vi i KFUM divisionen« dårligt tid til at beskæftige sig meget med de andre. »Alt vort arbejde har nemlig kun det mål at gøre os bedre åndeligt og legemligt, således at KFUM divisionen engang kan komme til at indtage en selvskrevet ledende plads i centrum af korpset«. ¹⁴⁰ KFUM'erne var med andre ord i fuld gang med at udvikle deres egen esprit de corps.

Udenfor var de, og udenfor blev de. Divisionen deltog i landslejren på Kalø i 1913, men holdt sig på forhånd borte fra den danske deltagelse i den baltiske lejr i Malmø i begyndelsen af juli 1914 og arrangerede i stedet sin egen internationale KFUM-spejderlejr ved Jægerspris (der dog i sidste øjeblik måtte aflyses på grund af krigsudbruddet). Man deltog i de store fællesparader, men holdt ellers sine egne arrangementer. Et forsøg på at skaffe indpas for den engelske »Boy Scout

Scripture Union«, der virkede for daglig bibellæsning, slog fejl. Det var de andre ikke interesserede i.¹⁴¹

Det var måske sagens egentlige kerne. Det øvrige korps ville ikke lade KFUM-divisionen indtage nogen »selvskrevet ledende plads i centrum«, ville ikke lade sig erobre indefra, hvilket divisionen med sin efterhånden 150 mand (foråret 1914) heller ikke havde corpus til. Nok kunne man lade den pleje sine religiøse tilbøjeligheder – det var der også andre troppe, der gjorde, således et par på Frederiksberg, og nok var der førere rundtom, der talte for at få Gud med i formålsparagraf og spejderløfte,¹⁴² men de tilhørte ikke første échelon. Topfolkene i korpset var ikke til at rokke i dette spørgsmål, heller ikke af Grane, skønt han øjensynligt ikke var den, der veg tilbage for en konfrontation i en god sags tjeneste.

Dermed kunne skilsmissemis kun blive et spørgsmål om tid. Allerede to år efter indmeldelsen blev den varslet af Grane. »KFUM-divisionen indtager i kraft af sit navn en særstilling, der flere gange har bragt os i en vanskelig stilling til forskellige af korpsets foreteelser, som vi undertiden har måttet holde os borte fra, dels når de kom i vejen for det arbejdsprogram, vi har lagt, dels når de, uden at gavne drengene, kom til at støde de kredse, hvorfra vi får vor støtte. Dette har endog flere gange ført til overvejelse om udmeldelse af korpset, hvad der dog først vil ske, når det KFUM-spejderforbund for Danmark, der engang må komme, er en kendsgerning«. ¹⁴³

På et møde i korpsets tropsførerforening i september 1914 gav Grane tilhørerne det glatte lag: »Jeg er ... inde i spørgsmålet, om vort arbejde, som det gøres i Spejderkorpset her i Danmark, er værd at støtte, og jeg mener nej«. Skulle

det have »den stærke fremgang, vi mangler«, måtte førerne blive kristne.¹⁴⁴ Grane vidste udmærket, at intet lå mange af dem fjernere, og kollisionskursen var åbenbar. Offentliggørelsen af foredraget i korpsets førerblad kan bedst opfattes som udtryk for forsonlighed, et ønske om at hindre et fuldstændigt skisma, for i januar 1915 var løsrivelsesprocessen godt i gang.

I september 1914 havde KFUM-divisionen krævet forholdet til korpset taget op til behandling og stillet krav om status som ekstraordinært medlem af korpset, d.v.s. fristilling med hensyn til deltagelse i dets arrangementer og med sit eget divisionsråd som »højeste myndighed« for divisionen. Ved samme lejlighed gav man meddelelse om, at et »KFUM-spejderkorps for Danmark« var under dannelse, og forespurgte, »forinden bestyrelsen for dette endelig fastslås«, om Spejderkorpset kunne »tænke sig, de to korps dannede et forbund, ligesom tilfældet er i Sverrig og England«, og om »bestyrelsen (ville) være villig til at sende 1 medlem til KFUM-korpsets bestyrelse ... og til at modtage et af dette korps' bestyrelsesmedlemmer til sine møder«. ¹⁴⁵

Desværre er detaljerne i denne sag ikke oplyst. Kun kan det fastslås, at korpsets bestyrelse gav sig og den 3. november 1914 accepterede den »løse forbindelse« for dog at kunne bevare KFUM'erne inden for rammerne. KFUM-spejderkorpset synes til gengæld at være opgivet i denne omgang. Men det skete ikke uden et verbalt sammenstød mellem Grane og Hartvig Møller, hvilket fik Grane til at gå ud af bestyrelsen, som han havde siddet i siden begyndelsen af 1913.¹⁴⁶

Igennem 1914 og 1915 levede divisionen sit liv så godt som helt uafhængig af det øvrige korps. I særdeleshed leverede den ikke mandskab til forsvarsspejderne, men

oprettede en »Spejderkolonne under Det røde Kors«. ¹⁴⁷ Imens begyndte den så småt at ekspandere ud over Centralforeningen. I oktober 1914 indmeldte en allerede tidligere dannet trop i Wedellsborg på Fyn sig i divisionen. I november 1914 fulgte to små troppe i Århus og Randers, efter at de forinden havde måttet opgive at danne en særlig jysk KFUM-division. I februar 1915 blev der dannet en trop i Glostrup. ¹⁴⁸ Da en række af korpsets tropsførere i november 1915 fremsatte krav om lovændringer, der gav tropsførerne større indflydelse på ledelsen, ¹⁴⁹ medførte dette, at KFUM-divisionen genoplivede kravet fra året før om en »fri og uafhængig stilling« ... forudsat, at de for tiden værende forhandlinger mellem tropsførerne ikke førte til en for os tilfredsstillende løsning«. ¹⁵⁰ Korpset søgte fortsat at hindre en udskillelse. Formanden for bestyrelsen, admiral Middelboe, »ønskede selv, at det religiøse moment måtte få sin plads i bevægelsen, og troede på, at det ville gro op nedefra, og håbede, KFUM ville blive i korpset for denne gernings skyld«. ¹⁵¹ Det var hans forsonlige ord til Grane, og denne regnede så sent som den 19. januar 1916 med en forbliven i korpset. Ellers havde han næppe gjort plads til korpsovelse og korpskonkurrence i forårsprogrammet. ¹⁵²

Ti dage senere skete bruddet. Den afgørende tilskyndelse kom udefra, forårsaget af stridigheder andetsteds i byen. Straks i det nye år meddelte Frederiksberg 1., 3. og 5. trop, at de ønskede at forlade deres hidtidige division og med tilknytning til Frederiksberg KFUM at danne en selvstændig KFUM-division. Da denne forening erklærede sig positiv, kunne sekretæren for KFUM's Centralforening, Gunner Engberg, den 23. januar kun anbefale, »at tiden nu var inde til at skilles

fra korpset og danne et KFUM-korps«, hvad der end yderligere styrkedes ved, at troppen på Stenhus kostskole dagen efter ansøgte om optagelse i KFUM-divisionen. Den afgørende dato blev den 29. januar. »Skr. Engberg har konference med Spejderkorpsets formand, admiral Middelboe, og senere med divisionschefen; det resulterer i, at divisionschefen indsender divisionens udmeldelse af Spejderkorpset«. Tidligere var trusler om secession blevet forhandlet frem til kompromis'er. Når denne gang bruddet blev ført hurtigt igennem med et skarpt hug, synes det at hænge sammen med, at Grane blev indstævnet for spejderretten for sine offentligt fremsatte synspunkter på spejderballer. Det var mere, end man kunne finde sig i. ¹⁵³

Derefter kunne KFUM-divisionens ca. 300 spejdere plus de nyankomne gå i gang med at danne eget korps.

Kiv i korpset

Spejderkorpset var i rigt mål præget af anden kiv og strid end den, KFUM'erne forårsagede, og det var næppe mere end et halvt år gammelt, inden det oplevede sin første batalje. Lembcke havde charmeret Hartvig Møller, men tydeligvis ikke Oscar Hansen, og på korpsets første instruktionslejr for patruljeførere på Stokkebjerget ved Nykøbing S i sommeren 1911, løb han også ind i problemer med de tropsførere, der deltog som instruktører. Sagforholdet er ikke oplyst – har det været en autoritær ledelse eller et for hårdt program? – men lejrens oplevelser førte til dannelse af en Tropsførerforening i efteråret med Poul Thomsen som ledende kraft. ¹⁵⁴ »Lembckes forhold i lejren« førte også til, at Oscar Hansen fik oprettet en ny stilling som »lejrchef«, der

»ved sit navn giver hjemmene den moralske garanti og beroligelse, der kan være ønskelig«. Kandidaten hertil blev oberst Axel Liljefalk. »Konsul Nørgaard og jeg er endvidere enige om, at vi ønsker Lembcke bevaret for bevægelsen, og vi venter, at dette skridt fra vor side, der er så hensynsfuldt som muligt imod ham, må være ham en alvorlig opstrammer«. ¹⁵⁵ Lembcke accepterede Liljefalk som lejrchef, men dermed var problemet ikke ude af verden. Der var i efteråret »uenighed i bestyrelsen«, hvilket nok tør udlægges som strid mellem Lembcke og Oscar Hansen. ¹⁵⁶ I december 1911 var det kommet så vidt, at Oscar Hansen ønskede »den fremtrædende reklamehelt« ud. »Vil De Lembckes vel, da råd ham til at trække sig tilbage under et eller andet påskud, men selvfølgelig gør De det ikke, da De er sikker på bedre at kunne overskue fremtiden selv. Gid De kunne!«, skrev Oscar Hansen til Hartvig Møller. ¹⁵⁷ Striden blev kanaliseret ud i et lovudvalg, hvis arbejde resulterede i en lovrevision. Lembcke måtte finde sig i at blive afsat som korpschef til fordel for Liljefalk og nøjes med en nyoprettet stilling som korpsinstruktør, men blev siddende i bestyrelsen. Hans eget syn på sagen og modstanderen kendes ikke – medmindre man vil opfatte et »opbyggeligt« stykke om »Kammeratskabs-, trops- og korpsånd« i »Fri« den 4. januar 1912 som et camoufleret partsindlæg. Ved en parade i januar 1912 overdrog han kommandoen over korpset til sin efterfølger.

Oscar Hansen havde intet haft at indvende mod tropsføreroprøret mod Lembcke, men det havde han, da tropsførerne i efteråret 1912 påny rørte på sig. Med Grane og Poul Thomsen som de ledende kræfter gjorde Tropsførerforeningen krav på, at »de aktive førere skulle

repræsenteres i bestyrelsen..., og at de også skulle have andel i korpsrådets arbejde og bestemmelser«. Resultatet blev, at korpsrådet nedsatte et hurtigt arbejdende udvalg den 17. december 1912 – og at Oscar Hansen samme dag nedlagde sit hverv som formand for bestyrelsen. Ingen begrundelse herfor findes i materialet, men man tager næppe fejl i at se afgangen som en protest mod korpsrådets eftergivenhed over for dette oprør fra neden. Ukært for Lembcke kan det ikke have været. Han kom selv i det hurtigt arbejdende udvalg og var sikker på, at dets arbejde ville føre til »et tilfredsstillende resultat«. ¹⁵⁸

Resultatet, der blev vedtaget af korpsrådet den 30. januar 1913, blev næsten for godt. Bortset fra, at bestyrelsen udvidedes til ni medlemmer, »hvoraf mindst 4 aktive førere«, gjorde lovændringen ikke blot divisionscheferne til fødte medlemmer af korpsrådet, men lod dem også blive valgt for tre år ad gangen af deres tropsførere. ¹⁵⁹ Det affødte et veritabelt divisionschefoprør. Disse officerer ville absolut ikke vælges af deres underordnede. Fire af dem nedlagde deres hverv med øjeblikkeligt varsel, og lovene måtte i hast laves om, så at de for fremtiden blev udnævnt af korpsrådet på livstid. ¹⁶⁰

Langt alvorligere blev den »spejderkrig«, der brød ud i juli 1914. I tilslutning til en stor »Baltisk udstilling« i Malmø arrangerede det svenske spejderkorps en »baltisk lejr« med tysk og dansk deltagelse. I lejrprogrammet, hvor danskerne skulle deltage fra den 8. til den 12. juli, indgik et endagesbesøg i København. Fra den danske spejderledelses side – hvilket ville sige Liljefalk og Lembcke – havde man anmodet om, at det tyske spejderhold ikke kom med på turen til København, og fået tilsagn herom. Det ansås

ikke for opportunt i 50-året for krigen i 1864 og midt under en skærpet tysk politik i Nordslesvig. Imidlertid ændrede de svenske arrangører holdning og forlangte ultimativt, at de tyske spejdere skulle med på turen til København. Ellers var indbydelsen til det danske hold annulleret. Liljefalk reagerede med den 6. juli at kvittere for annulleringen. Han ville hellere blive hjemme end være vært for tyske spejdere i København.¹⁶¹

Men her kom Liljefalk galt afsted. Hartvig Møller interвенerede, støttet af den nyudnævnte formand for bestyrelsen, admiral Middelboe, og af korpsrådets formand, greve L. Brockenhuus-Schack, således at både den danske deltagelse i lejren og de tyske spejders deltagelse i besøget i København blev gennemført. Under stor opmærksomhed fra den samlede presse og til udelte fornøjelse for den spejderuvenlige del deraf suspendede snart sagt alle hinanden fra deres stillinger i korpset. Hvem der havde kompetence til hvad, kunne ikke klart læses ud af lovene. Sagen blev endeligt afgjort på et korpsrådsmøde den 4. august. Liljefalk havde på forhånd erklæret, at enten måtte han selv eller også Hartvig Møller gå. Det blev ham selv, og han blev fulgt af Lembcke og fire divisionschefer.¹⁶²

Det var den store politik, Liljefalk var kommet ind i og op imod. Den 7. juli, samme dag, som Hartvig Møller sendte korpsets kontorbestyrer til Malmø for at få annulleret såvel det svenske ultimatum som Liljefalks kvittering, ringede kontorchef Kruse fra Udenrigsministeriet til chefen for Frederiksberg-divisionen, kontorchef, cand. polit. Fr. Steenberg. Om opringningen fandt sted før eller efter kontorbestyrelsens afsendelse til Malmø, foreligger ikke oplyst, ej heller, hvorfor det netop var Steenberg, der blev rin-

get op, og det ligger heller ikke klart, hvad der blev sagt under samtalen. Departementschef Zahle oplyste over for »*Politikeren*«, at »en embedsmand... (havde) anset det for sin tjenstlige pligt at skaffe ministeriet faktiske oplysninger om en i dagspressen meget omtalt sag«, og at Steenberg havde svaret denne, at »hele sagen nu var ordnet, og at såvel besøget i Malmø som genbesøget i København ville finde sted«. ¹⁶³ Det blev af Steenberg sekunderet med, at »fra kontorchefens side er der over for mig ingen påvirkning øvet i denne sag, og der kunne ej heller være tale om derom allerede af den grund, at jeg meddelte hr. Kruse, at sagen efter min overbevisning på det tidspunkt, da telefonsamtalen fandt sted, var ordnet«. ¹⁶⁴ Tidligere havde Steenberg imidlertid bibragt såvel Liljefalk og Poul Thomsen som »*Nationaltidende*«s journalist det indtryk, »at Udenrigsministeriet over for ham havde udtalt ønsket om, at et sådant besøg fandt sted«, et udsagn der aldrig blev explicit dementeret. ¹⁶⁵ Og det ligger lige for at tolke Steenbergs »efter min overbevisning« som en tilsløring af, hvad der under samtalen kan være udtrykt som en forventning til fremtiden.

Sagen sættes i relief ved, at den danske Berlin-gesandt, greve C. Moltke, der tidligere havde vist spejderbevægelsen sin pekuniære velvilje, den 10. maj 1914 havde skænket Spejderkorpset en ny gave på 1.000 kr. og i forbindelse dermed ønsket »en mindre sum anvendt til Malmøturen, som gesandten interesserede sig stærkt for«. ¹⁶⁶ Moltke havde i forlængelse heraf skrevet til korpsets nye formand, admiral Middelboe, den 3. juni 1914 og i et memorandum formuleret, hvorledes spejderkorpsets forhold til fædrelandskærlighed i relation til Sønderjylland og Tyskland burde være. Han opsummerede selv dets

indhold, nemlig at det skulle sige til drenge:

»I skal være danske patrioter på dansk grundlag, og traktater afsluttede med fremmede magter skal overholdes. Danmarks grænse er Kongeåen. På den anden side af grænsen bor en befolkning, som delvis taler dansk, men de fleste af dem er preussiske undersåtter, og dermed følger såvel rettigheder for dem som pligter, der er forskellige fra vore«.

Moltke ønskede »som en varm ven af korpset«, at hans »bemærkninger« kunne »blive medbestemmende til dannelsen af den rationelle patriotisme, uden hvilken rationelt fremskridt er udelukket for (en) nation, og som skal danne grundlaget for den opvoksende ungdoms handlekraft«. ¹⁶⁷

Et privat brev fra en varm ven af spejderne, der var gesandt i Berlin, om deres rette holdning over for tyskere, sønderjyder og Kongeågrænsen, kunne ikke ignoreres som uvedkommende. En gesandt, der advarede mod utidig chauvinisme, var ikke nogen hr. hvemsomhelst. En telefonopringning fra Udenrigsministeriet kunne i kraft af den interesse i sagen, den måtte tages som udtryk for, ikke opfattes som en blot tilfældig nysgerrighed. For en cand. polit. med et blot minimalt kendskab til dansk udenrigspolitik har det næppe voldt problemer at tolke formålet med opringningen og at give det »efter sin overbevisning« rette svar. Med to prinser blandt sine medlemmer og adskillige af hovedstadens fremtrædende personligheder i korpserådet var Spejderkorpset ikke nogen tilfældig hønseavlerforening. Det var hensigtsmæssigt, at danske spejdere deltog i svenskernes lejr sammen med de tyske gæster, når de var inviteret. Det var aldeles ikke hensigtsmæssigt, at de holdt sig væk, og slet ikke

på en så demonstrativ måde, som det pludselig var ved at udvikle sig til. Det var ikke fremmede for dannelsen af en rationel patriotisme. Det havde sin pris at have den allerhøjeste bevågenhed, og her og nu var den at handle i overensstemmelse med landets udenrigspolitiske interesser. Tyskerkurs var modstandernes betegnelse derfor, datidens form mutatis mutandis – for finlandisering. Det forstod Middelboe godt, men Liljefalk og Lembcke ville ikke betale prisen, da sandhedens time oprandt, og derfor gik de.

Sagen vakte adskillig misstemning inden for korpsets egne rækker, og når splitelsen ikke fik større omfang, end tilfældet var, skyldes det utvivlsomt krigsudbruddet. Den krævede sammenhold og gav i øvrigt andet at tænke på. Når en mand som Aage Westenholz blev i korpset, tør man tro, at det skyldes hensynet til hans krigsspejdere, som han nu fik mulighed for at gøre til virkelighed – »men jeg går i intet fald med til noget, der efter min mening er »tyskerkurs««. ¹⁶⁸

FDF over for spejderne

FDF var som tidligere omtalt opmærksom på »scouting«en fra et tidligt tidspunkt. Anmeldelsen i »Førerbladet« af Lembckes bog var nærmest afvisende, men redaktøren, forbundets stifter, Holger Tornøe gjorde en anden vurdering gældende. »En selvstændig bevægelse bygget på den på dansk foreliggende håndbog i spejdersport alene kan efter vort grundsyn på, hvad ungdommen trænger til, ikke i længden svare til drengenes behov, men at der her er bud til os om at tage fat, derom er der sikkert ingen tvivl«. ¹⁶⁹ Spejdersport – ja, men spejderkorps – nej, og det kan derfor ikke undre, at Tornøe sagde nej til en opfordring til at

indtræde i det nye Spejderkorps' korpsråd.¹⁷⁰

Hovedbestyrelsen orienterede om, hvordan der kunne tages fat. Det gjaldt om »at gøre uddannelsen i vore klasser mere livlig og udviklende ved at tage scoutøvelser med og eventuelt at lave en 4de klasse med flere scoutøvelser de steder, hvor man står med drenge, der har gået flere år i 3die klasse«. Drengene skulle være mindst 13 år (hvor Spejderkorpset havde 11 år som grænse). Lembckes bog kunne bruges, men ikke »uden kritik«. ¹⁷¹ En særlig grøn bluse for »FDF-spejderne« blev indført i februar 1911.¹⁷²

Flere kredse tog fat på spejderøvelserne. K. 1 ved KFUM's Centralforening var som nævnt pioneren allerede fra sommerferien 1910. Nu oprettede Frederiksberg-kredsene en 4. klasse fælles for dem alle og udarbejdede en særlig øvelsesplan. Odense, Nykøbing M. og Vejle gik også igang.¹⁷³ Men interessen var i almindelighed begrænset og fortog sig i takt med det almindelige tilbageslag for spejderinteressen i løbet af 1911. »Man er overalt enige om, at der stilles store krav til de mænd, der skal kunne lede spejderøvelserne sådan, at de vedblivende kan aftvinge drengenes interesse«, og da konkurrencen forsvandt eller overhovedet aldrig blev mærkbar, følte der heller ikke noget behov for at tage det nye arbejdsstof op. Ved udgangen af 1911 kunne »over 40 kredse« ud af 63 indberette, »at de ikke har mærket nogen som helst konkurrence fra Spejderkorpset... Kun 3 forbund i Københavns omegn, 1 på Fyn og et enkelt i Jylland angiver, at den nye bevægelse har trukket nogle af forbundets drenge«. ¹⁷⁴ Man går næppe galt ved at lokalisere de kredse, der mærkede konkurrencen, til Odense, Viborg og Gentofte kommune, netop de steder, hvor Spejderkorp-

set bed sig fast.¹⁷⁵ Her og andre steder, hvor der kom en velfungerende spejder-trop, opretholdt FDF-kredsen sit spejderarbejde eller tog det op – Frederiksberg-kredsene, K. 1 og K. 14 i København, Odense Næstved og fra midten af 1913 også Viborg.¹⁷⁶

Men kredsene som flest var uinteresserede, for ikke at sige afvisende. I slutningen af 1911 foreslog K. 8 på Østerbro, at man skulle oprette en fælles 4. klasse for de københavnske kredse i lighed med, hvad der var sket på Frederiksberg, da »vi herved kunne få noget godt til de gamle 3. klasses drenge«, men forslaget vandt ingen tilslutning.¹⁷⁷ Spejderfaren var dampet af.

I februarnummeret 1913 af medlemsbladet »*Danske Drenge*« skrev redaktøren, cand.theol. Aage Rostrup (der som hovedbestyrelsens sekretær indtog en nøgleposition i forbundet) en artikel om »*Spejderliv*« i anledning af Spejderkorpsets hæfte af samme titel. »Også i adskillige FDF kredse blev der dannet spejderpatuljer; men hvor er de henne nu? De allerfleste, om ikke alle, er vist desværre opløst igen. Ja, men hør nu drenge, det er galt!... Se at få eders førere til at interessere sig for spejdning, og har de ikke tid og lyst, så tag selv fat!«. Artiklen førte til protest. Der var »såmænd ingen grund« til at beklage..., at det igen har vist sig, at FDF's arbejde går bedst ad de gamle stier«. »Det er godt, at kredsene er ophørt med spejdning; vi kan godt klare os foruden.¹⁷⁸

Vår man træge »på gulvet«, havde man til gengæld i forbundets top blik for mulighederne i det nye arbejdsstof. Rostrup svarede igen på indsigelserne mod hans opsats i »*Danske Drenge*«: »Vi skal være vågne, og hvis det i sin tid nedsatte udvalg havde været vågent og udført det pålagte

	1911	1912	1913	1914	1915	1916
F. 1 Solbjerg		161			113	
F. 2 Lukas		80			92	
F. 3 Frederiksberg		160			128	
K. 11 Valby		39			88	
K. 7 Frihavn		97			55	
K. 6 Nazareth		62			97	
K. 8 Sion		117			162	
Aalborg		292			185	
K. 12 Christianshavn		55			96	
Odense		168			155	
Hellerup		107			96	
K. 13 Sundbyerne		77			112	
F. 5 Mariendal		140			139	
K. 1 KFUM		87			58	
K. 2 Nørrebro		128			98	
K. 3 Skt. Paul		109			125	
Fredensborg		22			23	
Helsingør		62			79	
Faaborg		27			50	
K. 10 Vesterbro		81			135	
Lyngby		53			70	
Frederikssund		42	—			
Ringkøbing		68			—	
Roskilde		60			57	
Gentofte		54			35	
Horsens 1		96			163	
Horsens 2		49			123	
Randers		128			158	
Vejle		132			81	
Kolding		234			158	
Aarhus 1		118			136	
Viborg		81			133	
Aarhus 2		143			138	
Skive		88			89	
Silkeborg		91			84	
Esbjerg		215			238	
K. 5 Frue Sogn		103			28	
Varde		78			69	

FDF's udvikling 1911-16.

Medlemstallene er hentet fra »Førerbladet«. Tallene omfatter »ikke« førere.

Oversigten er en fortsættelse af den i »Festskrift til Tage Kaarsted – Om Danmarks historie 1900-1920«, Odense 1988, side 352-353, bragte oversigt over FDF 1902-12.

Tegnforklaring:

_____ Kredsen eksisterer i den markerede periode.

_____ — Kredsen ophørt i det angivne år.

	1911	1912	1913	1914	1915	1916
Hjørring		86			76	
Haslev		58			51	
Thisted		75				
Næstved		75			100	
Nykøbing M.		121			70	
Frederikshavn		95			78	
Skovshoved		39			49	
Sæby		36			33	
Ærøskøbing		30				
Brønderslev		43				
Skagen		68			53	
Nykøbing F.		96			51	
Vordingborg		66			60	
Nakskov		135			60	
Fredericia		73			103	
Køge		56				
Store Heddinge		49				
K.9 Nørrebro		56			64	
Ordrup		63			61	
K.14 St. Andreas		59			94	
Lemvig		58			58	
Odder		86			72	
F.4 Godthaab		71			109	
Skjern		39			52	
Tommerup					14	
Aal					20	
Lunderskov						
Holbæk					56	
Kalundborg					71	
Stege					15	
Aarup					49	
Marstal						
Skovsgaard					17	
Dronninglund					17	
K.4					51	
Bjerringbro						
Bregninge						
K.15						

arbejde, så var spejdersporten måske slet ikke kommet frem; i hvert fald havde vi fået det, som duer i spejderbevægelsen, ind i FDF ... Der er meget i spejderbevægelsen, vi kan bruge og vi har godt af at se uden for vore egne vinduer«. ¹⁷⁹ Han blev støttet af formanden Ludvig Valentiner og stifteren Holger Tornøe og sidenhen af de fra efteråret 1913 heltidsansatte sekretærer, cand. theol.erne Axel Bang (der kom fra »spejderkredsen« K. 1) og Erik Christensen (der kom fra K. 8, der ville lave fælleskøbenhavnsk spejderklasse). Men foreløbig talte de for døve øren, og kun langsomt gled dele af spejderstoffet ind i kredsens program. ¹⁸⁰ Det skulle blive 1919, før FDF slog den store kolbøtte og generelt indførte spejdersporten under navn af væbneridræt.

Når kredsene tog så afslappet på spejdningsen, som tilfældet var, hang det naturligvis tæt sammen med Spejderkorpsets tilbageslag og manglende evne til fornyet ekspansion, men måske også med, at der dukkede en ny sky op over horisonten. Det var Nationalforbundet.

I efterligning af FDF-succes'en på Frederiksberg var der fra 1905 dukket en lang række andre forbund op ud over landet. De anvendte de samme arbejdsmetoder, men ville ikke anerkende det kristelige formål og tilsluttede sig ikke det Landsforbund, som Tornøe og Valentiner dannede. Dansk Ungdomsforbund (DUF) og DUI oprettedes ligefrem som modstykker til det kristelige FDF som militær forskole, henholdsvis indslusning til arbejderbevægelsen. DUF nedlagdes i efteråret 1908, og en genoprettelse i oktober 1909 blev ingen succes. Det kom aldrig uden for København og nåede aldrig mere end et par hundrede medlemmer. ¹⁸¹ Også DUI forblev foreløbig et københavnsk foretagende og gennemlevede

en række år med store vanskeligheder. »Social-Demokraten« opfordrede i maj 1912 endnu engang forældrene til ikke at »lade deres børn melde sig ind i arbejderfjendtlige bevægelser, men sende dem til DUI«, idet bladet måtte konstatere, at »DUI har i lang tid ført en ret ubemærket tilværelse – hårdt trængt i konkurrencen med de militaristiske drengeforebund, der har langt større midler til deres rådighed«. ¹⁸²

Fra den kant var der altså ingen konkurrence. Den dukkede imidlertid op, da nogle fritstående forbund af national observans i april 1912 sluttede sig sammen i Nationalforbundet af Frivillige Drengeforebund på initiativ af premierløjtnant M. Thygesen-Nim og med ham som formand. Seks forbund i Fredericia, Korsør, Odense, Ribe, Brørup og Pandrup tilsluttede sig. »Det nye forbund vil arbejde i national retning på alment kristent grundlag uden kristen propaganda i nogen bestemt retning«. ¹⁸³ Senere tilmeldte sig også allerede eksisterende forbund i Struer, Grenå og Slagelse.

FDF protesterede over for det nye forbund mod navnet, der kunne give anledning til forveksling ¹⁸⁴ og henlagde demonstrativt et hovedbestyrelsesmøde i februar 1913 til Nationalforbundets »hovedstad«, Fredericia. Thygesen-Nim tog anledning heraf til i et »åbent brev« at »udtale håbet om, at hovedbestyrelsen vil tage under moden overvejelse, om der ikke kunne skabes et samarbejde mellem de to hovedorganisationer, så forholdet mellem de enkelte forbund kunne blive tålelige og allerhelst venskabelige«. ¹⁸⁵ Men det kunne der ikke. Afvisningen var total. »Snart klapper han; snart viser han tænder. Men vi har stadig ment, at uoverensstemmelserne var så store, at forbundene måtte arbejde hver for sig, og at vi

ikke kan arbejde sammen«. ¹⁸⁶ Upåvirket af det nye forbund og dets muligheder for ekspansion var man ikke. Da et nyt forbund under Nationalforbundet blev oprettet i Holbæk i juli 1913, blev der øjeblikkeligt oprettet et »rigtigt« FDF. ¹⁸⁷

Thygesen-Nim friede også til anden side. I januar 1914 konstaterede han, at »Nationalforbundsbevægelsen« og spejderbevægelsen var hinanden meget lig, og han så intet til hinder for »en eventuel fast samarbejden med og tilslutning til spejderbevægelsen«. ¹⁸⁸ Månedene efter blev han korpsinstruktør i Spejderkorpsen og udtalte da håbet om en sammenslutning mellem sit eget forbund, der da talte 6-700 medlemmer, og korpsen, »hvis langt overvejende antal findes her i København«. ¹⁸⁹ Nogen sammenslutning blev der imidlertid aldrig tale om, og hans tid i Spejderkorpsen blev kun ganske kort. Allerede i maj 1914 gik han atter af. ¹⁹⁰ Hans virkeområde forblev derefter det lille Nationalforbund.

FDF stagnerede medlemsmæssigt i disse år omkring ca. 6.000 medlemmer, heraf ca. 5.500 drenge fra 11-16 år. Antallet af kredse lå på nogle og tres. Ekspansions-tiden var forbi. Planer i foråret 1911 om et stort fremstød i København, »nu efter at spejderbevægelsen var begyndt at gå retur«, måtte opgives på grund af kredsenes manglende interesse. ¹⁹¹ Et »FDF-korstog«, der i løbet af efteråret 1915 skulle fordoble medlemstallet til 12.000 blev en fiasko for så vidt, som resultatet blev en tilvækst på ca. 700. ¹⁹² Stagnationen skyldtes for en del de eksisterende kredses inertie. De havde nok at gøre med dagens problemer. De sloges med fødemangel og de store drenges frafald. Vel omkring halvdelen af drengene forsvandt, inden de nåede 3. klasse. Hvorfor så trække flere drenge til, end man kunne magte? Men

stagnationen skyldtes også Spejderkorpsens og Nationalforbundets eksistens. Det ene tiltrak især i Hovedstaden »latinskoledrengene«, det andet kunne i provinsen blokere for det kristelige forbund, jævnfør kapløbet om at komme først til Holbæk. Derimod betød Granes KFUM-spejdere næppe noget i de første år uden for en snæver radius omkring Centralforeningens domicil.

Det blev imidlertid anderledes, da de »grønne« spejdere så småt begyndte at ekspandere fra 1914. I 1915 fastslog Fællesbestyrelsen for KFUM og K i Danmark, at »KFUM-spejdernes naturlige område er sådanne steder, hvor der ikke i forvejen er FDF, fornemmelig stationsbyer og provinsbyer uden FDF (Hovedstaden indtager en særstilling)«. Hvor en FDF-kreds allerede fandtes, skulle bestyrelsen for den stedlige KFUM »forhandle udførligt« med kredsen, inden man oprettede spejderarbejde. ¹⁹³ Det ville i realiteten sige, at FDF fik vetoret over for oprettelsen af en KFUM-trop. Der lå heri rige muligheder for friktion, og det kom der da også.

Konklusion og perspektivering

Nyheden om den engelske »scouting« vakte også i Danmark interesse. Gennembrudsåret var 1910. Fra kristelig side var der folk både i det syv år gamle FDF og i KFUM's Centralforening i København, der forstod, at der var fremtid i den nye arbejds metode. Men trægheden var også stor begge steder, og man kunne sidenhen bebrejde sig selv og hinanden, at man ikke på det rette tidspunkt havde slået til og monopoliseret spejdersporten for det kristelige arbejde. Der kan stilles et stort spørgsmålstejn ved, om noget sådant overhovedet havde været muligt,

men når forsøget ikke blev gjort, skyldes det i ikke ringe grad konservatisme. FDF havde vundet udbredelse på bestemte arbejdsmetoder. Det gik jo godt, som det gik. Kun nogle få kredse tog for alvor »scouting« en op og kun for de største drenge. KFUM's Ungdomsafdeling ville slet ikke vide af det nye, og den spejderglade håndfuld af unge KFUM'ere måtte finde en lille niche til deres forsøg i Yngsteafdelingen. Medvirkende til den fremherskende skepsis og afstandtagen var den duft af krudt og kugler, man mærkede i den engelske generals spejderøvelser. Dertil kom, hvad man kunne kalde institutionsegoismen. Noget samarbejde mellem parterne lod sig ikke etablere. Hver ville have sin egen kanon at skyde med.

Allerede inden de kristelige begyndte at overveje, om det nye var noget for dem, var spejderøvelserne blevet indført som en »privatsport« ved datidens måske førende skole på den pædagogiske nytæknings område. Hartvig Møller (bindestregen kom først senere!) var manden, der tog dem op, men inspiratoren bag var Oscar Hansen. Skønt den ene var religionsfilosof og den anden teologisk kandidat, var der intet kristeligt motiv hos dem. De holdt sig til den rendyrkede pædagogik og ville kun fritsvævende karakteropdragelse. Overvejelser om videre udbredelse af privatsporten kan der ikke findes spor af.

Sådanne planer havde til gengæld Cay Lembcke i fuldt mål. Han må kaldes spejderbevægelsens egentlig ophavsmand i Danmark, dels fordi han præsenterede Baden-Powells ideer herhjemme gennem en yderst selvstændig bearbejdelse af hans bog, dels fordi han bevidst stilede mod oprettelsen af et selvstændigt spejderkorps. Lembckes bearbejdelse blev en salgssucces, og hans spejderkorps en rea-

litet i december 1910, efter at han havde bjergtaget Hartvig Møller (og hans spejderdrenge), omend nok i mindre grad Oscar Hansen. Lembckes senere politiske karriere som en af den danske nazismes pionerer har fordunklet hans minde, og allerede i begyndelsen af 20'erne var han blevet en sådan belastning for spejderbevægelsen, at han »blev gået«, men hans lederevner og sans for at begejstre drenge var uomtvistelige, og hans indsats for at fremme spejdersporten enorm. Den må i disse år have været alfa og omega i hans tilværelse.

Lembckes grundlæggende ærinde var fædrelandet og forsvaret af det. Han ville skabe mænd ud af sin samtids drenge, mænd, der kunne blive gode samfundsborgere i den forstand, som en premierløjtnant som han – og en general som Baden-Powell – måtte forstå dette begreb. Derfor kunne han mødes med de pædagogiske eksperter om karakteropdragelsens fortræffelighed, hvad den så end skulle bruges til videre frem. De kunne også mødes i at holde kristendommen udenfor. Lembcke var uden tvivl allerede i dette tidsrum rendyrket ateist.¹⁹⁴ Han og Hansen og Møller kunne acceptere de kristelige inden for deres korps og affandt sig med, at de tilbød spejdergudstjenester tidligt søndag morgen, og at de havde deres egen division, var vel også af takti ke grunde nødt til det, hvis de ville have spejdersagen under kontrol, men korpsset som sådant skulle være religionsløst – og forblev det.

Det nye korps var lige ved at blive slået ihjel af sin egen succes. Alle raske drenge skulle i nogle måneder i 1910-11 være spejdere. Den samme startsucces havde FDF og DUI været ude for i 1905. Når tilslutningen til spejderne blev endnu voldsommere skyldtes det bortset fra de attraktive

»spejderøvelser«, at man bevidst appellerede til enhver stor dreng, der kunne tænke sig at blive patruljefører, og fortalte ham, at han blot kunne samle en patrulje og gå i gang. Man fik hurtigt sit hyr med alle »abespejderne«, som man med et udtryk fra de tilsvarende engelske erfaringer kaldte dem, og måtte i hast begrænse adgangen til korpset til de patruljer, der kunne stille med en voksen tropsfører. Det pædagogiske tyngdepunkt blev – i nogen grad – flyttet fra den store dreng til den voksne fører.

Da bølgen oven på sommeren 1911 igen lagde sig, var det orkanagtigt voksende korps blevet til en lille organisation med ca. halvandet tusinde drenge, og det blev i de næste fire-fem år ikke meget større. Det skyldtes nok til dels, at markedet i et vist omfang allerede var mættet af FDF og de andre drengekors, og at disse efterhånden så småt begyndte at finde ud af at antage sig nogle af »spejdningen«s metoder. En anden grund var den kontante afvisning fra arbejderbevægelsens side fra allerførste færd. Herfra så man kun militaristisk afskyelighed og intet som helst brugbart i det nye. Arbejderbevægelsen havde ikke haft held til at holde sine drenge borte fra de kristnes »ålruser«, men det lykkedes den at blokere for det nye spejderkorps.

Medvirkende hertil var, at det var i det bedste borgerskab, det nye korps hovedsageligt slog an. Geografien viser det: Frederiksberg, Østerbro, Gentofte kommune. Troppenes lokale hjemsted viser det også. De blev oprettet og eksisterede i tilknytning til en række højere skoler, deriblandt en række kostskoler. Krage søger mage, og »latinskoledrengene« blev det rekrutteringsområde, der sikrede en konstant tilgang, men også medførte en afgrænsning i forhold til resten af befolk-

ningen. DUI og Spejderkorpset levede i hver sin verden med ryggen til hinanden og med hver sit klientel. »Fjenden« for begge var FDF, der fik vanskeligt ved at bevare sin andel af bedre folks drenge (medmindre forældrene var særligt kristeligt orienterede), men stod sig flot i konkurrencen om arbejderdrengene. Spejderkorpsets sociale afgrænsning blev befæstet ved Kongehusets udtalte bevågenhed over for bevægelsen. Den var lige sagen på Østerbro og i Hellerup, men ikke just i kredse, der hyldede republikkens indførelse.

Korpset var socialt homogent, men i andre henseender »sammenbragte børn«. Officeren Lembcke og venstremanden Oscar Hansen kunne enes om gode dyder og fædrelandsfølelse som formål, men det er et stort spørgsmål, om de forstod det samme ved fædrelandsfølelsen, og især om de ville bruge den til det samme. Der var fra starten to fløje i korpset, en »militær« og en »civil«, og det vil næppe være ukorrekt af fastslå, at det i de første år var forsvarsvennerne, der mere og mere dominerede, mens de civile spillede andenviolin, ikke mindst efter at Oscar Hansen (fordi han ikke ville finde sig i de unges føreres krav om noget at skulle have sagt) tog sit tøj og gik. Klimaks på forsvarsfløjens dominans blev Aage Westenholz' krigsspejdere og deres virksomhed som hærens hjælpere i de hektiske augustdage 1914. På det tidspunkt var der allerede ved at blive plads til den civile fløj, idet spejderchefen, den stærkt nationale oberst Liljefalk, Lembcke og en række af de officerer, der sad som divisionschefer, i de samme dage gik ud i protest mod den »tyskerkurs«, korpsledelsens majoritet havde set det betimeligt at slå ind på i sagen om den baltiske spejderlejr. Krigens gang måtte derefter vise,

hvilken form for fædrelandsfølelse der ville blive brug for.

Karakteristikken »sammenbragte børn« bliver ikke mindre relevant, da spejderne fra KFUM blev indmeldt i korpset i 1912. De var ikke mange, men deres bevidsthed om eget værd fejlede ikke noget. Medvirkende til deres pres for at komme med – pres vel at mærke på deres egne i Centralforeningen – var ønsket om at komme med blandt de »rigtige« spejdere, men utvivlsomt også en intention om at erobre korpset indefra, at få det gjort kristeligt, og Gud ført ind i spejderløftet. De kunne i den henseende finde meningsfæller inden for korpset, men de var ikke tilstrækkelige til at kunne rokke de besluttende instansers faste forsæt om at holde Gud på den plads, hvor han hørte hjemme, d.v.s. udenfor. KFUM'erne forblev stort set isolerede og følte sig selv separate fra de andre. De var udenfor, ikke bare, fordi de var grønne, hvor de andre var khakifarvede, men vel først og fremmest fordi de var retningsbestemte – »missionske«. De var på kollisionskurs straks fra begyndelsen, og da de begyndte at blive flere, mens det øvrige korps stort set stagnerede, dukkede tanken om eget korps op. Bruddets konkrete anledning i januar 1916 var en tilfældighed. Det var kommet under alle omstændigheder, selv om Spejderkorpset vitterligt gjorde, hvad det kunne for at holde KFUM'erne inden for folden. Der havde været splitelse nok, og der var ingen grund til at slå endnu en flis af.

Da den første forskrækkelse havde lagt sig, tog FDF og de andre spejderfænomenet med ro. Det var jo stort set kun et københavnsk overklassefænomen. I provinsen dukkede troppene især op, hvor der ikke fandtes et »frivilligt drengeforbund«, og der var drenge nok at hverve

iblandt. Af rundt regnet 150.000 drenge i alderen 10-15 år var kun knapt 10.000 indrulleret. Det var købstads- og især københavnerdrengene, der kunne komme med, mens landdistrikterne stort set lå brak. Spejderfænomenet viste sig imidlertid at været kommet for at blive, og man fandt så småt ud af, at kunne man ikke slå dem, måtte man hellere efterligne det, de lavede. Erkendelsen heraf bredte sig gradvis trods megen træghed ude i kredsene.

Dette er imidlertid en senere historie ligesom skildringen af spejderarbejds ekspansion for alvor ud over landet – herunder også af den »pigespjeld«, som det i de første år ikke lykkedes at gøre til en succeshistorie. Spejderpionerernes arv til eftertiden blev, at de skabte et korps med en socialt snæver, men rekrutteringsmæssig sikker basis, nulstillet over for kristendom og derfor kun forankret i oplæring i borgerdyder og samfundssind med eller uden »militarisme«. Det betød plads til andre, både til det kristelige FDF, til arbejdernes DUI og til de spejdere, der ville have det kristelige med.

Kildebasis

Kildegrundlaget er desværre meget ufuldstændigt. Forhandlingsprotokoller og korrespondance synes med få undtagelser at være gået tabt både hos Det danske Spejderkorps og hos KFUM-Spejderne i Danmark. Til gengæld har en række udklipsbøger været til stor hjælp. Derudover har meget materiale kunnet hentes ud af tidens mange spejderblade. Arkivgrundlaget er i det væsentlige:

1. Det danske Spejderkorps' arkiv. (I korpsets eget eje).

To arkivkasser med breve og cirkulærer (desværre fragmentarisk), overdraget korpset i 1982 af Svend Boldsen Gnutzmann (forkortet: Gn.s ark.).

Sven V. Knudsen, Protokol for Spejderliljen, dat. 29. jan. 1913.

2. KFUM-Spejdernes arkiv. (I korpsets eget eje). Jens Engbergs korpsbog («Private optegnelser om spejderkorpsset») 16.10. 1910 – 9.1. 1913 (forkortet: Engbergs dagbog). Dagbog pkt. 1915 – april 1918 (ført af flere hænder).
Jens Engberg: Forhandlingsprotokol for Spejdetroppens Lederes Raadslagning. 10.1.1911-8.3.1916 (forkortet: Jens Engbergs forh.prot.)
Jens Grane: 25 Aar blandt Spejdere i K.F.U.M. (Foredragsmanuskripter).
Jens Grane: *Jeg er født, hvor Bogen grønnes*. Erindringer (Stencileret, utrykt ms), 1955.
3. Landsforbundet Frivillige Dreng-Forbunds arkiv (RA).
Forhandlingsprotokol for hovedbestyrelsen 31/3 1905 – 8/3 1914 (forkortet: HB-prot.).
Forhandlingsprotokol for Københavns centralbestyrelse 23/6 1909 – 8/1 1912 forkortet: Forhandl. prot. for Centralbest. i Kbh.)

Jeg takker Det danske Spejderkorps, KFUM-Spejderne og Frivilligt Drengforbund for deres beredvillige hjælp ved udarbejdelsen af undersøgelsen.

Noter

1. Aage Trommer: Kampen for drengene – kampen om drengene. FDF og DUI i første årti af det 20. århundrede, i: *Om Danmarks historie 1900-1920. Festskrift til Tage Kaarsted*, Odense 1988, s. 347-375.
2. Fritz Lerche (red.): *Det danske Spejderkorps 1910-1935*, København 1935; Svend Ranvig: *Det danske Spejderkorps historie 1909-1973*, København 1988; Gunnar Ipsen: *25 grønne Spejderår. En Beretning om KFUM-Spejderne i Danmark. 1910-1935*, København 1935; Benny Harthøj: *– en saga grøn – om 75 KFUM-spejderår*, København 1985. – M. Friis Møller (red.): *Spejderminder. Spejderbevægelsens udvikling i tekst og billeder*, København uden år (1953), er et samleværk med en blanding af historik og statusopgørelse.
3. Hovedværket er Michael Rosenthal: *The Character Factory. Baden-Powell and the Origins of the Boy Scout Movement*, London 1986. Se også John Springhall: *Youth, Empire and Society. British Youth Movements, 1883-1940*, London 1977, s. 53-70. En kort oversigt er Victor Bailey: *Scouting for Empire*, i: *History Today*, juli 1982, s. 5-9.
4. Rosenthal, s. 30-47. – Citatet, der stammer fra Lord Roberts, er hentet fra s. 45.
5. Baden-Powell: *Scouting for Boys*, 2. udg., London 1909, s. 270 – Jeg har forgæves søgt førsteudgaven fremskaffet.
6. Ssts., s. 287.
7. Ssts., s. 226.
8. Ssts., s. 6.
9. Ssts., s. 29.
10. Rosenthal, s. 236. – Om Boys' Brigade se Springhall, s. 37-52. – En tidlig tilskyndelse til Baden-Powell kom fra stifteren af Boys' Brigade, da denne i 1904 opfordrede ham til at omskrive sin bog om »army scouting« til brug for drenge (Rosenthal, s. 52 f.).
11. Eksempelvis *Vejle Amts Avis*, 24. apr. 1909.
12. »*Juleklokken*« 1909, s. 16-21 (citatet fra s. 18). Jvf. Gunnar Engberg i: Gunnar Ipsen, s. 7-9.
13. Månedssblad for KFUM i Kjøbenhavn, nov. 1909, s. 16.
14. Kopi af indbydelse til mødet i DDS' spejdermuseum i Kbh. – Oscar Hansen, 1856-1938, filosof, religionshistoriker, pædagog, 1892 dr. phil., 1905 beskikket til som docent at forestå undervisningen i pædagogik for vordende gymnasielærere, venstrepolitiker, medlem af Folketinget.
15. Den ældste foreliggende beretning om patruljens oprettelse er Hartvig Møllers i »*Lommebog for skoleelever*« 1911, s. 108-14 (der ikke nævner drengenes eget initiativ). Det findes i »*Spejderen*«, 1. jan. 1911, s. 11 (formentlig med Cay Lembcke som forf.). Senere versioner af Hartvig Møller findes i »*Vær beredt*«, jan. 1913 (genoptrykt i: Friis Lerche, s. 9-10 og i alt væsentligt i: *Spejderminder*, s. 57-59) samt i »*Væbneren*«, 15. april 1914. Den første patruljefører og senere korpsschef, Ove Holm, har skrevet om »min første patrulje« i: *Spejderminder*, s. 57-59. – Hartvig Møller, 1873-1953, cand.theol. 1896, cand.mag. 1904, bestyrer af Hellerup Gymnasium 1909.
16. »*Væbneren*«, 15. apr. 1914.
17. Foreningens love findes i Gn.s ark. Lovene er påvirket af Lembckes spejderlov, hvilket giver 24. aug. 1910 som terminus p.q. – I et interview i »*Politikeren*«, 18. marts 1911, polemiserede Hartvig Møller mod »D.B.S.« – Det følger øjensynlig et andet system end det, vi bruger, og det, der anvendes i England. Ifølge de engelske regler må spejderne – netop for at undgå militærskin – ikke marchere i kolonner,

- og der benyttes ikke orkestre og faner. D.B.S., der dog næppe har stor udbredelse, minder mere om »De frivillige Drengene«. Desværre debiteres de ulykker, dette korps laver, også til os«. Formanden for D.B.S., Brix Andersen, protesterede i et brev til Hartvig Møller den 23. marts (Gn.s ark.), herunder mod »militærskindet«. »Vi behøver nemlig ikke som andre korps at benytte militær assistance ude i skovene for at indøve spejdersport«.
18. Brev fra Brix-Andersen til Hartvig Møller, 12. maj 1911 (Gn.s Ark.).
 19. »*Danske Drengene*«, 1. maj 1910, s. 122.
 20. Axel Bang i »*Maanedstidende for KFUM i København*«, sept. 1910, s. 163: »I kredsen har vi i sommerens løb anstillet forsøg med »scouting«... Vi anbefaler kredsene at optage »scouting« som fast led i øvelserne for 3. klasse«.
 21. Lederen af gymnastikafdelingen, Chr. Whitta Jørgensen, kunne ikke selv gå i gang med »scouting«, men ville tale med Grane derom, »hvad han dog ikke havde fået gjort lørdag aften den 17. sep., da jeg... traf Grane, der endnu dengang var ivrig for et boldklubs-gymnastikhold« (Jens Engbergs priv. opt., s. 6). Ved mødet den 23. sept. »havde (Grane) fået fat i *spejderbogen* og var meget løst inde i sagerne, alle fire var vi dog enige om, at vi skulle tage fat her« (ssts., s. 7); jvf. ssts., s. 8: »Grane havde inden fredag den 30. ... fået fat i *Boy Scouts' Pocket Book*, som han var glad for. Han (var) ikke længere begejstret for Lembckes oversættelse og bearbejdelse af Scouting for Boys, havde endog skrevet til hr. Lembcke og udtalt sig misbilligende om bogen«. - If. Granes erindringer, s. 48, bad »nogle 17-18-årige gymnaster fra mit hold« ham i foråret 1910 begynde spejderarbejde »på KFUM's grund«. Tilsvarende tidligere dateringer findes i: *Spejderminder*, s. 47, og i: Ipsen, s. 11. Der er tale om tilbagedatering af møderne i september 1910. - Jens Grane, 1880-1961, maskinmester, fra 1909 ansat i maskininspektionen hos Ø.K., fra 1895 medlem af KFUM, 1905-06 kredsfører for FDF Østervold, 1907-09 sekretær i KFUM's Soldatermission.
 22. Cay Lembcke, 1885-1965, kammerjunker, sekondløjtnant 1905, premierløjtnant 1907.
 23. Lembcke i »*Vær beredt*« (Fr.borg-div.), febr. 1913 - Baden-Powells »lille røde bog« er hans »*Aids to Scouting for N.C.O.s and Men*«, London 1899.
 24. Datoer m.v. venligst meddelt mig af Gylden-dal.
 25. Lembcke, s. 4, efter BadenPowell, s. 9: »... and so, too, we ought to be prepared in Britain against being attacked by enemies; for though it may not be probable, it is quite as possible as it was in Mafeking«. Man bemærker Lembckes stærkere formulering.
 26. Baden-Powell, s. 39; Lembcke, s. 9.
 27. Baden-Powell første version aftrykt efter Rosenthal, s. 109-11, anden version efter 1909-udgaven, s. 48-50; den danske version efter Lembcke, s. 13-15. - En oversættelse af Baden-Powells første version findes i »*Danske Drengene*«, 15. maj og 1. juni 1910.
 28. If. Rosenthal, s. 115, blev »loyalty« mod forældrene først indsat i spejderloven i 1912. Det er ikke korrekt. Den findes allerede i 1909-udgaven.
 29. I 2. udgaven fra 1911 ændret til: »En spejder må vænne sig til altid at se fornøjet ud. Det liver både ham selv...«.
 30. Paragraf 3's gode gerninger blev til gengæld understreget af Lembcke i »*Spejderen*«, 10. febr. 1911: »Bryd eder ikke om, at folk ikke er vant til at se det. Det vænner de sig nok til«. Hjælpsomheden eksemplificeredes ved, at spejderne om vinteren kunne strø sand eller aske på glatte steder, hjælpe folk i glat føre, lægge gammelt brød ud til fuglene etc.
 31. Det var forbudt de FDF-kredse, der brugte bogen, at anvende buksevand (»*Førerbladet*«, sep.-dec. 1910). Da spejderloven blev trykt i »*Spejderen*« 10. februar 1911, var »straffeparagraffen« forsvundet. Derimod blev den ikke strøget i 2. udgave af bogen fra februar 1911, formentlig ved en lapsus.
 32. Da Grane den 3. okt. 1910 begyndte sit arbejde, formulerede han en spejderlov i syv korte punkter uden eksegese. De dækkede Baden-Powells nr. 7, 1, 3, 6, 10 og 8. Hans paragraf 3 var selvstændig: »En spejder er præcis« (Jens Engbergs priv. opt., s. 10, aftryk i Harthøj s. 12). - En revluderet udgave af Lembckes spejderlov fremkom i »*Spejderliljen*«, 18. dec. 1913. I denne var indsat som paragraf 9: »En spejder er ren i sin mund, sin tanke og sin gerning« (efter Baden-Powells i 1911 tilføjede »A scout is pure in thought, word and deed«). Følgende paragraffer var i øvrigt ændret (med ændringerne i

- kursiv): 2. En spejder er tro mod sin konge, sit land, sine forældre og sine foresatte. 3. Det er en spejders pligt at gøre sig nyttig og hjælpe andre. 5. En spejder er ridderlig mod kvinder og høflige mod alle. Han tager aldrig mod belønning derfor. Med andre ord – en vis tilnærmelse til Baden-Powell.
33. Andenudgavens forord er helt omskrevet.
34. Lembcke, s. 145.
35. »Førerbladet«, juli-aug. 1910.
36. »Vær beredt« (Fr.borg), febr. 1913.
37. »Væbneren«, 15. apr. 1914.
38. Brev af 16. okt. 1910, hvori Lembcke »håber, jeg må gøre regning på hr. doktorens (Oscar Hansens) nærværelse« ved et møde om »dannelsen af et spejderkorps« den 24. oktober i Efterslægtens skole (fascimile i Ranvig, s. 6), viser ham som organisator af forberedelserne. – Jvf. T. Fr., De første danske spejdere, i »Vor Ungdom«, spr. 1917, s. 26-29, hvor Lembcke udtrykkelig nævnes som initiativtager. T(orben) Fr(ederiksen) var dreng blandt Hellerup-spejderne.
39. »Dagens Nyheder«, 17. dec. 1910. Se også »Berlingske Tidende«, samme dag.
40. »Spejderen«, 4. jan. 1911; jvf. »Folkets Avis«, 23. dec. 1910: »De herværende Højreaviser er himmelglade over, at et par rigtige prinser Frederik og Knud har leget med«.
41. Hartvig Møller i »Kolding Folkeblad«, 20. febr. 1911. Se også sammes brevveksling med P.H. Trautner i Gn.s ark.
42. Som note 39.
43. »Spejderen«, 26. maj 1911 (listen markerer status pr. 15. maj); 7. juli 1911.
44. »Spejderen« 10. feb. 1911, s. 82.
45. Troppen i Taastrup blev stiftet i januar 1911, men tilmeldte sig først i oktober 1912 (»Væbneren«, febr.-marts 1920); I Holstebro fandtes i efteråret 1912 ca. 20 spejdere, »som det endnu ikke er lykkedes at organisere« (»Frik«, 22. aug. 1912). Sorø Akademi fik allerede i sept. 1910 sine spejdere, men de blev ikke indmeldt i korpset, fordi den lærer, der var deres »tillidsmand«, var modstander af en landsorganisation (brev fra Kr. Simonsen til Hartvig Møller 21. arts 1912. Gn.s ark.).
46. »Spejderen«, 24. marts 1911.
47. Hartvig Møller & C. Lembcke; Spejderliv, København uden år (1913), s. 4; Fritz Lerche, s. 8; Ranvig, s. 26.
48. Lembcke, s. 7; »Spejderen«, 4. jan. 1911.
49. »Spejderen«, 4. jan. 1911.
50. »Frik«, 9. maj 1912.
51. Lembcke, 2. udg. s. II-III.
52. »Der er dog for få uddannede førere og for mange, der fuldstændig mangler forståelse af, hvad det kommer an på – andre, der forstår det, holder sig kritiske tilbage i stedet for at tage en hånd med og vise, hvorledes det skal gøres (Møller & Lembcke, Spejderliv s. 4).
53. Ssts.
54. »Frik«, 1. febr. 1912.
55. »Frik«, 28. dec. 1911.
56. »Frik«, 9. maj 1912.
57. Tallene for 1912 findes ugentligt i »Frik« fra 22. aug. til 26. sept. 1912 samt i »Sportsbladet«, 15. og 22. okt. 1912. – Tallene for 1913 er fra Svend V. Knudsens protokol for »Spejderliljen« og genfindes for Fr.borg div.s vedkommende i »Vær beredt« (Fr.borg), okt. 1913, for de jyske div.s vedk. i »Under Spejderliljen«, 15. nov. og 1. dec. 1913. – tallene for 1914 stammer fra en udat. oversigt mærket »1914« i Gn.s ark. Div.chefernes navne er påført, hvorved »spejderkrigen« (se s.36f.) kan fastslås som terminus post q. – Pige- og søspejdere befandt sig i 1912 og 1913 i de øvrige div. – I 1916 var der ca. 1.600 spejdere i 60 troppe. I dette tal indgik hverken pige- eller KFUM-spejderne.
58. »Sportsbladet«, 15. okt. 1912, s. 682 – ikke »Idrætsbladet«, som anført i Fritz Letche, s. 32.
59. Ordet spejdersport fandtes i bladhovedet til og med den 8. juli 1913, men rubrikken optrådte sidste gang i bladet den 28. jan 1913.
60. »Hovedstaden«, 12. jan. 1913. – Under rubrikken »Vor ungdom« bragte bladet spejder- og snart også FDF-stof i de følgende år.
61. »Spejderliljen«, 27. marts 1914.
62. »Spejderen«, 1. juli 1911; »Under Liljemærket«, 15. apr. 1913, 15. apr. 1914.
63. »Spejderen«, 1. juli 1911; »Under Liljemærket«, 1. maj 1913.
64. »Frik«, 29. aug. 1912; »Under Liljemærket«, 1. maj 1913.
65. Brev af 22. febr. 1913 fra V. Faber til Lembcke, Gn.s ark.
66. »Spejderen«, 20. jan. 1911 (Nyborg); 14. apr. 1911 (Tranekær); 8. juni 1911 (Hesselager); »Frik«, 26. okt. 1911 (Birkerød); 11. jan. 1912 (Østersøgades Gymn.); 15. febr. 1912 (Nærum); »Spejderliljen«, 27. febr. 1914 (Nærum, Stenhus); 27. marts 1914 (Birkerød); 30. apr. 1914 (Lyng-

- by); brev af 7. jan. 1911 fra A. Krogh til Hartvig Møller, Gn.s ark. (Nærum); brev af 20. marts 1914 fra Th. Funk Rasmussen til Thygesen-Nim, Gn.s ark (Bogø).
67. »*Folkets Avis*«, 17. dec. 1910.
68. »*Spejderen*«, 10. febr. 1910.
69. »*Hovedstaden*«, 16. marts 1913. – Det var dog ikke alle højere skoler, der tog bevægelsen til sig med lige stor varme. Adjunkt Regnar Knudsen, Aarhus, vidste »af egen erfaring og af spejderes beretning fra andre skoler, hvor meget de – skønt de optræder med største beskedenhed – må døje af hån og spot ikke alene af deres blaserede kammerater, men også af enkelte lærere« (»*Spejderliljen*«, 27. febr. 1914).
70. »*Spejderliljen*«, 29. maj 1913. – Årsagen var for Poul Thomsen, at korpset havde »strøget det, som Sverige og England sætter som nr. 1: Det første spejderløfte: trofasthed mod Gud«.
71. »*Spejderliljen*«, 27. febr. 1914.
72. »*Hovedstaden*«, 28. maj 1915.
73. P. A. Skov i »*Vær beredt*« (Fr.borg), jan. 1915.
74. Palm Greisen i »*Spejderliljen*«, 4. febr. 1916. – Den første 4. Vesterbro trop blev oprettet ved Kommunens Belønnings- og Betalingskole i Istedgade (brev af 23. febr. 1911 fra Erik Starup til Hartvig Møller, Gn.s ark.), men fik ikke noget langt liv.
75. Klaus Vedel i »*Hovedstaden*«, 10. juni 1915, hvis udgiftskatalog er parafaseret. Hans pointe var, at den rige skulle hjælpe den fattige: »*Vær en god kammerat*«.
76. »*Politiken*«, 4. sept. 1911.
77. »*Aftenposten*«, 18. okt. 1911; »*Politiken*«, 24. okt. 1911. – Om prinsernes spejderliv se Hartvig Møller i »*Væbneren*«, 15. april 1914 og Ranvig, s. 33, 36.
78. »*Dagens Nyheder*«, 7. okt. 1912.
79. »*Bertlingske Tidende*«, 14. jan. 1911; »*Brønderslev Social-Demokrat*«, 20. jan. 1911.
80. »*Ekstrabladet*«, 21. febr. 1911.
81. Ssts., 3. marts 1911; 12. april 1911. – Holdningen i »*Folkets Avis*« var tilsvarende.
82. »*Politiken*«, 26. febr. 1911. – »*Social-Demokraten*«, 10. apr. 1912 og 12. apr. 1912, forklarede »*Politikens*« »venlige øjne på den militaristiske spekulation« med, at korpsets kasserer, konsul Nørgaard, var »en af »*Politikens*« mænd«. Jvf. »*Politiken*«, 11. apr. 1912; »*København*«, 12. apr. 1912.
83. »*Social-Demokraten*«, 3. marts 1911.
84. »*Dagens Nyheder*«, 17. dec. 1910. – Love fra grundlæggelsen ses ikke bevaret. Avisens formuleringer kan formodes at gengive en pressemiddelse.
85. »Det danske Spejderkorps. Formålet og organisation som vedtaget i Korpsrådet i december 1911«, trykt i pjese i Gn.s ark.
86. Brev af 30. jan. 1911 til Oscar Hansen, Gn.s ark.
87. Brev af 30. jan. 1911 fra Lembcke til Oscar Hansen, Gn.s ark.
88. »*Riget*«, 14. feb. 1911. – Det varede imidlertid kun til november, før 1. Kolding trop meldte sig ud og dannede Kolding Væbnerkorps »for særligt at lægge sig efter skydning og eksercits« (»*Fri*«, 16. nov. 1911).
89. Artiklen optrykkedes i FDF's »*Førerbladet*«, febr. og marts 1911. Den ledsagende kommentar gav ikke udelt tilslutning.
90. Brev af 18. febr. 1911 fra Hartvig Møller til Oscar Hansen. Gn.s ark.
91. Forinden havde han svaret Bruun direkte i »*Kolding Folkeblad*«, 20. febr. 1911, dels med et forsvar for »Spejderen« – hvad gode mænd kunne byde ungdommen i England, »kan vist næppe heller for danske drenge være »rigtig slet føde« – dels ved at sætte sit »borgerlige ord« ind på at sige, at Bruuns artikel »på de mest afgørende punkter (er) fuld af positive fejl og grove misforståelser« – uden dog nærmere at explicitere disse.
92. Brev af 29. marts 1911 til Oscar Hansen. Gn.s ark.
93. Skrivelse af 17. marts 1911, Gn.s ark.
94. Jfr. brev af 12. apr. 1911 fra A. V. Storm til Oscar Hansen, Gn.s ark.
95. Brev af 9. marts 1911 til Hartvig Møller, Gn.s ark.
96. Se breve fra Kaper til Hartvig Møller af 28. marts 1911 og til Oscar Hansen af 28. marts og 16. apr. 1911, samt breve fra Oscar Hansen til Hartvig Møller af 11. apr. og 23. apr. 1911 og vice versa af 21. apr., Gn.s ark.
97. Brev af 17. apr. 1911 fra Oscar Hansen til Hartvig Møller, Gn.s ark.
98. Udat., dateret efter konteksten.
99. »*Spejderen*«, 26. maj 1911, s. 325.
100. Breve af 30. og 31. jan. 1911 fra Oscar Hansen til Hartvig Møller, Gn.s ark.
101. »*Spejderen*«, 2. juni 1911, s. 338.
102. »*Fri*«, 9. maj 1912.
103. H. A. Hanson, Danske Frivillige. Aarborg 1913, s. 15. – Jvf. Vilh. laCour, *Danmarks hi-*

- storie 1900-1945, I, København 1950, s. 26, 29.
104. »*Vær beredt*« (Fr.borg), juni 1913.
 105. Ssts., maj 1914.
 106. Memorandum af 25. nov. 1913 fra Westenholz til Spejderkorpset, Gn.s ark.
 107. Breve af 1. dec. 1913 fra Westenholz til Hartvig Møller, henh.v. G. Svendsen; memorandum af 2. dec. 1913 fra Westenholz, Gn.s ark.
 108. Udskrift af 8. dec. 1913 af korpsrådets forhandlingsprotokol; brev af 11. dec. 1913 fra Westenholz til Hartvig Møller, Gn.s ark.
 109. »*Spejderliljen*«, sept. 1914, s. 68.
 110. Udat., trykt cirkulære, underskrevet »På Spejderkorpsets vegne. E.o. Aage Westenholz«, Gn.s ark.
 111. »*Dagens Nyheder*«, 18. aug. 1914.
 112. »*Spejderliljen*«, sept. 1914, s. 69. – Trykte eksemplarer af de to cirkulærer findes i Gn.s ark.
 113. »*Hovedstaden*«, 22. nov. 1914; »*Vær beredt*« (Fr.borg), dec. 1914, s. 88, 92.
 114. »*Under Liljemærket*«, 1. nov. 1914, s. 163. – Også i Viborg søgtes der oprettet forsvarsspejdere (Ssts., 15. nov. 1914, s. 172).
 115. »*Spejderen*«, 27. jan. 1911.
 116. Ssts., 10. febr. 1911.
 117. »*København*«, 14. jan. 1911; »*Ekstrabladet*«, 14. jan. 1911.
 118. Aase Horn-Larsen, Pigespejderkorpset fra 1911 til nu, i: »*Vor Ungdom. Spejdernes Magasin*«, aug. 1917, s. 13. Se også Inger Høg (f. Dalhoff-Nielsen), De første aar, i: *Spejderminder*, s. 63-68.
 119. »*Ekstrabladet*«, 2. marts 1911.
 120. Fruerne Esther Carstensen, Karen Hartvig Møller og Eva Moltesen. Se korrespondance herom mellem Oscar Hansen og Hartvig Møller i sept. 1911, Gn.s ark.
 121. »Det danske Spejderkorps. Formaal og organisation. Tillæg I. Afdeling B. Pigespejdere« (udat. trykt pjece, Gn.s ark.). Herfra kendes også »pigespejdernes lov«, der bærer præg af i alt væsentligt at være oversat direkte fra den engelske original.
 122. »*Spejderliljen*«, 22. febr. 1913, s. 9.
 123. Ssts., 31 maj 1914, s. 50; Aase Horn-Larsen, anf. arb. (hvorfra citatet).
 124. Brev af 8. maj 1914 fra Steenberg til Korpset, Gn.s ark. – Se endv. »Formaal og organisation for Spejderkorpsets pigespejdere« (udat. duplikat); se også »Det danske Spejderkorps. Pigespejder-sektionen« (udat. trykt pjece, der er en revideret udgave fra efteråret 1915 af duplikatet), begge i Gn.s ark.
 125. »*Hovedstaden*«, 19. jan. 1913.
 126. »*Spejderykk*«, 10. febr. 1915.
 127. Jens Grane, Tre aar spejdere i KFUM, i: *Maa-nedsblad for KFUM* i Kjøbenhavn, okt. 1913, s. 9.
 128. Jens Engbergs priv. opt., s. 32 – Først december 1913, da spejderarbejdet forlængst var blevet en definitiv kendsgerning, ønskede Ungdomsafdelingen nærmere »samarbejde med Spejderudvalget«, hvilket blev »modtaget med Tak« (Jens Engbergs forh. prot., s. 64).
 129. »I øjeblikket har vi 4-500 indskrevne medlemmer og ca. 100 gæster« (*Maa-nedsblad for KFUM* i Kjøbenhavn, juli 1912, s. 126).
 130. Brev af 16. dec. 1912 fra Grane til Hartvig Møller, Gn.s ark.
 131. Grane i »*Liljemærket*«, 22. febr. 1913, s. 11: »Endskønt jeg allerede på det daværende tidspunkt ... gerne ville have meldt troppen under Spejderkorpset, skete dette dog ikke, idet min hovedforening ikke vile give den fornødne til-ladelse.
 132. Jens Engbergs priv. opt., s. 23.
 133. Ssts., s. 53.
 134. Jens Engbergs forh. prot., d. 17. f.
 135. Breve af 4. juli 1912 fra Grane til Spejderkorpset, Gn.s ark.
 136. Jens Engbergs priv. opt., s. 57; sammes forh. prot., s. 18 f.; jvf. »Fri«, 22. aug. 1912, s. 497.
 137. Grane i »*Liljemærket*«, 22. febr. 1913, s. 11.
 138. »*Spejderliljen*«, 29. maj 1913, s. 34.
 139. »*Viben*«, 15. febr. 1913.
 140. Ssts., 15. apr. 1913, 15. marts 1913.
 141. »*Spejderliljen*«, 5. juli 1913; Jens Engberg, *Drengeliv. Et Skrift om Spejdersport*. København, u. aar (1915), s. 37; jvf. Jens Engbergs forh. prot., s. 37.
 142. Foruden Poul Thomsen kan nævnes kommunelærer Thorkild Svendsen fra Aarhus 2. trop (»*Spejderliljen*«, 27. febr. 1914) og lærer E. Duus fra Lillerød (Ssts., 27. amrts 1914).
 143. »*Væbneren*«, 15. juli 1914, s. 5 f.
 144. »*Spejderliljen*«, 20. jan. 1915, s. 4-6.
 145. Jens Engberg forh. prot., s. 86; udkast til dagsorden for bestyrelsens møde den 6. okt. 1914; udat. brev fra Grane til bestyrelsen for spejderkorpset, Gn.s ark., hvorfra citatet. – Brevet er senere påført datoen »antagelig 11/9 1914«, men må være afsendt mellem divisionsrådsmøde den 10. okt. og korpsbest. møde den 3. nov. Det indledes med, at div. rådet »efter

- bestyrelsens anmodning« endnu engang har holdt møde for at drøfte divisionens stilling til korpset. – Den skrivelse af 11. sept., der blev sat på bestyrelsens dagsorden den 6. okt., er ikke bevaret. – »Spejderliljen«s referater af bestyrelsesmøderne er tavse om disse forhandlinger ud over en kryptisk bemærkning i ref. for 6. oktober, at »bestyrelsen giver regler for indtrædelse i og afgang fra korpset« (»Spejderliljen«, 20. jan. 1915, s. 3) – Se også udat. pjecce »KFUM-Spejderne i Danmark«.
146. Jens Engbergs forh. prot., s. 89 (hvorfra citatet); brev af 30. nov. 1914 fra Grane til Spejderkorpsets bestyrelse, Gn.s ark.
 147. »Væbneren«, sept. 1914, s. 5.
 148. Harthøj, s. 20 f.
 149. Dagbog okt. 1915 – apr. 1918, s. 5 (om møde i Frederiksberg menighedshus 20. nov. 1915); »Spejderliljen«, 16. dec. 1915, s. 45.
 150. Jens Engbergs forh. prot., s. 115 (div. rådsmøde 26. nov. 1915).
 151. Dagbog okt. 1915 – apr. 1918, s. 7 (møde mellem Middelboe og Grane 28. nov.).
 152. Jens Engbergs forh. prot., s. 118.
 153. Dagbog okt. 1915 – apr. 1918, s. 16-21.
 154. Udat. trykt »Indbydelse til dannelse af en tropsførerforening«; brev af 26. aug. 1911 fra Oscar Hansen til Hartvig Møller (»Tropsførerne eller dog nogle af dem fra lejren har forespurgt, om jeg ville føle mig ubehageligt berørt ved, at man dannede en tropsførerforening. Jeg har dertil svaret, at en sådan forening måtte jeg betragte som en konsolidering af spejdersporten og altså glæde mig ved dens fremkomst. Der var jo intet andet at svara«), Gn.s ark.
 155. Brev af 21. aug. 1911 fra Oscar Hansen til Hartvig Møller, Gn.s ark. »Af hensyn til såvel scout-bevægelsen som til hr. Lembcke selv ønsker jeg denne stilling oprettet straks«.
 156. Brev af 7. nov. 1911 fra Aage Westenholz til Hartvig Møller, Gn.s ark. – Westenholz havde fået i opdrag at få general Palle Berthelsen til at blive korpsschef. »Det var vel en hel del ofre værd for spejderne, selv af en eller to af grundlæggerne«. For Berthelsen kunne med andre ord både Oscar Hansen og Lembcke træde et skridt til siden eller helt ud – men Berthelsen sagde nej.
 157. Breve af 7. og 9. dec. 1911 fra Oscar Hansen til Hartvig Møller, Gn.s ark.
 158. »Spejderliljen«, 28. jan. 1912, s. 5 (hvorfra første citat); s. 6 (hvor Oscar Hansens afgang meddeles i en separat notits); s. 2 (hvorfra andet citat).
 159. »Spejderliljen«, 22. febr. 1913, s. 9 f.
 160. »Spejderliljen«, 29. marts 1913, s. 17 f.: »opsigelsesbreve fra Dalhoff-Nielsen (Bydiv.) af 12. febr. 1913, Wenck (Lyngby div.) af 13. febr. 1913 og Zeemann (Østerbro div.) af 15. febr. 1913, Gn.s ark. – Den fjerde »oprører« er ikke kendt.
 161. Redegørelse af Lembcke i »Berlingske Tidende«, 7. juli 1914 (aftenudg.) og af Liljefalk i »Nationaltidende«, 9. juli 1914. – Baggrunden for det svenske omsving er ikke undersøgt. Liljefalk formodede Stockholm-ledelsens desavouering af de lokale førere i Malmø.
 162. »Spejderliljen«, sept. 1914, s. 68; skrift. udmeldelser fra Lembcke, fru Fernando Scavenius, Dalhoff-Nielsen, Wenck og Zeemann i Gn.s ark. – Der henvises i øvr. generelt til den københavnske presse i julidagene.
 163. »Politiken«, 10. juli 1914. – Sagen har desværre ikke aflejret sig i Udenrigsministeriets arkiv.
 164. »Politiken«, 14. juli 1914.
 165. »Hovedstaden«, 15. juli 1914 (citatet er fra Poul Thomsens erklæring). – Jvf. Steenberg i interview til »Dagens Nyheder«, 9. juli 1914: »Vi ville ved ikke at tage afsted komme til at begå en uhøflighed, der let kan føre til forviklinger af en art, hvis rækkefølge (sic!) vi ikke kan overse. Og der vil blive rettet beskyldninger mod Spejderkorpset for at være chauvinistiske – en udtalelse, der i øvrigt tidligere har været fremsat i tyske blade«.
 166. Lembcke til »Hovedstaden«, 10. juli 1914; jvf. »Spejderliljen«, 7. juli 1914, s. 56, hvorefter »Korpset bevilger 150 kr. til understøttelse for deltagerne i den baltiske spejderlejr.
 167. Brevet er gengivet i en redegørelse af Moltke i »Berlingske Tidende«, 14. dec. 1919. – Middelboe og Lembcke kunne i juli 1914 være enige om at få lagt låg på nyheden, som »Hovedstaden« havde fået færten af hos Hartvig Møller. I 1919 dukkede sagen op i Haderslev, hvor redaktør Ernst Christiansen, »Flensborg Avis«, på et møde den 21. nov. 1919 refererede til Moltkes brev. Den fandt hurtigt vej til den københavnske presse.
 168. Brev af 10. aug. 1914 fra Westenholz til Brockenhuus-Schack, Gn.s ark.
 169. »Førerbladet«, juli-aug. 1910.
 170. Engbergs priv. opt., s. 25.

171. »Førerbladet«, sept.-dec. 1910; jvf. forretn. udv.s møde 5. okt. 1910 (HB-protokol); best. møde 19. okt. 1910 i Centralbest. for Kbh. (Centralbest.s forhandl. prot.), hvorefter »den almindelige mening var, at FDF burde have »scouting««.
172. »Sektionsførerbladet«, marts 1911.
173. »Førerbladet«, apr. 1911 (Fr.berg); »Danske Drengene«, 15. maj 1912 (K. 1); »Spejderen«, 21. apr. & 2. juni 1911 (Odense, Nykøbing M); »Danske Drengene«, 15. marts 1911 (Vejle).
174. »Førerbladet«, febr. 1912, s. 10 f.
175. Jvf. pastor Plum på hovedbest. møde 13. febr. 1913: »Vi har på grund af spejderbevægelsen i Gentofte ikke fået fat på latinskoledrengene« (HB-prot.).
176. »Fri«, 9. maj 1912 (Næstved); *Danske Drengene*, 15. nov. 1914, »Sektionsførerbladet«, okt. 1915 (Viborg).
177. Best. møde 11. dec. 1911 og 8. jan. 1912 (forhandl. prot. for Centralbest. Kbh.).
178. »Førerbladet«, marts 1913 (første citat); hoved. best. møde 13. febr. 1913 (andet citat).
179. Det i note 162 nævnte hovedbest.møde.
180. Jvf. Aage Rostrup, s. 86, 163 f.
181. DUF's tilværelse kan følges i medlemsbladet »Dannebrog«, der udkom fra januar 1912 til oktober 1913; jvf. H. A. Hanson, *Vore frivillige korps. Danske frivilliges aarbog 1914*, København 1913, s. 44-46.
182. »Social-Demokraten«, 30. maj 1912.
183. »Nationaltidende«, 19. apr. 1912.
184. Ludvig Valentiner »Fredericia Avis«, 22. apr. 1912.
185. »Fredericia Avis«, 15. febr. 1913.
186. Hovedbest. møde febr. 1913 (HB-prot.).
187. »Holbæk Amts Avis«, 23. juli 1913.
188. »Hovedstaden«, 14. jan. 1914.
189. »Hovedstaden«, 26. febr. 1914; »Spejderliljen«, 27. febr. 1914, s. 25.
190. »København«, 21. maj 1914.
191. Best. møde 12. juni, 19. juni og 28. aug. 1911 (forhandl. prot. for Centralbest. i Kbh.).
192. »Førerbladet«, august 1915; Rostrup, s. 141.
193. »Førerbladet«, juli 1915.
194. jvf. Søren Eigaard, »Frø af ugræs...«, Odense 1981 s. 143 (note 13).

Dagspressen i det svenska massmediesystemet

Av Lennart Weibull

Ryktet om dagspressens död

När Marshall McLuhan gav ut sin bok *Understanding Media* 1964 kom den att uppfattas som en stark argumentation för televisionens obetvingliga kraft. Människor med sina tankar och känslor är objekt för TV som en teknologisk process. McLuhan menade att bokkulturen var dömd att försvinna och ansåg samtidigt att detta skulle föra med sig en ökad internationell förståelse: vi kommer alla att vara en del av samma »global village«, medan det tryckta ordet är »the architect of nationalism« (McLuhan, 1964; jfr Berg Eriksen, 1989).

McLuhan formulerade sina teser under den tid då televisionens hade mycket stora framgångar både i USA och Europa. Han var inte ensam om att förutspå böckernas död. Men det fanns också andra röster. Raymond Williams (1962) pekade tidligt på att både bokproduktion och bokförsäljning ökade under samma tid som TV nådde höga tittarsiffror. Svenska undersökningar från 1960- och 1970-talet ger resultat i samma riktning. Den andra pressutredningens undersökning av svenskarnas läsvanor (*Dagspressens situation*, 1968) kunde visa att det snarast fanns en kumulativitet i medieanvändningen: de som tittade mycket på TV var också flitiga tidningsläsare.

En förklaring till att tryckta och elektroniska medier kunde expandera samtidigt var säkerligen den goda ekonomiska konjunkturen och den ökade fritiden. Det fanns numera plats för en större mediekonsumtion. Men utvecklingen påverkade förhållandet mellan enskilda medier, både mellan olika typer av tidningar och mellan dagspress och elektroniska medier och ledde till nya frågor inför framtiden. I sin inledningsartikel till *Pressens Årbogs* temautgåva om avistypologi 1982 skrev Niels Thomsen att lokalpressen dittills varit opåverkad av vad som hänt, men tillade: »Spøragsmålet er dog nu om ikke også (lokalpressen) vil kunne trues ved nye informationsmønstre i publikum, som kan begunstige nye mediekombinationer« (Thomsen, 1982:25). Han pekade särskilt på relationen till den lösnummerförsålda kvällspressen och det rikligare utbudet i radio och TV.

Mot bakgrund av dessa frågor är det min avsikt att i det följande söka belysa den lokala morgontidningens ställning i massmediesystemet. Utgångspunkten är den roll tidningarna spelar för sina läsare. Tanken är att på grundval av de analyser som under 1980-talet gjorts inom det svenska forskningsprogrammet *Dagspresskollegiet*¹ kunna säga något mera

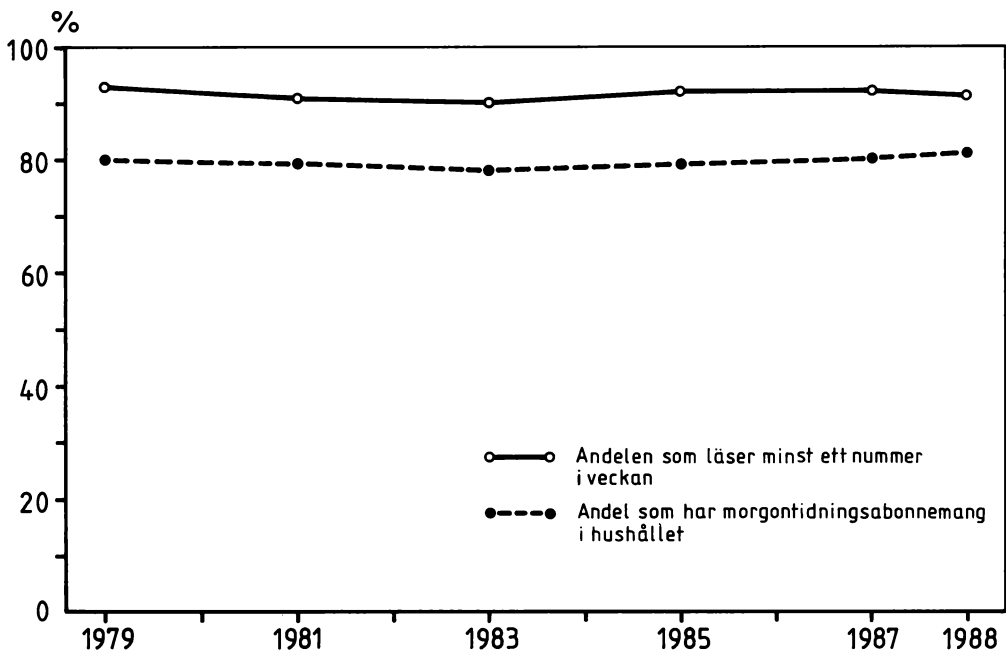
generellt om dagstidningens sätt att fungera som medium och om dess förhållande till andra medier. Avsikten är att försöka karakterisera de funktioner som den lokala morgonpressen har för sina läsare och utifrån detta söka placera in den i förhållande till både andra tidningar och elektroniska medier. Först redovisas dock några allmänna drag i den svenska pressens utveckling på läsarmarknaden under 1980-talet.

Svensk morgonpress: stabila läsvanor

Ett utmärkande drag för den svenska dagspressens utveckling under 1980-talet är den stabilitet som kännetecknat läsarmarknaden. Med dagspress menas här den lokala morgonpressen, dvs de i huvudsak abonnerade dagstidningarna, som omfattar omkring $\frac{3}{4}$ av den samlade

dagstidningsupplagan i Sverige (Strid-Weibull, 1988). De undersökningar av morgentidningsläsning som gjorts inom Dagspresskollegiet varje år sedan 1979, ger en entydig bild. Andelen som tar del av morgontidningar åtminstone någon gång per vecka ligger stabilt kring 90 procent, andelen som en genomsnittlig dag och andelen som har ett dagstidningsabonnemang i hushållet på ca 80 procent (figur 1). Samma mönster finns i fråga om morgonpressens dagliga räckvidd - andelen som igår läst eller tittat i en morgontidning. Också här ligger siffrorna på ca 80 procent (Anshelm, 1989).

De raka linjerna i figur 1 ger knappast någon antydning om sådana nedgångstrender i dagstidningsläsningen som diskuteras i inledningsavsnittet. Vad gäller den långsiktiga utvecklingen finns det relativt

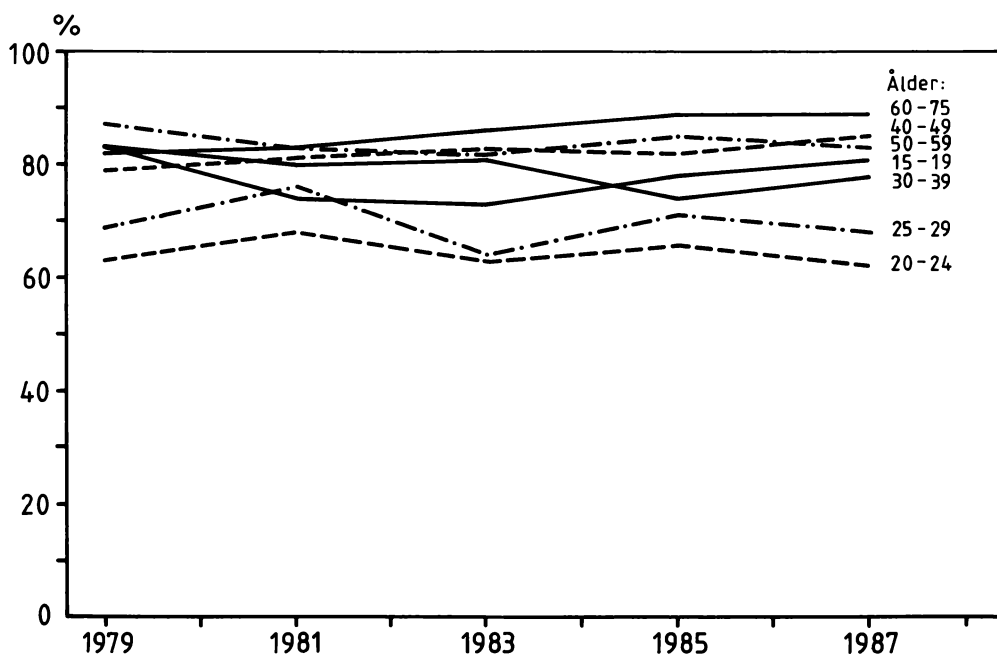
Figur 1: Andelen morgontidningsläsare åtminstone någon gång per vecka respektive andelen som har ett dagstidningsabonnemang i hushållet 1970-1988 (procent).

liten grund för antagandet att 1980-talet skulle avvika genom en särskilt stor stabilitet i tidningsläsningen. Jämförelser med de relativt få siffror som finns från 1950- och 1960-talen visar på små skillnader i det allmänna mönstret (jfr. *Dagspressens situation*, 1968). Det bör emellertid uppmärksammas att siffrorna i figur 1 inte tar hänsyn till dubbelläsning av morgonpress. Allt tyder på att denna idag inte ligger på samma nivå som under 1950- och 1960-talen. Huvudförklaringen är att den lösnummerförsålda kvällspressen kommit att ta över som andra tidning i hushållet.

Även om figur 1 redovisar en stabil nivå vad gäller andelen svenskar som har en abonnerad dagstidning i hushållet måste betonas att det rör sig om totalsiffror. Det kan finnas gruppskillnader som döljer sig under stabila ytan. I figur 2

redovisas därför även procentsiffrorna för abonnemang i olika grupper. Det framkommer där att andelarna för ungdomar är klart lägre än för övriga åldersgrupper, något som observerats även i tidigare studier (*Dagspressens situation*, 1968). Den lägre andelen abonnemang inom ungdomgruppen har ofta diskuterats: man har frågat sig om det är uttryck för en livscykeffekt, en generationseffekt eller en tidseffekt.

Frågan kan delvis belysas redan genom siffrorna i figur 2. Dessa visar att andelarna bland ungdom har varit på samma nivå under de senaste nio åren. De som 1979 var 20-29 år är 1988 29-38 år. Att skillnaden är lika stor mellan grupperna betyder att det troligen inte handlar om en generationseffekt. Eftersom mönstret ser ut på samma sätt även över längre tids-

Figur 2: Andelen med dagstidningsabonnemang i hushållet i olika åldersgrupper 1979-1988 (procent).

perioder är det knappast heller någon tidseffekt. Allt talar för att det i första hand gäller en livscykeleffekt. Men vad innebär i så fall denna?

Studerar vi siffrorna mera i detalj finner vi att det lägre abonnemangsintresset bland ungdomarna inte så mycket har att göra med att personerna är unga i sig utan mera med att unga personer oftare bor i ensamhushåll och att ensamhushåll generellt är mindre benägna att ha en abonnerad tidning – knappt 70 procent i jämförelse med drygt 85 procent i flerpersonshushåll. Andelen abonnenter är dock klart lägre i de yngre än i de medelålders och äldre ensamhushållen. Det som skiljer ensamhushåll från övriga är att dessa som regel har mindre stabila vanor och lägre disponibel hushållsinkomst än flerpersonshållen. Båda dessa omständigheter kan tänkas påverka intresset för ett tidningsabonnemang. Inkomstfaktorn tycks dock spela en underordnad roll, eftersom enpersonshushåll abonnerar i mindre och flerpersonshushåll i större utsträckning nästan oberoende av hushållets inkomstnivå.

Den faktor som förklarar ungdomarnas lägre prenumerationsandel är i första hand deras sociala vanor. Vid detta skede i livet är vanorna mindre stabila och planeringshorisonten mera begränsad. Ungdomarnas större rörlighet medför mindre engagemang i ett hushållsbundet medium som morgonpressen. Mycket av detta gäller dock även äldre personer i ensamhushåll. Detta hindrar inte att man läser tidningar. Den tidningstyp som här är mest attraktiv är den lösnummerförsålda kvällspressen. Kvällspressens karaktär passar bäst samman med den rörlighet som kännetecknar ungdomar i en personshushåll.

Till bilden hör samtidigt det faktum att

en majoritet också bland ungdomarna abonnerar på lokal morgonpress och att den totala exponeringen för morgonpress inte skiljer så mycket från vad som gäller för melålders personer. Det som utmärker de yngre är således inte en mindre omfattande dagstidningsläsning utan att de i jämförelse med medelålders och äldre inte har samma *stabila* läsvanor för morgonpress. Förkalringen till att de som saknar abonnemang ändå läser morgontidningar regelbundet – av dessa är drygt $\frac{2}{3}$ regelbundna morgontidningsläsare – är i stor utsträckning att de har tillgång till tidning på sin arbetsplats (Reimer-Weibull, 1986).

Läsvanornas bakgrund: behov och intressen

I princip finns det tre sätt att förklara vad som bestämmer människors medievanor. För det första kan det vara *egenskaper ER HOS läsarna*. Människors vanor och intressen förändras eller man flyttar och ändrar sin orientering. För det andra kan det vara *egenskaper hos medierna*. Medier kan vara olika bra på att ta upp aktuella ämnen, att erbjuda ett intressant innehåll eller att ge service i fråga om t ex abonnemang eller distribution. En tredje möjlighet är att *egenskaper hos samhället* i stort kommer in och påverkar både läsare och dagstidningar, t ex rådande sociala värderingar eller stora nyhetshändelser som skapar engagemang hos både medier och publik (jfr Weibull, 1983).

Givetvis går det inte att isolera de tre faktorerna. Det handlar i realiteten om ett samspel mellan läsarnas intressen, tidningarnas viljeinriktning och allmän samhällsutveckling. Det centrala för den som vill studera långsiktiga förändringar är

dock att få svar på frågan om var drivkraften i utvecklingen finns. Om vi särskilt vill belysa människors läsvanor sönderfaller härvidlag mediefaktorn i två delar: den ena gäller egenskaper hos tidningar och den andra egenskaper hos andra medier.

Det vi sett i det föregående är att dags-tidningsläsningen ofta kan förklaras av människors sociala vanor och intressen – egenskaper hos läsarna. Detta gäller exempelvis de yngres mindre regelbundna morgontidningsläsning. Ytterligare exempel kan hämtas från Dagspresskollegiets studier under 1980-talet. Ett sådant är att det är ytterst små skillnader i tidningsläsning mellan olika regioner i Sverige trots att både den regionala mediesituationen eller enskilda tidningars insatser kan skilja sig kraftigt. Vi hade antagandet att det skulle vara en något mer omfattande dagstidningsläsning där det finns konkurrens på den lokala marknaden, t ex att andelen som håller sig med två tidningar skulle vara högre i sådana områden. Skillnaden visar sig emellertid vara marginell. Förklaringen ligger i att de personer som lägger ut pengar på två morgontidningsabonnemang vill ha en andra tidning som ger annorlunda perspektiv än vad den lokala tidningen gör. Den grupp som läser två morgontidningar regelbundet består som regel av högutbildade och höginkomsttagare, s k kosmopolitans, som är särskilt angelägna om en bred orientering (jfr Merton, 1949).

Ett andra uttryck för att människors behov och intressen spelar större roll än tidningsinsatsen är lästidens utveckling. Studerar vi genomsnittlig lästid för en morgontidning och relaterar denna till antalet sidor i tidningen är sambandet blygsamt. Det som avgör hur lång tid en tidning blir läst är som regel läsarnas tillgång till tid: äldre läser mer än yngre och ensamstå-

ende mer än man gör i barnfamiljer. Av särskilt intresse är att lästiderna för den lokala morgonpressen har varit på samma nivå under de senaste 20 åren: 1967 angav en studie den genomsnittliga lästiden till 31 minuter; också 1987 var den 31 minuter (*Dagspressens situation*, 1968:32; Anshelm-Strid, 1989).

Det är intressant att sätta slutsatsen om konstansen i lästid i relation till vad vi vet om den volymmässiga expansionen inom pressen. Medan den genomsnittliga lästiden varit i huvudsak densamma har pressens utbud ökat markant (jfr Strid-Weibull, 1988). Något tillspetsat kan således påstås att volymökningen har inneburit att varje enskild tidningssida genomsnittligt blivit mindre läst. Slutsatsen av detta är emellerid inte att det som står i tidningen skulle vara utan betydelse. Det som inträffat är istället att läsarna har fått mera att välja på i sin tidning. Studier visar att läsekretsen också utnyttjar sådana valmöjligheter (Weibull, 1983; Reimer, 1986). Dessutom finns det ett samspel mellan människors tillgång till tid, volymen hos den lästa tidningen och den uppgivna lästiden.

Även om det finns avvikelser är den allmänna slutsatsen att läsvanor i första hand bestäms av publikens behov och intressen, i ett visst samspel med dagstidningens form och innehåll. Detta ligger i linje med den s k uses-&-gratifications-traditionen (jfr Blumler-Katz, 1974; Rosengren-Wenner-Palmgreen, 1985), vars utgångspunkt varit att medieanvändning bestäms av människors behov och intressen. Hur konsumtionsmönstret i praktiken kommer att se ut påverkas av vilka möjligheter människor har att inom ramen för existerande mediestruktur realisera sina behov (Weibull, 1985). I ljuset av detta blir det därför av stor betydelse att

närmare granska vad människor anser påverka deras val av lokal morgontidning.

Vad är viktigt med den lokala morgontidningen?

Vad gäller den svenska morgonpressen är den entydliga tendensen att människors skäl att hålla sig med dagstidning är behovet av lokal orientering. En majoritet av alla anger detta som mycket viktigt motiv. De näst viktigaste är att tidningen kommer tidigt på morgonen, d v s att distributionen fungerar, och riksnyheter. Dessa tre skäl ligger klart högre än övriga (tabell 1).

Andra viktiga skäl för att välja tidning är utrikesnyheter, sportsidor, annonser och prenummerationspris, som vardera har mellan 58 och 51 procent som anser dem mycket eller ganska viktiga. Längre ner finner vi radio-TV-material, tidningens partifärg och att tidningen har många sidor (Björkqvist, 1988).

Den »kravlista« som indirekt uttrycks i de av människor uppgivna skälen för att

hålla sig med en morgontidning ser i stort sett likadan ut i alla regioner i Sverige och för de flesta dagstidningar (Björkqvist, 1987, 1988; Kratz, 1989). Vi kan betrakta de uppgivna skälen som uttryck människors behov och förväntningar som de ser ut idag. Skillnaderna är förhållandevis små mellan olika grupper. Äldre betonar det lokala stoffet mer än vad de yngre gör – även om de yngre också har lokal orientering som ett av sina viktigaste motiv. Riks- och utrikesnyheter ligger relativt sett högre bland yngre och medelålders. Utriksnytt har sin särskilda attraktionskraft bland högutbildade och sport bland män.

Det finns också skillnader mellan enskilda tidningar. Läsarna av den större tidningen på en ort betonar annonsernas roll och den som läser socialdemokratisk press framhåller det politiska motivet (Björkqvist, 1989). Tidningsskillnaderna är dock som regel klart mindre än grupp-skillnaderna, vilket bekräftar vad som i det föregående framhölls beträffande läsarnas behov och intressen som driv-

Tabell 1: Egenskaper som anses mest viktiga vid valet av morgontidning, Värmland, 1987 (procent).

Skäl att hålla sig med en morgontidning:	Ålder			
	Alla	15-29	30-49	50-75
De lokala nyheterna	89	84	91	91
När man får tidningen på morgonen	73	68	75	73
Riksnyheter	72	73	72	71
Utrikesnyheter	58	59	60	56
Sportsidorna	53	59	55	48
Annonserna	52	53	55	49
Att tidningen har lågt prenummerationspris	51	51	47	54
Att tidningen har en radio-TV-bilaga	43	48	33	47
Den politiska linjen	36	26	35	43
Att tidningen har många sidor	25	29	23	24

krafter. Samma tendenser återkommer i fråga om människors innehållsprefereenser.

Ett annat sätt att belysa förväntningarna på dagspressen har varit att utgå från vilka funktioner läsarna menar att tidningen fyller för dem. Med funktioner menas här i första hand vad människor menar att de får ut av sin läsning. Funktionerna är inte knutna till särskilda redaktionella kategorier utan mera allmänt uttryckta, t ex bevakning av aktuella händelser på orten, intressanta samtalsämnen, praktiska råd eller kunniga kommentarer, men också tidsfördriv eller sällskap. Detta är en forskningstradition som har sitt ursprung i amerikansk massmedieforskning på 1940-talet (t ex Lazarsfeld, 1940; jfr Ohlsson, 1989). I flera av Dagspresskollegiets studier under 1980-talet har ett antal frågor om mediefunktioner ställts (jfr Djerf, 1986).

Ett genomgående drag för människors syn på den lokala morgonpressen är att orientering om aktuella händelser kommer högst. Bevakning av såväl lokala som nationella och internationella händelser nämns av mellan 70 och 80 procent av allmänheten som viktigt i morgontidningsläsningen. Det kan synas förvånande att dagspressen även i jämförelse med radio och TV har genomsnittligt höga stifferor på aktuell orientering. Förklaringen ligger emellertid i att tidningsläsningen skiljer sig från radio och TV genom sin bredd: dagstidningen ligger genomgående högt, medan radio har sin tyngdpunkt på lokalt och nationellt och TV på nationell och internationellt.

Andra funktioner som betonas hos dagspressen är praktiska råd och upplysningar, intressanta samtalsämnen, bra sällskap och kunskap att välja ståndpunkter. Det som framtonar är bilden av ett

seriöst massmedium. där de informativa funktionerna betonas. Också TV-mediet bedöms på ett likartat sätt, men hos detta får också underhållning och förströelse höga värden. Ljudradion har en allmänt svagare ställning vad gäller de informativa funktionerna, men ligger särskilt högt i fråga om sällskap och underhållning.

I likhet med de tidigare redovisade värderingarna av egenskaper hos dagspressen finns det i allmänhet mycket små skillnader mellan olika befolkningsgruppers bedömningar. Man gör en i stort samstämmig bedömning av vad medierna är bra respektive mindre bra på, vilket i sin tur ger möjlighet att skissera några subjektiva grunddimensioner i det svenska mediesystemet. Dessa diskuteras något mera ingående i det avslutande avsnittet.

Primär- och tillvalsläsning: ritual och informationssökning

Så långt har diskussionen i första hand rört förväntningar på dagspressen som medium. Frågan är då i vad mån dessa har någon motsvarighet i fråga om det innehåll som människor vanemässigt tar del av i sin dagstidning. I Dagspresskollegiets forskning har huvuddragen i vad man läser som regel illustrerats genom den sk lästrappan, där läsningen beskrivits utifrån läsarnas innehållsprefereenser (jfr Weibull, 1983).

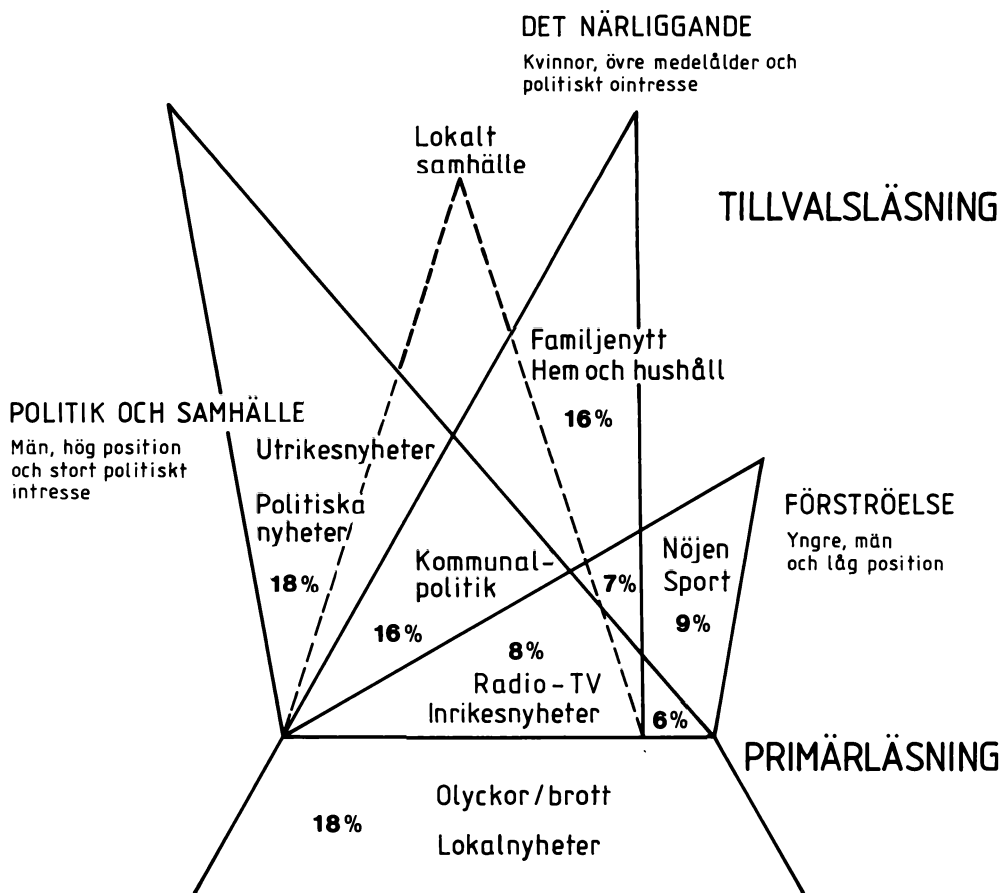
Tanken med bilden av lästrappan har varit att visualisera att en dagstidning rymmer såväl ett innehåll som alla läser som ett som ett som i första hand attraherar de särskilt intresserade. Det förra består av lokala nyheter, radio-TV-material, olyckor och brott samt allmänna inrikesnyheter. Dessa innehållstyper funge-

rar som ett slags entrétrappa till tidningen. När det gäller den fortsatta läsningen finns det olika trappor att välja på beroende vilket intresse man har (Jfr Weibull, 1983:309ff, 1988). I figur 3 finns ingen trappa utritad, utan här har istället skisserats ett slags bas – primärläsningen – och olika påbyggnader – tillvalsläsningen.

Vi kan tolka bilden av den tänkta lästrappan så att den nedre delen svarar mot entrén, dvs läsarnas mera grundläggande behov av orientering, medan den övre delen (tillvalet) mera handlar om att till-

fredsställa ett ämnesintresse. Empiriska analyser visar att finns åtminstone fyra intresseområden: politik och samhälle, social service och annonser, nöjen och sport samt lokalt samhälle. Detta är således fyra slags fördjupningar i tidningen, som i sin tur svarar mot fyra huvudtyper av läsare.

När vi talar om utvecklingen över tid är det rimligt att utgå ifrån att intresset för primärläsning i någon mening är tidlöst, medan fördjupningsområdenas relativa tyngd kan variera något, liksom enskilda ämnen kan vara underkastade förändrin-

Figur 3: Lästrappan: primär- och tillvalsläsning.

gar. Dagspresskollegiets långsiktiga läsarstudier bekräftar detta. Exempelvis har intresset att läsa om miljö gått från en tämligen hög siffra 1979, till en tämligen låg 1983, för att på nytt komma tillbaka med en hög andel 1987. På samma sätt har hela området politik och samhälle kommit att få en större tyngd efter mitten på 1980-talet (Anshelm-Strid, 1989).

En klassisk frågeställning vad gäller tidningsläsningens karaktär har länge varit i vad mån det handlar om en mekanisk vana eller ett aktivt sökande. Många författare har sett dessa två aspekter som ömsesidigt uteslutande. I sin bok *Föreläsningar i masskommunikation* fastslår Lars Furhoff att människors kontakter med massmedier är en »återkommande vana, en »ritual«« (Furhoff, 1972:8) och framhåller också att människor »bokstavligen flyr från information« (s 11). I den samme år utgivna »*Mediekvalitet*« hävdar Andreas Lund att människor »utvecklar ganska selektiva sökrutiner, med vars hjälp man letar sig fram till sådant material som man i första hand vill ha fram ur tidningen« (Lund, 1972:98).

De två perspektiven på medieanvändning återkommer internationellt inom forskningen. Det handlar å ena sidan om den aktivt väljande mediekonsumenten och å andra sidan om den konsument som mer eller mindre okritiskt tillägnar sig medieinnehåll. Under 1980-talet har det funnits en ökande otillfredsställelse med att medieanvändning betraktats som antingen »ritual« eller »informationssökning«. Det har påvisats att det hos samma person kan finnas båda typerna av användningsmönster för TV-tittande; vilket som är mest framträdande beror på tittarbakgrund, typen av program, tid till förfogande och tittarsituation. Det finns utrymme både för ett »rituellt« och ett

»instrumentellt« tittande (Rubin, 1984, 1985).

Vad gäller morgontidningsläsning – ett forskningsområde som fått förhållandevis begränsad uppmärksamhet internationellt – är det mot bakgrund av forskningen inom Dagspresskollegiet alldeles uppenbart att föreställningen om »ritual« och »informationssökning« som varandras motsatser är felaktig. I själva verket visar analysen mycket klart att det kanske mest utmärkande draget för morgontidningsläsningen är just att den vid samma tillfälle kan fungera *både* som en vanemässig eller »rituell« orientering – för att kolla att inget viktigt har hänt (Jfr Furhoff, 1972:12) – och som källa för selektiv informationssökning inom olika områden. Läsaren har således möjlighet att på en gång få en snabb överblick av helheten och en fördjupning i sådant som han eller hon är särskilt intresserad av. Allt talar för att denna dubbla läsfunktion på ett avgörande sätt bidrar till att ge dagspressmediet dess starka ställning bland sina läsare.

Analysen som utgår från lästrappan visar att den dagliga orienteringen i morgontidningen till stor del handlar om att bläddra genom lokalsidorna, skumma igenom inriksnyheterna och ögna TV-pogrammet. På grundval av de djupintervjuer som också genomförts inom Dagspresskollegiet kan t o m påstås att denna vanemässiga läsning av morgontidningen bidrar till att ge struktur åt dagen: den är inkörsporten till dagens aktiviteter genom att skapa ordning i både tiden och rummet (jfr Jarlbro, 1988). Samtidigt har läsarna sina bestämda specialområden, där man har en klar uppfattning om tidningens kvalitet och där man inte tvekar att uttala kritiska synpunkter när det är befogat. Detta kan gälla politik, sport eller annonser. Det in-

tressanta är att det finns en växelverkan mellan den allmänna orientering som tidningen ger och fördjupningen i specifikt innehåll; det som för en person i första hand är fördjupning är för en annan främst orientering (jfr Levy-Windahl, 1985).

Det som här kallats informationssökning eller fördjupning är detsamma som ibland benämns instrumentell medieanvändning: läsarna tar del av ett innehåll för att man skall ha det till något – antingen som en generellt nyttig kunskap («det som händer i politiken») eller för att det ger en närliggande praktisk nytta («eftertextannonserna»). Kraven från läsarna är här annorlunda än vad gäller strukturen hos tidningen som helhet. I denna vill man ha en fasthet – tidningen skall vara sig lik varje dag – medan man i det specifika innehållet fordrar att det skall vara något nytt – tidningen skall dokumentera det som hänt sedan föregående nummer (jfr Weibull, 1983:266ff; Lund, 1972:85ff).

Det redovisade sättet att se på dagstidningsläsningen utgår således från att den dagliga läsningen mitt i sin »ritual« är en i hög grad interaktiv och skapande process. Samma dagliga tidning kommer att återskapas i lika många utgåvor som det finns läsare; ur den givna strukturen väljer dessa ut och tar till sig enskildheter beroende på motiv och intresseinriktning. Synsättet är härvidlag nära besläktat med vad som brukar kallas receptionsforskning och som har sitt ursprung i hur människor tar del av litteratur (jfr Bruhn Jensen, 1986, 1988). Detta motsvarar samtidigt det som i pressforskningen går under det kända begreppet *omnibustidning* – en tidning som ger något åt alla (jfr Thomsen, 1980, 1982). I motsats till vad som brukar framhållas inom receptionsforskning – utgår förställningen om omnibustid-

ningen från – något som Dagspresskollegiets forskning har visat på – att egenskaper hos tidningsmediet bestämmer ramarna för receptionen av medieinnehållet (Weibull, 1985).

Morgontidningen bland andra medier

I en skiss till typologi för dagstidningsmarknaden diskuterar Niels Thomsen (1982:16ff; jfr Gustafsson, 1983) ett system som innebär att tidningar kan klassificeras efter dels geografisk utbredning, dels innehållets kvalitet. Utbredningen kan vara lokal, regional eller nationell och innehållet huvudsakligen samhällsorienterande (politik, ekonomi och kultur) eller »populärt« (olyckor, brott och kändisar). De flesta tidningsmarknader rymmer åtminstone en nationell samhällsorienterande dagstidning och en nationell »populärtidning«. På regional och lokal nivå finns vanligen omnibustidningar som rymmer både samhällsorienterande och populärt innehåll.

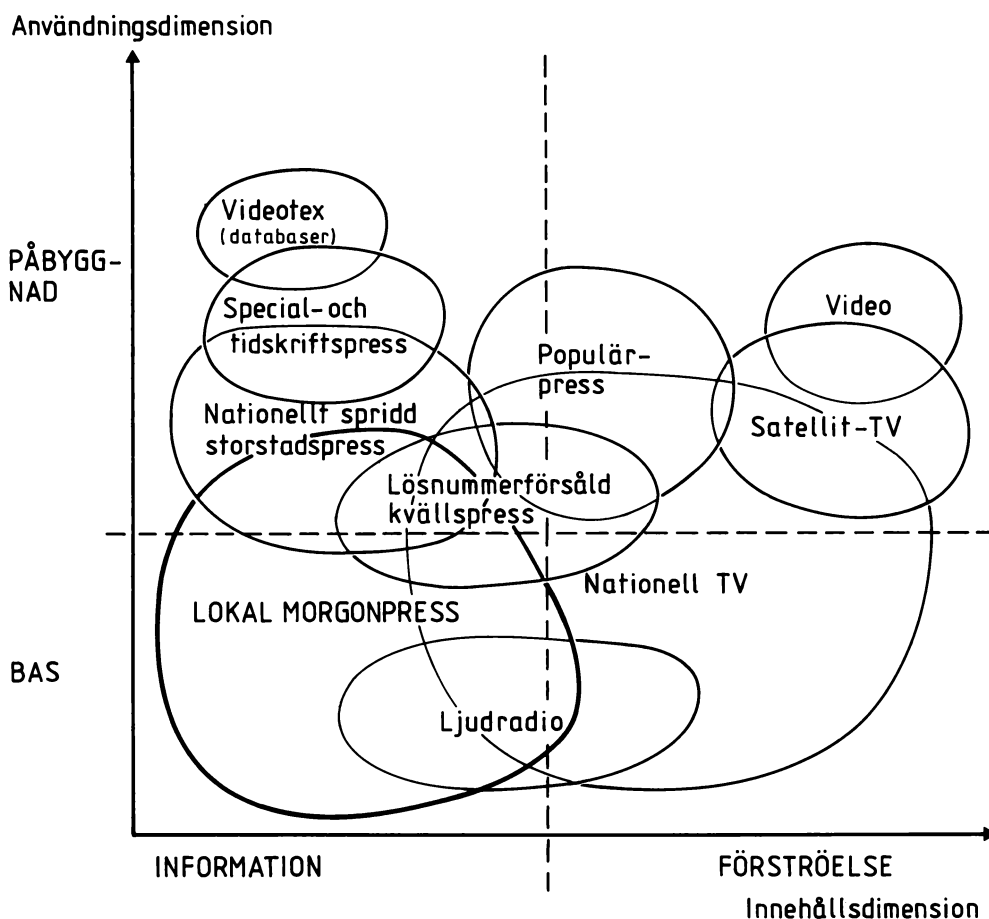
Den skisserade typologin fångar upp centrala drag i tidningssystemet, men den är otillräcklig om vi vill relatera dagspressens ställning till framväxten hos andra typer av medier. För det senare behovet synes det viktigt att ha en typologi som utgår från mediernas funktioner för sin publik, en infallsvinkel som i det föregående visat sig mycket fruktbar för förståelsen av den lokala morgonpressens sätt att fungera på marknaden. Den tidigare redovisningen av mediefunktioner har visat att det är rimligt att göra en huvudskillnad mellan information och förströelse. Detta är en klassisk tudelning (Lazarsfeld, 1940; jfr Ohlsson, 1989) som givetvis rymmer en hög grad av förenkling, men som visar sig fungera

empiriskt vid analys av hur människor ser på medierna (Djerf, 1986; Weibull, 1988).

Analysen av dagstidningsläsning har dessutom visat att det är fruktbart att skilja på den grundfunktion ett medieutbud har för sin publik och de möjligheter till fördjupning eller specialisering det erbjuder. Detta kan beskrivas som en skillnad mellan en *bas-* och en *påbyggnadsfunktion*. Utbudet i skilda medier kan vara mer eller mindre bra när det gäller att

erbjuda den ena eller andra funktionen. Vi kan alltså skilja på medier för allmän information respektive förströelse respektive medier som är särskilt bra för tillfredsställelsen av de två funktionerna.

Om vi för samman de två funktionsdimensionerna till en medietypologi kan vi nu karakterisera den svenska morgonpressens position i massmediesystemet ur ett publikperspektiv. I figur 4 görs ett försök att placera in både tryckta och elektroniska medier i typologin.

Figur 4: En typologi för det svenska massmediesystemet ur ett publikperspektiv.

Om vi tar den lokala morgonpressen som utgångspunkt kan denna i första hand betraktas som ett informationsmedium. Det viktiga är emellertid att den inom detta område fungerar både som bas och påbyggnad. Jämför vi Thomsens typologi som denna utvecklas för danska förhållanden (Lund-Thomsen, 1982) förefaller det utmärkande för Sverige vara att de lokala morgontidningarna förmått kombinera lokalanknytning, bredd (omnibus) och samhällsorientering (prestige).

Lokalanknytningen innebär att morgontidningar har sin läsarbaser i ett bestämt geografiskt område. För läsarna är tidningen det »nära mediet«, som varje dag dokumenterar det lokala område som läsarna för sin orientering måste ha översikt över. Lokalpressen är därmed en del i ett slags socialt nätverk. Tidningen förstärker samtidigt detta förhållande genom att den själv är med att påverka vad som skall vara läsarnas bevakningsområde. Detta är dock inte detsamma som att den kan styra människors orientering, eftersom denna i första hand bestäms av bostadsort, arbetsplats och inköpsvanor. Svensk morgonpress har varit uppmärksam på lokalmarknadens behov och därmed blivit det dominerande lokalmediet. Genom att den lokala orienteringen – både generellt och i fråga om praktiskt nyttig information – för det flesta människor är ett grundläggande behov – har dagstidningen också blivit en naturlig del i deras dagliga liv. En effektiv morgondistribution inom utgivningsområdet har troligen spelat en viktig roll för att vidmakthålla den fasta läsvanan.

Med *bredd* i innehållet menas att tidningen både innehåller lokal orientering och samhälllig fördjupning. På detta sätt markeras att det är en tidning för alla – en omnibustidning. Som framgått av tiddi-

gare analyser är detta i sin tur förutsättningen för morgontidningsläsningens dubbla funktion av både en ritual som garanterar en överblick och en möjlighet till informationssökning eller fördjupning på för läsaren viktiga ämneområden. Studier inom Dagspresskollegiet tyder på läsarnas krav på bredd i tidningsinnehållet snarast har ökat än minskat (Anshelm-Strid, 1989). Det har funnits perioder under de senaste decennierna då den innehållsmässiga bredden varit problematisk. På 1960-talet fanns en kritik mot den skreturinformationen (jfr Hansson, 1968), som medförde att det lokala notismaterialet minskade. På 1970-talet, bl a mot bakgrund av en upplevd konkurrens från radio och TV skedde en kraftig satsning på det lokala så att fördjupningsmaterialet kom i skymundan. I slutet av 1980-talet förefaller dock ha skett en avbalansering.

Med *prestige* menas att dagstidningen har fått en positiv värdering socio-kulturellt. I detta ligger att tidningen uppfattas ge ett viktigt bidrag till samhällsutvecklingen. Intressant är att denna prestige sällan uppmärksammas annat än som ett metodproblem i läsarundersökningar: i och med att det finns prestige knuten till tidningsläsning, särskilt till läsning av samhällsorienterade innehåll, tenderar intervjuade att överskatta sin läsning något. Men det som brukar betraktas som en metodfråga är faktiskt en av dagstidningens viktigaste tillgångar (jfr Weibull, 1989). Det är denna som ger pressen en tyngd i debatten. Tryckfriheten – men inte radio-TV-friheten – är grundlagsfäst. Den lokala morgontidningen betraktas inte som en kommersiell produkt utan som ett viktigt politiskt och kulturellt fenomen i samhället. I detta ligger i sin tur styrkan hos den svenska partipresstraditionen, som tilldelar pressen en central

roll i opinionsbildningen. Det senare har i sin tur motiverat det statliga stödet till dagspressen.

Den lokala morgonpressen har utvecklat de tre sidorna av sin verksamhet och därmed hållit ett fast grepp om sin marknad under de gångna decennierna. Exempelvis har man aktivt motverkat tillkomsten av lokala gratistidningar/annonsblad. Medan sådana tidningar i Danmark kommit att ta över en inte obetydlig del av den lokala tidningsmarknaden har dessa i Sverige i stort sett varit utan betydelse. Visserligen gjordes särskilt under 1970-talet flera försök att etablera annonsblad. På de flesta orter visade sig emellertid de lokala dagstidningarna ha en sådan stark ställning att det inte fanns något utrymme för annonsbladet. Tidningarna backades upp av både läsare och annonsörer. Endast på större orter utan egen dagstidning nådde man framgång (Jfr Strid-Weibull, 1985). Genom att dagstidningarna själva både aktivt motverkade annonsbladen och, i motsats till situationen i Danmark, i huvudsak avhöll sig från att gå in på gratistidningsmarknaden behöll den traditionella dagspressen hela den lokala marknaden.

Om vi studerar förhållandet mellan lokal morgonpress och andra tryckta medier finns konkurrens givetvis främst vad gäller informationsfunktionen. Särskilt intressant är i detta sammanhang den sk storstadspressen – morgontidningarna i Stockholm, Göteborg och Malmö. På sina utgivningsorter fungerar de som lokala morgontidningar samtidigt som de genom sina nationellt eller regionalt spridda upplagor erbjuder ett politiskt, ekonomiskt och kulturellt tillval (jfr Reimer, 1987). Detsamma finns hos specialtidningar och tidskrifter. I denna konkurrens förefaller storstadspressen vara den

förlorande parten. Den är inte tillräckligt lokal för läsare i allmänhet och inte tillräckligt specialiserad för de särskilt intresserade. Prioriteringen kommer till konkret uttryck då abonnemangspriset stiger. Tidningsutvecklingen under de senaste åren ger en rad exempel på hur nationellt eller regionalt spridda tidningar på detta sätt kommit i kläm och tappat i upplaga (jfr Severinsson, 1989).

Den lösnummerförsålda kvällspressen har en viss övertäckning med den lokala morgonpressen. Också denna fungerar dock mera som en påbyggnad till morgontidningsläsningen. Det är karaktäristiskt för det svenska tidningssystemet att mer än $\frac{4}{5}$ av kvällstidningssläsarna också läser en morgontidning. Kvällspressen väljs till främst för sport och förströelse. Endast i Stockholm finns det en något större andel av allmänheten som bara håller sig med en kvällstidning i hushållet, något som delvis förklaras av kvällstidningarna i Stockholm också har lokalsidor.

Den lokala dagspressen visar sig också stå stark i förhållande till de elektroniska medierna. Något tillspetsat kan påstås att även radio, TV, video och elektroniska databaser huvudsakligen kan betraktas som »tillval« till den lokala morgontidningen. Synsättet kan tyckas anmärkningsvärt mot bakgrund av de elektroniska mediernas expansion under 1970- och 1980-talen: siffror på den tid som ägnas åt olika medier visar att radio och TV tillsammans ägnas $\frac{2}{3}$ av människors medietid, medan morgonpressen får mindre än en tiondel (Nordström, 1989:5). Det är dock särskilt två omständigheter som motiverar betoningen av morgonpressens styrka vis-à-vis elektroniska medier.

Den första faktorn är att den lokala morgonpressen primärt är ett informa-

tionsmedium. Detta gör i sin tur att denna knappast påverkas av konkurrens från de flesta av de sk nya medierna, tex video eller satellit-TV. De senare används huvudsakligen som förströelsemedier, där de särskilt bland yngre anses betydligt bättre än exempelvis svensk nationell TV (jfr Djerf, 1986). Som framgår av figur 4 innebär detta därmed att de tar sitt publikintresse från svensk TV. Detta förhållande har klara paralleller med hur tilkomsten av den nationella televisionen på 1950-talet bidrog till att veckopressen kom att tappa sin roll som ett rent förströelsesmedium. Veckopressen försökte då återvinna något av publikintresset genom att utveckla informationsfunktionen (jfr Strid, 1988).

För det andra gäller att de mer informationsinriktade elektroniska medierna – nationell radio och Tv – till en början bara kunde fungera som tillval, eftersom de var just *nationella* medier. Nyhetsinnehållet var också begränsat. Då nyhets-sändningarna ökade i antal reagerade dagspressen genom att markera sin lokala profil (jfr Pressens funktioner i samhället, 1975). Tillkomsten av lokala rediosändningar 1977 skapade oro inom dagspressen, eftersom det var första gången ett etermedium gick in i pressens traditionella bevakningsområde. Radion kom också bland allmänheten att uppfattas som ett medium för lokal orientering. Trots detta hade radion svårt att etablera sig hos publiken. En förklaring var säkerligen att den nya radion mera var en läns-än en lokalradio. De lokala nyheter som radion kunde erbjuda är alltför få för att innebära någon reell konkurrens med den lokala morgontidningen. Istället kommer radion att bland de intresserade användas till den är bäst på: snabb uppdatering i fråga om de viktigaste nyheterna.

Det är karakteristiskt att de nyhetsintresserade tar del av både tidning och radio (Anshelm-Strid, 1989).

Försöken med lokala TV-sändningar skulle möjligen kunna utgöra en större konkurrens med pressen än radion. De första studierna visar dock knappast på något sådant (Weibull, 1989). Detta illustrerar det faktum att inte bara en bred information utan också överskådlig presentation är en nödvändig faktor om ett medium skall kunna svara för människors basinformation. I detta avseende har tidningsmediet i sig en stor fördel, något som framhålls även av McLuhan (McLuhan, 1964:231). Givetvis är detta inte bara en följd av att tidningar produceras på papper utan handlar om hur redaktionen arbetar med sektioner, redaktionella block, rubriker, ingresstexter och mellanrubriker. Dagspresskollegiets läsvanestudier pekar på att det överskådliga presentationen är en viktig faktor vid en bedömning av en tidning, liksom den är viktig för människors orientering i tidningen (jfr Weibull, 1983:340ff).

Svårigheten att åstadkomma en överskådlig presentation är också det största problemet för nya informationsmedierna text-TV och videotex. Eftersom dessa bygger på databaser är visserligen den erbjudna volymen mångdubbelt större än vad som kan förekomma i en tidning och innehållet kan även inriktas på lokala nyheter. Tills vidare saknar dock dessa medier möjligheten att ge en enkel överblick av vad de erbjuder. De är utmärkta för tillvalsinformation men sämre vad gäller att snabbt ge grundläggande orientering.

Sammanfattning

Sammanfattningsvis kan fastslås att dags-

pressmediet har fått sin centrala ställning genom ett samspel mellan egenskaper hos läsarna (orienterings- och informationsbehov), egenskaper hos tidningen (förmågan att överskådligt presentera ett omfattande innehåll) och egenskaper hos samhället (den positiva värderingen av tidningsmediet). Det intressanta är att det förefaller just vara kombinationen av omständigheter som gjort att tidningarna kunnat behålla sin position trots den kraftiga expansionen av andra medier under de gånga decennierna.

Som framgått av tidningstypologin har dagspressen sin styrka genom att dominera den nedre vänstra hörnet. Det är också där människors grundläggande orienteringsbehov finns. Med ett sådant perspektiv är samtliga de tre andra rutorna att betrakta som tillval.

Slutsatsen pekar på att dagspressen kommer att stå starkt även i framtiden så länge den lyckas hålla sin nisch i mediasystemet. Den osäkra faktor som finns inför framtiden gäller ekonomin. Denna faktor som berörts relativt litet i det föregående, eftersom priset under 1980-talet spelat en obetydlig roll för att påverka tidningsintresset. Detta gäller åtminstone så länge det inte finns något billigare alternativ med samma funktion. Det som dock på sikt kan spela in är det allmänna kostnadslaget. För pressen blir det viktigast att den kan hålla sin prisnivå, bl a genom att annonstillströmningen även fortsatt kan bidra till att hålla priset nere för abonnenterna. För dagspressen gäller det att kunna hålla ett rimligt pris för de funktioner mediet har att erbjuda.

Note

1. Dagspresskollegiet är ett forskningsprogram, vars syfte är att belysa dagspressens långsiktiga utveckling, särskilt dagstidningarnas förhållande till andra medier. Programmet är inriktat på studier av läsarmarknadens utveckling både nationellt och regionalt samt frågor om pressens funktion i samhället. Dagspresskollegiet finns vid Avdelningen för masskommunikation, Göteborgs universitet. Det finansieras i första hand av tidningsbranschens organ för forskning och marknadsföring Dagspressen marknadsinformation samt Svenska Tidningsutgivareföreningen.

Referenser

- Anshelm, Magnus, Strid, Jan, Weibull, Lennart (1989) *Läsvanor och läsintressen 1979-1987*. Avdelningen för masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Berg Eriksen, Trond (1989) *Budbärandens övertag - om orden som medium*. Stockholm, Rabén & Sjögren.
- Björkqvist, Karin (1987) *Tidningsläsning i Gästrikland*. Avdelningen för masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Björkqvist, Karin (1988) *Tidningsläsning i Värmland*. Avdelningen för masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Björkqvist, Karin (1989) *Det politiska tidningsvalet*. Avdelningen för masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Blumler, Jay, Katz, Elihu (1974) *The Uses of Mass Communication*. Beverly Hills, Sage.
- Dagspressens situation*. Betänkande avgivet av 1967 års pressutredning. Statens offentliga utredningar 1968:48.
- Djerf, Monika (1986) *Funktioner hos kabel-TV*. Avdelningen för masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Furhoff, Lars (1972) *Föreläsningar i masskommunikation*. Stockholm, Almqvist & Wiksell.
- Gustafsson, Karl Erik (1983) Recension av *Pressens Årbog 1982*. *Nordicom-Information* nr 2, 1983.
- Hadenius, Stig, Weibull, Lennart (1989) *Massmedier*. En bok om press radio TV. Fjärde upplagan. Stockholm, Bonniers.
- Hansson, Håkan (1968) *Anders Person har vrickat foten*. Stockholm, Prisma.

- Jarlbro, Gunilla (1988) *En kvalitativ studie av hur människor upplever tidningsinnehåll*. Avdelningen för masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Jensen, Klaus Bruhn (1988) Answering the Question. What Is Resception Analysis? I *Nordicom-Information* nr 3, 1988.
- Lazarsfeld, Paul F (1940) *Radio and the Printed Page*. New York, Duell, Sloan & Pearce.
- Levy, Mark, Windahl, Sven (1985) The Concept of Audience Activity I Rosengren, K. E., Wenner, L., Palmgreen, Ph, (eds) *Media Gratifications Research*. Current Perspectives. Beverly Hills-London-New Dehli, Sage.
- Lund, Andreas (1972) *Mediekvalitet*. Stockholm Dagens Nyheter-Göteborgs-Posten-Sydsvenska Dagbladet.
- Lund, Erik, Thomsen, Niels (1982) Dansk avistypologi. *Pressens Årbog* 1982.
- McLuhan, Marshall (1964) *Understanding Media*. The Extensions of Man. London, Routledge and Kegan Paul.
- Merton, Robert (1949) Patterns of Influence. I Lazarsfeld, P F, Stanton, F (eds) *Communication Research 1948-1949*, New York.
- Nordström, Bengt (1989) *Mediebarometern 1988*. Sveriges Radios publik- och programforskningsavdelning, Stockholm.
- Ohlsson, Anders (1989) *Politiska nyheter till nytta och nöje*. Stockholm, Almqvist & Wiksell.
- Pressens funktioner i samhället*. En forskningsrapport till 1972 års pressutredning. Statens offentliga utredningar 1975:78.
- Reimer, Bo (1986) *Läsaren och tidningen*. Avdelningen för masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Reimer, Bo (1987) *Dagens Nyheter i västra Sverige*. Avdelningen för masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Reimer, Bo, Weibull, Lennart (1985) *Dagspress på arbetsplatsen*. Avdelningen för masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Rosengren, Karl Erik, Wenner, Lawrence, Palmgreen, Philip (eds) *Media Gratifications Research*. Current Perspectives. Beverly Hills-London-New Dehli, Sage.
- Rubin, Alan (1984) Ritualized and Instrumental Television Viewing *Journal of Communication*, Summer 1984.
- Rubin, Alan (1985) Media Gratifications Through the Life Cycle I Rosengren, K. E., Wenner, L., Palmgreen, Ph, (eds) *Media Gratifications Research*. Current Perspectives. Beverly Hills-London-New Dehli, Sage.
- Severinsson, Ronny (1989) *Dagstidningsutveckling och konkurrensmedel i Västergötland 1950-1985*. Avdelningen för masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Strid, Ingela (1988) *Svenska folkets intressen 1972-1983*. Avdelningen för masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Strid, Ingela, Weibull, Lennart (1984) *Annonsläsläsning i Sverige*. Avdelningen för masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Strid, Ingela, Weibull, Lennart (1988) *MedieSverige 1988*. Avdelningen för masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Thomsen, Niels (1980) Sporskifternes tiår - dansk dagspresse i 70erne. *Pressens Årbog* 1980.
- Thomsen, Niels (1982) Rids af avisenes typologi. *Pressens Årbog* 1982.
- Weibull, Lennart (1983) *Tidningsläsning i Sverige*. Stockholm, Publica.
- Weibull, Lennart (1985) Structural Factors in Gratifications Research. I Rosengren, K. E., Wenner, L., Palmgreen, Ph, (eds) *Media Gratifications Research*. Current Perspectives. Beverly Hills-London-New Dehli, Sage.
- Weibull, Lennart (1988) *Vad påverkar framtidens tidningsval? Mönster i allmänhetens läsvanor*. Stockholm, Dagspressen Marknadsinformation.
- Weibull, Lennart (1989) Lokal-TV i Sverige. I Roe, K, Weibull, L (red) *Vad gör kabel-TV i Sverige?* Lund, Studentlitteratur.
- William, Raymond (1962) *Communications*. London, Penguin.

Danskerne og Europa

Holdningen til det Europæiske Fællesskab gennem 30 år

Af Torben Worre

Den offentlige mening, forstået som politiske anskuelser i befolkningen, er en vigtig, men vanskeligt tilgængelig historisk faktor. Indtil for en menneskealder siden har historikeren såvel som samtiden været henvist til højest indirekte kilder til den folkelige opinion.

Men med surveymetoden, der stiller standardiserede spørgsmål til et repræsentativt udsnit af befolkningen, er der skabt en kildetype, der direkte kan belyse den folkelige mening. Denne artikel undersøger på grundlag af et stort antal surveyanalyser udviklingen gennem tre årtier i holdningen til tidens udenrigspolitiske hovedstridsemne, Danmarks medlemskab af det Europæiske Fællesskab. Som kilder anvendes dels en række fortløbende undersøgelsesserier: Gallup-målinger, Eurobarometre og folketingsvalgundersøgelser, dels nogle specialundersøgelser, bl.a. af folkeafstemninger og Europavalg.¹

Fra konsensus til konflikt

Da seks europæiske lande i 1957 indgik i et vidtrækkende økonomisk fællesskab med en vis overstatslig myndighed, sad Danmark som bekendt ikke med ved bordet. Det foretrak det mindre omfattende rent mellemstatslige frihandelsområde

EFTA, omend Venstre og landbruget helt fra starten gik ind for EF.

Den første meningsmåling af danske vælgers indstilling til markedsspørgsmålet foreligger fra juli 1959 (tab. 1). Den viser, at næsten $\frac{2}{3}$ af vælgerne overhovedet ikke havde nogen mening om sagen. Det er måske ikke overraskende: markedsspørgsmålet var nyt, stort og svært gennemskueligt, og den udenrigspolitiske interesse i befolkningen begrænset. Der var i øvrigt næsten lige så mange, der foretrak EF som EFTA. Og 8% ville holde Danmark helt uden for alle markedsdannelser.

To år senere fulgte Danmark efter England og ansøgte om medlemskab af EF. Herefter stod et næsten enigt folketing bag den danske Europapolitik, kun det nyindvalgte SF var imod. Tabel 1 viser, at denne enighed genfindes i opinionen: 85% af dem, der overhovedet havde en mening, gik ind for EF. Men næsten hveranden vælger havde stadig ikke nogen mening om spørgsmålet.

Denne opinionsfordeling skulle vise sig at være ganske stabil. Igennem resten af 1960erne var halvdelen af vælgerne uden nogen mening om EF, men resten sluttede næsten enstemmigt op bag EF. Selv blandt SFs vælgere var der på det tidspunkt et flertal for EF.² Modstanderne

Tabel 1: Den markedspolitiske opinion i 1959 og 1961. Pct. lodret.

	1959	1961
Er for EF	13	45
Er for EFTA	17	
Er imod begge dele	8	8
Ved ikke	62	47
Antal (=100%)	703	2018

Kilde: Gallupmålinger.

udgjorde kun et ubetydeligt mindretal, gennemsnitligt 7% af vælgerne. Konsensus i folketinget modsvarede af konsensus i befolkningen.

Men samtidig med, at optagelsesforhandlingerne i 1970 gik ind i sidste fase, begyndte et afgørende skred i opinionen, det første af en række. I en Gallupmåling fra januar 1970 var 9% af vælgerne modstandere af EF. I den tilsvarende måling fra januar 1972 var modstanden vokset til 35%. Der var gennem to år sket en må-

nedlig tilvækst på over 1% i gennemsnit, og slutresultatet blev en firdobling af modstanden (tabel 2). Denne fremgang modsvarede af et voldsomt fald i antallet af EF-tilhængere, en tilbagegang på næsten $\frac{1}{3}$. Der var nu kun få procent mellem de to lejre.

Meningsomsvinget er så meget mere bemærkelsesværdigt, fordi det forekom på et tidspunkt, hvor der ikke foregik nogen særlig kampagne mod EF. Den organiserede modstand var begrænset til ven-

Tabel 2: Udviklingen i holdningen til EF fra januar 1970 til folkeafstemningen oktober 1972.

Udvalgte Gallupundersøgelser Observapanelet samt for perioden fra februar 1972. Pct. vandret.

Stemmehensigt ved folkeafstemningen om EF						
	Gallup			Observa		
	Ja	Nej	Ved ikke	Ja	Nej	Ved ikke
Januar 1970	51	9	40			
Oktober 1970	54	15	31			
April 1971	37	30	33			
Januar 1972	38	35	27			
Februar 1972	41	32	27	39	31	30
Maj 1972	41	30	29	43	31	26
Juni 1972	46	31	23	48	32	20
August 1972	41	35	24	45	34	21
14. september 1972	49	33	18	51	35	14
27. september 1972				55	35	10
Folkeafstemningen 2. oktober	57	33	10			

Tabel 3: EF-spørgsmålet og vælgervandringerne ved folketingsvalget 1971. Vandringsmønstre hos henholdsvis tilhængere og modstandere af EF Pct. lodret.

Parti 1971	Parti 1968					
	EF-tilhængere			EF-modstandere		
	Borgerligt	Socialdemokrati	Venstrefløj	Borgerligt	Socialdemokrati	Venstrefløj
Borgerligt parti	96	11	38	75	1	
Socialdemokratiet	3	87	24	16	89	13
Venstrefløjsparti	1	2	38	10	10	87
Antal (=100%)	361	179	21	69	155	39

Kilde: Valgundersøgelse 1971 (DDA7).

strefløjpartierne, enkelte fagforeninger og nogle såkaldte idégrupper, de samme som ti år tidligere. En egentlig koordineret kampagne begyndte først med dannelsen Folkebevægelsen mod EF i 1972, på et tidspunkt, hvor væksten i modstanden var afsluttet. Da stort set alle betydende partier og organisationer gik ind for EF, fik meningsomsvinget karakter af en protestbevægelse, et oprud fra establishment. Surveykilderne til dette store meningsskred er imidlertid kun få. Men de viser, at modstanden voksede i alle befolkningsgrupper og partier, dog mest, hvor den i forvejen var stærkest: Den nåede over 90% i SF, men var stadig kun 10% i Venstre.

Inden for alle EF-partierne organiseredes der nu modstandsfløje. Men splittelsen var mest udtalt i Socialdemokratiet. Det kom meget ubelejligt for partiet, der var i opposition og håbede at kunne vende tilbage til regeringsmagten ved folketingsvalget i 1971. For at undgå at komme i modstrid med en stor del af sine vælgere i et af tidens hovedspørgsmål tog Socialdemokratiet nogle usædvanlige skridt. Det tillod, at der opstilledes både tilhænger- og modstanderkandidater på partiets

valglisten. Og det foreslog, at den egentlige beslutning om dansk medlemskab af EF skulle lægges ud til folkeafstemning. Der var således ingen grund til at tage hensyn til EF-spørgsmålet, når man skulle vælge parti ved folketingsvalget. Den borgerlige regering godtog forslaget om folkeafstemning, bl.a. fordi de Radikale havde et lignende splittelsesproblem.

Trods disse bestræbelser lykkedes det ikke at holde EF-spørgsmålet ude af valget i september 1971. Meningsmålinger viste, at 5% af vælgerne forud for valget anså EF som landets vigtigste politiske problem. Efter valget var 19% af denne opfattelse.³ 12 modstandere blev indvalgt på den socialdemokratiske liste og 4 på den radikale. Modstandspartierne havde en betydelig forholdsmæssig fremgang, fra 9,8% til 13,8% af stemmerne, navnlig SF havde vind i sejlene. Alt i alt var det dog kun halvdelen af de overbeviste EF-modstandere, der stemte for et af modstandspartierne. Den socialdemokratiske taktik for at holde på modstanderstemmerne var øjensynlig lykkedes, og partiet overtog igen regeringsmagten.

Tabel 3 tyder imidlertid på, at EF måske alligevel har spillet en betydelig

rolle for stemmeforskydningerne i 1971, idet der var to helt forskellige vandringsmønstre blandt tilhængerne og modstanderne af EF. Blandt tilhængerne forblev alle borgerlige borgerlige, medens alle Socialdemokratiets tab gik til de borgerlige partier, og venstrefløjspartierne, der faktisk omfattede ganske mange EF-tilhængere i 1968, mistede over 60% af disse. Strømmen gik omvendt blandt modstanderne. Her tabte de borgerlige massivt, både til Socialdemokratiet og venstrefløjen, medens Socialdemokratiet kun tabte til venstrefløjen.

Folkeafstemningen 1972

Ved folkeafstemningen om EF-medlemskabet blev grundlovens bestemmelser om suverænitetsafgivelse anvendt for første gang. Der stiftedes nu kampagneorganisationer til at lede og koordinere indsatsen på begge sider: Folkebevægelsen mod EF og Komiteen for tilslutning til EF. I det sidste år foregik en intens kampagne og en hidtil uset polarisering af opinionen.

Ved årsskiftet 1971-72 adskilte kun få procent de to lejre, medens 27% ikke hav-

de bestemt sig. Endnu i august 1972 var 24% uafklarede, men i slutfasen mobiliseredes disse hastigt, og på valgdagen den 2. oktober blev stemmeprocenten 90, højere end ved noget folketingsvalg. Tabel 2 viser, at modstandens vækst standsede ved årsskiftet, hvorimod tilhængerne atter fik medvind. Her var således det andet store vendepunkt i EF-opinionen. I august syntes der igen at ske en indsnævring af afstanden, den var nu kun 6%, og der kunne tilsyneladende endnu være tvivl om udfaldet.⁴ I slutfasen stod modstanden imidlertid helt stille, medens tilhængerne havde voldsom fremgang fra uge til uge, fra 41% i august nåede de op på 57% på valgdagen i oktober. De havde således klart vundet valgkampen og forøgede deres stemmetal med 40% i disse få uger.

En panelundersøgelse giver mulighed for at følge opinionsudviklingen i EF-spørgsmålet fra måned til måned hos de samme mennesker.⁵ Tabel 4 viser hvorledes stemmehensigten i februar ændredes indtil august, og videre frem til afstemningen i oktober. Vælgere, der allerede i februar ville stemme ja, fastholdt praktisk taget alle deres hensigt. 3% var kommet i tvivl i august, men de endte alle med at

Tabel 4: Ændringer i stemmehensigt op til folkeafstemningen i 1972.

Vælgernes stemmehensigt i februar, ændringerne frem til august samt stemme ved folkeafstemningen 2. oktober. Kun valgdeltagere omfattet. Pct. af alle valgdeltagere (hjørnepct.).

Stemmehensigt i februar		Stemmehensigt i august			Stemme 2. oktober	
		Ja	Nej	Ved ikke	Ja	Nej
Ja	40	36	1	3	39	1
Nej	31	2	27	3	6	25
Ved ikke	29	9	6	14	20	9
Alle	100	46	34	20	65	35

Kilde: Observapanelet (DDA5).

stemme ja. Større blev frafaldet fra modstanderne. Forskellen mellem de to grupper var dog ikke overvældende i august. Det var i de sidste måneder, at de store ændringer skete, slutresultatet blev et frafald af 1/5 af modstanderne, men kun 1/50 af tilhængerne. Endelig var der en ret stor gruppe på 29%, der endnu i februar var i tvivl, og de fleste af disse endte med at stemme ja: det drejer sig om 60% af dem, der bestemte sig inden august og næsten 80% af dem, der bestemte sig i den sidste måned. Modstandernes netto-stabilitet dækker således over et tab på 6% af deres oprindelige sympatisører, der skiftede mening og stemte ja, men som

opvejedes af 9% uafklarede, som endte med at stemme nej.

Tabel 5 viser, at opinionsudviklingen inden for de enkelte partier var ganske parallel, omend omfanget var forskelligt, afhængigt af udgangspositionen. I Venstre og Konservative var det de sidste få tvivlere, der overbevistes, medens der blandt de radikale skete en fordobling af ja-stemmerne. I Socialdemokratiet var der så sent som 14 dage før afstemningen et stort nej-flertal, men derefter skete der også her en fordobling af ja-stemmerne, således at der blev et massivt ja-flertal på valgdagen. En undtagelse fra dette mønster er SF, her var tilhængerens antal u-

Tabel 5: Opinionsudviklingen i partiernes vælgerkorps fra februar til oktober 1972. Kun afstemningsdeltagere. Pct. lodret.

	Februar	Maj	August	14. sept.	27. sept.	2. okto.
Venstre						
Ja	75	80	80	86	88	92
Nej	6	7	8	8	9	8
Ved ikke	19	13	12	4	2	
Konservative						
Ja	60	66	71	73	78	85
Nej	17	16	16	15	17	15
Ved ikke	24	18	13	12	5	
Radikale						
Ja	42	52	56	62	71	80
Nej	22	20	22	23	20	20
Ved ikke	35	28	22	15	9	
Socialdemokratiet						
Ja	27	29	30	39	46	59
Nej	36	37	42	44	43	41
Ved ikke	38	34	28	17	10	
SF						
Ja	2	4	8	9	8	9
Nej	80	84	84	83	89	91
Ved ikke	18	12	8	7	3	

Kilde: Observapanelet (DDA5).

ændret, medens de sidste uafklarede sluttede sig til modstanderlejren. Dette forløb kunne tyde på, at partierne har virket som opinionsledende for dem, der endnu var i tvivl op under afstemningen, det drejede sig typisk om de usikre og uinteresserede. Medens den tidlige meningsdannelse om EF, der førte til vækst i modstanden, i høj grad skete uafhængigt af og på tværs af partibåndene, så var den sene opinionsdannelse præget af en opslutning bag partiernes linie.⁶

Tabel 6 belyser nogle af de opfattelser, der lå bag vælgerne stillingtagen til EF. Der forekommer nogle karakteristiske forskelle imellem tilhængere og modstandere. For tilhængerne var det de generelle økonomiske fordele, der talte, bedre afsætningsmuligheder for industrien og ikke mindst for landbruget, løsning af valutaproblemerne og muligheden for at holde arbejdsløsheden nede. Disse opfattelser af fordele ved EF deltes også af mange EF-modstandere. Men for

Tabel 6: Forskelle mellem tilhængere og modstandere af EF i opfattelsen af det Europæiske Fællesskabs konsekvenser.

Pct. af hver gruppe der deler en opfattelse. 1260 svarpersoner i alt.

	Procent enige		
	EF-tilhængere	EF-modstandere	Alle
<i>Økonomiske konsekvenser:</i>			
Industrien får bedre afsætningsvilkår	89	27	67
Landbruget vil have store økonomiske fordele	86	39	70
Danmarks valutaproblemer formindskes	62	30	51
Store chancer for øget arbejdsløshed uden for EF	70	14	50
Mange danske virksomheder vil ikke kunne klare sig	22	60	35
Danmark bliver oversvømmet af fremmedarbejdere	14	67	33
Øget mulighed for spekulation i valuta, værdipapirer og fast ejendom	30	77	46
Udenlandske virksomheder vil let komme til at dominere dansk erhvervsliv	25	87	47
<i>Politiske og kulturelle konsekvenser:</i>			
Øget danske mulighed for at gøre sig gældende i verdenspolitikken	63	10	44
Bedre kontrol med internationale selskaber	45	11	33
EF en trussel mod vor kulturelle egenart	12	64	30
EF et tilbageskridt for folkestyret	15	78	37
Danmark underkastet administration fra bureaukratiet i Bruxelles	16	86	40
EF et uigenkaldeligt tab af dansk suverænitet	15	88	41
EF vil udvikle sig til en europæisk forbundsstat	36	79	51

Kilde: Observapanelet (DDA5).

dem talte en række ulemper på særlige økonomiske områder tungere, bl.a. frygten for, at mange danske virksomheder ikke kunne klare sig i konkurrencen, at landet ville blive oversvømmet af fremmedarbejdere, at der ville ske øget spekulation i jord og værdipapirer, og at udenlandske virksomheder ville indtage en dominerende plads i dansk erhvervsliv.

Et særligt omstridt spørgsmål var, hvilke konsekvenser EF-medlemskabet ville få uden for det snævert økonomiske område. Tilhængerne kunne se nogle muligheder for større indflydelse i verdenspolitikken. Men i almindelighed tilfaldt de ikke EF større politiske følger-virkninger. Derimod forudså modstanderne en række katastrofale konsekvenser af dansk EF-medlemskab.: det ville indebære en trussel mod vor nationale egenart, et tilbageslag for folkestyret, en underkastelse under et europæisk bureaukrati og et uigenkaldeligt tab af selvstændighed.

Forskellen mellem tilhængere og modstandere var således ikke så meget et spørgsmål om holdninger. Det var forholdsvis stor enighed om, hvilke værdier der burde tilstræbes i markedsspørgsmålet: vækst, afsætning, beskæftigelse, bevarelse af dansk kultur og demokrati. Uenigheden gjaldt konsekvenserne af EF-medlemskabet. I almindelighed havde tilhængerne en minimumsopfattelse af EF: medlemskab indebar en nødvendig adgang til det fælles marked, men ikke meget mere. Modstanderne derimod havde en maksimumsopfattelse: EF ville gribe ind i alle dele af økonomi og arbejdsmarked og få vidtrækkende politiske og kulturelle virkninger.

Den forskellige grundopfattelse kommer klart til udtryk i spørgsmålet, om EF vil udvikle sig til en forbundsstat eller

union. Det mente næsten alle modstandere, men kun $\frac{1}{3}$ af tilhængerne. Det fremgår således, at EF-flertallet var sammensat af to væsensforskellige grupper. Den ene halvdel af vælgerne troede på en europæisk forbundsstat, og en del af dem stemte ja til EF, fordi de ønskede et forenet Europa. Men den anden halvdel af vælgerne troede ikke på nogen unionsudvikling, eller de var i tvivl om den, og de stemte næsten alle ja.

I øvrigt viser meningsundersøgelserne, at minimumsopfattelsen af EF vandt frem under valgkampen.

Vækst i modstanden

Efter folkeafstemningen var spørgsmålet om medlemskabet af EF endeligt afgjort. Et af afstemningens hovedformål var således opnået. Det var dog ikke ensbetydende med, at vælgerne herefter bakkede op bag EF. Tværtimod skete i de følgende par år det tredje omsving i opinionen, en ny kraftig vækst i modstanden, som allerede i 1974 kom i flertal og ved enkelt opinionsundersøgelse i oktober nåede op til den omvendte fordeling af folkeafstemningen, nemlig 37% for og 63% imod (tabel 7). Senere skete der endnu en vending, så der i sidste halvdel af 1970'erne var nogenlunde ligevægt mellem ja og nej, omend der skete kraftige korttidsudsving. I første halvdel af 1980'erne var der et næsten permanent flertal imod EF.

Blandt årsagerne til dette omsving var åbenbart en udbredt skuffelse over resultaterne af EF-medlemskabet. Det var i de år, den økonomiske krise slog igennem, og det var svært at vurdere, om smerten ville have været større uden for EF. Tilhængerkampagnen havde måske også skabt overdrevne forventninger. Respekten for EF's institutioner og dets måde at

Tabel 7: Opinionsudviklingen i EF-spørgsmålet efter folkeafstemningen.

Svar på spørgsmålet om, hvordan man ville stemme ved en ny folkeafstemning om EF-medlemskabet.

Pct. vandret. Sidste kolonne ja i pct. af alle med mening svarende til resultatet af folkeafstemningen.

	Stemmehensigt			
	Ja	Nej	Ved ikke	Ja-pct
Folkeafstemning 2.10.1972	57	33	10	63
Maj 1973	46	43	11	52
Marts 1974	42	42	16	50
August 1974	31	53	16	37
April 1975	40	41	19	49
Februar 1978	38	40	22	49
Marts 1983	35	42	23	45

Kilde: Udvalgte Gallup-målinger.

fungere på blev heller ikke særlig høj. En panelundersøgelse fra 1973 viste, at alle de vælgere, der året før havde stemt nej til EF fastholdt deres stemme, medens 17% af dem, der havde stemt ja, nu havde ændret deres opfattelse og ville stemme nej. Som begrundelse angav de fleste økonomiske hensyn, en del talte om løftebrud.⁷

Men selvom et flertal nu var modstandere af EF, fik det ingen indvirkning på den partipolitiske balance i folketinget, fordi spørgsmålet ikke længere var centralt på den politiske dagsorden. I oktober 1972 betragtede over halvdelen af vælgerne EF som det vigtigste politiske spørgsmål, men ved folketingsvalget i december 1973 var antallet faldet til 1½% og ved de følgende valg til få promise.⁸ Navnlig Socialdemokratiet gjorde sig store anstrengelse for at bilægge striden i sine rækker, tidligere modstandere og tilhængere skulle nu samarbejde på det givne grundlag. Samtidig med, at modstanden voksede blandt de socialdemokratiske

vælgere, visnede den organiserede modstand i partiet bort.

Europavalg

Folketinget påvirkedes som sagt ikke af, at flertal af vælgeren var imod EF: kun 1/6 stemte på modstanderpartierne SF, VS, Kommunisterne og Retsforbundet.

Men i 1979 blev der indført direkte valg til EF's rådgivende forsamling, Europa-parlamentet. Og dette gav en mulighed for at forsøge at mobilisere modstanderstemmerne. Det var imidlertid vanskeligt at forestille sig, at de små venstrefløjpartier, der repræsenterede modstanden, kunne appellere til halvdelen af befolkningen. Derfor genoplivedes Folkebevægelsen mod EF som en tværpolitisk modstanderliste. Man kan betragte dette initiativ som en bestræbelse på at gøre Europavalg til en slags folkeafstemning for eller imod EF »Folkebevægelsen er ikke et politisk parti, og EF-valget er ikke et parti-

politisk anliggende, men en mulighed for at vise folkets holdning til EF« står der i Folkebevægelsens valggrundlag.⁹

Dette perspektiv var særlig skræmmende for Socialdemokratiet, der jo havde et solidt flertal af EF-modstandere. Valgresultatet gav da også kun partiet 22% af de afgivne stemmer, det dårligste resultat i et halvt århundrede. De Radikale og Fremskridtpartiet, der også var stærkt splittede i EF-spørgsmålet, fik ligeledes meget dårlige stemmetal. Derimod klarede de klart pro-europæiske borgerlige partier sig godt, og det samme gjorde modstanderpartierne. Folkebevægelsen fik 21% af stemmerne.

Tabel 8 viser, at dette resultat skyldes, at det i høj grad lykkedes at mobilisere EF-modstanden. Tilhængerne af EF stemte som de plejede. Men medens 2/3 af EF-modstanderne ved et folketingsvalg stemmer på et EF-parti, så gjaldt det kun 22% ved Europavalget. Halvdelen stemte på Folkebevægelsen, der således indfrie de forhåbningerne. Medens Europavalgene i de øvrige medlemslande gav en tro kopi af det nationale partisystem, så frembrag-

te det danske således et stærkt afvigende Europapartisystem, og ved de to følgende Europavalg i 1984 og 1989 blev dette afvigende vælgeradfærdsmønster i det store og hele bekræftet.¹⁰

Integrationsspørgsmålet

Det flertal mod EF, som fremgik af meningsmålingerne, gav modstanderpartierne et oplagt program: Danskerne havde fortrudt deres ja i 1972, og de skulle derfor have mulighed for ved en ny folkeafstemning af melde sig ud igen.

Men for folketingets store flertal var medlemskabet af EF endeligt afgjort. Herefter var spørgsmålet, hvilket Europa man ønskede sig, hvorledes EFs fremtidige udvikling skulle formes. Dette spørgsmål førte til en ny skillelinie mellem EF-tilhængerne indbyrdes, for eller imod integration.

I de første år fungerede EF på mange måder som en traditionel mellemstatslig organisation, med magten koncentreret hos ministerrådet og vetoret hos medlemslandene. Men EFs grundlæggere

Tabel 8: EF-holdning og partivalg ved folketingsvalg og Europavalg. EF-tilhængerens og EF-modstanderes stemmeafgivning ved folketingsvalget i 1977 og Europavalget i 1979. Pct. vandret.

	Parti						Antal (=100)
	Borgerlig	Fremskridtsparti	Radikale	Socialdemokrati	Venstre-fløjsp.	Folkebevægelse	
Folketingsvalg 1977							
EF-tilhængere	49	9	5	36	1		387
EF-modstandere	8	6	3	47	36		309
Europavalg 1979							
EF-tilhængere	59	5	5	30	1		273
EF-modstandere	5	3		14	28	50	211

Kilde: Europavalgundersøgelse 1979 (DDA275).

havde tilsigtet en gradvis styrkelse af fællesskabets overstatslige element, og bestræbelser i den retning havde mange tilhængere især i de oprindelig medlemslande. De fandt udtryk i planerne om en europæisk union, der bl.a. indebar en begrænsning af den nationale vetoret, overdragelse af flere sagområder under fællesskabets myndighed og en styrkelse af kommission og parlament i forhold til ministerrådet.

I Danmark var de borgerlige partier ikke helt afvisende over for en videre integration, selvom deres politiske linie var yderst pragmatisk. Derimod afslog Socialdemokratiet klart enhver tale om integration: »Socialdemokratiet tager konsekvent afstand fra en overstatslig udvikling af EF i retning af en politisk union«. ¹¹ En ligende holdning indtog de Radikale og Fremskridtspartiet, og da de tre partier tilsammen normalt rådede over omkring halvdelen af folketingets mandater, blev Danmark officielle politik stærkt afvisende i unionspørgsmålet.

Blandt de danske vælgere var der heller ikke nogen større tilslutning til europæisk integration. Man havde i 1972 sagt ja til et fælles marked, ikke til en for-

bundsstat. Regelmæssige meningsmålinger i EF-landene afslører en betydelig afstand mellem danskerne og de øvrige befolkninger i indstillingen til integrationspørgsmålet. Tabel 9 viser som eksempel en undersøgelse fra 1979. ¹² På et spørgsmål om udviklingen mod et forenet Europa burde fremskyndes eller bremses svarede kun 12% af danskerne ja til en fremskyndelse mod 38% i de øvrige medlemslande. I Danmark var 53% tilfredse med det nuværende tempo mod 54% i de øvrige lande. Endelig mente kun 8% i det øvrige Europa, at udviklingen burde bremses, medens en tredjedel af danskerne mente, at det gik for hurtigt. Også blandt de danske EF-tilhængere var det helt overvejende flertal tilfredse med status quo, kun 21% ville have unionsudviklingen fremskyndet, og 9% ønskede den ligefrem bremses. Danskerne er således langt mere forbeholdne over for europæisk integration end de øvrige europæiske folk.

Tabel 10 gengiver fire grundlæggende forskellige opfattelser af, hvordan EF bør udvikle sig. Den viser, at der trods alt findes en ganske bred enighed blandt danskerne i grundsynet på EF

Tabel 9: Holdning til Europas forening.

Svar på Eurobarometer-spørgsmålet: »Nogle anser Fællesmarkedet for at være det første skridt på vejen mod en mere snæver union blandt medlemslandene. Mener De, man skal fremskynde udviklingen mod et forenet Europa, skal man bremse den, eller fortsætte udviklingen, sådan som den går for øjeblikket?«. Pct. lodret.

	Øvrige EF-lande	Danmark		
		Alle	EF-tilhængere	EF-modstandere
Fremskynde	38	12	21	2
Som for øjeblikket	54	53	70	22
Bremse	8	35	9	77

Kilde: Eurobarometer 11, april 1979 (DDA378).

Den gruppe, der under alle omstændigheder ville ud af EF, udgjorde kun 1/3 af vælgerne. Over halvdelen foretrak et europæisk fællesskab, hvor de enkelte medlemslande bevarede fuld selvstændighed og vetoret. Kun 14% var tilhængere af en fortsat integration med overflytning af stadig flere beslutninger til EF, og af disse

ville kun 6% have en egentlig europæisk forbundsstat med en fælles europæisk regering.

Tabellen viser, at selv blandt EF-tilhængerne foretrak 75% at bevare et mellemstatsligt EF, kun 1/4 ville gå videre med integrationen. Men den viser samtidig, at der selv blandt EF-modstanderne er 1/4,

Tabel 10: Opfattelser af Europas fremtid.

Svar på spørgsmålet om, hvilken af fire opfattelser af EF-samarbejdet, der svarer nærmest til vælgernes egen opfattelse. Stillet i 1979, 1986 og 1989. For 1979 er vælgerne opdelt efter holdning til EF. Pct. lodret.

År	1979				1986	1989
	Ja	Nej	Ved ikke	Alle		
Stemme ved ny EF-afstemning.						
Opfattelse af EF-samarbejdet:						
Danmark bør melde sig ud af EF		75	14	34	18	23
I EF-samarbejdet bør de enkelte medlemslande bevare fuld selvstændighed og vetoret overfor EF-beslutninger.	75	22	75	52	71	53
De enkelte lande bør i stigende grad overlade beslutningerne til EF og indordne sig under fællesskabet.	14	1	8	8	6	13
EF bør med tiden udvikle sig til Europas Forenede Stater med en fælles europæisk regering.	11	1	3	6	5	10
Antal (=100)	420	389	100	954	896	1309

Kilder: Europavalgundersøgelser fra 1979 (DDA275) og 1989, folkeafstemningsundersøgelse 1986 (DDA1192).

der vil foretrække at blive i et mellemstatsligt fælleskab. Når de alligevel ville stemme nej til EF ved en ny folkeafstemning, skyldes det formodentlig, at der allerede var sket for stærk en integration, eller at de frygtede, at unionsudviklingen var uafvendelig. Tabellen viser også, at næsten alle de uafklarede var tilhængere af status quo. Selvom meningsmålingerne viste et flertal mod EF, var der således marginale grupper, hvis stemme ved en folkeafstemning kunne afhænge af integrationsperspektiverne. Tabel 10 viser en udbredt enighed om, at det europæiske fællesskab bør forblive en traditionel international organisation uden overstatslige beføjelser. Der var derfor en grundlæggende overensstemmelse mellem vælgerne og folketinget om at modsætte sig integrationsbestrebelse.

Da det samme spørgsmål blev gentaget syv år senere, viste der sig en endnu mere udpræget konsensus, nu ville ikke mindre end 71% foretrække et rent mellemstatsligt samarbejde. Først i 1989 begyndte lidt flere at hælde til unionen. Det var en følge af det sidste store meningsomsving i EF-spørgsmålet.

Den anden folkeafstemning

Der syntes således at være god overensstemmelse mellem vælgerne og folketinget i modstanden mod europæisk integration. Danmark blev da også EFs modvillige medlem. Det forhalede længe de direkte valg til Europaparlamentet, og det forkastede i maj 1984 parlamentets forslag til en europæisk union.

Men i det lange løb blev det et spørgsmål, om Danmark alene kunne standse en unionsudvikling, som de øvrige lande var enige om. Man begyndte at tale om et Europa med to hastigheder. Problemet

opstod navnlig i forbindelse med forhandlingerne om det indre marked midt i 1980'erne. Dette nødvendiggjorde en ændring af Romtraktaten, som i daglig tale fik navnet EF-reformpakken. Danmark modsatte sig med held, at den kom til at omfatte væsentlige beskæringer af selvbestemmelsesretten f.eks. på miljø- og arbejdsmiljøområderne. Den borgerlige regering hævdede da også, at EF-pakken kun omfattede rent kosmetiske indrømmelser til integrationisterne, f.eks. at Europaparlamentet skulle udtale sig om forordninger, og at det politiske samarbejde (EPS) traktatfæstedes. Imidlertid var selv dette for meget integration for status quo-partierne Socialdemokratiet og de Radikale, og overfor truslen om en folketingsforkastelse af EF-pakken lod regeringen udskrive en vejledende folkeafstemning den 28.2.1986.

Her skal ikke foretages nogen egentlig analyse af krisen om EF-pakken, kun af dens betydning for vælgerne holdning til EF. Det kunne synes selvmorderisk at udskrive folkeafstemning om en traktatændring, der indeholdt visse, nok så beskeden træk af integration i et land, hvor et flertal af befolkningen var EF-modstandere, og hvor der selv blandt EF-tilhængerne var et stort flertal af integrationsmodstandere. Ikke desto mindre godkendte et flertal på 56% af de danske vælgere EF-pakken ved folkeafstemningen den 28. februar. Bag dette stemmeresultat lå de to nøglespørgsmål i valgkampen, for det første om pakken var et egentligt skridt mod en union, og for det andet om det overhovedet var muligt at blive i EF efter en forkastelse af pakken. I begge spørgsmål lykkedes det regeringen at overbevise flertallet af vælgerne.

Tabel 11 viser, at ja-flertallet lige som i 1972 havde to kilder.¹³ Blandt den halvdel

Tabel 11: Folkeafstemningen om EF-pakken og synet på unionsudviklingen. Svar på spørgsmålet: »Tror De, at EF-pakken er begyndelsen til en udvikling hen imod en europæisk union?«. Stemmeafgivning ved folkeafstemningen om EF-pakken inden for hver svarkategori. Pct. vandret.

	Stemme ved folkeafstemningen		
	Ja	Nej	Antal (=100%)
Tror på unionsudviklingen	38	62	657
Tror ikke på unionsudviklingen	93	7	260
Ved ikke	79	21	251

Kilde: Folkeafstemningsundersøgelse 1986 (DDA1192).

af vælgerne, der mente, at EF-pakken var begyndelsen til en politisk union, stemte 38% ja til pakken, fordi de ønskede denne union, medens et klart flertal stemte nej, fordi de ville undgå unionen. Men den del af vælgerne, der ikke forventede nogen unionsudvikling, stemte næsten alle ja til pakken, og det gjaldt også dem, der var i tvivl om unionsperspektiverne.

Samtidig med folkeafstemningen skete der en bemærkelsesværdig forskydning af danskernes indstilling til selve EF. Endnu i december i 1985 viste en Gallupmåling, at 45% var modstandere af dansk medlemskab af EF, medens kun 38% var tilhængere. Tålrige meningsmålinger fra januar og februar afslørede imidlertid, at der for fjerde gang var sket et jordskred,

en fremgang for EF-tilhængerne på gennemsnitlig 16% til 54%, og en tilbagegang for modstanderne på 13% til 31%. Forholdet mellem de to fløje var nu som ved den første folkeafstemning, næsten to til en.

Dette omslag indebærer, at over 1/6 af danskerne havde skiftet holdning på få uger. Et udsagn om stemmehensigt ved en ny EF-folkeafstemning er øjensynlig ikke nødvendigvis udtryk for nogen grundfæstet holdning. Et er at give udtryk for utilfredshed med eller skuffelse over EF ved at sige nej i en uforbindelig meningsundersøgelse, noget andet er at tage ansvaret for et brud med EF, når bordet fanger. Man kan sammenligne med tendensen til, at regeringspartiers popularitet ofte falder i mellemvalgsperioden, uden

Tabel 12: Opinionsomsvinget i EF-spørgsmålet i 1986. Pct. vandret.

	Stemme ved ny EF-afstemning			
	Ja	Nej	Ved ikke	Ja-pct.
Gennemsnit 1980-85	35	45	20	44
December 1985	38	44	18	46
Gennemsnit januar-marts 1986	54	31	15	63
Juni 1989	53	35	12	61

Kilde: Gallupmålinger.

at det derfor nødvendigvis går dem ilde på næste valgdag. Der skete ved begge folkeafstemninger en massiv vækst i EF-tilslutningen op til valgdagen. Derfor drog de fleste politikere da også den konsekvens af folkeafstemningen i 1986, at Danmark er kommet i EF for at blive. Det har navnlig for modstanderpartierne været en smertelig erkendelse. Den hidtidige strategi byggende på krav om en ny folkeafstemning blev uholdbar. Nu har SF opgivet dette krav indtil videre og samler i stedet interessen om at bekæmpe integrationstendenserne indefra. Meningsmålinger viser endnu tre år senere et komfortabelt flertal af EF-tilhængere, og selv tilslutningen til unionstankerne synes at tiltage jvf. tabel 10.

Afslutning

Surveyundersøgelserne har tilladt os at følge danskernes holdning til det Europæiske Fællesskab helt fra begyndelsen. Kilderne viser, at holdningen til EF er underkastet ganske store korttidssvingninger præget af aktuelle begivenheder. Dette forhold kendes også fra andre europæiske lande.

Men samtidig har holdningen til EF været præget af nogle langtidsbevægelser, der opdeler perioden i en række faser med tiltagende, stabil eller faldende tilslutning, bevægelser, som uundgåeligt har sat deres præg på den danske Europa-politik.

Noter

1. De fleste af de anvendte undersøgelser stiller det simple spørgsmål, om man er for eller imod Danmarks medlemskab af EF, eventuelt om man ville stemme ja eller nej ved en fol-

keafstemning. Næsten alle de anvendte undersøgelser opbevares på Dansk Data Arkiv, og der refereres derfor til dem ved hjælp af deres studienummer på DDA. Nedenfor findes en liste over de anvendte kilder.

2. I Gallups målinger 1961-66 får EF en gennemsnitlig tilslutning fra 58% af SFs vælgere.
3. Ifølge valgundersøgelsen 1971 (DDA7), der omfattede både et førvalgs- og eftervalgsinterview.
4. En samtidig undersøgelse foretaget af Vilstrup-institutet (DDA10) viste kun en afstand på 1%.
5. Observaundersøgelse af EF-folkeafstemningen (DDA5) var en panelundersøgelse, hvor de samme mennesker blev spurgt seks gange mellem februar og oktober, hvorledes de ville stemme.
6. Samme mønster i meningsdannelsen forekom op til folkeafstemningen om EF-pakken i 1986.
7. Valgundersøgelsen 1973 (DDA8).
8. Ifølge svarene på valgundersøgelseernes spørgsmål: Hvilke problemer mener De er de vigtigste i dag, som politikerne skal tage sig af?
9. Fra *Valgrundlag for Folkebevægelsen mod EF*, vedtaget på landsmødet i Odense oktober 1978.
10. Jfr. Torben Worre: The Danish Euro-Party System (*Scandinavian Political Studies* 1987, s. 79-95).
11. *For Ny Fremgang*. Socialdemokratiets arbejdsprogram 1984-88.
12. Data stammer fra de såkaldte Eurobarometre, som er halvårlige opinionsundersøgelser foretaget for den europæiske kommission. Det behandlede spørgsmål er stillet hyppigt og giver altid lignende resultater.
13. Jfr. Torben Worre: Denmark at the Crossroads: The Danish Referendum of 28 February 1986 on the EC Reform Package (*Journal of Common Market Studies* 1988, s. 361-88).

Anvendte surveykilder med serienr. i Dansk Data Arkiv

DDA5. Folkeafstemningen om E J 2.10.1972. Observa. Panelstudie i seks bølger fra februar til oktober 1972. 1335 personer.

DDA7. Folketingsvalget 21.9 1971. Socialforskningsinstituttet. Panelstudie i to bølger au-

gust og oktober 1971. 1302 personer.
DDA275. Europavalget 7.6.1979. Gallup. Juni 1979.
1063 personer.
DDA378. Eurobarometer 11. Gallup. April 1979.
Omkring 1000 personer pr. land.

DDA1192. Folkeafstemningen om EF-pakken
27.2.1986. Gallup. Marts 1986. 999 personer.
DDA1495. Europavalget 15.6.1989. Gallup. Juni
1989.

Niels Thomsens bibliografi

Niels Thomsen og pressen – ved Jette D. Søllinge

Artikler i Pressens årbog og dens forgængere

Fortegnelsen er udarbejdet ved gennemgang af følgende publikationsserier fra Pressehistorisk Selskab: *Dansk Pressemuseum og Arkiv* (1953-62), *Pressehistoriske afhandlinger* (1963-65), *Pressehistorisk årbog* (1966-72) og *Pressens årbog* (1974 ff). Den omfatter samtlige selvstændige artikler samt større anmeldelser. Derimod er de talrige korte anmeldelser (1968 ff) ikke medtaget.

Fortegnelsen er kronologisk opstillet. Eventuel medforfatter er anført i skarp parentes.

Indretningen af museet. & Avislæsning i København gennem 100 år. *Dansk Pressemuseum og Arkiv. Årsberetning 1958-59*, p. 5-6 & 7-9.

Bladdød og koncentration. *Dansk Pressemuseum og Arkiv 1959-60*, p. 9-17.

Museets indretning. & Det pressehistoriske arkiv. *Dansk Pressemuseum og Arkiv*, 1962, p. 7-26 & 27-28.

Pressen i 1962. *Pressehistoriske afhandlinger 1963*, p. 172-83.

Dansk Pressemuseum & Arkiv i 1962. *Pressehistoriske afhandlinger 1963*, p. 192-3.

Pressen i 1963/64. *Pressehistoriske afhandlinger 1964*, p. 190-203.

Dansk Pressemuseum og Arkiv 1963-64. *Pressehistoriske afhandlinger 1964*, p. 204-6.

Ejerforholdene i dansk presse. *Pressehistoriske afhandlinger 1965*, p. 7-27.

Pressen 1964-65. *Pressehistoriske afhandlinger 1965*, p. 149-64.

Beretning for Dansk Pressemuseum og Arkiv 1964-65. *Pressehistoriske afhandlinger 1965*, p. 173-9.

Pressen 1965-66. *Pressehistorisk årbog 1966*, p. 162-75.

Pressen 1966-67. *Pressehistorisk årbog 1967*, p. 125-42.

Dagspressen 1967-68. *Pressehistorisk årbog 1968*, p. 115-47.

Det danske Presseudvalgs data. *Pressehistorisk årbog 1969*, p. 108-10.

Flensborg Avis 1869-1969. *Pressehistorisk årbog 1969*, p. 117-23.

Pressen 1968-69. *Pressehistorisk årbog 1969*, p. 124-53.

Ordstyrer sammen med Lars Furhoff 19.8.1970 ved samtale mellem 6 svenske redaktører om temaet »Tabloiden och dess genombrott i Sverige«. *Pressehistorisk årbog 1970*, p. 7-35.

Pressen 1969-70. *Pressehistorisk årbog 1970*, p. 161-79.

Anmeldelse. G. C. Wasberg: Norsk presse i hundre år 1820-1920. *Pressehistorisk årbog 1970*, p. 182-4.

Anmeldelse. Erik Lund: Fire millioner frie ord. & Erik Lund: A Girdle of Truth. *Pressehistorisk årbog 1970*, p. 186-7.

Pressen 1970-71. *Pressehistorisk årbog 1971*, p. 152-76.

Anmeldelse. Poul Jensen: Presse, penge & politik 1839-1848. *Pressehistorisk årbog 1971*, p. 181-2.

Anmeldelse. Kirsten Bolvig, et al.: Søndags-B.T. Rapport om en succes. & G. Smistrup: Fortsættes i næste nummer. *Pressehistorisk årbog 1971*, p. 192-5.

Pressen 1971/72. *Pressehistorisk årbog 1972*, p. 189-211.

Ejer- og kontrolforhold i dansk presse. [med Erik Lund] *Pressens årbog 1974*, p. 104-131.

Håndbog over de danske dagblade 1973-74. [med Erik Lund] *Pressens årbog 1974*, p. 132-232.

Hvad er kommunikationspolitik? En oversigt. *Pressens årbog 1975*, p. 9-44.

Dansk presse 1973-74. [med Erik Lund] *Pressens årbog 1975*, p. 162-9.

Dansk presse 1975. [med Erik Lund] *Pressens årbog 1976*, p. 203-9.

Dansk presse 1976. [med Erik Lund] *Pressens årbog 1977*, p. 165-75.

Anmeldelse. Mie Berg (red.): Massemedier i Norge. *Pressens årbog 1977*, 243-4.

Kampen om Det Berlingske Hus. [med Erik Lund] *Pressens årbog 1978*, p. 9-38.

Dansk presse 1977. [med Erik Lund] *Pressens årbog 1978*, p. 329-37.

Massekommunikationsforskning i Norden. (Litteratur-oversigt). *Pressens årbog 1978*, p. 354-9.

Anmeldelse. Sverker Jonsson: Annonser och tidningskonkurrens. *Pressens årbog 1978*, p. 392-3.

Partipressen på vej ud? [med Annette Bogø] *Pressens årbog 1979*, p. 140-7. (Resumé af A. Bogø's specialeafhandling).

Dansk presse 1978. [med Erik Lund] *Pressens årbog 1979*, p. 236-42.

Sporskifternes tiår – dansk dagspresse i 70'erne. *Pressens årbog 1980*, p. 11-38.

Dansk presse i 70'erne. [med Erik Lund] *Pressens årbog 1980*, p. 204-14.

Dansk presse 1979. [med Erik Lund] *Pressens årbog 1980*, p. 215-8.

Anmeldelse. Erik Nordahl Svendsen: Avisen i lokalsamfundet. *Pressens årbog 1980*, p. 369-71.

Redaktøravisen, dagbladsfabrikken og den selv bærende kommunikationsanstalt. *Pressens årbog 1981-82*, p. 34-52.

Anmeldelse. Underholdning i TV (red. af F. Mortensen m.fl.). *Pressens årbog 1981-82*, p. 375-7.

Anmeldelse. Kauko Pietilä: Formation of the Newspaper: A Theory. *Pressens årbog 1981-82*, p. 379-80.

Rids af avisernes typologi. *Pressens årbog*

1982, p. 9-25. Med titel: »Sanomalehtien tyypitysluonnos« i *Joukkoviestintä Pohjoismaissa* (den finske udgave af *Pressens årbog*) 1987, p. 136-53. Endvidere som paper til Nordisk mediaforskerkongres 6, 1983, Volda, Norge.

Dansk avistypologi. [med Erik Lund] *Pressens årbog 1982*, p. 26-43. Også som paper til Nordisk mediaforskerkongres 6, 1983, Volda, Norge.

Anmeldelse. Gunnar Frederiksson et al.: Aftonbladet – en svensk historia. *Pressens årbog 1982*, p. 201-2.

Anmeldelse. Karl Erik Rosengreen (ed.): Advances in Content Analysis. *Pressens årbog 1983*: 2, p. 189-91.

Anmeldelse. Lennart Weibull: *Tidningsläsning i Sverige*. *Pressens årbog 1983*: 2, p. 192-4.

Lars Furhoff 1938-86. (Nekrolog) *Pressens årbog 1986*, p. 11-12.

De nordiske mediesystemer foran hamskiftet. *Pressens årbog 1986*, p. 13-42. Med titel: »Pohjoismaiden viestintä luo nahkansa« i *Joukkoviestintä Pohjoismaissa* (den finske udgave af *Pressens årbog*) 1987, p. 9-35.

Pressens skødesynder. *Pressens årbog 1988*, p. 13-26.

Avisartikler og lign.

Det følgende er en fortegnelse over et udvalg af Niels Thomsens artikler til dagblade og andre mere aktualitetsprægede periodika. Fortegnelsen gør ikke krav på fuldstændighed, hvilket under de givne forudsætninger ville være et uopnåeligt ideal.

Fortegnelsen er udarbejdet primært på grundlag af en gennemgang af *Avis Kronik Index*, *Dansk Tidsskrift Index*, *Dansk Artikel-index* samt redaktionsarkivet i Det Berlingske Hus, der takkes for adgang til materialet. Desuden har lederne af tekstarkiverne på dagbladene *Børsen*, *Information*, *Kristeligt Dagblad*, *Morgenavisen Jyllands-Posten* og *Århus Stiftstidende* velvilligt bidraget ved eget arkivgennemsyn. Endvidere har en søgning i POLINFO fremskaffet endnu nogle artikler.

Endelig er der foretaget en direkte gennemgang af indholdet af dagblads-jubi-

læumsnumre 1960 ff samt af en række tidskrifter, blandt hvilke de vigtigste er *Dansk Presse, Frit Forum, og Økonomi & politik*.

Fortegnelse opbygning: Der er medtaget egenhændige artikler af nogenlunde størrelse samt enkelte større, rent fagligt betonedede og sagligt formulerede interviews. Rækkefølgen er kronologisk. I nogle tilfælde er en lidet gennemskuelig titel suppleret med en karakteristisk af indholdet i stikordsform, vedføjet titlen i almindelig parentes. I tilfælde af interviews er dette faktum samt interviewernes navn eller mærke oplyst i skarp parentes. En eventuel karakteristik af artiklens formelle type eller sammenhæng med andre artikler i serier er – ligeledes parentetisk – anført efter bladtitel og dato.

Norges venstreblag. *Fyns Venstreblad*, 22.4.1952.

Den russiske belastning af Østtysklands økonomi. *Social-Demokraten*, 21.5.1953.

Skal Vesttyskland også genoprustes? *Frit Forum 2*, oktober 1954, p. 8-9.

Ingen industri-beskyttelsespolitik. *Frit Forum 2*, oktober 1954, p. 5 & 11.

»Og 3 af Frit Forums medlemmer deltager i diskussionen«. (Debatindlæg sammen med Birgit Nüchel Thomsen og John Andersen til tema: Efter strejken.) *Frit Forum 5-6*, september 1956, p. 10-11 (debat starter p. 8).

Novicer og kulier. (Om NATO) *Frit Forum 1*, oktober 1956, p. 11-12.

Power and glory. (Om den engelsk-franske aktion mod Ægypten). *Frit Forum 2*, november 1956, p. 1 & 12.

Demokratiets virkelighed og Venstres ideer. *Frit Forum 4*, marts 1957, p. 5.

De tror på Dem. (Om FN og Frankrigs Algeriepolitik.) *Frit Forum 4*, marts 1957, p.6.

Fra social radikalisme – til social liberalisme. *Frit Forum 4*, marts 1957, p. 8-11.

Algerie igen. *Frit Forum 5*, april 1957, p. 4.

Pressemuseet i Århus. *Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri*, ny serie, 36. årg., 1960, p. 405-12.

Pressefriheden er læsernes ret. Avismuseum – fortid og nutid. *Aktuelt*, 24.8.1960.

Dr. Best rasede over de danske aviser. (An-

meldelse af L. Bindsløv Frederiksen: Pressen under besættelsen.) *Demokraten*, 22.11.1960. Pressemuseet i Århus. *Grafisk Årbog 1961*, p. 37-55.

Der er færre sløve padder. (Om politisk engagement før og nu.) *B.T.*, 6.4.1961.

Kritik af avisen. (Anmeldelse af »Kritik af avisen«, Berlingske Presse-Bibliotek nr. 19: en udgivelse af en række radioforedrag 1961 ved Hans Jensen m.fl.) *Information*, 24.4.1961.

Lidt liberalisme for venstremænd. Vejen til almindelig beskyttelses- og understøttelsespolitik er nu betrådt. *Demokraten*, 11.5.1961.

Koncentration i pressen. *Verdens Gang*, 15. årg. nr. 5, 1961, p. 139-45. (Bemærkninger af Aage Koch Petersen ib., p. 247-8).

Pressen – den cellofan-indpakkede standardost. *Land og Folk*, 3.11.1961. (Uddrag af artikel i *Verdens Gang*.)

Oplagsudviklingen i Danmark. *Dansk Presse*, 43. årg., nr. 8, februar 1962, p. 6-7.

Fra dansk presses gennembrudstid. (Anmeldelse af Chr. Kirchoff-Larsen: Den danske presses historie, bd. 3.) *Information*, 12.4.1962.

Udenrigsnyheder i dansk presse, (+ flere artikler). *Tidens Stemme*, 18. årg., nr. 7, 1962-63 (marts 1963) p. 49-56 samt bilag »aktuelle dokumenter«, 4 upag. sider. Temanummer.

Presseproblemer i 1962. (Uddrag af bidrag til Pressehistoriske Afhandlinger 1963.) *Dansk Presse*, 45. årg., nr. 1, august 1963, p. 9-10.

De to parter har ordet. *Aarhus Stiftstidende*, 4.5.1964. (Kronik; sammen med Laust Jensen – hver fremfører et indlæg og en replik i valgkampen om posten som ledende senior i Studenterforeningen i Århus.)

Ekstrabladet – et talerør for det enkelte menneske. [Interview ved Per Hanghøj.] *Ekstra-bladet*, 12.2.1964, (Jubilæumstillæg).

Hvorfor læser ungdommen ikke aviser? *B.T.*, 27.7.1964. (Uddrag heraf i *Berlingske Aftenavis* 27.7.1964.)

Pressen faar læst og paaskrevet. Presseforskeren, cand.mag. Niels Thomsen, er spændt paa, om Aviserne vil offentliggøre hans Kritik. [Interview ved Isabella.] *Jyllands-Posten*, 3.12.1964.

Det er uoverkommeligt for folk at få læst

aviserne. [Interview ved Eilif Vestergaard.] - *Information*, 5.1.1965.

Der er et stort svælg mellem avis og læser. [Interview ved Olivar.] *Aarhus Stiftstidende*, 17.1.1965.

Orienter læseren bredt, så han selv kan danne sig en mening. [Interview ved Bent Moldam.] *Aktuelt*, 1.2.1965.

De danske aviser handler ilde med læsernes tålmodighed. [Interview ved Lars Gjedsig.] *Silkeborg Avis*, 13.2.1965.

Udenrigsstoffet i dansk presse. *Aarhus Stiftstidende*, 14.3.1965 (kronik).

Om at kunne læse. *Dansk Presse*, 47. årg., nr. 9, april 1966, p. 8-9. (Svar på Ejner Glerup's artikel i *Dansk Presse*, marts 1966, p. 5-6: »Når man selv kender tingene«: en anmeldelse af Pressehistoriske Afhandlinger 1965, herunder N. Thomsens redegørelse for ejerforholdene i dansk presse.)

Pressen hyttede sine under valgkampen. Massemediene kan ikke flytte stemmer, men er eneste vej til politisk modning, udtalte presseforskeren Niels Thomsen. [Foredragsreferat; mærke AxH.] *Jyllands-Posten*, 29.4.1965.

Forbrugervejledningen i radioen og erhvervslevet. *Kristeligt Dagblad*, 13.6.1966 (Randbemærkning).

Omkring pressens milepæl. (Den danske Mercurius 300 år.) *Kristeligt Dagblad*, 2.8.1966.

Storhed og forfald i bladskoven omkring Kristeligt Dagblad. *Kristeligt Dagblad*, 1.10.1966 (Jubilæumstillæg).

Ensidighed passer ikke i moderne journalistik. Avisen skal først og sidst gengive, hvad der efter dens bedste overbevisning har interesse for læserne. *Aarhus Stiftstidende*, 15.12.1966.

Lille avis med stor indflydelse. (om The Times). *Aarhus Stiftstidende*, 12.1.1967 (Kronik).

Nyhedsformidling. (Anmeldelse af Alex S. Edelstein: Perspectives in Mass Communication). *Kristeligt Dagblad*, 19.1.1967.

Fremtidens presseforskning. [Interview ved Birte Weiss.] *Værdens Gang*, nr. 8, oktober 1967, p. 259-60.

Ikke ægte deling højre-venstre. (Analyse af

begivenhederne inden for Socialistisk Folkeparti.) *Kristeligt Dagblad*, 21.12.1967 (Randbemærkning).

Joseph Goebbels propaganda-metoder. 1. del: Dagens teoretikere har meget at lære af praktikerne vedrørende massemediernes påvirkningsproces. *Demokraten*, 16.6.1968.

Joseph Goebbels propaganda-metoder. 2. del: Den tyske propaganda i Danmark: Storsindet i alle sager, der ikke koster os noget. - *Demokraten*, 23.6.1968.

Om at tale på andres vegne. *Aarhus Stiftstidende*, 10.10.1968. (Kronik; debatindlæg som svar på Erhard Jacobsen: »Pressen er ikke folkets røst«, ib. 6.10. - led i debat, der slutter 17.10.)

Bladdøden og ytringsfriheden. *Politiken*, 21.10.1969 (Kronik).

Kampen for ytringsfriheden. *Kristeligt Dagblad*, 6.11.1969 (Kronik; svar af Ejner Glerup, ib. 21.11.)

Avisen må finde sin nye rolle. *Politiken*, 4.1.1970.

Goddag mand, økseskaft - i Leningrad. (Om den ringe interesse for faglig dialog blandt de russiske deltagere i international konference om økonomisk historie.) *Berlingske Tidende*, 19.8.1970.

Forudser store fald i morgenbladenes oplag. [Interview ved -chow.] *Børsen*, 14.10.1970.

Færdige cafeteria-retter eller solid kost. Bladbranchen må indstille sig på, at publikum er opdelt i to hovedgrupper og at »etbladslæsningen« er en kendsgerning. *Børsen*, 26.10.1970.

Madsen og massemediene. (Om Den danske Publicistklubs jubilæumsskrift, der skildrer danske forbrugers forhold til og syn på aviser, ugeblade, radio, TV og reklame.) *Kristeligt Dagblad*, 26.11.1970.

Systemet af gode og onde cirkler. [Interview ved Erik Lund.] *Information*, 16.4.1971.

Presse, penge og politik. (Anmeldelse af Poul Jensens disputats med samme titel.) *Kristeligt Dagblad*, 15.6.1971 (Kronik).

Værste bladkrise siden 1950. *Morgenposten*, 12.9.1971.

Ny situation for dansk dagspresse. Amanuensis Niels Thomsen skriver med udgangspunkt

i de to nordjyske morgenblades ophør om den radikale ændring, der er sket i dansk dagspresses traditionelle opbygning. Kun 4 provinsbyer har nu to blade. *Aalborg Stiftstidende*, 12.12.1971.

Tre bøger om ugepressen. (Anmeldelse af »Søndags-BT - rapport om en succes«, Gert Smistrup: Fortsættelse i næste nummer, og Harald Jørgensen: Da censuren blev opgivet). *Kristeligt Dagblad*, 27.12.1971 (Kronik).

Danske aviser på mange sprog. [Interview ved Jørgen Harboe.] (Om EF og den danske presse). *Kristeligt Dagblad*, 31.12.1971.

Universitetslærernes ansvar for det faglige. *Kristeligt Dagblad*, 26.1.1972 (Kronik).

Samfundsinstitutioners styre. (Svar på to debatindlæg foranlediget af kronik 26.1.). *Kristeligt Dagblad*, 9.2.1972 (Randbemærkning).

Om det muliges kunst. Aarhus Stiftstidende, 4.6.1972. (Kronik; kommentar til kritik af chefredaktører og redaktionssekretærer, fremført af to journalister, ib., 14.5. & 23.5.)

Om elendighed. (Anmeldelse af Niels Ufer: Pressens Pris.) *Dansk Presse*, 54. årg., nr. 8, september 1972, p. 23.

Vi har to omnibus-aviser. [Interview ved Nils Chr. Nilson.] *Politiken*, 1.1.1973.

Hvorfor mener folk, hvad de mener? [Interview ved Else Cornelius.] *Frederiksborg Amts Avis*, 13.1.1973.

Doktor i bladdød og koncentration. [Interview ved Nils Chr. Nilson.] *Journalisten*, 13. årg., nr. 1, Januar 1973, p. 6-9.

Statsmagten og universiteterne. *Politiken*, 24.2.1973. (Kronik; svar af Ole Karup Pedersen, ib. 27.2.)

Avisen med lokalstoffet overlever. [Interview ved Birger Kristensen.] *Lolland-Falsters Folketidende*, 29.9.1973 (Jubilæumstillæg).

Tragedien lå mere i kortene end i spillet. (Omtale af Knud Madsen: Avistragedien i Odense). *Fyns Amts Avis*, 16.10.1973.

Første samlede fremstilling af massemedierne forhold. (Anmeldelse af E. Hjortkær Andersen m.fl.: Massekommunikation som erhverv.) *Dansk Presse*, 55. årg., nr. 11, november 1973, p. 19.

Avis-tragedien i Odense kunne forudses i 50'erne. (Anmeldelse af Knud Madsen: Avis-

tragedien i Odense.) *Dansk Presse*, 55. årg., nr. 12, december 1973, p. 18-19.

Vi går dystre tider i møde. (Udtalelse om svælg mellem politikerne og dele af befolkningen.) *Kristeligt Dagblad*, 1.12.1973.

Rationalisering eller standardforringelse. Spareforhandlinger, den højere uddannelse og forskningen. *Politiken*, 14.1.1974 (Kronik).

Intet område er for lille til at bære et dagblad...- hvis læsere og udgivere vil... *Fjerritslev Avis*, 30.3.1974 (tillæg ved jubilæet 1.4.1974.).

Kunden har altid ret. (Analyse af vælgernes vandring ved folketingsvalget 1973.) *Frem-syn B, Radikalt tidsskrift*, 11. år., nr. 1, april 1974, p. 3-5.

Ikke en naturlov at flere aviser skal dø. [Interview ved Bjørn Henriksen.] *Aktuelt*, 1.5.1975.

Om spørgelege på Københavns Universitet. (Om universitetspolitik.) *Politiken*, 11.6.1975.

Derfor undlod de at stemme. Skarp kritik af universitetslærernes afstemning om styrelsesloven. *Berlingske Tidende*, 27.6.1975.

Dyrt betalt tid spildt på endeløse møder. *Berlingske Tidende*, 10.7.1975. (Svar på indlæg om universitetslærernes afstemning om styrelsesloven af Hans Vammen, ib. 5.7.)

Differentieret pressestruktur opnås ikke mere - løbet er kørt. *Dansk Presse*, 57. årg., nr. 8, august 1975, p. 8-9.

Professionel idologi. (Om kommunikationspolitik.) *Berlingske Tidende*, 10.9.1975. (Kronik).

Ytringsfrihed og Information. *Berlingske Tidende*, 10.10.1975. (Svar på kommentar af Leif Blædel i *Information* 12.9. til kronikken i *Berlingske Tidende* 10.9.)

Engageret forskning. (Anmeldelse af lokalmonopolundersøgelsen: Aalborg Stiftstidende i lokalsamfundet.) *Berlingske Tidende*, 5.11.1975 (Kronik).

Vagten for demokratiet - og universiteterne. *Berlingske Tidende*, 13.4.1976.

Universiteterne efter stormfloden. *Berlingske Tidende*, 18.8.1976.

Unesco og pressefriheden. *Berlingske Tidende*, 13.10.1976.

Frivillig førtidspensionering. *Berlingske Tidende*, 4.11.1976 (Kommentar).

Den demokratiske mekanisme. (Om omfanget af vælgerorganiseringen i partierne.) *Berlingske Tidende*, 6.11.1976 (Kommentar).

Blindgyden. (Om omfanget af akademikerarbejdsløsheden sammenholdt med adgang til universiteterne.) *Berlingske Tidende*, 13.11.1976 (Kommentar).

Man kunne jo være noget mindre aktiv. (Om udenrigspolitik.) *Berlingske Tidende*, 17.11.1976 (Kommentar).

Hundeslagsmålet. (Om samfundskonflikter.) *Berlingske Tidende*, 24.11.1976 (Kommentar).

Det er senere, end vi tror. (Om samfundskonflikter.) *Berlingske Tidende*, 1.12.1976 (Kommentar).

Gidseldramaet i TV. (Politikere kontra journalister.) *Berlingske Tidende*, 9.12.1976 (Kommentar).

Et cirkulære fra Statsministeriet. *Berlingske Tidende*, 16.12.1976 (Kommentar).

Ansaret. (Om dom over Ekstra Bladet for æreskrænkelse.) *Berlingske Tidende*, 22.12.1976 (Gæste-panelet).

Problemkatalog, men kun for specialister. (Anmeldelse af Preben Sepstrup: Forbrug af massekommunikation.) *Berlingske Tidende*, 29.12.1976.

Forældet skala. (Om meningsmåling efter dimensionen venstre-højre.) *Berlingske Tidende*, 31.12.1976 (Gæste-panelet).

Om betroede midler. (Om benyttelse af kulturfond-midler.) *Berlingske Tidende*, 8.1.1977 (Gæste-panelet).

Efter Christmas. (Om forholdet mellem politikere og deres partier og vurdering af C's indsats.) *Berlingske Tidende*, 18.1.1977 (Gæste-panelet; kommentar af Poul Møller, ib., 23.1.).

Noget at vælge imellem. (Om temaer i valgkampen.) *Berlingske Tidende*, 27.1.1977 (Gæste-panelet).

»Næste slag i bladhusene kommer til at stå i administrationen...« [Interview ved Ole Lange.] *Information*, 26.4.1977.

Aviserne skal holde kontrol med det der sker. [Interview ved Else Cornelius.] *Frederiksborg Amts Avis*, 1.5.1977.

Forårets hovednyhed. (Om avis konflikten som angreb på demokratisk rettighed.) *Ber-*

lingske Tidende, 21.6.1977.

Pressens ejerforhold. *Berlingske Tidende*, 2.7.1977 (Gæste-panelet).

Opdragelse til selvtægt. (Om universitetsbesættelserne.) *Berlingske Tidende*, 9.7.1977 (Gæste-panelet).

Kampen mod terroristerne. *Berlingske Tidende*, 21.7.1977 (Gæste-panelet).

Kun en stærk censor-institution kan sikre kontrol med uddannelserne. *Berlingske Tidende*, 28.7.1977.

Tilbageblik på imorgen. (Om læsning af gamle aviser & avisårbogen.) *Berlingske Tidende*, 9.8.1977 (Gæste-panelet).

TV-morskab. *Berlingske Tidende*, 17.8.1977 (Gæste-panelet).

Det politiske kompromis. *Berlingske Tidende*, 2.9.1977.

Spidsborger-kultur. (Kommentar til socialdemokratisk kulturpolitik.) *Berlingske Tidende*, 7.9.1977.

Sladder om naboen. (Om angreb på det vesttyske demokrati eller do. politistat.) *Berlingske Tidende*, 13.9.1977 (Gæste-panelet).

Gummimusik. (Om forenkling og forpopning af (politisk) debat.) *Berlingske Tidende*, 24.9.1977 (Gæste-panelet).

Kabel-TV. *Berlingske Tidende*, 29.9.1977 (Gæste-panelet).

Fup og fakta. (Anmeldelse af TV-udsendelse »Ti dage, der rystede verden.«) *Berlingske Tidende*, 1.10.1977 (Gæste-panelet).

Gruppeuniversitet. *Berlingske Tidende*, 12.10.1977.

Efter de store årgange. (Om ungdomsledigheden.) *Berlingske Tidende*, 22.10.1977.

Lad byen leve. (Om Københavns byudvikling.) *Berlingske Tidende*, 29.10.1977 (Gæste-panelet).

Fornuftig vold? (Om studenterholdninger til vold som politisk middel.) *Berlingske Tidende*, 5.11.1977.

Løst og fast om medierne. (Anmeldelse af »Current Theories in Scandinavian Mass Communication Research.«) *Berlingske Tidende*, 16.11.1977 (Kronik).

Forårets valg. *Berlingske Tidende*, 19.11.1977.

- Biedermann og brandstifterne. (Kommentar til Eigil Andersen, m.fl.: »Ikke et ord om ytringsfrihed«.) *Berlingske Tidende*, 17.12.1977 (Gæste-panelet).
- Informationspolitikens jura. (Anmeldelse af K. A. Frøbert: Information om offentlige anliggender.) *Berlingske Tidende*, 3.2.1978.
- Klassiker om vore første aviser. (Anmeldelse af genudgivelsen af P. M. Stolpe: Dagspressen i Danmark, bd. 1-4.) *Berlingske Tidende*, 4.2.1978.
- Sejltilladelse til en plimsoller. (Kommentar ang. Christiania.) *Berlingske Tidende*, 7.2.1978 (Gæste-panelet).
- Marxistisk kritik af lokalaviserne. (Anmeldelse af Flemming Gräs: Monopolavis og lokale nyheder.) *Berlingske Tidende*, 10.2.1978.
- Den bog er velkommen. (Anmeldelse af K. Asmussen og Mogens Meilby: Før deadline.) *Berlingske Tidende*, 8.3.1978.
- Kultur-journalistik. (Anmeldelse af Eva Hemmer Hansen: Kulturjournalistik.) *Berlingske Tidende*, 9.3.1978.
- Ungdomsoprøret 10 år efter: Politikerne strakte hånden for langt frem. [Interview ved Anders Poulsen.] *Morgenposten*, 7.5.1978.
- Forskning uden sikker kontrol. *Berlingske Tidende*, 8.5.1978 (Gæste-panelet).
- Selvkontrol og selvcensur. (Om journalistroller.) *Berlingske Tidende*, 18.5.1978 (Gæste-panelet).
- Avislæsernes loyalitet. (Anmeldelse af Sigurd Bennike og Jacob Ludvigsen: Borte med bladene.) *Berlingske Tidende*, 1.6.1978.
- Ja til konkurrence. *Berlingske Tidende*, 3.9.1978. (Indlæg på debatside med temaet »Journalistikkens vilkår i Danmark: Et frit fag for frie folk«.)
- De to stridende magtsystemer. (Om SV-regeringens premiere.) *Berlingske Tidende*, 7.9.1978.
- Ud i regnvejret. (Om regeringsdannelsen.) *Berlingske Tidende*, 12.9.1978 (Gæste-panelet).
- Hjerneskader. (Om fordummende programmer fra Danmarks Radio.) *Berlingske Tidende*, 20.9.1978 (Gæste-panelet).
- Radioaktiv kultur. (Om radiomonopol og radio-politik.) *Berlingske Tidende*, 28.9.1978 (Gæste-panelet).
- Politiske neuroser. *Berlingske Tidende*, 13.10.1978.
- Radorådsformanden går uden om de rejste problemer. *Berlingske Tidende*, 25.10.1978.
- Universiteterne er begmands-fabrikker. [Interview ved Hjalmar Havelund.] *Berlingske Tidende*, 19.11.1978. (Plus resumerende/indledende forside-artikel »Universiteterne uddanner 25årige pensionister« af Hjalmar Havelund.)
- Organet for det extreme Democrati. (Anmeldelse af Ole Stender-Petersen: Kjøbenhavns-posten.) *Berlingske Tidende*, 12.2.1979.
- Professorerne og styrelsesloven. *Berlingske Tidende*, 31.3.1979.
- Magtskiftet på arbejdsmarkedet. (Om udviklingen op til overenskomstfornyelsen.) *Berlingske Tidende*, 15.4.1979.
- Bladdødens sidste høst: Fyns Tidende. *Dagbladet*, 31.8.1979.
- Bladdødens sidste høst - Fyns Tidende. *Frederiksborg Amts Avis*, 31.8.1979 (Kronik).
- Bladdødens sidste høst - Fyns Tidende. *Fyns Tidende*, 31.8.1979.
- Bladdødsoffer: Fyns Tidende. *Sjællands Tidende*, 31.8.1979. (Uddrag.)
- Bladdødens seneste offer. *Vejle Amts Folkeblad*, 31.8.1979.
- Bladdødens sidste høst: Fyns Tidende. *Vestkysten*, 31.8.1979.
- Bladdødens sidste høst. *Vendsyssel Tidende*, 1.9.1979.
- Bladdødens nye høst. *Fyens Stiftstidende*, 3.9.1979 (Kronik).
- Det var fynboerne, der lukkede »Fyns Tidende«.
Holstebro Dagblad, 3.9.1979.
- LO skal lade hegnsplælene stå. [Interview ved Helle Bygum Knudsen.] *Berlingske Tidende*, 14.10.1979.
- Udtalelse i artikel af Niels R. Brinkmann: Statsstyring og fagforeningsvælde inden for fem år - i anledning af en Management-Vilstrupundersøgelse blandt danske ledere. *Management*, nr. 2, februar 1981, p. 6-7.
- Video, video, video. (Ang. mediekommis-sions betænkning om video.) *Berlingske Tidende*, 23.6.1982 (Gæste-panelet).

- Lov og ret. (Perspektiv på en israelsk kommandoaktion.) *Berlingske Tidende*, 2.7.1982 (Gæste-panelet).
- Jagten på den forsvundne skat. (Kommentar til statsministerens forbavselse over A. P. Møllers familiefonds »flugt« til udlandet.) *Berlingske Tidende*, 9.7.1982 (Gæste-panelet).
- Op på vægten. (Om evaluering af forskning.) *Berlingske Tidende*, 16.7.1982 (Gæste-panelet).
- Sommerens bogstavleg. (Om partipolitiske manøvrer.) *Berlingske Tidende*, 23.7.1982 (Gæste-panelet).
- Sandhedens time. (Om afvisningerne til de højere uddannelser.) *Berlingske Tidende*, 30.7.1982 (Gæste-panelet).
- Håndfæstning. (Om interesseorganisationernes magt.) *Berlingske Tidende*, 6.8.1982 (Gæste-panelet).
- Videnskabens stedfædre. (Kommentar: den videnskabelige kompetence er på retur i universiteternes styrende organer.) *Berlingske Tidende*, 13.8.1982 (Gæste-panelet).
- Det nødvendige sammenrend. (Kommentar til planer om borgerlig partisammenlægning.) *Berlingske Tidende*, 20.8.1982 (Gæste-panelet).
- Gode råd fra gamle dage. (Advarsel til politikere mod smigrere.) *Berlingske Tidende*, 27.8.1982 (Gæste-panelet).
- Statsstøtte til dagspressen. *Morgenavisen Jyllands-Posten*, 2.11.1982 (Midtpunkt).
- Faldgruber i presseforslag. *Berlingske Tidende*, 1.12.1982.
- Hul i foret. (Omtale af og kommentar til »Kritik«s særnummer om dagspressen.) *Weekendavisen*, 25.3.1983.
- Kommissionen kun lige begyndt. (Om mediekommissionen.) *Berlingske Tidende*, 27.6.1983.
- Nye tanker om gamle uddannelser. I. *Berlingske Tidende*, 6.7.1983 (Kronik).
- Nye tanker om gamle uddannelser. II. *Berlingske Tidende*, 7.7.1983 (Kronik).
- I det ventede snit. (Anmeldelse af »Pressens genmæle«, »Kritik« nr. 64, red. af Poul Behrendt m.fl.) *Berlingske Tidende*, 8.7.1983.
- Men hele sandheden. (Anmeldelse af Mogens Meilby og Kim Minke: Når sandheden skal frem.) *Weekendavisen*, 23.9.1983.
- TV-reklame betyder ikke ragnarok for de andre medier. *Orientering*, nr. 2, 1984, s. 14-16.
- Pressens gule førertrøje. (Om dagbladet Politiken ved dettes 100-års jubilæum.) *Berlingske Tidende*, 1.10.1984 (Kronik).
- Hvordan høres folkets røst? *Berlingske Tidende*, 22.1.1986.
- Kampen om øsalget 1916. (Om politikeres påvirkning af den offentlige mening.) *Berlingske Tidende*, 14.2.1986.
- Som en bokser på evig retræte. (Om firkløverregeringen.) *Børsen*, 15.7.1986 (Kronik).
- Den stille revolution i dansk presse. *Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri*, årg. 62, hæfte 5, 1986, p. 319-36.
- Søndagsaviser i pressehistorisk perspektiv. *Orientering*, nr. 3, 1987, p. 28-31.
- Det sidste kort. (Kommentar vedr. regeringens fremtid.) *Berlingske Tidende*, 14.4.1987. (Kronik; flere debatindlæg hertil indtil 9.5.)
- Hvor går grænsen? (Svar på adskillige debatindlæg vedr. kronik 14.4.1987.) *Berlingske Tidende*, 9.5.1987.
- Den lokale avis. *Fyens Stiftstidende*, 9.5.1987.
- Den lokale avis i fremtiden. *Aarhus Stiftstidende*, 14.5.1987 (Kronik).
- Lokalavisens fremtid. *Aalborg Stiftstidende*, 15.5.1987.
- Helveg eller kaos? *Berlingske Tidende*, 6.9.1987.
- Såd'n går det ikke i halvfemserne. (Advarsel mod flere tomme politiske løfter.) *Berlingske Tidende*, 10.9.1987. (»Forum« af 4 eksperter i vælgeradfærd.)
- Indlæg på seminar om Marshall-planen, afholdt af Det industrihistoriske projekt, juni 1987: »Opsummering« (p. 290-92) og »Afsluttende debat« (referat; p. 293-97). *Økonomi & Politik*, 60. årg., nr. 4, 1987. (Tema: Marshall-planen 1947-87.)
- Aktuelt ved skillevejen. *Berlingske Tidende*, 4.11.1987. (Sammenhængende hermed 3 andre indlæg om dagbladet Aktuelt.)
- Folkestyret under stress: betragtninger over den danske forfatningsudvikling under den

tredje junigrundlov. *Økonomi & politik*, 61. årg., nr. 1, 1988, p. 11-20.

Grundloven trænger til et stort eftersyn. *Berlingske Tidende*, 11.5.1988.

Perestrojka på nu-dansk. *Børsen*, 22.7.1988 (Kronik; indlæg i serie: Hvad Danmark har brug for – 1. artikel 1.7.88).

Vælgerforeningerne har ingen betydning.

[Interview ved Pia Junø og Judith Betak.] *B.T.* 25.9.1988. (Led i temaopslag om de politiske partier »Danser 88«.)

Et nordisk Europa. *Økonomi & politik*, 62. årg., nr. 1, 1989, p. 28-32.

Vor vej ind i mediesamfundet. *Berlingske Tidende*, 3.1.1989.

Niels Thomsen og historien – ved Birgit Nüchel Thomsen

Jens Bang og Niels Thomsen: Politikerne om basespørgsmålet. Udgivet af Radikale Studenter, 1953.

Frit Forum 1. oktober 1956 s. 1f.: »Overklasseanarkisme« (usigneret).

Frit Forum, oktober 1956 s. 11-12: »Novicer og kulier« (vedr. Atlantpagten).

Frit Forum 2. november 1956 s. 1ff.: »Power and Glory« (Suezaktionen 1956)

Frit Forum, marts 1957 s. 5: »Demokratiets virkelighed og Venstres ideer«.

Frit Forum marts 1957 s. 6-7: »To meninger« (debat mellem Niels Thomsen *Frit Forum* og Arild Hvidtfeldt »Socialdemokraten« om fransk kolonipolitik i Algerie).

Frit Forum, marts 1957, s. 8-11: »Fra social radikalisme til social liberalisme«.

Frit Forum, 3. januar 1957 s. 1ff.: »Selvstyre eller fattigdom«.

Herudover artikler i *Frit Forum* 1954-1958.

»Bladdød og koncentration« i *Dansk Pressemuseum og Arkiv. Årsberetning 1959-60, 1960.*

»Avis og bog« i *Sesam*. Systematisk leksikon, redigeret af Per Skar, bd. 3, 1960, s. 65-310.

»Pressemuseet i Aarhus« i *Nordisk Tidsskrift* 1961, s. 405-412.

»Koncentrationen i pressen« i *Værdens Gang* 1961, s. 139-145.

»Udenrigsnyheder i dansk presse« Særnummer af *Tidens Stemme* 1963, 7, s. 49-56.

»Den offentlige mening« Axel Steensberg (red.). *Dagligliv i Danmark* bd.I-II, 1963 og 1964, I s. 633-661, II s. 147-193.

»The Press«. *Denmark. An official handbook*. Prepared by the Press and Information Department of the Royal Danish Ministry of Foreign Affairs. 13th edition. Edited by Bent Rying and Mikal Rode. Krak, 1964, s. 409-418.

Med titlen »La presse« også i: *Le Danemark*. Manuel officiel préparé par le Service de Presse et d'Information du Ministre des Royal Affaires Etrangères du Danemark. Edité par Bent Rying et Mikal Rode. Legendes des illustrations et mise en page de Bent Rying. Krak 1965, s. 417-426.

»Partipressen«. *En undersøgelse af danske dagblades politiske bindinger*, 91 s, 1965.

Med titlen i »La pressa« i *Dinamarca*. Manual oficial dispuesto por la Sección de Prensa e Información del Real Ministerio de Relaciones Exteriores de Dinamarca. Dirección: Bent Rying y Mikal Rode. Krak, 1966, s. 463-474.

Anmeldelse i *Historisk Tidsskrift* 12. rk. 2, 1966-67 s. 588 ff af Jarl Torbacke: *Journalistik på osåkre villkor. Den liberale Afton-Tidningen och dess förgångere*, 1966.

Historisk Tidsskrift 12 rk. 2 1966-67, s. 592 f. Anmeldelse af Oron J. Hale: *The Captive Press in the Third Reich*, 1964.

Selected Bibliography of Contributions to Economic and Social History. Appearing in

Scandinavian Books, Periodicals and Year Books, 1967 og 1968. Denmark i *The Scandinavian Economic History Review* XVI, 1967, s. 209-211 og XVII 1968, s. 219-222.

The Danish Political Press i *Scandinavian Political Studies III* 1968, s. 144-164.

Scandinavian Economic History Review 16, 1968 s. 206-207. Anmeldelse af Einer Cohn: *Økonomi og politik i Danmark 1848-1875*, 1967.

»Opplagesspiralen« i *Statsvetenskapelig Tidsskrift* 1968/3 s. 320-329. Anmeldelse, fakultetsopposition af Lars Furhoffs disputats »Opplagesspiralen«, Uppsala 1967.

Scandinavian Economic History Review 16, 1968 s. 208. Anmeldelse af L. Furhoff: *Opplagesspiralen*, 1967.

»Opinionsteorien og folkestrejkerne i august 1943«. I: *Opinion och opinionsbildning som historiska forskningsobjekt. »Studier i historisk metod«* 3, Oslo 1968, s. 30-41.

»The Danish Political Press«, *Scandinavian Political Studies* 1968, 3, Oslo 1969, s. 144-164.

Koncentrationstendenser i dansk dagspresse efter 1945. *Dagspressen og Samfundet. Betænkning vedrørende udviklingen i dansk dagspresses struktur og økonomi. Betænkning nr. 536*, 1969 s. 78-102.

Select Bibliography of Contributions to Economic and Social History. Appearing in Scandinavian Books, Periodicals, and Year-books, 1968. Denmark. *The Scandinavian Economic History Review* 1969 s. 219-222.

»Propaganda«, »pressefrihed«, »pressehistorie«, »aviser« i *Historisk Opslagsbog* 1970.

Scandinavian Economic History Review 18, 1, 1970, 104-105. Anmeldelse af Bernt Schiller: *Storstrejken 1909. Forhistoria och orsaker*, 1967.

»Venstremænd i vildrede, Vælgerreaktioner ved folkeafstemningen 1916«. *Festskrift til Povl Bagge*. Red. Johnny Leisner, Lorens Rerup og Vagn Skovgaard-Petersen, 1972 s. 349-384.

»Dagbladskonkurrencen 1870-1970. Politik, journalistik og økonomi i dansk dagspresses strukturudvikling«. I-II, s. 1-1114, 1972, disputats.

FremSyn B 11. årg. 1.4. 1974 s. 3ff.: »Kunden har altid ret« (folketingsvalget 1973).

»250 Years of The Danish Press s. 9 ff i FIEJ *The Dailies and The other Media*. (Særudgave af Dansk Presse 1974).

Politik og forretning i dansk presse 1900-1940. *Foredrag og forhandlinger ved det nordiske hi-*

storikermøde i København 1971, 1974, s. 252-254.

»Samspillet mellem de politiske institutioner i Danmark (bidrag til, især s. 29-34). *En betænkning udgivet af Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd* 1975.

Political Mass Communication in Scandinavia - a Survey, 1975. 30 sider. Papir til Nordisk medieforskerkongres 2, Bjerringbro Danmark, 16.-19. august 1975.

Fortid og Nutid XXVI, 1976, 4. Anm. af Roar Skovmand (red.): *Danmarks Radio 50*. S 618ff.

Statsvetenskaplig Tidsskrift 1976 s. 309ff: Anmeldelse af »Historieskrivningens dilemma o.a. studier af Per Nyström, 1974.

(s.m. Steen Saurberg:) The Political Role of Mass. Communications. *Scandinavia at the Polls. American Enterprise Institute Wash. D.C.*, 1977, s. 181-216.

Urbanisering og politisk adfærd. *Urbanisering i Norden* 3, Oslo, 1977, s. 143-177.

Historisk Tidsskrift 56, 1977, nr. 1 s. 53-79. Fakultetsopposition ved Hans Fredrik Dahls disputats: *Hallo-hallo. Kringkastingen i Norge 1920-40*, 1976.

Norsk Historisk Tidsskrift 1978 s. 66-75. Anmeldelse - fakultetsopposition - af Hans Fredrik Dahls disputats *Hallo - Hallo, Kringkastingen i Norge 1920-1940*, 1976.

»Historiske opinionsstudier«. *Grundvidenskaben i dag nr. 45*, udgivet af Videnskabernes Selskab 1979, s. 1-30.

»Presseudviklingen som fase-model. Fakultetsopposition ved Svernik Höyers disputats: »Norsk Presse mellom 1865 og 1965«, 1977. *Statsvidenskapligt Tidsskrift nr. 1. 1979*, s. 43-57.

»Pressen og folkestyrets fremvækst«. og »Venstres vælgere« i *Kurt Sørensen (red.): Venstre 50 år for folkestyret. En bog om Venstreorganisationernes historie*, 1979, s. 77-138.

Opinion og udenrigspolitik - belyst ved et oprør fra midten i 1861 i Tage Kaarsted, Knud Larsen, Ole Karup Pedersen, (red.): *Nær og fjern 1980, Samspillet mellem indre og ydre politik. Studier tilegnet professor, dr.phil. Sven Henningsen*. s. 343-396.

»Vælgerkorpset og pressen«, i Helge Larsen

(red.). *Det radikale Venstre i medvind og modvind 1955-1980*, 1980, s. 127-152.

Historisk Tidsskrift bd 80, 13. rk., I, 1980. Anmeldelse - fakultetsopposition - af Erik Helmer Petersens disputats: *Landbrugsrådet som erhvervspolitisk toporgan*, 1979, s. 172-184.

»Politics and development of Mass. Communications« i Erik Allardt e.a. (eds.): *Nordic Democracy*, Copenhagen 1981, s. 517-551.

Historisk Tidsskrift bd 80, 14. rk., II, 1981. Anmeldelse - fakultetsopposition - af Ole Langes disputats: *Finansmænd, stråmænd og mandariner, Privatbanken og Store Nordiske. Etablering 1868-76*, 1976 og samme: *Partnere og rivaler. C.F. Tietgen, Eastern Extension og Store Nordiske. Expansion i Kina 1880-1886*, 1980, s. 471-485.

»Why study press history«. A reexamination of its purpose and of Danish contributions i »*Scandinavian Journal of History*« 7, 1982, s. 1-13.

»Pressen under forvandling«: Niels Andrén og Erik Reske-Nielsen (red.): *Medier og politik*, 1982, s. 15-27.

Historisk Tidsskrift bd 82, 14. rk., III, 1982-83. Anmeldelse af Lars Åke Engblom: *Arbetarpressen i Göteborg 1890-1965*, 1980. 206-208.

»På sporet af foretagerne i dansk presse« i Ole Feldbæk og Niels Thomsen (red.): *Festskrift til Kristof Glamann*, 1983, s. 359-382.

Fortid og Nutid XXX, 1983 s. 79f. Anmeldelse af Helge Larsen: *Avis, egn og folk 1980*.

Fortid og Nutid XXX, 1983 s. 79ff. Anmeldelse af Helge Larsen: *Egnens avis i folkeveje, 1981*. *Kommentar til Paivio Tömmila's indlæg. NOR-DICOM-Information, 1983 nr. 3-4*, s. 251.

»Ufuldstændig magt« (om den norske maktutretning), *Statsvetenskaplig Tidsskrift 1984, bd. 1*, s. 39-43.

Orientering 2/84 s. 14 ff. »TV-reklame«.

Historisk Tidsskrift, bd. 84 14. rk., V, 1984 s. 293-301. Anmeldelse af Søren Mørch: *Den ny Danmarkshistorie*, 1982.

Historisk Tidsskrift bd 85, 14. rk., VI, 1985, s. 328-345. Anmeldelse - fakultetsopposition - af: Ole Hyldtofts disputats *Københavns industrialisering 1840-1914*, 1984.

Historisk Tidsskrift bd. 85 hft. 1, 1985 s. 187:

Anmeldelse af Sigurd Jensen m.fl.: *Københavns historie bd. 4, 1830-1900*, 1982.

Københavns Universitet 1936-1966: Københavns Universitet 1479-1979, bd. 3, (red.: Svend Ellehøj og Leif Grane) 1986, 288 s.

»Den stille revolution i dansk presse« i *Nordisk Tidsskrift 1986*, s. 319-336.

»Politisk kommunikation, massemedier og opinion« i Birgit Nüchel Thomsen, Tage Kaarsted og Niels Thomsen (red.): *Dansk Politik under Forandring 1945-1985. Et forskningsinitiativ under Statens humanistiske Forskningsråd*. Forskningssekretariatet 1987, s. 89-99.

»Den offentlige sektor som dimension i dansk politik efter 1945«: Birgit Nüchel Thomsen m.fl. (red.). *Dansk politik under forandring. Et forskningsinitiativ under Statens humanistiske Forskningsråd*. Forskningssekretariatet 1987, s. 100-115.

»Vælgerne« - Birgit Nüchel Thomsen m.fl., (red.). *Dansk politik under forandring. Et forskningsinitiativ under Statens humanistiske Forskningsråd*. Forskningssekretariatet 1987, s. 79-88.

»Industriens vækst og vilkår« (en pjeces udgivet af) *Dansk Industris Historie efter 1870. Et forskningsprojekt under Carlsbergfondet og Statens humanistiske Forskningsråd 1985*.

Orientering 3/87 s. 27-31: Søndagsaviser.

Scandinavian Journal of History 1987, 2, s. 163-165. Anmeldelse af Troels Fink: *Estrup-tidens politiske historie, I-II*.

Historisk Tidsskrift bd. 87, 15. rk., II 1987 s. 148-152. Anmeldelse af Leiv Mjelleheim: *Folkerörsla som vart parti. Venstre från 1880-åra til 1905*, 1984.

Historisk Tidsskrift bd. 88, 15. rk., III 1988, s. 381-389. Anmeldelse af Kristian Hvidt: *Edvard Brandes. Portræt af en radikal blæksprutte*.

Økonomi og Politik 1988, 1, s. 11-20. »Folkestyret under stress«.

»En note om valgdeltagelsen« i *Festskrift til Tage Kaarsted. Om Danmarks historie 1900-1920*. 1988 s. 337-346.

»Den politiske kultur« i *Dagligliv i Danmark efter 1945*, udg. af G. Nellemann m.fl., 1988 s. 95-128.

»I mediernes vold« i *Dagligliv i Danmark efter 1945*, udg. af G. Nellemann 1988, s. 129-167.

Økonomi og Politik nr. 4, 1988: Danmarks Genopbygning og Marshallplanen. Indlæg og debat fra konferencen 29.6. - 1.7. 1987, opsummering. s. 292-296.

(s.m. Jette D. Søllinge): »*De danske aviser*« *bd. 1, 1634-1847*, 1988, 356 s.

(s.m. Jette D. Søllinge): »*De danske aviser bd. 2, 1849-1917*, 1989, 727 s.

Økonomi og Politik, 1989, nr. 1, s. 28-32. Nordisk samarbejde og den europæiske integra-

tionsproces. Et nordisk Europa - EF med 3-4 nordiske medlemsstater.

»Organisationssamfundet på pension« i C. O. Brix (red.): *Balance og samarbejde* 1989, s. 85-92.

»Medierne, opinionen og erhvervsudviklingen i *Landbruget og samfundet*, red. af Birte Brask, 1989, s. 247-260.

Herudover kortere anmeldelser i »Nyt fra Historien« 1962-65, Scandinavian Economic History Review«, Historisk Tidsskrift 1967ff. »Fortid og Nutid« 1974ff m.v.

Udgivet af Dagspressens Fond